

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

УКРАЇНСЬКА МОВА

ХРЕСТОМАТІЯ

Книга 1

Київ-2014

УДК 811.161.2(082.24)

ББК 81.2 Укр-93

У 45

Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. Книга 1.

Укладачі: М. Железняк, Г. Козачук. К., 2014. – 252 с.

Хрестоматія «Українська мова» містить біографічні нариси про видатних українських мовознавців із значенням їхніх найголовніших публікацій, уривки з однієї чи кількох праць та низку запитань-завдань для перевірки засвоєння знань студентами.

Науково-методичний комплекс подає першоджерела до мовознавчих курсів, які викладають в інститутах української та іноземної філології чи на філологічних факультетах педагогічних та класичних університетів.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (протокол № 4 від 15. 04. 2013) та Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 28. 11. 2013).

Рецензенти

д. ф. н., проф. А. К. Мойсієнко

к. ф. н., проф. Г. В. Семеренко

Хрестоматія розрахована на студентів філологічних спеціальностей педагогічних та класичних університетів. Вона може стати в пригоді учням старших класів, а також усім, хто цікавиться історією та сучасним станом української мови.

Дорогі студенти, колеги!

Гортаючи сторінки книги, згадую слова Френсіса Бекона про роль ученого в розвитку людської цивілізації. Дуже влучно, на мій погляд, сказав він про те, на що має бути спрямована праця науковця: «...ні заради корисливості та слави, ані для того, щоб досягти влади, ані для будь-якої іншої негідної мети, але заради того, щоб мало від науки користь і успіх саме життя!».

У покликанні роботи добро і бути корисним своєму народові повинен бачити свою місію справжній учений. Для українців особливе значення мають дослідження вчених-мовознавців, адже не одне століття нації відмовляли в можливості не лише вивчати, а й користуватися рідною мовою. Думаю, не помилюся, сказавши, що низка курсів з мовознавства, зокрема сучасної української мови, є чи не найважливішим серед навчальних дисциплін, які вивчають на філологічних, історичних та соціально-гуманітарних факультетах університетів України. Засвоєння їх потрібне не лише для оволодіння мовою до такого рівня, що дозволить навчати інших, а й для розуміння й успішного оперування всіма елементами цієї надскладної системи, що далеко не завжди може бути схарактеризована за певними формулами чи усталеними моделями. Окрім того, я переконаний, цей курс закладає підґрунтя майбутніх студій у тих чи інших ділянках людського пізнання.

Безперечно, будь-яка навчальна дисципліна потребує не лише добрих підручників, посібників, методичних розробок, а й першоджерел – наукових досліджень, що протягом історії вивчення певного явища чи напрямку окреслили, а пізніше розвинули предмет цих студій. Однак студент не завжди має можливість попрацювати з науковою літературою, особливо якщо вона видана у 19 чи початку 20 століття і стала нині раритетом. У такому випадку на допомогу приходять хрестоматія – видання, що містить праці (або їх частини), підібрані відповідно до навчальної програми. Саме це хочеться й відзначити, адже в цьому виданні укладачі зібрали найважливіші наукові здобутки українських мовознавців, що дають розуміння основних етапів становлення мовознавчої науки в Україні.

Насамкінець хочу зазначити, що для кожного народу надзвичайно важливим є збереження пам'яті про своїх пращурів, особливо якщо це люди, які формували духовний потенціал своєї нації. Саме такі особистості представлені на сторінках книги «Українська мова. Хрестоматія».

Почесний професор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, академік НАН України

Я. С. Яцків

Передмова

В умовах незалежного розвитку України, інтенсифікації та зміцнення міжнародних економічних і культурних зв'язків зростає роль української мови, розширюється її функціональний простір. Це підвищує вимоги до викладання та, відповідно, засвоєння курсу сучасної української літературної мови, який є базовим на філологічних факультетах університетів. Принципове значення для оволодіння нормами сучасної літературної мови та розуміння їх витоків мають першоджерела. Звичайно, підручник незамінний у навчальному процесі, він допомагає студентові усвідомити історичні шляхи розвитку літературної мови, засвоїти її основні одиниці, поняття, тенденції та напрямки. Однак глибоке розуміння теоретичних засад різних мовних одиниць та рівнів неможливе без звернення студента до наукової монографії, збірника статей чи фахового журналу. На жаль, не завжди він має змогу попрацювати з науковою літературою, особливо з тією, що була видана у XIX чи на початку XX століття і нині стала раритетом. Вирішити цю проблему допомагає хрестоматія. Українське мовознавство не може похвалитися великим розмаїттям цього вкрай потрібного й ефективного помічника в ознайомленні й засвоєнні думок кращих представників української лінгвістики. Серед виданих в останні роки варто згадати хрестоматію «Історія українського правопису: XVI–XX століття», яку впорядкували чл.-кор. НАН України, д. ф. н. В. В. Німчук та к. ф. н. Н. В. Пуряєва.

Від часу виникнення ідеї створення хрестоматії «Українська мова» минуло майже 10 років. Не можемо сказати, що увесь цей час займалися лише цим проектом, однак крок за кроком йшли до його реалізації. Стимулом до завершення цієї непростой роботи було усвідомлення нагальної потреби такого видання для навчального процесу, з яким були всі ці роки особисто пов'язані укладачі. Вибір прізвищ українських мовознавців, які увійшли до хрестоматії, продиктований тим, що праці цих науковців складають золотий фонд української лінгвістики і є важливим джерелом для успішного засвоєння основних мовознавчих дисциплін, які вивчаються на філологічних спеціальностях класичних та педагогічних університетів. Не останню роль зіграв і ступінь доступності дослідження, тобто наявність тієї чи іншої праці в публічних книгозбірках, бібліотеках навчальних закладів.

Звичайно, укладачі свідомі того, що до книги не потрапило кілька, а може, й кілька-надцять прізвищ українських мовознавців, внесок яких у розвиток вітчизняного мовознавства рівноцінний тим, чиї праці засвідчені на сторінках хрестоматії. Це обумовлено насамперед обсягом видання. Власне, цей чинник вплинув на розлогість біографічних нарисів та повноту вибраної бібліографії, які подані до кожного репрезентованого в хрестоматії уривку. На жаль, ми не змогли віднайти всіх портретів науковців, а деякі світлини не дуже високої якості.

Добираючи тексти до хрестоматії, укладачі прагнули простежити шлях, який пройшла українська лінгвістика від емпіричного процесу накопичення необхідних для встановлення наукового напрямку даних до розвиненої системи наукових галузей, що в єдності становлять українську мовознавчу науку. Цей шлях був тривалий і складний, зумовлений не лише логікою розвитку певного наукового напрямку, для якого характерні інтеграційно-диференційні тенденції, а й особливістю історичного розвитку України та її мови.

Широка тематична палітра текстів посилює евристичне значення підготовленої збірки, дозволяє розглядати її як своєрідний підручник для студентів-філологів усіх курсів.

Навчальний посібник охоплює не лише багатий фактологічний матеріал, але й пропонує необхідне методичне забезпечення, що дає змогу студентам не тільки ознайомитися з тією чи іншою працею, але й за допомогою системи спеціальних запитань і завдань виявити основні її положення, дискусійні моменти, особливості наукового обґрунтування мовних явищ, простежити за ходом думки автора тощо.

Хрестоматійні тексти дають змогу студентам працювати з оригінальними високонауковими першоджерелами, формувати власне творче мислення. Укладачі вказують, з якого саме видання було взято розділ чи частину дослідження. Орфографія праць ідентична оригіналам.

Для зручності в користуванні матеріали в посібнику згруповані в певній послідовності. Праці тридцяти одного мовознавця розміщені за прізвищами авторів у алфавітному порядку. Кожний розділ містить портрет з датами життя автора, нарис про життєвий і науковий шлях, додаткову літературу про автора, перелік основних лінгвістичних праць та систему контрольних запитань.

Навчальний посібник «Українська мова. Хрестоматія» дає змогу студентам не лише вивчати оригінальні наукові джерела, а й поглибити фахову підготовку, розширити лінгвістичну ерудицію, виробити методику глибокого критичного опрацювання наукової літератури, сформувати власну думку щодо вирішення складних питань у мовознавстві.

Пропонований посібник зорієнтований на опрацювання матеріалів до практичних і семінарських занять з курсу «Сучасна українська літературна мова» та інші лінгвістичні дисципліни. Зусилля авторів були спрямовані на те, щоб поданий у посібнику матеріал був фактологічно багатий і цікавий, доступний в опрацюванні, а основне – сприяв глибокій фаховій підготовці майбутніх лінгвістів.

Укладачі вдячні всім, хто допомагав у реалізації їхнього задуму, а саме: А. І. Шушківському (за ксерокопіювання першоджерел), С. І. Очеретянко, Л. М. Марчило (за звіряння текстів), Р. П. Судику (за верстку книги), В. В. Тарасюку (за художнє оформлення книги). Особлива подяка працівникам бібліотеки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова за допомогу в пошуку праць, глави та розділи з яких і склали хрестоматію. Велику подяку висловлюємо рецензентам книги – д. ф. н., проф. А. К. Мойсієнку та к. ф. н., проф. Г. В. Семеренко. Дякуємо академіку НАН України, почесному професору Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Я. С. Яцківу за звернення до студентів, яким розпочинається хрестоматія.

Бевзенко Степан Пилипович

(07. VIII. 1920 – 15. I. 2005)

Степан Пилипович Бевзенко народився 7 серпня 1920 року в селі Станіславівка Оксанинської волості Уманського повіту Київської губернії (нині – Новоархангельський район Кіровоградської області) у родині коваля.

У початковій школі С. П. Бевзенко навчався в рідному селі, а згодом – в Оксанинській школі колгоспної молоді, після закінчення якої вступив до Уманського педагогічного технікуму. Як кращого випускника, у 1938 році його було зараховано студентом філологічного факультету Одеського університету. У 1941 році навчання перервала війна, і С. П. Бевзенко разом з іншими студентами-третьоккурсниками став курсантом Одеського артилерійського училища. Навчання тривало недовго, і вже у лютому 1942 року він, отримавши звання лейтенанта, пішов на фронт. Після важкого поранення і тривалого лікування С. П. Бевзенко не міг повернутися на фронт, тому наприкінці 1943 року приїхав до міста Байрам-Алі (Туркменістан), куди було евакуйовано Одеський університет, і продовжив навчання на філологічному факультеті. У 1944 році, повернувшись із евакуації до Одеси, С. П. Бевзенко поєднував навчання з роботою лаборанта на кафедрі української мови і літератури. У 1945 році, достроково закінчивши навчання в університеті, він залишився на кафедрі для підготовки до викладацької праці, одночасно навчався в аспірантурі. У 1950 році після її закінчення С. П. Бевзенко отримав призначення на роботу до Ужгородського державного університету, де обійняв посаду завідувача кафедри української мови. У цьому ж році в Одеському університеті захистив кандидатську дисертацію «Дослідження синтаксису українських літописів XVII ст.». Основним напрямом його наукових зацікавлень на той час є історія української мови. У 1953 році Степан Пилипович опублікував «Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія», які стали підґрунтям для наступних підручників з історичної граматики нашої мови. Наукові студії з історії мови він не полишав протягом усього життя, публікуючи результати досліджень у спеціалізованих часописах та збірниках. Найвагомішою з цього напрямку є фундаментальна праця «Історична морфологія української мови. Нариси словозміни та словотвору», яку він опублікував у 1960 році. Ця робота С. П. Бевзенка була високо оцінена українськими мовознавцями, зокрема Л. А. Булаховським.

У 1962 році Бевзенко С. П. захистив докторську дисертацію й очолив кафедру української мови Одеського університету (до 1981 р.). Як глибокий дослідник, він систематично працював над власними темами, а також організовував серйозну наукову роботу на кафедрі. Під його керівництвом і за безпосередньої участі було укладено два інверсійні словники української мови, які забезпечили можливість дослідження дериваційних процесів сучасної української літературної мови. У 1981 році Степан Пилипович переїхав до Києва і розпочав працювати в Київському педагогічному інституті ім. О. М. Горького (від 1997 році – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова): від 1982 до 1991 року завідував кафедрою мовознавства і методики викладання, а в 1991–1999 роках був професором кафедри української мови. Крім вивчення історії української мови, С. Бевзенко досліджував українські говірки. Він брав активну участь у підготовці фактичного матеріалу до «Атласу української мови», опублікував підручник «Українська діалектологія» (1980) для філологічних факультетів вищої школи, низку статей, присвячених різним аспектам української діалектології.

С. П. Бевзенко помер 15 січня 2005 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

Наукові інтереси Бевзенка С. П. різноманітні. Він багато уваги приділяв дослідженню історії розвитку українського мовознавства, результат якого – опублікована в 1991 році праця «Історія українського мовознавства: історія вивчення української мови». Уже після смерті професора С. П. Бевзенка вийшли з друку два навчальних посібники, над якими працював учений в останні роки свого життя – «Вступ до мовознавства. Короткий нарис» (2005) та «Сучасна українська мова. Синтаксис» (2005, у співавторстві з Л. П. Литвин та Г. В. Семеренко).

Протягом усього життя після закінчення університету Степан Пилипович працював викладачем у різних вузах. Його лекції відзначалися науковою глибиною та ерудицією. Він читав різні лінгвістичні курси, розробляв до них навчальні програми, писав підручники та посібники. Під його керівництвом було захищено низку кандидатських та докторських дисертацій.

С. П. Бевзенко – автор більше трьохсот публікацій, серед яких монографії, підручники, навчальні посібники, наукові статті, рецензії.

Детальніше про життєвий та творчий шлях С. П. Бевзенка та його наукові здобутки можна дізнатися з присвячених йому публікацій.

Література

1. Професор Степан Пилипович Бевзенко / упоряд. П. Ю. Гриценко. – К.: Довіра, 1999. – 91 с.
2. Записки з українського мовознавства : Збірник наукових праць на честь 80-річчя Степана Пилиповича Бевзенка. Вип. 9 / М-во освіти і науки України, Одеський національний ун-т ім. М. Мечникова. – Одеса, 2000. – 168 с.
3. Німчук В. В. Бевзенко Степан Пилипович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – С. 43–44.
4. Железняк М. Г. Бевзенко Степан Пилипович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2003. – Т. 2. – 361 с.
5. Гальона Н. П. Синтаксичні студії С. П. Бевзенка // Науковий часопис Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 6. – С. 70–76.
6. Железняк М. Г. Степан Бевзенко і Юрій Шевельов // Там само. – С. 24–27.
7. Зубченко В. М. Розвиток українського мовознавства 20–30-х років ХХ століття в дослідженнях С. Бевзенка // Там само. – С. 12–16.
8. Семеренко Г. В. Спогади про Учителя // Там само. – С. 6–7.
9. Новоархангельська районна бібліотека. Джерело доступу: <https://sites.google.com/site/narcbs/bevzenko-stepan-pilipovic>
10. Монахова Т. В. Українська діалектологія. Джерело доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/324/13.pdf>

Основні лінгвістичні праці С. П. Бевзенка

1. Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія. – К.: КДУ, 1953. – 199 с.
2. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. // Наукові записки Ужгородського університету. – Ужгород: УжДУ, 1954. – Т. 9. – С. 165–243.
3. Українська діалектологія. Вип. 3. Синтаксис. Лексика: лекції для студентів-заочників. – Ужгород: УжДУ, 1957. – 56 с.
4. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
5. Вступ до української діалектології: конспект лекцій для студентів. – Одеса: ОДУ, 1965. – 68 с.
6. Практичні заняття з української діалектології. – Одеса: ОДУ, 1970. – 96 с.
7. Українська діалектологія. Фонетика: навчальний посібник. – Одеса: ОДУ, 1974. – 51 с.
8. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с. (співавтор).
9. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 247 с.
10. Інверсійний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1985. – 811 с. (співавтор).
11. Структура складного речення в українській мові: навчальний посібник. – К.: Київський педінститут, 1987. – 79 с.
12. Українська діалектологія: збірник вправ і завдань: навчальний посібник для студентів педінститутів по спеціальності «Українська мова та література». – К.–Одеса: Вища школа, 1987 – 127 с.
13. Історія українського мовознавства: історія вивчення української мови: навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1991. – 231 с.
14. Структура односкладного речення в українській мові. – К.: Київський педінститут, 1991. – 38 с. (співавтор).
15. Сучасна українська мова. Синтаксис: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Вища школа, 2005. – 270 с.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

Майбутній час

§ 328. Форми майбутнього часу на східнослов'янському ґрунті протягом історії зазнали чимало змін. Ці зміни в основному охопили складені, аналітичні форми. Однак вони торкнулися також і простих форм майбутнього часу. Власне форми майбутнього часу повністю усталилися в основному лише в період після появи писемства. Це, зокрема, стосується і простих форм майбутнього часу, які утворилися від форм теперішнього часу.

Прості форми майбутнього часу – це форми доконаного виду. І, зрозуміла річ, що повна стабілізація їх як таких залежала від того, наскільки стабілізувалися в мові видові розрізнення – розрізнення доконаного і недоконаного виду, бо ж різниця між простими формами майбутнього часу і формами теперішнього часу якраз і полягає в тому, що перші з них – це форми доконаного виду, а другі – форми недоконаного виду. Розрізнення ж доконаного і недоконаного виду хоч і намітилося ще в давні часи, але в період перших наших пам'яток, як відомо, ще не стабілізувалося повністю, ще не набрало такої чіткості, як це ми маємо, наприклад, у сучасних східнослов'янських мовах.

Основним структурним засобом оформлення доконаного і недоконаного виду стали дієслівні префікси. Розвиток дієслівної префіксації, що супроводжувався абстрагуванням значення самих префіксів, приводив до зміцнення і усталення цих видових розрізнень. Із розвитком дієслівної префіксації розвивається й творення простих форм майбутнього часу. За допомогою різноманітних префіксів від форм теперішнього часу (шляхом поєднання їх з певним префіксом) стали творитися форми майбутнього часу. Приєднання дієслівного префікса до форми теперішнього часу надавало цій формі не лише значення доконаного виду, а й перетворювало її в іншу часову форму – форму майбутнього часу. Таким чином, основним структурним засобом оформлення форм простого майбутнього часу, засобом розмежування цих форм і форм теперішнього часу стали також дієслівні префікси: спрефіксовані форми стали усвідомлюватись здебільшого як форми майбутнього часу доконаного виду, в той час як форми без префікса звичайно сприймалися як форми недоконаного виду теперішнього часу. Все це відбувалося в дуже давні часи, але і в період появи найдавніших пам'яток ще не сталося остаточного усталення оформлення майбутнього часу. Найдавніші староруські пам'ятки широко фіксують прості форми майбутнього часу. Однак іноді в них зустрічаються випадки вживання у значенні майбутнього форм теперішнього часу від основ, які сприймаються як основи недоконаного виду, що, можливо, говорить про недосить чітке ще розмежування теперішнього часу і простих форм майбутнього. Наприклад, у Лавр. сп. літ. читаємо: *вдаимы сѧ печенѣгомъ, да кого живѣтъ, кого ли оумертвѣтъ*. У даному тексті форми *живѣтъ* і *оумертвѣтъ* однаково відносяться до майбутнього часу, але в той час, як спрефіксована форма *оумертвѣтъ* є формою простого майбутнього часу доконаного виду, безпрефіксна форма *живѣтъ*, хоч і виражає те ж часове значення, оформлена як теперішній час; до того ж утворена вона від

основи, що сприймається як основа недоконаного виду¹. Пор. також подібне явище в договорі Русі з греками 912 р., включеному в даний літопис: *аже ся ключить* проказа, *урядимъ* сице та ін.

Лише з остаточним усталенням в нашій мові розрізень доконаного і недоконаного виду, що припадає десь на XIV ст., сталася також повна стабілізація форм майбутнього часу, витворилося чітке розмежування між простими формами майбутнього і формами теперішнього часу.

§ 329. Відсутність повної стабілізації форм майбутнього часу в мові східних слов'ян у період найдавніших пам'яток яскраво ілюструється також історією складених, аналітичних форм.

Для вираження майбутнього часу в мові стародавніх східних слов'ян, як відомо, вживалося сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з особовими формами одного з таких допоміжних дієслів, як: *начьну*, *почьну*, *хочу*, *стану*, *иму* (ст. сл. *имамъ*) тощо. Староруські пам'ятки різних жанрів дають багато прикладів вживання складених форм майбутнього часу такого типу; наприклад, у Лавр. сп. літ.: *и радоватися почнешь* (955 р.); *аще ли почнетъ не управляти* дани (971 р.); *толи не будетъ межю нами мира, оли камень начнетъ плавати, а хмель почнетъ тонуть* (985 р.); *како азъ хочю инъ законъ принять* единь, а дружина сему *смѣяться начнутъ*; *аще ты крестишися, вси имуть* тоже *створити* (955 р.); *аще ли сего не хочеши створити*, не можемъ дати сестры своее за тя (988 р.); *Аще ся не вдасте, имамъ стояти* и за 3 лѣта (988 р.); *се уже хочемъ померети* от глада (988 р.) та ін.; у Руськ. Пр. за сп. 1282 р.: *аже начнетъ не знати* оу кого *коупилъ*; *ему начнетъ платити*, а онъ ся *начнетъ запитати*; *аже ся почнетъ запитати*; *оже начнетъ* большимъ *клепати*, *начнетъ не дати* гости кунь; *начнутъ* ему *запинати* та ін.; у гр. Мстисл. біля 1130 р.: *даже которыи князь... почнетъ хотѣти*; у Жит. Феод. Печ. *начьною съповѣдати* 1 зв. та ін.

При творенні форм майбутнього часу цього типу найчастіше вживалися допоміжні дієслова *начьну*, *почьну*, *иму* (ст. сл. *имамъ*), значно рідше *хочу*, *стану* та ін. Допоміжне дієслово *буду*, яке в сучасних східнослов'янських мовах звичайно виступає при творенні складених форм майбутнього часу, в найдавніших староруських пам'ятках у сполучі з інфінітивом не виступало зовсім, хоч воно й часто вживалося в складі іменного присудка, вираженого іменником, прикметником, дієприкметником, передаючи при цьому, зрозуміла річ, майбутню дію (наприклад, у Лавр. сп. літ.: *проданъ будетъ*, *пушень будетъ*, *будетъ рабъ въ весь вѣкъ*, *заколенъ будетъ* своимъ *оружьемъ*, *будетъ клять* от бога и от Перуна (945 р.) та ін., чи в складі так званого майбутнього другого (пор. в тій же пам'ятці під р. 945: *а еже что принеслъ будетъ* та ін., див. § 331).

Уже факт використання ряду допоміжних дієслів для творення форм майбутнього часу цього типу виразно говорить про те, що дана форма не може розглядатися як єдина, усталена аналітична форма в повному розумінні цього слова. До того ж допоміжні дієслова, що використовувались при творенні цієї форми, нерідко виступають і з самостійним значенням, у зв'язку з чим не завжди чітко розмежується різне вживання їх. Це особливо стосується допоміжного дієслова *хочу*; пор., наприклад, у Лавр. сп. літ.: *се уже хочемъ померети* от глада, а от князя *помочи нѣту* (997 р.), де цілком певно дієслово *хочемъ* виступає з допоміжним значенням, і: *слышахъ, яко хочете ся передати* печенѣгом (там само), де *хочете* виступає, напевне, у самостійному значенні та ін.

¹ Див. П. С. Кузнецов, Историческая грамматика..., стор. 250–281.

З часом у ролі допоміжного дієслова в формах майбутнього часу, основною частиною яких була форма інфінітива, починає виступати також дієслово *буду*, конструкції з яким пізніше починають переважати над іншими. Поширення допоміжного дієслова *буду* в цих формах можна, мабуть, пояснювати тим, що воно вже з найдавніших часів виступало в такій функції в складі іменного складеного присудка², виражаючи майбутню дію; крім того, в такій же функції воно виступало в формах так званого майбутнього другого. Важливу роль при цьому, напевне, зіграло й те, що дієслово *буду*, мабуть, в найменшій мірі з-поміж інших допоміжних дієслів (крім, можливо, *иму*) зберігало своє самостійне значення.

Перевага форм майбутнього часу з допоміжним дієсловом *буду* над іншими (в рахунок не йдуть форми з *иму*, про які мова буде нижче) відбивається вже в українських пам'ятках XIV–XV ст. Такі форми майже виключно виступають в українських грамотах XIV–XV ст., наприклад: *будуть твердити* – гр. 1375 р., *служити будеть* – гр. 1377 р., *будемь держа(т)* – гр. 1388 р. № 21, *будуть пакостити* – гр. 1393 р. № 26 та ін.; досить широко знані вони в молдавських грамотах XV ст.: *будет добувати* – гр. 1457 р. № 16, *будемь ворочати* – гр. 1466 р. № 27, *будемь хотити* – гр. 1499 р. № 32, *будуть боронити* – гр. 1499 р. № 32 та ін.; велику кількість прикладів вживання таких форм дають пізніші українські пам'ятки XVI–XVII ст., наприклад, у Крех. ап. 1560 р. читаємо: *буду карати* 31, *буду(т) служити* 31, *будем слухати* 96, *судити буде* 96 та ін.

Таким чином, в українській мові складені форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *буду* стали переважати вже з XIV–XV ст.³ Перевага цих форм в даний період говорить про те, що саме на цей час і припадає в основному стабілізація форм майбутнього часу в українській мові.

Сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з особовими формами допоміжного дієслова *буду* і становить в сучасній українській мові так звану складену форму майбутнього часу недоконаного виду: *буду ходити*, *будеш ходити*, *буде ходити* і т. д. Правда, в ролі допоміжного дієслова в подібних формах в українській мові зрідка ще можуть виступати дієслова *почну*, *стану*, а також *маю*.

§ 330. Крім складеної, аналітичної форми майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом *буду*, українська мова має ще синтетичну, складну форму майбутнього часу недоконаного виду типу *ходитиму*, *ходитимеш*, *ходитиме* і т. д., що сягає давньої аналітичної форми з допоміжним дієсловом *иму* (ст. сл. *имамь*).

Аналітичні форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *иму* широко фіксуються як у староруських, так і в староукраїнських пам'ятках, наприклад, у Св. зб. 1076 р.: *имоуть имѣти* 42, *искати бо имамь* 43 та ін.; у Лавр. сп. літ.: *аще кто иметь снабдѣти* лодию (912 р.), *не имамь убѣжати* (971 р.), *не имата ясти* (986 р.), *то же имуть створити* намь (988 р) та ін.; у Жит. Феод. Печ. XII ст.: *и отселѣ не имуть* ти никоєя же пакости *створити* лоукавии бѣси не бо *видѣти* ихъ *имаши* 19 зв., *не имамь коупити* 19 зв., 20 та ін.; у договірн. гр. Смол. з Ригю 1229 р.: *оже имуть ся бити* русь в Ризѣ;

² Див. П. С. Кузнецов, Историческая грамматика..., стор. 253.

³ У російській мові перевага подібних форм спостерігається лише в пам'ятках другої пол. XVI–XVII ст.; див. С. Д. Никифоров, Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI в., Москва, 1952, стор. 179–180; див. також П. С. Кузнецов, Историческая грамматика..., стор. 244–255.

у новг. гр. 1294–1304 р.: что *имуть молвити* посьло; в дух. гр. Ів. Кал. 1328 р.: ци *имуть искати* татарове та ін.; в укр. гр. XIV–XV ст.: имуть давати – гр. 1375 р.; име(т) держа(т), име(т) оуступа(т) – гр. 1427 р. № 58 та ін.; у молд. гр. XIV–XV ст.: иметь быти – гр. 1412 р. № 58, мочи иметь – гр. 1434 р. № 72, иметь мочи – гр. 1443 р. № 87, дати иметь, имуть ворожити – гр. 1456 р. № 17, иметь имити – гр. 1457–1507 р., имат ся поставити – гр. 1460 р. № 20 та ін.; у Чет.-Мін. 1489 р.: хто *са иметь поругати* 350, *творити имететь* лъжю 373 та ін.

Форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *иму* виступають у пам'ятках XV–XVI ст. на всій території східного слов'янства, однак у живій мові вони мали підтримку, мабуть, лише на українському та частково білоруському ґрунті; в живій же російській мові вони в цей час, напевне, вже вийшли з ужитку, оскільки зустрічаємо їх звичайно лише в тих російських пам'ятках, мова яких носить книжний характер.⁴

На українському ґрунті форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *иму* зазнали дальшого розвитку.

Здавна вже, мабуть, в силу фонетичних причин початкове *и* в допоміжному дієслові стало опускатися, а саме допоміжне дієслово стало закріплюватися в постпозиції.

Перші приклади опускання початкового *и* в цьому допоміжному дієслові засвідчуються вже в пам'ятках XII ст., зокрема таку форму акад. А. Кримський наводить з Черн. Ліств. XII ст.: *из'ѣдати мать* 198 зв.⁵ Однак цей приклад стоїть одиноко не лише серед пам'яток XII ст., а й серед пам'яток пізніших, зокрема XIII – першої половини XV ст. Лише з другої половини XV ст. починають траплятися зрідка більш певні форми з опущеним початковим *и*; наприклад, у молд. гр. XV ст.: *где що мочь мемь* добувати; *мы слюбили, що мочь мемь* найбільше дос'гнути – гр. 1457 р., Ул. № 83⁶; *будем у немоци та не мочи мемь* схати – гр. 1499 р. № 32; *имаемь* указати, *како мочи мумь* найбарзо – гр. 1499 р. № 32.

Десь починаючи з XVI ст., у староукраїнських пам'ятках появляється нова, синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, утворена з інфінітива відмінюваного дієслова і злитого з ним кореня допоміжного дієслова *им-* з особовими закінченнями теперішнього часу, в якому початкове *и* опущене. Такі форми знаходимо, наприклад, у Луцьк. кн. кгород. у записі 1561 р.: не только тыхъ, але других людей *иматиму, битиму* и вѣшати их буду 159 зв.; у записі 1566 р.: то держу и вживаю, и *держатиму* 98 зв.; у записі 1567 р.: Нехай мене у короля позиваеъ, я ему *уметиму* отказать 19⁷; у Володимирській міській книзі в записі 1577 р.: люде ночоватимуть⁸ та ін. Більше прикладів таких форм дають пам'ятки XVII ст.: наприклад, у Лекс. П. Бер. 1627 р.: діспутоватиме 159, спиратимет'ся (там само); у творах І. Галятовсько го («Ключ розум'ня» 1659 р.): *видѣтимуть* 139, *бачитимуть* 140, *мовитиметь* 140; у творах А. Радивиловського («Огородок Маріи Богородици» 1676 р.): *лежатимемь*,

⁴ Див. С. Д. Никифоров, *Глагол...*, стор. 180; П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика...*, стор. 255.

⁵ Див. О. Шахматов, А. Кримський, *Нариси з історії української мови*, стор. 105.

⁶ Див. В. Ульяницький, *Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии и Турции в XIV–XV вв.*, 1887.

⁷ Див. П. Житецький, *Нарис літературної історії української мови XVII ст.*, стор. 109.

⁸ Див. *Архив Юго-Западной России*, т. 1, ч. VI, стор. 103.

лежатимете 281, матимуть, мѣтимуть 329⁹; у листі миргородського наказного полковника М. Ратченка каменському воєводі від 20 червня 1651 р.: даватиму знати; в українському перекладі поеми Т. Тассо «Звільнений Іерусалим» кінця XVII – поч. XVIII ст.: не мѣтъмешъ 29 та ін.

Синтетичні, складні форми майбутнього часу цього типу, зрозуміла річ, у живій мові існували раніше, ніж зафіксовані вони в пам'ятках, тобто ще перед XVI ст. Інша річ, що в силу традиції письма вони, як форми чисто народної мови, не знайшли належного відбиття в писаних пам'ятках; адже ж їх порівняно рідко можна зустріти навіть у пам'ятках XVII–XVIII ст. Не виключена можливість, що витворення їх почалося в окремих староруських діалектах ще в XII ст. Певні, хоч і глухі, вказівки на це дають, як ми бачили вище, вже деякі староруські пам'ятки київського походження. В усякому разі, не пізніше XV ст. вони вже існували як явище живої мови в такому вигляді, як у більшості діалектів сучасної української мови.

У сучасній українській мові синтетичні, складні форми майбутнього часу представлені в південно-східних і зрідка північних діалектах, де вони вживаються паралельно з аналітичними, складеними формами; наприклад, у полтавських говорах: братиму, битиму, носитиму тощо¹⁰; у говірках Ставищенського р-ну на Київщині: братиму, співатиму, ловити^емеш та ін.¹¹; у говірках Олишівського р-ну на Чернігівщині: битиму, братиму, матиму¹² та ін. Широко вживані ці форми і в українській літературній мові, де вони також існують як паралельні і рівнозначні з аналітичними, складеними формами.

Очевидно, між синтетичною і аналітичною формами майбутнього часу раніше існувала в українській мові певна різниця, яка, можливо, не втрапилася зовсім ще й тепер. На це вказував у свій час ще О. О. Потебня, який вбачав у формах на -му відтінок починальності, чого позбавлені аналітичні форми з *буду*. «Починальність цієї форми, – писав О. О. Потебня, – звичайно ще досить ясна, так що її можна відрізнити не тільки від майбутнього доконаного (пізнаю, довідаюсь), а й від «буду знати»¹³. Нам здається, що О. О. Потебня в даному разі має рацію, бо й справді при уважному аналізі значення форм майбутнього часу виявляється неможливою, чи, в усякому разі, стилістично небажаною в ряді випадків заміна аналітичної форми синтетичною чи навпаки; пор. приклад, наведений О. О. Потебнею: Як налякаєш мене, то всю ніч *буду жахатись* (негарно було б: «всю ніч жахатимусь») і не спатиму; ... усе буду боятись (Г. Кв.-Осн.) та ін.¹⁴ Однак це питання потребує ще дослідження.

Синтетичні, складні форми майбутнього часу на -му органічно виникли в українській мові шляхом лексикалізації (злиття в одне слово) складових частин колишньої аналітичної форми, якій передувало закріплення допоміжного дієслова *иму* в постпози-

⁹ Див. П. Житецький, Нарис літературної історії української мови XVII ст., стор. 109; М. Марковський, Антоний Радивиловский..., стор. 177; М. Грунський та ін. Історія форм..., стор. 290.

¹⁰ В. С. Ващенко, Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах, стор. 13.

¹¹ П. С. Лисенко, Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району..., стор. 38.

¹² П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району..., стор. 36.

¹³ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. I–II, Москва, 1958, стор. 358.

¹⁴ Див. Там само, стор. 358.

ції і відпадіння в силу фонетичних причин його початкового голосного *и*. Спроби ж пояснення витворення цих форм впливом румунської мови, які висувалися деякими вченими¹⁵, позбавлені будь-яких підстав.

В окремих південно-західних говорах форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *му* (<иму), *меш* (<имеши) тощо зберігають ще аналітичний характер; у них це допоміжне дієслово може виступати як у постпозиції, так і в препозиції, не зливаючись з інфінітивом відмінюваного дієслова в одне слово. Такі форми, зокрема, характерні покутським, гуцульським і буковинським говорам; наприклад, у гуцульському і покутському говорах: мемо ходити, нестэ му, нестэ меш і т. д.¹⁶; у закарпатських говорах (в говірках околиці м. Хуста і зокрема на Гуцульщині): му робити, меш їсти, як мете їти та ін.; му видіти, меш видіти, ме видіти, мемо видіти, мете видіти, мут видіти та ін.¹⁷; пор. також запис із м. Косова на Покутті: Що було, то ся минуло, а що буде, то мемо виді+ти¹⁸ та ін.

В більшості ж південно-західних говорів, зокрема в більшості карпатських говорів, у галицьких, багатьох подільських, південно-волинських говорах як аналітичні, так і синтетичні форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *му*, *меш* і т. д. звичайно відсутні.¹⁹

Синтетичні, складні форми майбутнього часу, як в українській мові, зустрічаються в південнобілоруських говорах, де вони виникли, можливо, під впливом української мови (в усякому разі частина з цих говорів є перехідними від білоруської до української мови); наприклад: робицьму, робицьмеш, робицьме, робицьмем, робицьмуць та ін.²⁰; у деяких північноросійських говорах (зокрема у говорах кол. Вологодської і Костромської губ.) поширені творення майбутнього часу з допоміжним дієсловом *иму*; наприклад: иму робить, имем робить, иму делать, имем делать та ін.²¹ Однак лише українська мова має синтетичні, складні форми майбутнього часу на *-му* як систему, чим вона виділяється серед інших слов'янських.

Подібне творення форм майбутнього часу знаходимо з сучасних слов'янських мов у сербській мові, де в ролі допоміжного, правда, виступає дієслово *хтети* (переважно в короткій формі: ђу, ђеш, ђе, ђемо, ђете, ђе): ђе добро бити (добре буде) і т. д., а також стягнені форми (якщо допоміжне дієслово стоїть після інфінітива): хвалиђу (зам. хвалитиђу), хвалиђемо, хвалиђете і т. д.

¹⁵ Див. І. В. Шаровольський, Прийдучий час на *-му*, Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. XIII–XIV, 1927, стор. 284–293. Грунтовний аналіз припущення проф. І. Шаровольського з повним запереченням його подав В. Дем'янчук у статті: Чи румунського походження форми прийдучого на *-му*? Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. XVIII, 1928, стор. 313–317.

¹⁶ Б. Кобилянський, Гуцульський говір..., стор. 61–63.

¹⁷ І. Панькевич, Українські говори..., стор. 319.

¹⁸ Етнографічний збірник, т. X, Львів, 1901, стор. 133.

¹⁹ І. Панькевич, Українські говори..., стор. 318–319; І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 142–143; І. Верхратський, Говір батюків, стор. 69; Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, стор. 161–162; Б. Яцимирский, Описание говора г. Старой Ушицы Подольской губернии, стор. 14 та ін.

²⁰ Е. Карский, Белорусы, вип. 2–3, стор. 290–291.

²¹ С. П. Обнорский, Очерки из морфологии русского глагола, стор. 161.

§ 331. Крім аналітичних форм майбутнього часу, до складу яких входив інфінітив відмінюваного дієслова, мова стародавніх східних слов'ян, як і інші слов'янські, знала ще одну аналітичну форму, основною складовою частиною якої виступав активний дієприкметник минулого часу на *-ль, -ло, -ла* у сполучі з допоміжним дієсловом *буду*.

Дана форма майбутнього часу звичайно виражала майбутню дію, здійснення якої передувало здійсненню іншої майбутньої дії. Це так званий майбутній другий (*futurum exactum*) чи інакше «передмайбутній» час.

Староруські пам'ятки нерідко засвідчують вживання цієї форми, причому найчастіше вона виступає в підрядних реченнях, зокрема в підрядних реченнях умовних, виражаючи звичайно таку майбутню дію, що відбувається перед іншою майбутньою дією, вираженою в головному реченні якоюсь іншою формою майбутнього часу чи описово; іншими словами, форми майбутнього другого виступали звичайно тоді, коли треба було виразити таку майбутню дію, результати якої відносяться до іншої майбутньої дії. Значення цієї форми досить виразно впливає з таких прикладів: *А хто боудеть началь, тому платити 60 коунь* (Руськ. Пр.) – *А хто почне, той буде платити 60 кун*; *Паки ли боудеть что татебно коутиль вь търгоу или конь или пьртгь или скотиноу, то выведеть* свободьна моюжа два или мытника (там само) – *Якщо ж (хтось) купить на торгу шось крадене (коня, одяг чи худобу), то виведе (хай виставить) двох вільних людей або митника*; *Аще ли взяль будеть, да заплатить* сугубо (Лавр. сп. літ. 945 р.) – *Якщо ж візьме, то хай заплатить (буде платити, заплатить) подвійно*; *Да возьметь своє, иже будеть²² погубил* (Лавр. сп. літ. 912 р.) – *Хай візьме своє, хто загубить та ін.* Таким чином, майбутній другий служив для вираження майбутньої дії без відтінку тривалості, протікання якої в майбутньому обмежувалося, переривалося іншою майбутньою дією, тобто, умовно висловлюючись термінологією сучасних видових розрізень, це була аналітична форма майбутнього часу доконаного виду.

З часом вживання цієї форми майбутнього часу у пам'ятках звужується, і вона поступово починає виходити з ужитку. Цьому, напевне, сприяла й та обставина, що дана форма стала втрачати своє колишнє видове значення, зливаючись з іншими аналітичними формами майбутнього часу. Так, наприклад, вона лише один раз зустрічається в укр. гр. XIV–XV ст.: *хто бы на него посмотрити любо чтучи его слухати будет хотѣв* – гр. 1459 р. № 93; дуже рідко знаходимо її в молд. гр. XV ст.: *то що будеть браль* – гр. 1457 р. № 16, *мы не будем имѣли* – гр. 1457 р. № 6 і т. д. Однак у ряді українських пам'яток вона виступає ще й у XVI–XVII ст. і навіть пізніше, знаходячи, очевидно, підтримку в живій мовній практиці, хоч її знаходимо не лише в пам'ятках, писаних на території південно-західних діалектів, де ця форма є живою й досі. Так, наприклад, вона фіксується у Крех. ап. 1560 р.: *Шалѣйте як хочете, однак не будете могли завстегнути духа 613, не будут ся смѣли торгати 642*; у творах А. Радивиловського, зокрема в рукописах: *будеть гамоваль и ломаль* (II рук. Огор., 108), *будеть даваль* (там само, 1698), *будеш кероваль и научаль* (I рук. Огор., 108) та ін.

Сучасна українська мова, як літературна, так і більшість її діалектів, зовсім втратила форми майбутнього другого. Однак у багатьох південно-західних говорах, а також у деяких говорах західної частини північних ці форми є живим явищем мови й тепер. Правда, видове значення їх змінилося; вони в даних говорах виступають лише як форми майбутнього часу недоконаного виду.

²² У виданні «Повісті временних літ» за Лавр. сп. літ., яким ми користувалися (вид. АН СРСР, Москва–Ленінград, 1950), *будеть* внесено з Іпат. сп. літ.

У багатьох говірках південних районів Львівщини, Тернопільщини і в північних районах Станіславщини поширені лише такі форми майбутнього часу недоконаного виду²³. Проте в більшості говорів, що знають цю форму майбутнього часу, вона вживається паралельно з іншою аналітичною формою, в склад якої входить інфінітив відмінюваного дієслова; наприклад, у говорі галицьких лемків: буду писав до Гамерики, буду зберава грушки, будеш ся женив, будете косили, але й: буду писати, будеме пити тощо²⁴; у західних закарпатських лемків: буду їв, буду робів та ін., поруч: будеме робіти тощо²⁵; у говірках Брюховицького р-ну Львівської області: буду писав, будут писали, буду бив тощо, зрідка: буду читати та ін.²⁶; у говорі батюків: буду любив (любила, любило), будут любили та ін., але частіше: буду любити тощо²⁷; взагалі в наддністрянських, західно-волинських і частково в говірках південних районів Волині та північних районів Тернопільщини: я буду робив та ін.²⁸; у західних подільських, сусідніх з наддністрянськими: я буду їв, ти будеш ходив та ін., поруч: я буду робити тощо²⁹; у ряді говірок Холмщини: буду служив, буду слухав та ін., поруч: буду пити, буду ходити та ін.³⁰

§ 332. Підсумовуючи огляд історії форм майбутнього часу в українській мові, необхідно відзначити, що вони за час, починаючи від періоду найдавніших наших пам'яток, зазнали чимало змін. За цей період сталося, власне, остаточне оформлення майбутнього часу, його повна стабілізація, що, в свою чергу, якнайтісніше було пов'язане з повною стабілізацією в мові нових видових розрізень – розрізнення доконаного і недоконаного виду.

Прості форми майбутнього часу, що звичайно творилися від форм теперішнього часу за допомогою різноманітних дієслівних префіксів, у зв'язку з усталенням розрізень доконаного і недоконаного виду остаточно закріпились як єдина форма вияву майбутнього часу доконаного виду в українській та в інших східнослов'янських мовах.

Ще більше змін сталося в аналітичних формах майбутнього часу. Вони, по-перше, закріпились в українській, як і в інших східнослов'янських мовах, лише як форми вияву майбутнього часу недоконаного виду; по-друге, саме морфологічне оформлення їх відчутно змінилося. У зв'язку із стабілізацією майбутнього часу в аналітичних, складених формах в ролі другої складової частини їх почало виступати, а з часом остаточно закріпилося, витіснивши інші, допоміжне дієслово *буду*, яке в староруську епоху в таких формах у сполучі з інфінітивом звичайно не виступало. Таким чином, в українській мові, як і в інших східнослов'янських, сполучення інфінітива відмінюваного дієслова з допоміжним дієсловом *буду* закріпилося як аналітична, складена форма майбутнього часу недоконаного виду. Дана форма стала єдиною формою вияву майбутнього часу недоконаного виду в російській та білоруській мовах. В українській же мові, крім того,

²³ Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР..., стор. 161.

²⁴ І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 143.

²⁵ І. Панькевич, Українські говори..., стор. 318.

²⁶ П. І. Приступа, Говірки Брюховицького району Львівської області, стор. 56.

²⁷ І. Верхратський, Говір батюків, стор. 69.

²⁸ Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР..., стор. 161.

²⁹ Див. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології..., стор. 127; М. Грунський наводить подібні форми і з східноподільських говорів (див. Історія форм..., стор. 291).

³⁰ В. Шимановський, Звуковые и формальные особенности народных говоров..., стор. 101.

виникла ще й інша, синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, що становить собою результат лексикалізації, злиття в одне слово складових частин колишньої аналітичної форми, яка складалася з інфінітива відмінюваного дієслова і допоміжного дієслова *иму* (ст. сл. *имамь*); причому витворенню цієї форми передувало закріплення допоміжного дієслова в постпозиції і фонетичне відпадіння в ньому початкового *и*. На кінець, внаслідок стабілізації майбутнього часу, зумовленої усталенням нових видових розрізень, сталася втрата форм так званого майбутнього другого чи передмайбутнього часу, їх замінили прості форми майбутнього часу. Правда, в ряді південно-західних говорів вони як структура збереглися й досі, але своїм значенням вони зовсім відрізняються від колишніх форм майбутнього другого, оскільки вони є аналітичними формами майбутнього часу недоконаного виду.

Таким чином, у процесі історичного розвитку в українській мові категорія майбутнього часу морфологічно оформилася в такому вигляді:

- а) проста форма майбутнього часу доконаного виду;
- б) аналітична, складена форма майбутнього часу недоконаного виду;
- в) синтетична, складна форма майбутнього часу недоконаного виду.

Запитання і завдання

1. Які форми майбутнього часу на східнослов'янському ґрунті найбільше зазнали змін?
2. Коли повністю усталилися форми майбутнього часу?
3. На основі яких дієслівних форм утворилися прості (синтетичні) форми майбутнього часу? Форму якого виду дієслова вони мають?
4. На основі чого відбувалася стабілізація форм майбутнього часу?
5. Який структурний засіб забезпечував оформлення доконаного і недоконаного виду дієслова?
6. Які семантико-граматичні зміни відбувалися у зв'язку з приєднанням до форми теперішнього часу дієслівного префікса?
7. На який час припадає остаточне розрізнення доконаного/недоконаного виду та повна стабілізація форм майбутнього часу?
8. Прочитайте §§ 329–330 і поясніть, у чому виявлялася специфіка творення й функціонування аналітичних форм майбутнього часу в староукраїнських пам'ятках.
9. Які допоміжні дієслова найчастіше вживалися в аналітичних формах майбутнього часу?
10. З якого часу в українській мові складені форми майбутнього часу з дієсловом *буду* стали переважати?
11. Як утворилася синтетична, складна форма майбутнього часу? У який період вона активно вживається в писемних пам'ятках і коли могла з'явитися в живій українській та частково в білоруській мовах? Що сталося з цією формою в російській мові?
12. Які зміни відбулися у фонетичному складі допоміжного дієслова *имати*?
13. Де в сучасній українській мові представлені синтетичні, складні форми майбутнього часу?
14. Яку думку висловлював О. О. Потебня з приводу різниці між синтетичною та аналітичною формами майбутнього часу?
15. Розкажіть про структуру синтетичних форм майбутнього часу з допоміжним словом *му*, *меш* тощо у південно-західних говірках. Яка структура їх у південнобілоруських говірках? В інших слов'янських мовах?
16. На основі § 332 зробіть висновок про історію форм майбутнього часу.
17. На основі відповідей на запитання складіть тези повідомлення на тему «Історія формування майбутнього часу в українській мові».

Білецький Андрій Олександрович

(30. VII(12. VIII). 1911 – 10. IV. 1995)

Білецький Андрій Олександрович народився 30 липня (12 серпня) 1911 року в Харкові в сім'ї філологів. Його батько Олександр Іванович – відомий критик-літературознавець, академік, а мати Марія Ростиславівна – знавець французької та німецької мов, викладач вищої школи. Дитячі та юнацькі роки А. О. Білецького пройшли в середовищі високоосвічених людей, зокрема власної сім'ї, що мала велику бібліотеку. У дитинстві Андрій Білецький мріяв стати астрономом, захоплювався зоряним небом і знав розташування планет, любив також подорожі, мистецтво, музику, літературу. І, мабуть, останнє захоплення визначило його життєвий і творчий шлях. У 1933 році А. Білецький закінчив філологічний факультет Харківського педагогічного інституту професійної освіти. У студентські роки він працював бібліографом Інституту червоної професури й редактором видавництва дитячої літератури.

А. О. Білецький здобув ґрунтовну гуманітарну, зокрема мовознавчу освіту. Він володів французькою, німецькою, знав латинську та давньогрецьку мови. Учений з глибокою повагою згадував своїх учителів – академіків Л. А. Булаховського, Л. В. Щербу, професора М. М. Петерсона. Та чи не найбільший вплив на Андрія Олександровича мав його батько – Олександр Іванович Білецький. Він прищепив синові любов до наукової праці, до вивчення давніх мов, спрямовував його наукові інтереси. «Характерною рисою татового ставлення до мене, – згадував Андрій Олександрович, – була підтримка всіх моїх захоплень, заохочування до занять тим, що мене цікавило».

В оселі Білецьких часто бували не лише відомі вчені, але й письменники – П. Тичина, М. Рильський, М. Зеров, Я. Мамонтов, В. Поліщук та інші. Атмосфера, що панувала в сім'ї, формувала в юнака жадобу до знань, захоплення іноземними мовами, зокрема грецькою, якій присвятив усе своє життя.

Педагогічну діяльність А. О. Білецький розпочав у 1937 році в Харківському юридичному інституті, де викладав латинську мову й завідував кафедрою. З того часу і аж до виходу на пенсію він викладав у різних вищих навчальних закладах. Під час Другої світової війни працював у Томському державному університеті, від 1944 року – у Вищій дипломатичній школі Міністерства закордонних справ Радянського Союзу, а від 1946 року – у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. У 32 роки А. О. Білецький був уже доцентом, а в 42 – професором.

Його перша кандидатська дисертація «Про причини занепаду Давнього царства в Єгипті» була присвячена історії давніх народів, але захист її не відбувся, оскільки під час війни текст було втрачено. У 1943 році вчений успішно захистив іншу дисертацію – «Іменне основокладання у грецькій мові». Через дев'ять років А. Білецький захистив докторську дисертацію «Принципи етимологічних досліджень (на матеріалі грецької мови)». Хоч обидві наукові роботи були присвячені мовознавчим проблемам, однак у них дослідник висвітлює широке коло питань з історії, археології, палеографії, епіграфії (науки про стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах – камені, метали тощо).

У Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка А. Білецький очолював кафедри класичної філології, загального мовознавства, романського мовознавства, викладачі яких, як і їхній керівник, відзначалися високим професіоналізмом, глибиною знань, відданістю науці.

Перші друковані праці А. Білецького присвячені літературознавчим проблемам – творчості Ф. Лопе де Вега Карпіо (1935 р.) та іспанській революційній літературі (1937 р.). Згодом наукові інтереси вченого зосередилися на мовознавстві. Його цікавили майже всі галузі сучасної лінгвістики. Праці науковця пов'язані з проблемами класичної філології, порівняльно-історичного мовознавства, етимології, лінгвістичної семіотики, типології, описової граматики, лексикології та лексикографії, ономастики, топоніміки і особливо неоелліністики.

У них з'ясовуються складні загальнотеоретичні проблеми мовознавства, зокрема про структуру мовної системи, знакову теорію мови, зв'язок мовознавства з психологією і такими новими на той час науками, як кібернетика та інформатика. Одним із напрямів досліджень вченого була методологія, зокрема нові методи вивчення мови. А. Білецький мав глибокі теоретичні знання із загального мовознавства й власне бачення змісту цього курсу як фахової лінгвістичної дисципліни філологічних факультетів університетів. Він підготував програму курсу «Загального мовознавства», де коротко виклав його зміст. За програмою навчалися студенти університету, і на основі цього курсу вони формувалися як майбутні науковці.

Теоретичні питання етимології викладені в монографії «Принципы этимологических исследований» (1950). Значну увагу вчений приділяв питанням лексикології. Від 1953 року він систематично публікує праці про розвиток і шляхи збагачення лексичного складу мови, про запозичення й процеси їхньої адаптації в мові-реципієнті. Предметом зацікавлення А. Білецького протягом усього творчого життя була також ономастика. Він досліджував географічні назви, власні імена, встановлював їхнє походження, оскільки вважав, що вивчення ономастики й топоніміки має важливе значення для з'ясування контактів та виявлення взаємозв'язків між народами. У 1972 році вийшла у світ його монографія «Лексикология и теория языкознания (ономастика)».

У 1952 році вчений уперше в одній зі статей розв'язує проблеми дослідження негрецьких власних імен грецьких епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я. У А. Білецького є низка праць про походження назв Дніпро, Азовське море, Керч, Керченська протока тощо. Як еллініст та історик мови вчений цікавився ономастикою Криму, під час дослідження якої виявляв давні зв'язки українського народу з греками. Над цією проблемою Андрій Олександрович почав працювати від 1961 року. Відтоді періодично виходили статті, зокрема, «Греческие элементы в топонимике Крыма» (1968), «Гідронімія Кримського півострова (грецький шар)» (1971).

А. О. Білецький відомий у науці ще й як визначний фахівець класичної філології. Він був науковим редактором, автором передмов, післямов багатьох видань античної літератури, писав про життя Юлія Цезаря, про «Одіссею» та «Іліаду», про байки Езопа, про візантійський тваринний епос, міфи Давньої Греції, крилаті латинські вислови. Член-кореспондент НАН України Н. Ф. Клименко згадує: «Професор настільки глибоко знав історію землі, званої Елладою, учасників Троянської війни, що оповідав про них просто і так виразно, що світ давніх еллінів ставав нам ближчим й історичні зерна міфів чітко ясніли в обрізах „Одісеї“ та „Іліади“. Його знання давньогрецької мови були енциклопедичними».¹

¹ Клименко Н. Ф. А. О. Білецький – поліглот, учений, педагог // Білецький А. О. Про мову та мовознавство. – К.: АртЕк, 1996. – С. 216.

Глибокі знання класичних та інших мов дали змогу вченому стати одним з найкращих дешифрувальників стародавніх грецьких і латинських написів. Упродовж майже 15 років він досліджував та інтерпретував написи стародавньої Ольвії. Його статті друкувалися у таких авторитетних фахових журналах, як «Археологія», «Вестник древней истории», «Советская археология», а також у наукових тематичних збірниках «Надписи Ольвии», «Античная история и культура Среднеземноморья».

Наукові інтереси А. О. Білецького протягом усього життя були пов'язані з елліністикою. Він був одним з найавторитетніших фахівців з давньогрецької та новогрецької мов, саме тому йому доручено редагування першого в СРСР «Новогреческо-русского словаря» (автор А. А. Іоаннідис. – М., 1950), додатком до якого був надрукований короткий нарис граматики новогрецької мови Андрія Олександровича. Цей словник не втратив свого практичного значення й нині, його й досі перевидають у Греції великими накладками.

У 1958 році вчений ініціював відкриття відділення новогрецької мови та літератури в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, де читав лекції з давньогрецької мови й історії Греції. Відтоді в університеті готують фахівців з грецької філології.

Під керівництвом А. О. Білецького протягом багатьох років досліджували грецькі говірки, що функціонують у Приазов'ї та Криму. На основі аналізу діалектних явищ учений опублікував низку праць про граматичні особливості румейської (кримсько-грецької) говірки в Україні, про тюркізми в її лексичному складі. А. Білецький висвітлював також проблеми мови й писемності греків в Україні, наслідки білінгвізму в говірках.

Як віце-президент товариства «СРСР – Греція» А. О. Білецький турбувався про те, щоб у Приазов'ї вивчали грецьку мову в школах.

Багато статей, зокрема про вивчення новогрецької мови в колишній Росії та СРСР, про культурні зв'язки України з Грецією, про ономастику, оноματοлогію, власні імена, етимологію, про походження письма, грецьку мову, порівняльно-історичне мовознавство, філологію тощо, учений підготував для енциклопедій, які виходили не лише в Києві, а й у Москві та Афінах.

За глибокі знання й широку ерудицію А. О. Білецького любили студенти, професор імпував їм високим розумом ученого-гуманіста, захоплював енциклопедичними знаннями та визначними науковими здобутками. Чимало його студентів згодом стали відомими вченими, професорами, академіками й продовжують розвивати філологічну науку, зокрема й елліністику.

Помер А. О. Білецький 10 квітня 1995 року. Він похований на Байковому кладовищі в Києві.

Література

1. Клименко Н. Ф. А. О. Білецький – поліглот, учений, педагог // Білецький А. О. Про мову та мовознавство. – К., 1996.
2. Міжнародна наукова конференція пам'яті професора А.О. Білецького (1911–1995). Тези доповідей. – К., 1996;
3. Семчинский С. В. Профессор Андрей Александрович Белецкий // Известия РАН. Секция литературы и языка. – 1997. – Т. 56. – № 4.
4. Шанін Ю. Він залишився назавжди // Сучасність. – 1997. – № 11.
5. Нікітіна Ф. О. Білецький Андрій Олександрович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 50.
6. Скуратівський В. Пригадуючи Андрія Білецького // Сучасність. – 2002. – № 4.
7. Шанін Ю. В. Білецький Андрій Олександрович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2003. – Т. 2: Б – Біо. – С. 771–772.
8. Пономарів Олександр. Про незабутнього вчителя. Джерело доступу:
<http://slovoprosvity.org/2012/01/01/про-незабутнього-вчителя/>

Основні лінгвістичні праці А. О. Білецького

1. Описова грамати́ка як окрема лінгвістична дисципліна // Наукові записки. – К.: Вид-во КДУ, 1947. – Том VI, вип. 1. – С. 71–89.
2. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). – К.: Изд-во КГУ, 1950. – 267 с.
3. До питання порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов // Мовознавство. – 1952. – Т. X. – С. 147–150.
4. Проблема изучения негреческих собственных имен греческих эпиграфических памятников Северного Причерноморья // IX научная сессия. Секция филологии. Тезисы докладов. – К.: Изд-во КГУ, 1952. – С. 24–27.
5. Проблема мови скіфів // Мовознавство. – 1953. – Т. XI. – С. 71–86.
6. Лексикология – ее содержание, задачи, основные термины и методы исследования // XII наукова сесія КДУ. Секція філології. Тези. – К., 1955. – С. 11–18.
7. Про власні імена з ольвійських написів // Археологія. – К., 1957. – Т. XI. – С. 21–34.
8. Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской // В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской. – М.: Искусство, 1960. – С. 161–192.
9. Греческая топонимика Крыма // Вторая Всесоюзная конференция по классической филологии. Тезисы докл. – Ленинград: Изд-во Ленинград. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1961. – С. 5–7.
10. Основные линии развития фонематических систем индоевропейских языков и проблема реконструкции доисторических систем // Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков. Научная сессия МГУ. – М.: Изд-во МГУ, 1964. – С. 9–12.
11. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві // Республік. наук. конференція з питань методології мовознавства (4–6 червня 1964 р., Київ). Тези доп. – К., 1964. – С. 7–9.
12. Дедикація Афродіті в Ольвії // Іноземна філологія. Питання класичної філології. – Ленінград, 1968. – Вип. 17. – С. 19–25.
13. Новые посвященные надписи в Ольвии // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Ленинград, 1968. – С. 17–20.
14. Синтаксема – інваріант синтаксичної системи // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 13–20.
15. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К.: Изд-во КГУ, 1972. – 209 с.
16. Информация и симиозис // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1980. – № 8. – С. 3–8.
17. Слова східного походження у західних мовах // Мовознавство. – 1981. – № 5. – С. 47–51.
18. Граффити магического содержания из Ольвии // Северное Причерноморье. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 51–58 (співавтор).
19. Незалежні аналогічні зміни в споріднених мовах // Л. А. Булаховский и современное языкознание. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 125–131.
20. Язык – динамическая знаковая система // Collegium. – 1995. – № 1–2. – С. 15–20.
18. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕК, 1996. – 224 с.

Розділ XVIII

Слова – це лексика

Коли може бути пісня без слів, то це не мова, а музика.

Людська мова – це повідомлення в звуковій формі про щось або про когось, повідомлення для когось і навіть для самого себе, тобто монолог при відсутності слухачів, а діалог – це обмін промовами, це розмова, це бесіда. Мовлення (тут ми маємо на увазі нашу мову і мови, схожі своєю будовою на неї) складається з повнозначних слів, тобто таких, що мають значення не лише в сполученні з іншими словами, але і незалежно від інших слів, і тих, що уточнюють їхні стосунки з іншими словами, – з так званих службових слів. Перші можна назвати власне лексичними елементами, а другі – граматичними. Інакше кажучи, перші можна назвати автосемантичними, тобто такими, що мають самостійні значення, а другі – синсемантичними елементами, бо тут можна сперечатися, чи правильно їх називати словами. Синсемантичні елементи мовного тексту можуть бути нерухомими (стабільними), такими, як афікси словозміни та словотворення, і рухомими (мобільними), як прийменники, займенники, сполучники.

Як ви гадаєте, скільки слів у такому запитанні: «Чи ви вмiєте писати цією мовою, чи лише розмовляти?» Здається цілком ясним, якщо у вас перед очима друкований текст, ви скажете – дев'ять і для комп'ютера це буде правильно. Однак, уявіть собі, що хтось не знає нашого письма, нашого правопису, і сприймає це запитання тільки на слух. Якщо вигадана нами людина знатиме так-сяк нашу мову, вона може звернути увагу в мові, що звучить, не на слова та їхні форми, а лише на короткі паузи в сприйнятому нею на слух тексті. Для неї наше запитання складатиметься з таких частин: «Чививмiєте – писати – цієюмовою – чилише – розмовляти?»

Якщо ви не знайомі з мовами полісинтетичної будови, про які йшлося в розділі IX, то ви, мабуть, вважаєте, що слова є в усіх мовах світу. Однак легко переконатися в тому, що в багатьох випадках поділ мови в її акустичній формі і в її зафіксованій традиційним письмом формі виявляється не однаковим. Ми пишемо: «не хочу», але вимовляємо – «нехóчу». Відокремлення негативної частки «не» від слова, з яким вона пов'язується, звичайно, є умовним. Щодо цього мав рацію наш мовознавець О. О. Потебня (1835–1891), котрий вважав за нормальне об'єднувати цю частку зі словами, перед якими вона вживається. Поділяючи на слова цитований вище текст, мовознавець може сумніватися в тому, чи можна назвати словом «чи». Скільки разів ми сумнівалися, в яких випадках «не» треба писати разом з прикметником, а в яких – окремо від нього! Ось, наприклад, у російській мові – «что-то, где-то, когда-то» (відповідно до наших – щось, десь, колись) відокремлюють від цих «что, где, когда» частку «то» за допомогою риски (дефіса), а в «будто» цю саму частку пишуть разом із «буд» і для цього є підстави: «что, где, когда» (як і наші – що, де, коли) можуть вживатися і без цього «то», а форма «буд-» не має самостійного існування в російській мові на відміну від нашого «будь» (від бути, бувати), що вживається в сполученнях – будь-що, будь-коли (але де-небудь = десь). Звичайно,

росіяни вимовляють однаково і «будто», і «что-то», але пишуть по-різному. Ми не звертали б вашої уваги на ці дрібниці, коли б не було людей, певних того, що вони нібито вимовляють так, як пишуть, і пишуть так, як вимовляють. Треба побіжно зауважити, що український правопис у більшій мірі ґрунтується на фонетичному принципі, ніж сучасний російський. Ось, наприклад, росіянин пише – «доброго человека», а вимовляє приблизно так, як [добрава чилавека]. Звичайно, і в нас є розбіжності між написанням і вимовою. Ми пишемо «пишеться», а вимовляємо [пишеця]. Про російський правопис іноземець має право сказати, що його важко засвоїти, що він дуже непослідовний (коли не зважати на його історико-етимологічний принцип), але сучасний англійський правопис, без сумніву, важче засвоїти, ніж сучасний російський.

У тлумачних словниках різних мов слово за звичаєм визначається як «одиниця мовлення». Не варто заперечувати: можна визначати і так. Саме наше «слово», як і більшість слів, що не стали науковими термінами, багатозначне (полісемічне). Воно в нас може означати те саме, що й «промова» (наприклад, він сказав вступне слово). За минулих часів «слово» мало також значення «розповідь, оповідання, повість» так, як у назві – «Слово о пльку Игоревѣ» – слово означає те, що в грецькій мові означало «епос» [epos], і цю літературну пам'ятку східних слов'ян можна було б назвати: «Епос про похід Ігоря». Коли ми даємо комусь «слово честі», то тут виявляється ще одне значення нашої «лексичної одиниці», якою ми стверджуємо правдивість сказаного нами. Зазирнувши в етимологічний словник, ви знайдете там, що «слово» за своїм походженням пов'язане з нашим «слава» та іншими словами слов'янських і взагалі індоєвропейських мов. «Слово» можна визначити як самостійний щодо значення складник тексту, який незалежно від інших складників у певних умовах спілкування людей може передавати повідомлення (інформацію). Важливими словами можна визнати такі односкладові елементи, як наші «так» і «ні». Уявіть собі довжелезний діалог (такий, як Платонівські діалоги), в якому один із співрозмовників у відповідь на промови другого вимовляє лише «так» або «ні».

Вас не повинно дивувати те, що в сучасних слов'янських мовах відповідно до нашого «слова» вживаються інші слова. Приміром, поляки в такому розумінні кажуть – wuzaz, а болгари – дума, серби – реч або буква, причому в сербів російському слову – «речь» відповідає слово говор. Наскільки важливою є наша «лексична одиниця», показують утворені від неї похідні слова: *словник, словесний, словесність, словозміна, словотвір, словосполучення, словечко, слівце* тощо.

Структура слів у відомих нам мовах буває досить складною. Позначимо словотворчі префікси буквою П, корінь слова – буквою К, суфікси – буквою Д (словотвір іще називається деривацією), а суфікси словозміни – буквою Ф (тобто флексія). Тоді структуру складного слова можна буде означити як П+К+Д+Ф. У цій формулі К+Д є основою, а в складених словах – композитах – може бути К+К, К+Д+К+Д, тобто два корені або дві чи навіть більше основ. П+К+Д – це постійна величина в складних словах, а Ф – це перемінна величина в мовах із флексією, або флективних мовах, таких, як наша. Ми розрізняємо складні і складені слова. Складне слово має в своїй структурі лише один корінь (К) чи одну основу – К+Д або П+К+Д, а складене слово декілька коренів або основ. У нашій мові досить багато як складних, так і складених слів. *Розуміння, міркування, перетворення* – це в нас складні слова, а *світогляд, словотвір, мовознавство* – складені слова (композити). Основоскладання, або композиція, поряд із афіксімним

словотворенням в індоєвропейських мовах є досить поширеним засобом збагачення лексики. Крім префіксів і суфіксів, в індоєвропейських мовах є ще прослідки так званих інфіксів, тобто афіксів, які вставляються в корені та основи. Так, наприклад, у давньогрецькій мові в дієслові [lambanō] – «беру» (але [elabon] – «узяв») у корені [lab-] у теперішньому часі інфіксом є [-m-], а в латинському дієслові gumro – «ламаю» поряд із gurī – «зламав» також у корені спостерігається цей інфікс [-m-]. Сучасні мовознавці звернули також увагу на голосний, зумовлений певними фонетичними змінами, що належать до історії мови. Він з'являється в нашій мові в родовому відмінку множини в основах деяких слів, його назвали «інтерфіксом». Так, наприклад, *відро*, але (р. мн.) *відер*, *вікно* – (р. мн.) *вікон*, *скло* (із *сткло*) – (р. мн.) *стекол*, *лазня* – (р. мн.) *лазень*, *крапка* – (р. мн.) *крапок* тощо.

У наших складених словах початковий складник (компонент) найчастіше має форму, відмінну від тієї, яку має окреме слово, з яким воно співвідноситься. Так, наприклад, у слові «мовознавство» початковий складник «мово-» є основою слова «мова», яка вживається як складник складеного слова – «мовознавство». Отже, в складених словах-композиціях основи слів, які є частинами (компонентами) композитів часто мають спеціальну «композиційну» форму (тобто форму, що виступає в композиції – основоскладанні). Прикладами можуть бути композити нашої мови на зразок: листопад, хлібороб, грекосій, пароплав, хмарочос тощо.

При вивченні лексики якоїсь мови може скластися уявлення про те, що в ній нема ніякого ладу, що це просто набір слів без будь-якої системи. Слід сказати, що це неправильне уявлення. Деривативні (словотвірні) зв'язки слів та їхні семантичні (сміслові) зв'язки організують лексику кожної людської мови так, що вона стає відкритою лексичною системою. Ми кажемо «відкритою», щоб підкреслити, що вона постійно зазнає змін, звичайно, коли йдеться про живу мову. З неї постійно випадають застарілі слова (архаїзми) і вона поповнюється новими словами (неологізмами) та запозиченими з інших мов словами (краще сказати – ксенізмами – чужими словами, ніж як це було прийнято – варваризмами).

Коли ми маємо справу з якоюсь чужою мовою, то ми природно хочемо бачити в ній усе те, до чого ми звикли в нашій мові.

Ми вже звертали вашу увагу на те, наскільки несхожі з нашою мовою так звані полісинтетичні мови [...]. Може навіть виникнути сумнів у тому, чи існують у них слова такі, як у нашій мові. Можна було б сказати, що в них існують не слова, а семантичні елементи, або сегменти тексту. Крім того, треба визнати, що навіть у нових європейських мовах аналітичної будови їхні «лексичні одиниці» часто мають вигляд, несхожий на звичні для нас слова. Отже, як вважати, наприклад, в англійській мові: *get up!* – «уставай!» *get in!* – «заходь!» Що це? Словосполучення чи окремі слова англійської мови, якщо зважати на звучання, а не на традиційний правопис? Ми не можемо безпечно відповідати на це запитання, але вам має бути ясно, що в мовах аналітичної будови лексичні елементи мають інші форми, ніж слова мов синтетичної будови.

Грецьке слово [lexis] за змістом приблизно відповідає нашому «слово». Воно дало привід для створення похідних від нього: лексика – словниковий склад мови, лексикологія – наука про словниковий склад мови, лексикографія – укладання словників, а також наука про це.

Лексикологія протиставляється граматиці (як науці про морфологію і синтаксис у нашому розумінні їх). Лексикологію, як і граматику, залежно від кінцевої мети дослідження мовного матеріалу можна поділити на описову (дескриптивну або синхронічну) та

історичну (діахронічну). Коли вивчається лексика, увага дослідників зосереджується не стільки на формі слів, скільки на їхніх значеннях, на їхньому змісті, на семантиці. З історичною лексикологією безпосередньо пов'язані етимологічні дослідження. Як ви вже знаєте [...], в античній філології етимологією називалося встановлення первісних значень слів, яке вважалося істинним, правдивим, правильним, справжнім. Проте, в античних філологів та філософів через відсутність історичної перспективи, без знання історії мов, не могло бути в їхніх міркуваннях власне наукових наслідків. Справді наукові етимологічні дослідження стали можливими лише на основі порівняльно-історичного мовознавства [...].

Лексика кожної мови, яка складалася в процесі історичного розвитку, є багатощаровою. В ній співіснують, як уже згадувалося, архаїзми, неологізми, ксенізми.

Архаїзми здебільшого не вживаються в побутовій мові, але ще можуть існувати в літературі. Для російської мови, на відміну від української, були характерні такі архаїзми, як: *десни́ца* (права рука), *лоно* (груди), *перст* (палець), *сте́зя* (дорога), *сто́гна* (вулиця), *терние* (колюча рослина), *чадо* (дитина), *чрево* (черевко), *юдоль* (долина).

Часто нові слова (неологізми) незабаром уже не сприймаються як нові і стають звичними. До лексичних неологізмів належать як слова, побудовані на основі слів цієї мови, так і запозичень з інших мов. До перших належать такі, як наші: *літак* (аероплан), *вертолёт* (гелікоптер), *всюдихід* (автомобіль амфібія), *воротар* (голкіпер), *водій* (шофер), *напарник* (партнер), *правопис* (орфографія), *оздоровлення* (курорт) тощо. Серед слів іномовного походження лексикологи розрізняють власне іноземні слова, наприклад, *ательє*, *бюро*, *дос'є*, *кафе*, *фойє* тощо. Ці слова не настільки засвоєні, щоб ми могли їх відмінювати і утворювати від них похідні слова (derivати). Крім того, виділяються запозичені слова, що засвоєні певною мовою і відмінюються за правилами її словозміни та дієвідміни (коли йдеться про флективну мову), наприклад, *акорд*, *диригент*, *гармонія*, *квартет*, *музика*, *консерваторія*, *концерт*, *оркестр*, *рояль*, *фортепіано*, *опера*, *фонтан* тощо.

Своєрідними запозиченнями є так звані кальки. Слово калька в нас – із французької мови, в якій французьке слово *calque* походить від італійського *calco* (відбиток, штамп, естамп). Дієслово *calcare* (як у латинській, так і в італійській мовах) дослівно означає «топтати, тиснути», а в ужитку художників та археологів одержало значення «робити відбиток, відтиск».

Отже, лексична калька в даній мові є запозиченням з іншої мови засобу вираження певного поняття, яке в цій іншій мові виражається шляхом словотворення. Так, наприклад, наше слово «державка» є калькою грецького слова [kratos], у якому основа дієслова [kratō] – «держу», наше слово «батьківщина», як і російське «отчизна», створено за зразком грецького [patris] і латинського patria від основи гр. [patēr], латин. pater «батько»; наше слово «дух» має своїм зразком грецьке [pneuma], в якому основа дієслова [pneo] – «дихаю».

У сучасній російській мові є дуже багато калькованих слів грецького походження, зокрема серед композитів – складених слів: *благонный* [= духмяний], *благодарный* [= вдячний], *благодарю* [= дякую], *благородный* [у нас шляхетний – польського походження], *великодушный* [у нас запозичене], *великолепный* [= пишний, розкішний], *летопись* [= літопис], *многократный* [= багаторазовий], *новорожденный* [= новонароджений], *родословие* [= родовід, генеалогія] тощо.

Серед калькованих слів не всі є однаково «правомірними». Трапляються неточні щодо передачі значення кальки, як, наприклад, у нас «православний»: правильніше було б – «правовірний», у грецькій мові [orthodoxos]. У цьому композиті є основа грецького [doxo], що в даному разі означає не «слава», а «віра», точніше, правильне мислення. Крім наведених вище синтетичних, тобто виражених одним словом, бувають ще аналітичні кальки, тобто такі, що виражені сполученнями слів, як у нас відповідно до німецького Kindergarten – «дитячий садок».

Крім лексичних кальок можна згадати ще про фразеологічні кальки, тобто про калькування фразеологічних сполучень – фразеологізмів, наприклад, у нас із французької мови – «мати місце» – avoir lieu. Іноді таке калькування буває з хибним розумінням складників, як, наприклад, французьке – il n'est pas dans son assiette було кальковано як «він не в своїй тарілці», а справді це означає – «він не на своєму місці» (слово assiette може означати і «тарілка», і «місце»).

Наше слово «зłodий» із значенням російського «вор» (крадій) є калькою грецького [kakourgos], але з первісним значенням, як у російській мові «лиходій».

Калькування, як і безпосереднє запозичення, є наслідком мовних контактів, характерних для стосунків суспільств сучасного світу.

Слід ще зазначити, що в розвитку деяких мов, у тому числі й нашої мови, спостерігається тенденція уникати вживання чужих, тобто запозичених слів. Одним із проявів цієї тенденції була заміна латинських назв місяців року народними українськими – січень, лютий, березень тощо, замість январь, февраль, март тощо. Це вже справа минулого, але чи варто тепер замінювати вживану в нас медичну термінологію греко-латинського походження якоюсь новою нібито «народною» термінологією? Навряд чи це може сприяти в нас прогресові медицини!

Ксенофобія, тобто боязнь всього чужого, зокрема в лексиці, часто закінчувалася даремними спробами створити недовговічні слова, подібні до «мокроступів» замість загальноживаних калос.

Серед запозичених слів виділяють так звані лексичні інтернаціоналізми, тобто слова спільного походження, які зустрічаються в кількох мовах. Можна твердити, що в українській мові більшість лексичних інтернаціоналізмів, як і в інших європейських мовах, походить з грецької та латинської мов, натомість вони не становлять безпосередніх запозичень з цих давніх мов. У більшості випадків ці інтернаціоналізми прийшли до нас з нових західноєвропейських мов і не внаслідок безпосереднього спілкування з мовцями, а з книжок, тобто внаслідок знайомства з науковою літературою. Через це треба розрізняти первинне джерело походження якогось слова і можливі вторинні джерела його походження в даній мові. Так, приміром, первинним джерелом українського слова *машина* є давньогрецьке [mekhanē], а вторинним – французьке machine або німецьке Maschine. Напевне, ви здогадуєтесь, що з грецького [mekhanē] були утворені слова *механік*, *механіка*, *механізм*. З грецького [organon] були утворені *організм*, проте *організація* вже не з грецької, а з західноєвропейських мов (фр. organisation), в яких воно утворене на грецькій основі. Слово organon спершу мало значення «інструмент», і тому «музичний інструмент» назвали *органом*. Слово *оркестр* походить від грецького orkhestra – «місце в давньогрецькому театрі, де знаходився хор» (теж грецьке слово). Буквально воно означало «місце для танців», але в нашу мову це слово прийшло із західноєвропейських мов і його значення не таке, яке було в давньогрецькій. У кінці

цього розділу ви знайдете короткі списки лексичних інтернаціоналізмів грецького та латинського походження. Ці списки повинні показати вам, як важко було б нам обійтися без інтернаціоналізмів (власне – міжмовних слів).

Слід ще зазначити, що поруч зі словами, які існували в мовах (назвімо їх мовами-першоджерелами), в складі лексичних інтернаціоналізмів є багато таких слів, яких у нас не було. Вони створені вже в наш час з використанням слів з мов-першоджерел. Ось хоча б кілька прикладів таких новотворів. За зразком грецького слова [orthographia] «орфографія», тобто правопис, було створено нове слово – *орфоенія*, тобто правильна вимова, правильне мовлення (від гр. [epos]), за зразком грецького [oikonomia] «економія», тобто «домоведення» (порівняймо у старій російській мові – *домострой*) було створено нове – *екологія*, тобто наука про наше довкілля, так би мовити, про дім, у якому ми живемо. За зразком слова *географія* («опис землі») було створено *геологія* (наука про землю), а згодом – *космографія* і *космологія*. Назва продуктових магазинів – *гастроном*, звичайно, теж грецького походження – [gaster] «живіт», але в давній Греції не було таких магазинів і це слово мало приблизно таке ж значення, як наше *ненажера* або, якщо сказати делікатніше, *гурман*. У старій російській мові воно було «скальковане» у формі *брюхопась*. Ці приклади показують вам, як мови пов'язані одна з одною і як давні мови продовжують жити в нових мовах. Вони можуть показати вам також, як корисно бути знайомим з давніми мовами, що нині є словесними скарбницями. Чи доводилося вам хоча б заради цікавості перегортати товсті словники? Це може стати дуже захоплюючим і корисним заняттям. Адже щоразу ви при цьому знаходите щось нове і збагачуєте ваше мовлення, поглиблюєте знання мов.

Наука, яка вивчає лексичний склад мов, – лексикологія – охоплює такі дисципліни, як: 1) семасіологія – наука про значення слів, її іноді називають також семантикою (грецьке дієслово [sēmainein] означає «давати знак, давати сигнал, сигналізувати»; 2) словотворення, або деривація; 3) етимологія (у значенні «етимологічні дослідження») – це, власне кажучи, історична лексикологія; 4) фразеологія, тобто наука про так звані фразеологізми – сполучення слів, що мають як пряме, так і переносне значення, а також про стійкі словосполуки, властиві даній мові; 5) лексикографія – наука про типи словників та принципи їх укладання [...].

Розділ XXV

Знаки та їхні значення

Тут ітиметься лише про змістові знаки, а серед них тільки про слова і їхні словникові форми, тобто такі, які фіксуються в словниках.

Уявіть собі, наскільки б збільшився об'єм тлумачного словника української мови, коли б у ньому позначалися всі форми відмінюваних слів. Навіть такий іменник, як «стіл», було б там подано у всіх його десяти формах, не враховуючи як окремі форми знахідного відмінку однини та множини. Коли взяти ще до уваги дієслово, то голова запаморочиться від величезної кількості їхніх форм. Тут буде йтися про стосунки зовнішніх форм слів і значень, що виражаються цими формами. Для тих, хто розмовляє даною

мовою, зовнішня форма (вона може бути не лише звуковою, але й письмовою) в кожний момент використання слова в мовленні перебуває начебто у рівновазі: певна зовнішня форма пов'язується з певним значенням, із певним змістом. Якщо сказано: «Йди!» – це означає, що треба йти, а в комунікативній ситуації мусить бути зрозумілим, звідки і куди треба йти. Словом «папір» ми позначаємо той матеріал, на якому ми пишемо, але це слово може позначати також «документ». Слово «ручка» так само має в нас різні значення (маленька рука, інструмент для писання, ручка дверей тощо). Більшість побутових слів, не термінів, – багатозначні або стають багатозначними у спілкуванні людей.

Часто нас дивує невідповідність етимологічно цілком «прозорої» назви факту об'єктивної дійсності його суті, що безпосередньо спостерігається. Цю первісну назву з прозорою етимологією український мовознавець О. О. Потебня (1835–1891) називав внутрішньою формою слова. Так, наприклад, у нас: стілець від стіл, сторінка від сторо-на, печінка від пекти, худоба від худий, сірка від сірий, стеля від стелити, край від края-ти тощо. Розмовляючи, ми тепер не звертаємо увагу на внутрішню форму цих слів.

Сказаному про відносну рівновагу форми і змісту слова не суперечить те, що ця рів-новага часто порушується не лише в кожній комунікативній ситуації, але, звичайно, в часі і в просторі. В процесі історичного розвитку мови можуть змінюватися зовнішні форми слів, але, незважаючи на це, можуть зберігатися їхні змістові значення. Так, на-приклад, незважаючи на всі звукові (фонетичні) зміни давньої індоєвропейської основи, значення таких слів збереглося незмінним: старосл. СЛЪНЬЦЕ, рос. *солнце*, укр. *сонце*, болг. слънце, серб. сунце, чеське slunce, польське słońce, гот. sunnô, нім. Sonne, англ. sun, литов. saule, латин. sol, гр. [hēlios], санскр. [surya-].

Латинське слово aqua – «вода» змінилося у французькій мові до невпізнання – eau (читається О як закритий голосний), але навіть у такій формі воно зберігає своє зна-чення.

Значення слів часто змінюється ще в більшій мірі, ніж їхня форма. Так, наприклад, наше слово – «село» спочатку мало значення – «поле», слово «виноград» спершу озна-чало «виноградник», тобто «винний сад», а вже згодом придбало сучасне значення, сло-во «коло» означало «колесо», а вже згодом стало більш абстрактним (порівняйте рос. «круг»).

Прикладом того, як змінюються в словах і форма, і значення, може бути латинське слово focus – «вогнище», тобто місце, де розпалюють у хаті вогонь. У романських мо-вах з нього виникли слова: італ. fuoco, іспан. fuego, фр. feu із значенням «вогонь». Із та-ким значенням у латинській мові було слово ignis (споріднене з нашим «вогонь», рос. «огонь»). У даному разі зміну значення латинського focus не важко зрозуміти: це збли-ження назв фактів об'єктивної дійсності за їхньою суміжністю (так звана метонімія).

Важко без усяких застережень відповісти на запитання, чи є значення знаку, а відпо-відно і значення слова, неподільною величиною, чи його можна поділити на складові частини.

Тепер для вивчення значення слів застосовується так званий компонентний аналіз, опрацьований німецьким мовознавцем Манфредом Бірвішем, а також іншими семасіоло-гами (гр. [sēmasia] означає «значення», звідси – семасіологія – «наука про значення»). Компонентним цей аналіз називається тому, що в значенні слова виділяються окремі його складові частини – його змістові компоненти-ознаки, з яких складається це значен-ня. М. Бірвіш так визначає значення слова як мовного знаку: «В термінах компонентного

аналізу значення слова – це сукупність семантичних компонентів (рис або ознак), пов'язаних між собою логічними константами». Інакше кажучи, значення слова – це сукупність змістових ознак, що складають його і між якими існує змістовий зв'язок.

Два слова – слово № 1 і слово № 2 є синонімами, якщо їхні значення складаються з однакових компонентів, які пов'язані між собою однаковими постійними змістовими величинами («логічними константами»). Наприклад, слова «бик» і «бугай», значення яких складається з компонентів: великий рогатий жуйний парнокопитний ссавець. Слово № 1 є «гіпонімом», тобто частковим синонімом, слова № 2, якщо значення слова № 1 має всі компоненти слова № 2, але не навпаки, наприклад, слово «кухоль» можна вважати гіпонімом слова «чашка» – посудини для пиття, бо «кухоль» відрізняється від чашки лише своєю формою.

Низка слів, значення яких має кілька спільних компонентів, утворює «семантичне поле» (інакше – «семантичну тему»), що реєструється в тематичних словниках [...]. Так, наприклад, начиння: чашки, кухлі, склянки, миски, каструлі, тарілки, тарелі тощо.

Згідно з компонентним аналізом, наприклад, значення слова «будинок» складається з таких семантичних компонентів: фундамент, стеля, дах, вікна, двері, стіни, підлога тощо. Проте, цей перелік по суті не визначає компонентів – змістових частин нашого слова «будинок», але пов'язує це слово на підставі суміжності поняття, яке воно виражає, з поняттями, що їх виражають інші слова. Очевидно, не в поділлі значень слів на компоненти, а у визначенні їхніх змістових зв'язків є сенс компонентного аналізу.

Щоб уникнути можливого непорозуміння, пов'язаного з зовнішньою схожістю латинського слова focus із нашим словом «фокус», наводимо етимологічну довідку. Хоча в етимологічному словнику російської мови Макса Фасмера (перекладеному з німецької мови і відредагованому акад. О. М. Трубачовим) слово «фокус» виводиться безпосередньо з латинського focus, треба сказати, що тут є непорозуміння. Справді, слово «фокус» за часів Петра I було запозичене з німецької мови, але там воно існувало у формі Nokusrokus і було створено ще в XVI столітті як магічна формула або закляття мандрівними студентами (вагантами). Спочатку воно означало «чаклунство», але згодом придбало значення «шахрайство, обман, обдурювання». Цілком вірогідно, що ці ваганти, вимовляючи перед неосвіченою публікою свої псевдолатинські заклинання, водночас показували їй різні «фокуси» з метою заробити собі на хліб (див.: Ключе-Гетце. Етимологічний словник німецької мови). Така історія нашого слова «фокус».

Запитання і завдання

Розділ XVIII Слова – це лексика

1. Як ви розумієте словосполучення «людська мова»?
2. З чого складається «мовлення»?
3. Що таке власне лексичні елементи, а що – граматичні? Які у мовознавстві є для них терміни?
4. Які бувають синсемантичні елементи мовного тексту?
5. Знайдіть у тексті відповідь на запитання «Чи вмієте ви писати цією мовою, чи лише розмовляти?»
6. Знайдіть у тексті визначення «слова».
7. Як в інших мовах називають «слово»?
8. Проілюструйте за текстом складність структури слів.
9. Знайдіть у тексті пояснення «складних» і «складених» слів.
10. Як у тексті сказано про те, що організовує лексичну систему мови?
11. Яким розділам мовознавства протиставляється лексикологія?
12. Що таке «deskриптивна» та «діахронічна» лексикологія?
13. Прокоментуйте вислів «лексика кожної мови ... є багатощаровою».
14. Розкажіть про кальки як різновид запозичень слів.
15. Що таке «ксенофобія»?
16. Що таке «лексичні інтернаціоналізми»? Розкажіть про них.
17. Які дисципліни охоплює наука, яка вивчає лексичний склад мов?

Розділ XXV Знаки та їхні значення

1. Як у тексті пояснено поняття «зовнішня форма» слова?
2. Розкрийте зміст вислову «... певна зовнішня форма пов'язується з певним значенням, із певним змістом».
3. Як ви розумієте поняття «внутрішня форма слова»? Наведіть приклади.
4. Знайдіть у тексті пояснення «відносної рівноваги форми і змісту», а також того, «що ця рівновага часто порушується не лише в кожній комунікативній ситуації, але, звичайно, в часі і в просторі». Поясніть на прикладах.
5. «Тепер для вивчення значень слів застосовується так званий компонентний аналіз». Як це пояснює А. О. Білецький? У чому він вбачає сенс компонентного аналізу?

Бодянський Осип Максимович

(31. X(12. XI). 1808 – 06(18). IX. 1877)

Бодяньський Осип Максимович народився 31 жовтня (12 листопада) 1808 року в містечку Варві Лохвицького повіту на Полтавщині (нині смт Чернігівської області) в сім'ї священика. Середню освіту він здобув у Полтавській духовній семінарії в місті Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький), де добре оволодів старослов'янською та класичними мовами, а також вивчав польську й сербську. Там він ознайомився зі збірником сербських пісень Вука Караджича, під його впливом і сам почав збирати українські народні пісні.

Пізніше в бібліотеці переяславського собору Осип Бодяньський знайшов одну з найвидатніших пам'яток староукраїнської літературної мови XVI ст. – Пересопницький рукопис 1556–1561 рр., яку передав до бібліотеки семінарії. Згодом її придбала бібліотека Полтавського історичного музею, а нині вона зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Після закінчення семінарії в 1831 році Осип Бодяньський звільнився з духовного відомства та вступив на слов'янське відділення філософського факультету Московського університету. Тут він входив до складу літературно-філософського гуртка, організованого М. О. Бакуніним, К. С. Аксаковим та іншими, здружився з М. В. Станкевичем. Ще в університеті Осип Бодяньський під керівництвом свого вчителя – відомого професора-історика М. П. Каченовського – написав працю «О мнениях касательно происхождения Руси», в якій заперечував гіпотезу про її норманське походження. Закінчуючи університет в 1834 році, за це дослідження він одержав ступінь кандидата словесних наук. У 1835 році працю опублікували такі відомі на той час журнали, як «Сын отечества» та «Северный архив».

О. М. Бодяньський продовжив навчання в університеті, щоб здобути ступінь магістра словесних наук, водночас викладав латинську мову в Другій московській гімназії. У 1837 році молодий учений захистив у Московському університеті дисертацію на тему «О народности поэзии славянских племен» і першим у тодішній Росії здобув науковий ступінь магістра слов'янської філології. Дослідження було видано окремою книгою й перекладено сербською, чеською, німецькою та італійською мовами.

Восени 1837 року О. Бодяньський виїхав у відрядження до слов'янських країн для поглиблення знань з історії та літератури слов'янських народів, щоб згодом мати змогу читати лекції на славістичних кафедрах, які тоді відкривалися в Московському, Петербурзькому, Харківському та Казанському університетах.

За кордоном Осип Максимович не лише вивчав слов'янські мови, а й досліджував стародавні рукописи в бібліотеках університетів, монастирів, публічних бібліотеках Праги, Відня, Будапешта та інших міст. Він також багато уваги приділяв вивченню літератури, історії, культури й побуту західних і південних слов'ян. Учений налагодив особисті контакти з найвидатнішими вченими-славістами, зокрема з В. Ганкою, Я. Колларом, В. Копітаром, Й. Юнгманом та іншими. Великий вплив на формування його наукових інтересів справив П. Й. Шафарик, якого О. М. Бодяньський вважав «першим знавцем і рушійною силою слов'янства у західних і південних побратимів наших», «живою енциклопедією всіх відомостей про слов'ян».¹

¹ Жовтобрюх М. А. Осип Максимович Бодяньський // Мовознавство. – 1983. – № 5 – С. 44–45.

У 1842 році молодий учений повернувся до Москви й був обраний екстраординарним професором кафедри історії та літератури слов'янських нарідів Московського університету. За час перебування за кордоном О. Бодяньський зібрав славістичну бібліотеку з видань XVII – перших десятиліть XIX ст., що налічувала близько трьох тисяч книг, серед яких були праці Й. Добровського, А. Бернолака, В. Караджича, словники, хрестоматії, букварі деяких слов'янських мов, збірники, періодичні видання, дослідження з історії, географії, етнографії. Ця бібліотека започаткувала славістичний відділ університетської наукової бібліотеки.

У 1847 році О. Бодяньський був затверджений на посаду ординарного професора. Він не лише читав лекції з історії та літератури слов'янських народів, але й викладав курси чеської, словацької, польської, сербської мов, бо вважав, що по-справжньому можна вивчати літературу, якщо знаєш мову, якою вона написана. Студії слов'янських мов завершувалися курсом порівняльної граматики, яка «завжди має бути вінцем вивчення багатьох споріднених нарідів», – так він писав у листі до В. Ганки.²

У 1845 році О. Бодяньського було обрано секретарем «Московского общества истории и древностей Российских». Від 1846 до 1848 рр. і від 1858 до 1877 рр. за його редакцією виходило періодичне видання цього товариства – «Чтения». Надруковані в них матеріали мали велике значення для розвитку історії як науки, особливо варто відмітити публікацію багатьох пам'яток давньоруської й взагалі слов'янської писемності, значну частину яких О. Бодяньський сам готував до видання. Нерідко в «Чтениях» виходили його авторські та перекладні статті.

У 1855 році О. М. Бодяньський захистив докторську дисертацію на тему «О времени происхождения славянских письмен». Від 1854 року він був обраний членом-кореспондентом Академії наук Росії, а також членом багатьох російських та зарубіжних наукових товариств. У 1864 році вчений вдруге від'їздить у відрядження до слов'янських країн.

У науковій, педагогічній та видавничій діяльності О. Бодяньський дотримувався прогресивних поглядів, тому керівництво університету та деякі колеги-професори ставилися до нього неприхильно. Це й було основною причиною звільнення його з посади професора Московського університету й редактора «Чтений». Приводом послужила публікація в «Чтениях» російського перекладу книги Дж. Флетчера, який свого часу з дипломатичною місією перебував у низці європейських країн та в Росії. У книзі, що вийшла в Англії ще в 1591 році, автор критикував російське духовництво та внутрішню політику Івана Грозного.

У жовтні 1848 року О. Бодяньський отримав направлення в Казанський університет, але він не погодився з таким призначенням, тому 2 січня 1849 року його відправляють у відставку. У кінці року вчений домігся поновлення на посаді професора Московського університету, на якій він перебував аж до 1858 року. У 1857 році його знову обирають редактором «Чтений». У 1868 році Осип Максимович спробував переобиратися на посаду професора, але реакційна професура не проголосувала за нього. Учений був змушений залишити викладання в університеті й вийти на пенсію у званні заслуженого професора.

Помер О. Бодяньський 6(18) вересня 1877 року в Москві.

² Там само. – С. 45.

У науковому світі О. М. Бодяньський відомий як учений широких наукових зацікавлень. Серед них значне місце належить українській тематиці. Ще за молодих років він пробував себе в українській поезії. Його чотири вірші під псевдонімом А. Бода-Варвинець були надруковані в газеті «Молва» 1833 року, а один – у збірнику «Молодик» у 1843 році. У 1835 році в Москві окремим виданням вийшли його «Наськы украинськы казкы, запорозьця Иська Матерынкы». Це була віршована обробка трьох сюжетів казок. У 1834 році О. Бодяньський під псевдонімом друкує рецензію на «Малороссийские повести» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, у якій, підсумовуючи досягнення нової української літератури, виокремлює «Наталку Полтавку» І. П. Котляревського, а її полтавську мову рекомендує наслідувати.

Важливою працею була його стаття «Г[осподину] возводителю к общеславянскому коренному звуку», опублікована під псевдонімом Н. У ній автор полемізує з М. О. Максимовичем щодо формування й подальших шляхів розвитку української літературної мови. Він заперечував М. О. Максимовичу, який робив спробу запровадити історико-етимологічний принцип правопису в українській мові. О. М. Бодяньський у статті зауважує: «Ми хочемо йти вслід більшості вживання, голосу народу, єдиного законодавця своєї мови, а не народця якогось закутка, ... хочемо писати мовою, як вона звучить у виступах сучасників наших тепер, а не як вона звучала тисячу і більше років... У дослідженні мови потрібно особливо звертати увагу, що в ній правило, а що виняток, що властиве цілому, а що лише частинам. Тільки додержуючись цього простого, природного і безсумнівного закону, можна уникнути блискучих помилок».³

Отже, учений обстоював прогресивні наукові основи творення української літературної мови, яка була б спільною для всього українського народу та відповідала б тогочасному станові її розвитку й функціонування. Він був прихильником принципів фонетичної орфографії. Питань української мови О. М. Бодяньський торкався і в багатьох листах до зарубіжних учених, зокрема до П. Й. Шафарика. У листі від 26 квітня 1836 року він подає на прохання П. Й. Шафарика детальний опис фонетичної системи української мови, аналізуючи навіть деякі її діалектні особливості. А в листі від 23 серпня того ж року детально описує морфологічну систему української мови. Важливий матеріал з фонетики, морфології та історії української літературної мови вміщує у листі від 9 квітня 1842 року, який П. Й. Шафарик використав у своїй відомій праці «Slovanské starožitnosti».

О. М. Бодяньський мав власний погляд на походження української мови. У статті «Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов» (1835) на основі аналізу великого мовного матеріалу з різних писемних пам'яток він робить висновок про те, «що початок мови південних русів слід шукати там само, де й мови північних русів», наголошуючи, що вона така ж давня, як інші слов'янські мови.⁴

О. М. Бодяньський ще з юнацьких років захоплювався фольклористикою, збирав і вивчав українську народну творчість. Він мав намір видати окремий збірник записаних ним українських народних пісень, але за життя цей задум не було здійснено. Лише в 1978 році українські народні пісні, записані О. М. Бодяньським, були опубліковані разом з піснями, записаними його братом Ф. М. Бодяньським.⁵

³ Там само. – С. 46.

⁴ Там само. – С. 46.

⁵ Рукописний збірник пісень, записаних О. М. Бодяньським, знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

У першій половині XIX ст. учений публікує кілька рецензій на різні збірники народної творчості слов'ян («Малороссийские пословицы и поговорки», зібрані В. Смирницьким і видані в 1834 році у Харкові; «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego», зібрані й видані Вацлавом з Олеська в 1833р. у Львові; «Národní zpiewanky čili písně světské Slováků w uhrách, gak pospolitého lidu tak i wyššjch stawů sebrané od mnohých, w pořádek uwedené, wyswětlenjmi opatřené a wydané», двотомник словацьких пісень, зібраних Я. Колларом, який був виданий у Будапешті в 1834–1835 роках. О. М. Бодяньський в зіставно-порівняльному аспекті досліджує великий фонетичний матеріал фольклору слов'янських народів і результати цих досліджень подає в праці «О народной поэзии славянских племен». У ній автор висвітлює поняття народної слов'янської поезії, його зміст і обсяг, вказуючи на те, що справжня поезія завжди є народною, бо вона відбиває духовний світ народу та історію його життя.

Наукові інтереси О. М. Бодяньського були багатогранні, але переважно пов'язані з дослідженням фольклору, мови та історії слов'ян. Чи не найбільша заслуга вченого полягає в дослідженні слов'янської писемності й мови старописемних слов'янських пам'яток. У чеській науковій літературі першої половини XIX ст. активно дискутувалося питання про час створення старослов'янської писемності та про основу старослов'янської мови. Дискусія привернула увагу О. М. Бодяньського ще в період першого його наукового відрядження за кордон. В одній із братиславських бібліотек він віднайшов ще ніким не досліджену пам'ятку, в якій було сказано, що солунські брати Кирило та Мефодій переклали грецькі книги «на словенскы юзыкъ на българскы».⁶ Глибоко проаналізувавши мову відомих йому списків сказання про письменна чорноризця Храбра, а також взявши до уваги запис у знайдений писемній пам'ятці, О. М. Бодяньський написав статтю «О древнем свидетельстве, что церковно-книжный язык есть словено-булгарский». У ній він поділяє погляд П. Й. Шафарика, який вважав, що основою для старослов'янської послужила болгарська мова. Вчений також наводить нові аргументи для такого твердження, заперечуючи ними погляд, що в основі старослов'янської мови була мова паннонських слов'ян. Цієї версії дотримувалися такі авторитетні на той час учені, як В. Копітар, Ф. Міклошич та інші.

У 1855 році О. Бодяньський опублікував фундаментальне дослідження «О времени происхождения славянских письмен». Для написання цієї праці було використано й проаналізовано численні джерела – грецькі, латинські, слов'янські, вітчизняні та зарубіжні різних изводів, докладно вивчено час і місце написання їх, досліджено зміст і мову кожної пам'ятки. У праці висвітлено та зіставлено думки про час виникнення слов'янських письмен таких відомих учених, як М. М. Карамзін, К. Ф. Калайдович, М. О. Максимович, С. П. Шевирьов, Ю. І. Венелін, Й. Добровський, В. Копітар, П. Шафарик, Ф. Палацький, Я. Грім та інші. На основі вивчення численних наукових даних учений дійшов висновку, що слов'янську абетку складено в 862 р., а не в 855 р., як доводив Й. Добровський та інші дослідники.

Історії слов'янської писемності О. М. Бодяньський присвятив і кілька спеціальних статей, серед яких «Новые открытия в области глаголицы». Вона була написана в зв'язку з тим, що в празьких бібліотеках знайшли нові глаголичні пам'ятки, невідомі ще на той час науці. У статті «Московские глаголичные отрывки» проаналізовано графіку двох доданих до неї аркушів із суцільним кириличним письмом, у якому траплялися

⁶ Жовтобрюх М. А. Названа праця. – С. 47.

окремі глаголичні літери. За формою написання їх можна було віднести до «сім'ї болгарської», а не хорватської. Дослідженню старослов'янської писемності присвячені статті «О надписи на камне надгробном, найденном в Смоленске» і «Акт Зографского монастыря на Афоне».

Велике значення для розвитку славістичної науки в Російській імперії мала перекладацька діяльність О. М. Бодяньського. Ще молодим ученим він виклав зміст праці П. Й. Шафарика у статті «Мысли о древности славян в Европе», згодом переклав із чеської мови й опублікував такі його дослідження, як «О народах скифского племени. Историческое исследование», «Славянские древности», до яких написав велику передмову «Славянские племена в нынешней России», а також «Славянское народописание» із власною передмовою та післямовою, «Расцвет славянской письменности в Булгарии», «Образование слов удвоением корня».

О. М. Бодяньський переклав і опублікував також праці відомого чеського славіста Ф. Палацького, зокрема «Сравнение закона царя Стефана Душана сербского с древнейшими земскими постановлениями чехов» і «О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты, и роде его». З польської мови він переклав працю Д. Зубрицького «Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси», а з сербської – «Виндольский закон 1280 года» і «Клятву солунского паши».

Осип Максимович здійснював велику організаторську й науково-дослідницьку роботу як редактор «Чтений Общества истории и древностей при Московском университете». Він сам добирав і готував рукописи праць до друку, нерідко писав до них передмови, робив примітки та пояснення. У «Чтениях» було опубліковано багато матеріалів з історії України, а саме: «Джерела малоросійської історії, зібрані Д. М. Бантиш-Каменським», «Реєстр усього війська Запорізького після Зборівського договору 1649 року», «Літопис Самовидця», «Історія Русів», «Літописні повісткування про Малу Росію, її народ і про козаків взагалі» А. Рігельмана, «Короткий опис козацького малоросійського народу» П. Симоновського, «Різні матеріали що до історії запорізької стосуються» Г. Ф. Міллера, «Короткий історичний опис Малої Росії до 1765 року», «Літопис Густинського монастиря» та інші. Матеріали цих праць використовували такі відомі історики, як М. І. Костомаров, М. О. Максимович, С. М. Соловійов та інші. Було підготовлено до друку визначну пам'ятку староукраїнської мови «Ізборник Святослава» 1073 р., яка вийшла у світ уже після смерті вченого у 1882 р.

Науковий славістичний світ високо оцінював і оцінює творчу спадщину О. М. Бодяньського та його подвижницьку діяльність як багаторічного редактора «Чтений». І. Франко до 25-річчя смерті вченого написав статтю «Осип Бодяньський», в якій назвав його одним «із перших піонерів українського письменства ХІХ віку» і одним «з найзаслуженіших діячів на полі слов'яно- і спеціально українства в Росії».⁷ Далі він писав, що «Бодяньський, ставши секретарем „Общества истории и древностей российских“ при Московському університеті, розбудив се від 40 літ сонне товариство до нового життя і розпочав видавати „Чтения“... Сто томів сього видання, видані під його редакцією, – се найкращий, справді величний пам'ятник його невсипущої діяльності».⁸

⁷ Франко І. Осип Бодяньський. Твори: В 20-ти т. – К., 1955. – Т. 17. – С. 411.

⁸ Там само – С. 416.

Література

1. Бодяньський Осип Максимович // Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона: В 86-ти томах. – К., 1890–1907. – Т. 82; Т. 4 (дод.).
2. Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // Киевская старина. – 1903. – Т. 80, 81, 83.
3. Пархоменко О. М. Йосип Максимович Бодяньський // Українська мова в школі. – 1957. – № 1.
4. Булахов М. Г. Бодянский Осип Максимович // Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь. – Минск, 1976. – Т. 1.
5. Франко І. Осип Бодяньський. // Франко І. Зібрані твори – К., 1981. – Т. 34.
6. Плачинда В. П. Бодяньський Осип Максимович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 54.
7. Полотай Ангеліна. Шевченківська Енциклопедія Джерело доступу:
<http://shevchycl.kiev.ua/ukrayinska-davnnya-ta-klasichna-literatura-shevchenk/143-bodyanskiy-osip-maksimovich.html>
8. Українці в світі. Джерело доступу:
<http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/aa4dc1e27eeace06/>
9. Електронна бібліотека України. Джерело доступу:
<http://uateka.com/uk/article/personality/literature/443>

Основні лінгвістичні праці О. М. Бодяньського

1. О мнениях касательно происхождения Руси // Сын отечества. – 1835. – № 37. – С. 61–86 ; № 38. – С. 117–141 ; № 39. – С. 177–199.
2. Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов // Учен. Зап. Моск. Ун-та, 1835, сент. – № 3. – С. 472–491.
3. О народной поэзии славянских племен: Рассуждения на степень магистра филос. ф-та перв. отд. Моск. ун-та. – М.: Типография Степанова, 1837. – 154 с.
5. Г. возводителю к общеславянскому коренному звуку (надрукована під псевдонімом N) // Московитянин. – 1843. – Ч. 3, № 5. – С. 249–258.
6. О древнейшем свидетельстве, что древне-книжный язык есть словено-булгарский // Журн. М-ва народ. просвещения. – 1843. – Ч. 38, июнь, отд. II. – С. 130–168.
7. Шафарик Й. Славянское народописание / пер. с чеш. О. Бодянского. – М.: Университетская типография, 1843. – 180 с.
8. О времени происхождения славянских письмен. Сочинение О. Бодянского. С 19-ю снимками. – М.: В Унив. типограф., 1855. – СХV с.
- Новые открытия в области глаголицы // Русский вестник. – 1856. – Т. 1, кн. 1. – С. 531–561.
11. Шафарик Й. Образование слов удвоением корня / пер. с чеш. О. Бодянского // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1863. – Кн. 1. – С. 320–333.
12. О надписи на камне надгробном, найденном в Смоленске // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1872. – Кн. 4. – С. 195–200.
13. Акт Зографского монастыря на Афоне 980–981 г. // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1873. – Кн. 1, янв. – март, отд. III. – С. 1–10.

О времени происхожденія славянскихъ письменъ. Сочиненіе О. Бодянскаго. – Москва: Университетская типографія, 1855.

Исторія вопроса

[...] Почти въ одно время съ «Исторіей Христіанства въ Россіи до Владиміра» явилось небольшое, но въ высокой степени важное, сочиненіе: «Кирилль и Меодій, Славянскіе просвѣтителі», принадлежащее тоже, какъ и предыдущее, лицу духовному, Преосвященнѣйшему Филарету, епископу Харьковскому (прежде Рижскому). Видно, что наши ученые пастыри съ любовію идутъ во слѣдъ незабвенному митрополиту Евгенію, оказавшему столь памятные, столь безцѣнные, услуги нашей гражданской и церковной Исторіи. Оно было прислано въ Общество исторіи и древностей Россійскихъ и читано мною въ засѣданіи его ноября 30-го дня, 1846 года, и, вскорѣ за тѣмъ, напечатано въ декабрьской книжкѣ (IV-ой) «Чтеній», бывшихъ въ то время подъ моимъ завѣдываніемъ, какъ секретаря Общества. Сочиненіе это, главнымъ образомъ, распадается на двѣ части: на очеркъ жизни нашихъ просвѣтителей (стр. 1–15), и розысканіе о сочиненіяхъ и переводахъ ихъ (15–28; сюда же относится и «Дополненіе», помѣщенное въ V-й книжкѣ «Чтеній», стран. 29–30). Обѣ части сопровождаемы многими примѣчаніями, глубоко вводящими читателя въ сущность дѣла. Къ нашему вопросу принадлежатъ слѣдующія строки изъ первой части: «Едва возвратились Св. братья изъ етой (Хазарской) миссіи (относимой сочинителемъ къ 858 году), какъ въ концѣ 862 года Славяно-Паннонскіе Князья, Ростиславъ, Святополкъ и Котель, не имѣя истиннаго учителя своему народу (хотя Латинскіе священники и были у нихъ), а еще болѣе того чувствуя нужду слышать на родномъ языкѣ богослуженіе и ученіе о вѣрѣ, просили Императора Михаила и Патріарха Фотія прислать къ нимъ нужныхъ для нихъ учителей. Кого же и избрать было для сего, какъ не благочестивыхъ и образованныхъ уроженцевъ Солуны? Св. Кирилль, понимая и важность перевода Св. книгъ на народный языкъ, и трудность дѣла, съ благоговѣйнымъ приготовленіемъ сдѣлалъ первый опытъ перевода. Царь и Патріархъ радовались рѣшимости благочестивыхъ братьевъ на великій подвигъ и послѣшили отправить ихъ. На семь пути Меодій успѣлъ произвести перемѣну въ Болгарскомъ Царѣ, Борисѣ, такъ что тотъ не только самъ принялъ крещеніе, но и рѣшился бороться съ языческимъ упорствомъ своего народа. Въ Моравіи Кирилль и Меодій съ усердіемъ Апостольскимъ совершили дѣло, для котораго были призваны,– обучали дѣтей, устроили богослуженіе, то и другое на Славянскомъ языкѣ.... Четыре года съ половиною (съ 862 по 867 г.) Кирилль и Меодій исполняли Апостольское распоряженіе Восточнаго Патріарха во славу имени Христова» (стр. 3–6). Правда, что тутъ годъ составленія нашихъ письменъ прямо не указанъ, но, судя по приуроченію Ростиславова посольства къ 862 году и отнесенію перевода Св. книгъ на народный языкъ въ слѣдствіе этого посольства, ясно, что они, по мнѣнію сочинителя, явились въ это время. Вообще сочинитель считаетъ изобрѣтеніе азбуки Славянской такимъ извѣстнымъ и безспорнымъ дѣломъ, что переходя къ слову о письменныхъ трудахъ Константина и Меодія, находитъ даже не нужнымъ распространяться о томъ: «Желая говорить за тѣмъ о письменныхъ трудахъ Славянскихъ просвѣтителей, не будемъ говорить о дѣлѣ *извѣстномъ*, объ изобрѣтеніи Св. Кирилломъ азбуки Славянской; замѣтимъ только, что трудъ сей, важный самъ

по себѣ, получаетъ особенную важность въ связи его съ дѣломъ вѣры; въ семь послѣднемъ видѣ своею онъ есть плодъ той Апостольской мудрости, какою отличались и отличаются распоряженія Церкви Восточной; это есть первый шагъ къ великому дѣлу проповѣдниковъ, но который уже доказываетъ, какого духа проповѣдники» (стр. 14–15).

Открытие Паннонскихъ Житій, искусное извлеченіе изъ нихъ въ исторической послѣдовательности, сопровождаемое, какъ я уже не разъ замѣчалъ, весьма остроумными примѣчаніями, а также обработка извѣстій о жизни нашихъ апостоловъ лучшими знатоками и ревностными воздѣльвателями нашей Церковной исторіи на основаніи какъ етѣхъ извлеченій, такъ равно и непосредственномъ знакомствѣ съ самыми Житіями въ ихъ полномъ составѣ по нѣкоторымъ спискамъ, съ тѣхъ поръ обратившихъ на себя вниманіе владѣвшихъ ими, все это, вмѣстѣ взятое, не могло не произвести вліянія на образъ воззрѣнія, между прочимъ, и на разсматриваемый теперь вопросъ даже тѣхъ лицъ, которыя, казалось, сказали уже свое послѣднее слово о немъ, установившееся, наконецъ, однажды навсегда, послѣ долгихъ собственныхъ розысканій и самыхъ тщательныхъ соображеній. Я разумѣю сдѣсь въ особенности знаменитаго *Шафарика*. Любя истину больше всего, онъ не колебался ни на мгновеніе отказать отъ своего мнѣнія о годѣ составленія нашихъ писемъ, которое подкрѣпилъ было, какъ видѣли уже, 10 лѣтъ передъ тѣмъ, такими важными доказательствами, обѣщавшими, по видимому, совершенное преобладаніе мнѣнію его надъ всѣми прочими. Только такіе люди способны въ дѣлахъ, столько близкихъ къ нимъ, на такое высокое самоотверженіе, поднимать, такъ сказать, сами на себя руку, или, что одно и то же, на твореніе своихъ рукъ.

Впрочемъ, иначе и быть не могло съ Шафарикомъ: не въ первый уже разъ показалъ онъ намъ, пишущей и роющей въ архивной пыли братіи, такой прекрасный примѣръ. Мы помнимъ еще хорошо, какъ онъ въ своихъ «Славянскихъ Древностяхъ» откровенно сознался въ ошибочности своего взгляда на происхожденіе Сарматовъ, будто бы родственныхъ Сербамъ, какъ это доказывалъ прежде въ сочиненіи своемъ «Ueber d. Abkunft der Slawen» (Ofen 1828), между тѣмъ, въ 1837 году, пересмотрѣвъ еще разъ етотъ предметъ строго, нашелся вынужденнымъ отказать отъ прежняго своего мнѣнія: «И сочинитель етѣхъ изслѣдованій (о Славянскихъ древностяхъ), – говоритъ онъ – (162), въ одномъ изъ прежнихъ своихъ сочиненій смѣшалъ было, по крайней мѣрѣ, по имени Мидскихъ Сарматовъ съ Виндскими Сербами и, слѣдовательно, хотя неумышленно, но все же содѣйствовалъ нѣсколько къ утверженію ложнаго мнѣнія о сродствѣ Сарматовъ и Сербовъ. А по тому, тѣмъ болѣе обязанъ онъ позаботиться сдѣсь о томъ, чтобы, сколько можно, исправить вредъ, нанесенный такимъ промахомъ, и вывести изъ заблужденія какъ себя, такъ и другихъ, слѣдуя въ етомъ извѣстному изреченію древняго поэта: «Una manus nobis vulnus orempque ferat» (*Ovid.*). Да, повторяю, высокій примѣръ для всей, вооруженной перьями, «книжнонъ **Уади**», не слишкомъ довѣрять себѣ и собственнымъ своимъ мнѣніямъ и предположеніямъ, по тому только, что они наши, кровь и сокъ нашъ. Развѣ не смѣшно думать, что мы, де, только непогрѣшимы, у насъ однихъ только и находится ключъ къ дверямъ, ведущимъ въ храмъ истины? Что насъ уполномочиваетъ на такія высомѣрныя мысли о себѣ, своемъ умѣ? Вѣдь не одни мы ищемъ правды, стало быть, нельзя же думать, чтобы всѣ прочіе соискатели, извѣстные и неизвѣстные намъ, принадлежали исключительно къ породѣ узколобыхъ? «Neminem decet consiliis adeo piti propriis», – говаривали въ старину въ школахъ, – «ut non cedat alienis». Но тѣмъ, кто

водится въ етомъ случаѣ противоположными правилами, вѣрить больше въ себя во всѣхъ отношеніяхъ жизни, тотъ, рано, поздно, принужденъ будетъ сознаться въ своемъ заблужденіи, отъ самоувѣренности и самопоклоненія происшедшемъ, если только въ немъ человѣческая природа не совсѣмъ еще огрубѣла, дошла до степени, такъ сказать, окаменѣнія, тотъ принужденъ будетъ сказать съ Римскимъ пѣвцемъ: «*Neu patior telis vulnera facta meis!*» (*Ovid., Hor.*). Шафарикъ, однако, не принадлежитъ къ разряду этого рода людей, и, по тому, судя по прежнему и вообще по его свойствамъ, напередъ сказать было можно, что онъ не замедлитъ и въ нашемъ вопросѣ тотчасъ же отступить отъ прежняго своего мнѣнія и присоединиться къ тому, какое указываютъ новооткрытые памятники. И точно, въ 1848-мъ году, въ 1-й книжкѣ 1-й части Журнала Чешскаго Музея (*Časopis českého Museum, dílu prvního svazek první*), издаваемого въ Прагѣ, явилась статья Шафарика: «*Rozkvět slowanské literatury w Bulharsku*», немедленно мною переведенная и напечатанная въ «Чтеніяхъ въ Обществѣ истории и древностей Россійскихъ» (кн. VII-я), подъ заглавіемъ: «Разцвѣтъ Славянской письменности въ Булгаріи», но читана была сочинителемъ въ королевскомъ Чешскомъ Ученомъ Обществѣ 25 ноября, 1847 г. нов. счисл. Статья эта представляетъ краткій, но чрезвычайно замѣчательный, обзоръ происхожденія письменности у Славянъ Булгарскихъ по новѣйшимъ даннымъ, изъ коихъ почти всѣ, принадлежащія до памятниковъ, находящихся въ Россіи, только что открытыхъ и печатаемыхъ, либо и прежде извѣстныхъ, но вполне приготавливаемыхъ къ печати, взяты имъ изъ его переписки со мной (какъ я сказалъ уже разъ выше). Въ ней Шафарикъ многое исправляетъ изъ прежнихъ своихъ мнѣній, въ томъ числѣ и мнѣніе о времени составленія Славянскихъ письменъ. Оно изложено имъ тотчасъ за очеркомъ жизни нашихъ первоучителей, принявшей, по собственнымъ его словамъ, теперь, въ слѣдствіе открытія совершенно новыхъ или, по крайней мѣрѣ, забытыхъ и мало извѣстныхъ, жизнеописаній, гораздо большій противу прежняго объемъ и отчасти новый видъ» (163). Вотъ это мнѣніе, въ подлинникъ и моемъ Рускомъ переводѣ. «*Základ ke staroslowanskému písemnictví položen Cyrillem w Carhradě, nejpodobněji na konci l. 861 nebo na začátku l. 862, sestavením písma čili abecedy a přeložením čtení Sw. Ewangelium: w tom nejstarší slowanská legenda o Cyrillowi od Klimenta a nejstarší latinská od Gauderika zároveň jsau shodny (Legend. slow. kap. XIV; Acta SS. M. Mart. 20. § 7). Dílo dokončeno w běhu čtyr let w Morawě přeložením hlavních tehdejších bohoslužebných čili liturgických knih, jakéž jsau, mimo Čtení z ewangelií a epištol, Žaltář, Paremejnik, Časoslow, Služebnik, Trebnik a Oktoich Damaskina. W této práci měli nemalé aučastenství bez pochyby i nejprvnější a nejpřednější učedníci Cyrilla a Methoda, zejména Kliment, Naum, Angelar, Sáwa, Gorazd, z nichž první rodilý Bulhar, poslední rodilý Morawan». «Начало Древнеславянской грамоты положено Кирилломъ въ *Царьградѣ*, по всему вѣроятію, въ концѣ 861, либо въ началѣ 862 года, именно составленіемъ письменъ или азбуки и переводомъ Чтеній изъ Евангелія; въ етомъ согласны какъ древнѣйшее Славянское Сказаніе о Кириллѣ, сочиненное Климентомъ, такъ равно и такое же древнѣйшее сказаніе Латинское, писанное Гавдерикомъ. Начатое дѣло кончено въ теченіе четырехъ лѣтъ на Моравѣ переводомъ главныхъ, въ то время употреблявшихся, богослужебныхъ или литургическихъ книгъ, каковы, кромѣ *Чтеній изъ Евангелія и Посланій, Псалтырь, Парамейникъ, Часословъ, Служебникъ, Требникъ и Октоихъ Дамаскина*. Въ етомъ трудѣ, безъ сомнѣнія, принимали не малое участіе также первѣйшіе и лучшіе ученики Кирилла и Меодія, именно: Климентъ, Наумъ, Ангеларъ, Савва и Гораздъ, изъ коихъ первый родомъ Булгаръ, а послѣдній Мораванъ» (163).*

Надобно замѣтить, однако же, что Шафарикъ въ етомъ случаѣ, собственно говоря, возвратился только къ первоначальному своему мнѣнію, высказанному имъ еще въ его «Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur nach allen Mundarten. Ofen, 1826», мнѣнію, конечно, тогда больше опиравшемуся на одномъ лишь предположеніи, нежели соображеніи, всѣхъ, къ нему относящихся, обстоятельствъ. Но не разъ уже повторяли, что часто простая догадка свѣтлой и многообъемлющей головы попадаетъ не меньше въ цѣль, какъ и самая точная, обширная и совѣстливая розысканія; что послѣднія не разъ блистательно подтверждали смутныя предчувствія истины, заключавшіяся въ первыхъ. И хотя послѣ, столкнувшись съ мнѣніями противоположными, но подкрѣплѣнными надлежащимъ числомъ доводовъ, расположенныхъ въ строгомъ порядкѣ и, по видимому, естественной связи между собою, случается поддаться обаянію мнимой учености, однако, когда наступить пора собственнаго изслѣдованія, невольно возвращаемся къ прежнимъ нашимъ, такъ названнымъ нами же самими, безотчетнымъ гаданіямъ, и съ изумленіемъ, въ первый разъ, замѣчаемъ, какъ много было въ нихъ вѣрнаго, хотя и высказаннаго, статья можетъ, темно, неопредѣленно, очеркомъ. Такъ и Шафарикъ, излагая дѣятельность нашихъ благовѣстниковъ, выразился было, почти 30 лѣтъ передъ тѣмъ, слѣдующимъ образомъ о нашемъ предметѣ: «Nach seiner Zurückkunft von der chasarischen Mission schickt der mährische Fürst Rastislaw zwischen 861–863 seine Gesandten an Ks. Michael, und bittet sich einen Lehrer aus, von dem sein Volk lesen lernen, und in dem christlichen Gesetze vollkommener unterrichtet werden könnte. So nach einer Legende, die Bekehrung der Bulgaren ganz übergeht; allein wenn auch die Gesandtschaft aus Mähren an Ks. Michael nicht etwa eine blosse Ausschmückung seyn sollte, so ist doch aus andern Berichten mehr als wahrscheinlich, dass Constantin und Method vor ihrer Abreise nach Mähren an der Bekehrung der Bulgaren arbeiteten. Um sich mehr Eingang zu verschaffen, erfand Constantin, wo nicht schon zu Constantinopel, doch gewiss in der Bulgarei, die slawonische Schrift, und übersetzte das Evangelium u. s. w. Die Erfindung des slawischen Gottesdienstes musste natürlich auch bei andern slawischen, schon eher getauften, Völkern den Wunsch erregen, solche Lehrer zu erhalten. Diess gab Anlass, sie nach Mähren einzuladen, es möge nun durch eine Gesandtschaft an Ks. Michael, oder auf eine andere Art geschehen seyn. Nun gehen Constantin und Method 863 nach Mähren. Man nimmt sie mit Freuden auf. Vier und ein halbes Jahr bleiben sie daselbst, predigen und richten den Gottesdienst in slawischer Sprache ein» (164). Очевидно, составленіе Славянскихъ писемъ по етому мнѣнію Шафарика, произошло въ промежутокъ 861–863 года, по тому что посольство Ростислава, какъ онъ думаетъ, было только слѣдствіемъ желанія получить учителей, «**иже въ ны въ свои азыкъ истощю въѣроу Хрѣтіаньскою сказалъ**» (Жит. Кирилла), т. е., когда молва о проповѣданіи Христіанства въ сосѣднихъ юговосточныхъ земляхъ, на языкѣ народонаселенія ихъ, дошла и до Моравскаго князя: «Philosopho autem reverso Constantinopolim, *audiens* Rastislaus, princeps Moraviae, *quod factum fuerat a Philosopho in Gazarorum provincia, ipse quoque genti suae consulens, misit ad praedictum Imperatorem nuncios hoc, quod populus suus ab idolorum quidem cultura recesserat et christianam legem observare desiderabat, verum doctorem talem non habeat, qui ad legendum eos et ad perfectam legem ipsos edoceat: rogare se, ut talem hominem ad partes illas dirigat, qui pleniter fidem et ordinem divinae legis et viam veritatis populo illi ostendere valeat*» (Leg. Gauder.) (165). Нужды нѣтъ, трудился ли Константинъ и Methodій надъ обращеніемъ Славянъ до прибытія Моравскихъ пословъ въ Византію, или нѣтъ; они могли явиться уже и въ слѣдствіе проповѣди ихъ у другихъ народовъ на языкѣ сихъ послѣднихъ,

особливо у Козаревъ, сосѣдей Моравцевъ, какъ о томъ именно говорить приведенное сейчасъ извѣстiе Италiянскаго Сказанiя. Что сдѣлано для одного народа, то могло быть сдѣлано и для другаго, слѣдовательно, и для моего, заключаль Ростиславъ. Тѣмъ болѣе это возможно было, если оба братья, или же, по крайней мѣрѣ (что, кажется, вѣроятнѣе), одинъ, возвратившись изъ Козаръ, занимался обращенiемъ Греческихъ и Булгарскихъ Славянъ. Тогда, слухъ о томъ, конечно, не могъ не дойти до Моравцевъ, какъ извѣстно, сосѣдившихъ съ владѣнiями Булгаръ уже у Пешта на Дунаѣ. Въ эту пору обращенiя Славянъ, какъ первую попытку, послѣ обращенiя другихъ народовъ, когда не извѣстно было еще, какъ пойдетъ дѣло, не было настоятельной нужды въ изобрѣтенiи письменъ для обрашаемыхъ, какъ бы только для одного лишь опыта, точно такъ, какъ не нашли же оба они необходимымъ того и для Козаръ, не зная еще, каковъ будетъ успѣхъ предпринятаго ими. Стало быть, до Ростиславова посольства хотя бы кто изъ двухъ братьевъ и проповѣдываль уже Славянамъ на Фракiйскомъ полуостровѣ, не было еще большой необходимости въ составленiи для нихъ особой азбуки: потребность ея вызывается, конечно, не первыми попытками, но очевидностью успѣха, осуществленiемъ его, необходимостью въ ней большинства, массъ, а не какихъ ни будь единицъ, какъ бы онѣ важны сами по себѣ ни были. По тому Шафарикъ правильно предполагаль, говоря: если посольство Моравскаго князя дѣйствительно состоялось, а не есть пустая выдумка, то Селунцы наши, прежде, нежели пустились въ Моравiю на проповѣдь, должны были заняться ею въ Булгарiи, что, по свѣдѣтельству нѣкоторыхъ источниковъ, въ самомъ дѣлѣ имѣло мѣсто. Это и естественнѣе, и сподручнѣе; при томъ, обращая чужихъ, далекихъ, какъ же не подумать было, кончивъ его, и о ближайшихъ, своихъ? Обращенiе это должно было имѣть хорошiй успѣхъ, если о проповѣданiи ихъ узналь и Моравскiй князь; или, отвергая даже посольство, намѣренiе ихъ долженствовало быть довольно твердо и опираться на успѣхъ и виды на него несомнѣнные, если они рѣшились проникнуть далѣе на сѣверъ, въ Великоморавiю, и тамъ попытаться то же произвести, что и въ сосѣдней Булгарiи. Ибо пребыванiе ихъ у Моравцевъ засвѣдѣтельствовано самими неопровержимыми источниками. А чтобъ рѣшиться на успѣхъ въ такомъ дальнемъ путешествiи, нужно было имѣть обезпеченiе въ немъ напередъ, разумiю, нужно было имѣть успѣхи въ ближайшей землѣ. Впрочемъ, такъ ли, иначе происходило, только, замѣчаль Шафарикъ, во всякомъ случаѣ еще до отправленiя своего въ Моравiю, Константинъ и Методiй вмѣстѣ, или же порознь, даже одинъ кто либо изъ нихъ, трудился уже въ проповѣданiи между Славянами Булгарскими, какъ увѣряють въ томъ тоже нѣкоторыя показанiя древности, на примѣръ, Моравское Сказанiе: «Egressus vero venit primo ad Bulgaros (vel Vulgares), quos divina cooperatrice (alii «cooperante») gratia sua praedicatione convertit ad fidem» (166); и трудъ былъ, должно полагать, не напрасень, по тому что, пришедши къ Моравцамъ, они явились туда уже съ словомъ Божиимъ на языкѣ Славянскомъ, по единодушному свѣдѣтельству всѣхъ почти источниковъ; слѣдовательно, первый опытъ перевода сдѣланъ былъ, – заключаетъ Шафарикъ, – въ одномъ изъ двухъ мѣстъ: либо въ самомъ Царьградѣ, либо же навѣрное въ Булгарiи, а по тому, и азбука или письмена составлены тамъ же; стало быть, до прибытiя въ Моравiю и послѣ возвращенiя изъ Козарской земли, другими словами, между 861 и 863-мъ годомъ. Справедливость такого, такъ сказать, предварительнаго, умозаклученiя, какъ мы увидимъ въ своемъ мѣстѣ, вполне оправдалась новѣйшими самага умозаклучавшаго и другихъ, независимо отъ него дѣйствовавшихъ, изслѣдованiями, произведенными въ разное время и подъ разными обстоятельствами. [...]

Запитання і завдання

1. Як називається праця про Кирила і Мефодія, надрукована у «Чтеніяхъ» «Общества истории и древностей Россійскихъ»?
2. Знайдіть у тексті пояснення, чому слов'яно-паннонські князі звернулися до імператора Михаїла й патріарха Фотія прислати до них потрібних їм учителів.
3. Знайдіть у тексті розповідь про те, як поставилися солунські брати до місії, що на них покладалася.
4. Яку фактичну роботу виконували Кирило і Мефодій у слов'янських землях?
5. Що в тексті сказано про точну дату виникнення письма у слов'ян?
6. Як оцінює значення слов'янського письма О. Бодяньський?
7. Яке враження справила праця «Кирилль и Мефодій, Славянскіе просвѣтители» на попередніх дослідників історії виникнення письма в слов'ян?
8. Як у тексті сказано про визнання своєї помилки П. Шафариком?
9. Як ви розумієте риторичне запитання О. Бодяньського: «Развѣ не смѣшно думать, что мы, де, только непогрѣшимы, у насъ однихъ только и находится ключъ къ дверямъ, вѣдущимъ въ храмъ истины?» Знайдіть відповідь у тексті.
10. Знайдіть у тексті перелік перекладених «богослужебныхъ или литургическихъ книгъ».
11. Як у тексті сказано про роль наукової інтуїції?
12. Знайдіть у тексті, як пояснює П. Шафарик час виникнення слов'янського письма.
13. Як у тексті сказано про потребу створення слов'янської азбуки.
14. На основі чого вчені того часу робили висновок, що азбука для слов'ян була складена в період між 861 і 863 роками?

Булаховський Леонід Арсенійович

(02(14). IV. 1888 – 04. IV. 1961)

Леонід Арсенійович Булаховський народився 2(14) квітня 1888 року в Харкові в родині майстра-механіка. Після закінчення гімназії навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, де виявив інтерес до наукових досліджень. За студентську наукову роботу «Зеленогірський і Краледвірський рукописи» (1908 р.) він був нагороджений золотою медаллю. Історико-філологічний факультет Харківського університету, який закінчив Л. Булаховський у 1910 році з дипломом першого ступеня, мав глибокі наукові традиції ще з часів О. О. Потебні. Це був один з передових і потужних лінгвістичних центрів тодішньої Росії, де молодь могла здобувати не лише лінгвістичну освіту, а й підготуватися до дослідницької праці. На час навчання Л. Булаховського в університеті працювали такі відомі вчені, як Д. М. Овсянко-Куликовський, М. С. Дринов, М. Ф. Сумцов, С. М. Кульбакін, Г. А. Лпінський, Я. Ендзелін, учнем якого був Л. Булаховський. Від 1905 року історико-філологічний факультет порушував питання перед тодішнім міністерством освіти про відкриття двох українознавчих кафедр – історії України та історії української мови і словесності. Дозволу міністерство освіти не дало, однак М. Ф. Сумцов від 1907 року почав викладати факультативний курс «Історія малоруської словесності».

До кола досліджень Харківської лінгвістичної школи входило не лише історико-порівняльне мовознавство, але й питання етнографії, фольклору та культури українського народу на загальнослов'янському тлі. Ця школа виховувала лінгвістів-славістів широкого профілю, яким і був Л. А. Булаховський.

Шлях науковця Леонід Арсенійович розпочав працею «К вопросам славянского количества и ударения», яка була опублікована в «Русском филологическом вестнике» (1910). Відтоді фактично щороку у філологічних журналах та інших виданнях виходили у світ його мовознавчі праці.

У 1916 році при Петроградському університеті Л. А. Булаховський склав магістерські екзамени, і його обирають приват-доцентом Харківського університету. Від 1917 року Леонід Арсенійович – професор Пермського університету, в якому працював до 1921 року. У Харків він повернувся у червні цього ж року, відтоді працював викладачем робітфаку в університеті.

Лінгвістиці й викладацькій праці Л. А. Булаховський присвятив понад 50 років свого життя. Він досліджував найрізноманітніші наукові проблеми й виховував молодих фахівців. У 1939 році уже на той час відомого вченого-славіста, завідувача кафедри російської мови Харківського університету було обрано академіком Академії наук УРСР, а у 1946 році – членом-кореспондентом Академії наук Радянського Союзу.

Від 1944 року й до останніх днів життя Л. А. Булаховський був директором Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні й завідувачем кафедри української, а згодом слов'янської філології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Помер Л. А. Булаховський 4 квітня 1961 року в Києві, де й похований на Байковому кладовищі.

Наукова діяльність Леоніда Арсенійовича багатогранна. Він написав близько 400 праць із українського, російського, загального мовознавства, славістики та методики викладання мови.

Його дослідження стосуються й загальнотеоретичних питань становлення та закономірностей функціонування літературних мов – «Виникнення і розвиток літературних мов» (1941–1947). Численні праці 50-х років ХХ століття пов'язані з утвердженням і

розвитком порівняльно-історичного методу в мовознавстві. Питання семасіології і лексикології розглядаються у «Вступі до мовознавства» (ч. 2, 1953) та в «Нарисах з загального мовознавства» (1953). У славістичній науці Л. А. Булаховський відомий насамперед фундаментальними працями з акцентології – «Акцентологический комментарий к польскому языку» (1950), «Акцентологический комментарий к чешскому языку» (вип. 1, 1953; вип. 2–3, 1956), «Акцентологическая проблематика вопроса о славяно-балтийском языковом единстве» (1959), «Акцентологическая проблематика древнейших славянских сложенных» (1959).

Питанням слов'янської лексикології присвячено дослідження «Слов'янські найменування птахів» (1948). Граматичну аналогію в слов'янських мовах розглянуто в працях «Исследования в области грамматической аналогии и родственных явлений (славянские атематические глаголы)» (1940), «Исследование в области грамматической аналогии и родственных явлений в славянских языках» (1940), «Грамматическая аналогия и родственные ей явления в истории чешского количества» (1929), «Грамматическая индукция в славянском склонении» (1956, 1957).

Л. А. Булаховський знаний також як русист. Він автор книжок: «Курс русского литературного языка» (1935, 5-е вид. – 1952), «Исторический комментарий к литературному русскому языку» (1936, 5-е вид. – 1958), «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (т. 1–2, 1941, 1954), а також серії статей «Дезтимологизация в русском языке» (1949–1953), опублікованих в різних збірниках і журналах.

В україністиці вчений активно працював над питаннями порівняльно-історичної акцентології. Відомі такі його дослідження, як «Наголос українських прикметників» (1927), «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Книжка: книжки тощо» (1928), «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Наголос прикметників на -ний, -на, -не» (1930), «Український літературний наголос (характеристика норми)» (1943), «3 історичних коментаріїв до українського наголосу» (1946).

Синтаксису присвячені праці «Питання синтаксису простого речення в українській мові» (1958), «Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення» (1958), «Підмет і присудок в сучасній українській літературній мові» (вип. 1–2, 1958). Важливими є також дослідження з історичної фонетики, морфології та синтаксису, які було надруковано як окремі статті у 40-х роках. До оглядових належать «Українська мова серед інших слов'янських» (1942), «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (1948), «Питання походження української мови» (1956). Історії української літературної мови присвячені розвідка «Українська літературна мова» (1947) і вступна стаття до «Нарису літературної історії української мови в XVII віці» П. Г. Житецького (1941).

Л. А. Булаховський був автором проекту «Українського правопису» (1945), співредактором «Російсько-українського словника» (1948), одним із авторів і редактором праць «Загальний курс української мови» (1929) і «Курс сучасної української літературної мови» (т. 1–2, 1951).

У п'ятитомне видання вибраних праць науковця (К.: Наук. думка, 1975–1983) увійшли всі неопубліковані праці Л. Булаховського, а також найважливіші з його друкованих статей.

Література

1. Борковский В. И. Семидесятилетие Л. А. Булаховского // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2.
2. Леонід Арсенійович Булаховський (до 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової і науково-педагогічної діяльності) // Білодід І. К., Гретченко Н. Ф. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 32 с.
3. Мельничук О.С. Видатний радянський мовознавець Л. А. Булаховській // Вісник АН УРСР. – 1958. – № 4. – С. 35–42.
4. Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський. – К.: Наук. думка, 1968. – 80 с.
5. Л. А. Булаховский и современное языкознание. К 100-летию со дня рождения. Сборник научных трудов – К.: Наук. думка, 1987.
6. Лукінова Т. Б. Булаховський Леонід Арсенійович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 60–61.
7. Лукінова Т. Б. Булаховський Леонід Арсенійович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2004. – Т. 3: Біо – Бя. – С. 577.

8. Українці в світі. Джерело доступу:

<http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/a57d99e09e4756c8/>

Основні лінгвістичні праці Л. А. Булаховського

1. Наголос українських прикметників // Зап. іст.-філол. відділу УАН, 1927. – Кн. 13–14. – С. 294–303.
2. Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. I. Книжка: книжки тощо // Збірник Центральних держ. курсів українознавства. – 1928. – 1. – С. 25–31.
3. Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. VI. Наголос українських прикметників із наростком *-ян* // Збірник Центральних держ. курсів українознавства. – 1929. – 2. – С. 7–15.
4. Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу. I. Акцентологічні питання, пов'язані з переходом *о* і *е* в *і*. II. Наголошення префіксальних дієслів. // Мовознавство. – 1936. – № 7. – С. 65–80.
5. Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу. III. Прикметники на *-кий*, *-ка*, *-ке* // Мовознавство. – 1937. – № 11. – С. 23–36.
6. Виникнення і розвиток літературних мов. Частина перша. Вступні уваги. Виникнення літературних мов // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. – 1941. – Т. 1. – С. 91–113.
7. Порівняльно-історичні розвідки в ділянці слов'янського наголосу // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. – 1941. – Т. 1. – С. 53–77.
8. Виникнення і розвиток літературних мов. Питання підвищення стилістичних вартостей мови (гнучкості, ясності, точності) // Мовознавство. – 1947. – Т. 4–5. – С. 116–172.
9. З історичних коментарів до літературної української мови. Порядок слів // Наук. зап. Київського ун-ту. – 1947. – Т. VI, вип. 1. – С. 51–70.
10. Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи // Мовознавство. – 1947. – Т. 4–5. – С. 7–17.
11. Українська літературна мова / Історія української літератури. – Т. 1, ч. 1. – К. – Х.: Рад. школа. – 1947. – С. 8–24.
12. Українська пунктуація (Розділові знаки): посібник для філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педагогічних інститутів. – К.–Л.: Рад. школа, 1947. – 72 с.
13. Український літературний наголос (Характеристика норми): посібник для філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педагогічних інститутів. – К.–Л.: Рад. школа, 1947. – 56 с.
14. Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських. – К.: Рад. школа. – 1948. – 28 с.
15. З історичних коментаріїв до української літературної мови. Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів // Наук. зап. Київського ун-ту. Філол. збірник № 2. – 1948. – Т. 7, вип. 3. – С. 25–50.
16. З історичних коментаріїв до української мови (Метатеза. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників) // Мовознавство. – 1949. – Т. 8. – С. 46–56.
17. Порівняльно-історичні коментарії до українського наголосу // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту. – 1952. – Т. XI. – Вип. 9; // Філол. збірник № 4. – С. 61–76.
18. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – 248 с.; 2-е вид., випр. та доповн. – К.: Рад. школа, 1959. – 307 с.

19. Нариси з історії української мови. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини // Мовознавство. – 1955. – Т. 13. – С. 30–46.
20. Синтаксис (зв'язки) займенників у простому реченні. – К.: Рад. школа. – 1957. – 30 с.
21. Питання синтаксису простого речення в українській мові / Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1958. – С. 5–28.
22. Підмет і присудок в українській літературній мові. – К.: Рад. школа, 1958. – Вип. 1. – 47 с.; Вип. 2. – 38 с.
23. Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення в українській літературній мові. – К.: Рад. школа. – 1958. – 21 с.
24. Лінгвістичні уваги про міфологічні назви „Слова о полку Ігоревѣ” // Мовознавство. – 1959. – Т. 15. – С. 21–32.
25. Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). І. Безпосереднє (безприменникове) керування. – К.: Рад. школа, 1959. – 35 с.
26. Значення мовознавства. – К.: Рад. школа, 1962. – 39 с.
27. Стосунки мовознавства з іншими науками // Мовознавство. – 1967. – № 5. – С. 82–86.
28. Наголос та інтонація форм середнього роду у слов'янських мовах // Мовознавство. – 1968. – № 2. – С. 18–25.
29. Вибрані праці. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 792 с.

Просте речення // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 2. – Київ: Радянська школа, 1951. – С. 5–141.

3. Присудки деформованих типів (без прямих ознак узгодження з підметами та ін.)

На межі дієслів та безформних присудкових слів стоїть словоформа **є, єсть** із значенням присутності, наявності тощо: «В тебе *є (єсть)* хороші книжки»; «Ні, *є* на світі сторонька мила, Де слово-криця й ніжна пісня *є!*» (Дмит.).

Стилістичне значення належить часто виразам з **є (єсть)**, висунутим наперед. Речення в таких випадках набирає або особливої підкресленості в своїй присудковій частині, або специфічної афористичності – ідейності, моральності та ін.: «*Є люди*, що їх у всьому хочеться наслідувати» (Баш).

Крім питальних речень, такий ужиток характерний для випадків, де речення з **є** становить головне речення в складному.

Примітка: Відповідні форми минулого та майбутнього часу, співвідносні з цим **є**, проте, нічого специфічного щодо свого узгодження з підметами не являють; пор.: «були хороші книжки», «будуть хороші книжки».

В урочистому стилі українська мова припускає (хоч такий спосіб вислову і є рідкий) сполучення особових займенників 1-ї та 2-ї особи в функції підметів з присудком **є** і належним до нього іменником (останній – можливий в називному і, рідше, орудному відмінку): «О думо наша! *Ти скрижаллю є святою*, Що з'єднає в одно старі і нові роки...» (Міцкевич у перекл. М. Стельмаха).

Можливою **є**, проте, і архаїчна форма 2-ї особи однини **єси**, але вживається вона тільки з певною стилістичною настановою, як-от: «*Щаслива* земле, *ти єси* в твоїх садах, в твоїх дібровах...» (Рильський).

Примітка: Лише добре знання поезії «Слова о полку Ігоревім» дозволить належно сприйняти сучасному нам читачеві своєрідний комплекс художніх збуджень, похідних від старовинної поетичної манери, відбитої «Словом», і тих до них прищеплених новітнім поетом, які він втілює в навмисно архаїзовану, граматично незвичайну сполуку слів і форм: «Гарячий вітре, *ти єси минаєши* пуші молодії, Мої жалі, мої надії в Єдинім слові принеси!» (Мал.). Пор. в «Слові о полку Ігоревім»: «О, Днепре Словутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы, сквозь землю Половецкую... Възлелѣй, Господине, мою ладу къ мнѣ, а быхъ не сла ла къ нему слезъ на море рано». Хай з погляду мовно-історичного сполука «*єси минаєш*» є неможлива і навіть фантастична, але архаїчне **єси** виконує тут, разом з іншими нагадуваннями образів і емоцій «Слова», свою художню роль, і цього досить, щоб виправдати авторове звернення до цієї тепер незвичайної форми. *Пішла єси*, Трохи не співаєш... (Шевч.). Що й такі приклади є не більше, як стилізація під словесну архаїку, бачимо хоча б із випадків неправильного з історичного погляду його ж ужитку: «І горе! *Умреш єси* на самоті, Мов прокаженна!» Історично **єси** не могло сполучатись з формами теперішнього або майбутнього часу.

В основному в народній мові часто зустрічається як афективний еквівалент (рівнозначник) дієслова – заступлення останнього невідмінюваною формою того ж кореня, здатною проте, керувати тими ж відмінками (без прийменника або частіше з прийменником), що і відповідне дієслово. В літературній мові цей спосіб афективної передачі дії (найчастіше – раптові, іноді й іншої) дуже поширений особливо в байці, в казці та споріднених жанрах.

Приклади: «Став місяць з хмари виглядати, І звізди на небі *блись-блись!*» (Котл.); «Віявав, хитрив і увивався, І тільки к Тибру що добрався, То в воду *стриб*, – пустився вплав» (Котл.); «Хочуть того жебрака перебрати по-панськи, та ні, він *ані руш!*» (з нар. казки); «Аж тут раз *стук-стук* до брами...» (Франко); «Се сказавши, лицар гордо Обернувся на Росінанті Та й *шляп-шляп* поїхав з ліса...» (Франко); «Тихцем, на пальцях пересунувся попри столики, зайшов у кут, *хить* та й уже сиджу» (Март.); «...Промовив лис – і *зирк* на таганочок» (Глібов); «Поодбирали в нас плату, почав я дрімать уже. Як ось злегенька *штовх-штовх* у чобіт мене» (Тесл.); «Ось пеньок. ...Аж дух спинився [в Лисиці]. ...*Круть* хвостом на всім скоку!» (Н. Забіла); «А йому [плискачеві] лежать набридло, *Стриб* з вікна – й навтікача!» (Н. Забіла).

На межі вигуку і форми афективного наказового способу в значенні дійсного частіше за інші вживається *глядь*: «Приходить дід додому, аж *глядь*: нічого нема, стоїть та сама стара хата і баба коло неї» (з нар. казки).

У досить великій кількості випадків можна вагатись – чи відповідний вигук походить з дієслова або ж, навпаки, саме дієслово – вигукового походження: «Тут *плюсь* Еней, як будто з неба...» (Котл.); пор. дієслово *плюснути*; «Зажмурило око, приложився і Ромула по лобу *хвись!*» (Котл.); пор. *хвиснути*; «Іду я лісом, а за кущем тільки *шелесть, шелесть...*» (Шиян); пор. *шелестіти*.

Цілком окремий випадок становить *скіць* із загадковим *-ць* (пор. *скік!* прямо пов'язане з дієсловом *скікнути* та іменником *скік*): «Троянці наші чуприндирі На землю *скіць* – як там були» (Котл.).

Але цим коло вигуків щодо застосування їх до ролі присудків взагалі не обмежується, і ми маємо іноді присудки і не пов'язані з дієсловами – «чисті» вигуки, як-от: «Гей, музики! – крикнув царевич, вхопив її, музика заревіла, а він *гей* з нею в обертаси» (з нар. казки).

Спеціальний тип синтаксичних відношень дієслів, споріднений значенням з видовими відгінками, становлять щільні сполучення двох дієслів, сполучення, що їх не можна тепер тлумачити як такі, що супроводяться повторювальною (перелічувальною) інтонацією: «Г н а т: У мене щось голова розболілась; *ніду подивлюсь*, який місяць» (Шевч.); «Вони ж пішли круглять, а я кажу: *ніду Розбуркаю* в журбі Терешка та Одарку...» (Гул.-Арт.); «А сьогодні й думаю: *ніду гляну*, як там мої коники!» (Копил.); «Бачили люди, яких я коней привів. А *нідїть* тепер *подивїтьсь!*» (Копил.); «Іване, я *ніду засну*, а ти мене тоді збудиш, як прийдуть» (з нар. казки).

Одно з дієслів у цих сполученнях, звичайно перше, є семантично неповновагим (як правило, це *ніду*, *сів*, *ліг* і под.) і фактично перетворюється в службове. Цей тип треба розглядати як своєрідне переродження раніше рівноправних дієслів, що сполучувались між собою лише інтонаційно і відокремлювались одне від одного паузою, яка потім дуже послабла. Характер таких сполучень є ще цілком прозорий у виразах, як-от: «*Піди*, – говорять батько й мати їй [Снігуроньці], – *Порозважайся*, як колись!» (Н. Забіла).

Синтаксично своєрідний, але цілком звичайний, тип присудка, мало не зовсім позбавлений будь-яких ознак узгодження навіть з удаваним підметом, – становлять, як і в інших слов'янських мовах, речення, де присудком є як і сний прислівник (в українській – на **-о** або на **-е**). Ознака присудковості в цьому типі речень стає цілком виразною в минулому та майбутньому часі, коли з'являються службові дієслова **було**, відповідно – **буде (стало, стане** і под.): «–На світі *мало добра!* – продовжував Олімпій свою розмову» (Воробк.); «У цьому великому гаї *спокійно було* й ще ніколи не чуто про розбої жадні» (Вовчок); «В райкомі комсомолу, куди тепер щодня ходив Гатіат, *було завжди людно*» (Рибак); «У неї [Нилівни] рвалося серце, в грудях *було тісно, в горлі сухо й гаряче*» (переклад з Горького).

Зустрічається рідше, але цілком можлива також ознака умовного способу – **було б**.

Навпаки, речення з формою наказового способу (**нехай буде**) зустрічаються рідко: «А графена: ...Куми, пийте, *нехай* вам сьогодні *буде солодко*» (Корн.).

Стосунок з цілком удаваним підметом у реченнях цього типу намічається тільки тим, що в минулому і майбутньому часі та в формі умовного способу обов'язковим є саме середній, а не якийсь інший рід.

Зовнішньо нагадують розглянутий тип, але є від них своєю суттю одмінними конструкції з присудком такого самого вигляду, але безперечно віднесеним до підмета – займенників **це (се, то)**: «Але театр я любив. Мені *це було* абсолютно *ясно*» (Смолич).

У таких випадках форми на **-о**, безперечно, не є прислівники, а короткі (нечленні) прикметники однини середнього роду, узгоджені з відповідними підметами. Морфологічно – це залишки старовинних форм, що збереглися лише в цій конструкції, імовірно, під впливом згаданої безпідметової конструкції.

Спеціальний тип речень з присудками – якісними прислівниками становлять такі, де присудки цього роду виконують свою функцію відносно підметів-інфінітивів. Цей тип речень є досить поширений: «...Та Робертові *сумно дивитись* На те море веселе, буйне...» (Укр.). Пор. можливе словосполучення «сумно дивитись», де *сумно* прилягає до *дивитись*, у звичайній ролі якісних прислівників – визначати дієслово відносно обставини означуваної ним дії. При виголошенні прислівник у присудковому значенні звичайно відділяється від свого підмета-інфінітива хоча б короткою паузою: «*Трудно, братіку, риби без води пробувати, Птиці і звіру без лісу у чистім полі гуляти, А іще трудніше, тяжче й важче* бездільному та безрідному чоловікові *на чужій Україні проживати*» (з думи про сестру і брата).

Набуваючи часову ознаку (**було, буде**), прислівники через неї здобувають ще більшу виразність саме як присудки: «Повалились могутні дуби. Порізали їх, рівно поклали, одвезли кудись. А селу *не було* з того *холодно* зимувати» (Сенч.).

Принципово те саме маємо й у випадках з іншими службовими словами подібного значення: «Глеювата глина набиралась на чоботи, і *стало важко* йти» (Гончар).

Досить поширеним у слов'янських мовах взагалі і в українській зокрема є тип речень, де поняття на зразок **час, пора** або **несила, охота**, переважно із залежними від них інфінітивами, набувають значної присудкової сили: «Тетяна: ...Чоловіче! уже не рано, – може *час спати лягати?*» (Котл.); «Майор Орглідзе квапив мене: «Поспішайте, капітане! *Час рушати...*» (Серп.); «Перед світом чорніє ніч надворі, І *час гасити світло*, щоб його Не засоромив день своїм сіянням» (Укр.); «Варвара: Миколо, не забудь про охорону для дітей. Їм уже скоро *час іти до школи*» (Галан); «Прокинись! *Час на власні ноги стати і бачити себе самим собою! Час свою велич і слабкість пізнати* Ясно, в спокою» (Франко);

«Вони ідуть за те велике слово, Якого всім словам людським *несила* Достоту *розказати*» (Укр.); «*Несила* од вікна *одірватися* і *тяжко дивитися*, – впала знов ниць на холодну землю» (Горд.); «Кому *охота спотикатись* по борознах? – сказала вона вже сумовито» (Панч); «Кому *охота позбутися* заробітку в економії? Ніхто не просився» (Горд.).

Далеко рідшими є випадки, коли відповідні слова через додане до них є особливо підкреслюються в їх присудковості: «Проня: Годі бо, мамонько, *є ж охота розказувати!*» (Стар.).

Предикативний (присудковий) характер вживання відповідних іменників виявляється, зокрема, в тому, що вони через додавання до них частки **би** можуть набувати різних значень умовного способу: «Вона вже втомилась, *пора б їй спочити*» (Коцюб.); «Коло с: Знову почало з неба сипати. – Ад'ютант: *Час би перестати*» (Корн.).

Вирази без залежних інфінітивів на зразок: «– Ну, мені *пора* ще до своїх хлопців, – швидко почав збиратися Варивон» (Стельмах); «Чацький: Недужий. Так. Мені *несила*» (Грибоедов у перекл. Рильського та ін.) – справляють враження неповних (еліптичних); пор. можливі до них паралельні: «Ну, мені *пора йти* ще до своїх хлопців»; «Мені *несила робити*» та ін.

Рідше при таких словах зустрічається формальне узгодження – в граматичному роді: «...Що ж, *час був* слати гінця до полковника» (Рибак).

Виразно вказує на розрив відповідних слів іменникового походження з тими іменниками, з якими вони ще й тепер зберігають смисловий зв'язок, вживання при них форми минулого часу від дієслів **бути (стати)** в середньому роді: «...і мені *Не жаль* було давно одбутих, Давно похованих, забутих, Моїх кривавих тяжких сльоз» (Шевч.); «*Було невимовно жаль* тії смутної й гіркої слави полка, добутої кров'ю й стражданнями...» (Васильч.); «...Та нам *не жаль* було спокою, Нас не втішали мирні сни...» (Первом.); «...І я обрав собі село, Де й досі німців не було, І кинув темний ліс наш зрання, – А *шкода* кидати *було!*» (Мур.); «Гуліашвілі глянув на Шрама так, що тому *аж шкода* стало юнака, який так вболівав за товаришем» (Собко).

Присудковий характер ужитку таких слів виразно виявляється і в тому, що деякі з них припускають своє визначення за допомогою обставинних слів: «Хшановський й Мошицький поспускали очі додолу. Їм *було дуже сором* перед паннами» (Неч.-Лев.). Що *сором* у такій функції набуло значення присудкового прислівника, цілком ясно з прилягаючого до нього *дуже*; «Поліксена: ...Мені тебе, голубко, *дуже шкода*» (Укр.); – «Немидора попросалась з Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй *треба* було вертатися» (Неч.-Лев.); «Грошей *було треба*. Приходив час платити податі» (Неч.-Лев.). Звичайно, при цьому в минулому часі службове слово вживається в формі однини середнього роду.

Присудкові слова, як-от **треба, годі, доволі, несила** і под., дуже часто сполучаються саме з інфінітивами, в лексичних значеннях яких зосереджується смисловий зміст конкретнішої частини висловлення. У певних випадках можливим є, як згадано, теоретичне наближення функції таких інфінітивів до «додатків» через звичайне питання чого? (*Треба – чого?; шкода – чого?*): «Аврелія: ...Бо щоб мовчати, То *треба* все *забуть*» (Укр.); «Наташа: Тарас, *вас же треба лікувати*, що ж ви не сказали нам?» (Корн.); «Ленін (посміхнувся): *Вмирати не треба, треба перемагати*» (Корн.); «Стеха: *Годі* бо вам *сміятися*» (Шевч.); «Ну, *годі брехати!* Перепочили та й рушаймо» (Шиян); «*Не сором серце так пекти?*» (Пушкін у перекл. Малишка і Рильського).

Слова іменникового походження із значенням часу **пора**, **час**, набираючи присудкової функції, стають найменш здатні до подібного наближення; пор.: «Тоді дід завжди казав хлопцям: *«Пора, хлопці, додому вертати!»* (Мирний); *«Пора рушати додому»* (Коцюб.); «Уже, здавалось би, *пора Камінним стати*, як не трухлими, – І що ж?» (Рильський). Можна, звичайно, ці інфінітиви через питання чому? сприйняти як більш-менш близькі до давального відмінка, але такий підхід у даному разі є виразно штучним.

Зрідка можна зустріти вирази, в яких майже застигле тепер у присудковій функції слово **час** оживлюється саме в своєму іменниковому значенні через узгодження з ним означення: «Альс ест: ...Хотіли з усіма у злагоді ви жити, – Та годі! *Скрайній час хитання ці скінчити»* («Мізантроп» Мольєра в перекл. Рильського).

Присудковий характер незмінюваних слів **слід**, **треба** і подібних виявляється ще й тим, що вони, як справжні еквіваленти (рівнозначники) дієслів-присудків, можуть за допомогою частки **би** набувати функцій умовного способу (бажання та інших модальних значень): «Мало у нас пишеться про школу, а *треба б*, конче треба. Жахлива наша дійсність, і *слід би* в усі кутки її заглянути» (Галан); «Зараз їм *шкода було б* на нього втрачати дев'ять грамів свинцю: патронів було обмаль» (Гончар).

Характерними є саме для української мови, виключно для просторіччя, вирази, що утворилися з певних іменників і дієслів і набули значення афективних заперечень і, внаслідок цього, відповідного керування родовим відмінком: «...Та *діточок* у їх [діда та баби] *бігма*, А смерть з косою за плечима» (Шевч.); «Жінка: Та хата є, ще чоловік стулив Якусь там хижину, але *печі дасть-біг»* (Укр.); пор. звичайний вираз, яким старцям відмовляли в милостині: «...дивиться пан Забрьоха, що на столі недоїдені вареники і дві ложки, і дві тарілки, і носатка вже порожня, а *дулівки кат-ма»* (Кв.-Осн.). В основі останнього слова лежить ще досить прозоре «кат ма(є)»: «Маруся (співа): «...Не бачила джигуна І *журби чорт має...*» (Стар.); «Ів би паляниці, та зубів *чорт-ма»* (присл.). Пор. і архаїчні *чорт-мало* в минулому (з втратою натурального узгодження) на *чорт-матиме* в майбутньому часі: «Ой тим же я не прийшов, Що *чорт-мало подошов»*; «Коли без перестанку гулятиме, то й *сорочки чорт-матиме»* (Словник Грінч.).

Вихідний характер конструкції як дієслівної ясний ще, наприклад, у виразі: «Якого біса ти спеклася, Хіба на світі нажилася? *Чорт мав* тобі десь і *стида»* (Котл.).

Досить поширений тип безпідметових речень становлять речення з присудком, який складається із заперечення (**не**) та невідмінюваного заступника дієслова в теперішньому часі (**нема**) або із заперечення та дієслів буття (також **стати**) в минулому та майбутньому часі і має при собі залежний (прилягаючий) інфінітив, що окремо або разом з ним керує відмінком відносного займенника: «...Посправляла кармазини, Все казала: «Мому сину». А тут йому *нема кому і личко накрити»* (Федьк.); «*Нема кому запитати*, Чого плачуть очі; *Нема кому розказати*, чого серце хоче...» (Шевч.); «*Нема тут чим захоплюватись»*.

Широко вживаним є тип безособових речень, в яких функцію присудків виконують заперечні прислівники займенникового характеру або сполучення заперечного **ні** з непрямыми відмінками (з походження питальних) займенників **хто** і **що**. Той і той тип – з наголосом на **ні** (на відміну від неприсудкових **нікому**, **ніде**, **нікого** і т. д.). Характеристичною при цього роду присудках є пов'язаність їх з формою інфінітивів, які конкретизують зміст відповідних речень у лексичному відношенні: «Світ великий і розкішний, та *нігде ся діти* (з пісні про Кармалюка); «Бач, проїжджаючих

багато і в хаті, і в кімнаті, *ніде* з тобою й *поговорити*» (Кв.-Осн.); «Наставляй ширше, а то, бач, *нікуди сипать*» (присл.– Номис); «В окопах ми живем... *голитись ніколи*» (Нехода); «На коня, на коня! *Нічого гаятись!*» (Куліш); «Секлета: Та годі, годі! *Нічого мені ману пускати, очі одводити*» (Стар.); «Той ліс – зразок ще первісного світа, Де *нікому природу маскувати...*» (Франко); «Не гребуйте нашу простою стравою, – просить вона [стара]. – *Більше вгощати в нас нічим...*» (Качура); «*Ні з ким бесіди водити, ні з ким слова промовити*» (Кв.-Осн.); «Уляна: *Ні об чім нам домовлятися*» (Кв.-Осн.); «...Мовчить і гнеться, мов жива, В степу пожовкля трава; Не хоче правдоньки сказати, А *більше ні в кого спитати*» (Шевч.).

Проте відносно часто без інфінітива вживається **ніколи**: «Мені **ніколи**» і под.

Окремий тип висловлень, спеціально-емоціонально-афективного характеру, становлять такі, де за центр – носій висловлення – править інтонаційно підкреслене безформне слово, в синтаксичному зв'язку з яким знаходяться залежні від цього слова (переважно інфінітиви). Звичайне у таких випадках значення – пропозиція припинити якусь дію, наприклад: «Ну, *доволі*, отче, Всіх твоїх прекрасних словозлив...» (Криж.); «*Годі* вам, холодні роси, випадати» (Граб.); «Халіф: Ні, *дарма* про се товкмачить. Мушу я його побачить» (Франко). Проте можливий і такий вжиток, як: «Тетяна: І справді. А двох курей на борщ *доволі?*» (Тобіл.).

Поряд з безформними словами, в такій функції поширений також іменник (**і**) **край**: «Іди, я так сказав, *і край*» (Рибак). Звичайно, цей вираз може розглядатись як своєрідна деформація окремого речення: «Аль сест: Не хочу того я, *і край* усій розмові» (Мольєр у перекл. Рильського); «У двері стукають: – Вставай! – *Надії край! Чекаю край!*» (Мал.).

Функцію присудка можуть на себе прибирати й вигуки, як-от, наприклад, у фразі: «Кезгайло: *Ну й хвища надворі, нехай їй біс!*» (Коч.). **Ну й** є тут виразним еквівалентом (рівнозначником) можливих присудків – «яка» і под. «*Ну й спека!* Під березами Простують розмовляючи, Гуторять мужики» (Некрасов у перекл. М. Пригари).

Характеристичне переродження значення, відоме й російській мові («где!»), становить **де** (**де вже**, **де там**) в окличних реченнях із значенням презирливого заперечення, афективного сумніву тощо (найчастіше сполучення з інфінітивом): «Та й *де їм*, вишкваркам, *горілку ту круглять*, Як їх батьки колись та їх діди кругляли!..» (Гул.-Арт.); «Гай, Якове, лупи кукурудзки, *де вже стільки спати!*..» (Стеф.); «Юркевич: Ну, звичайно, *де ж* мені *рівнятися* з цим борцем!» (Кочерга); «– Та *де* мені до *танцю*, – відмовляється вона, а тут сама аж тремтить від сорому і страху» (з нар. казки). З рідшого вжитку див., наприклад: «*Де вже забути!* І досі плачуть, що ви їх покинули» (Вовчок).

Існуючи в основному в зв'язках з дієсловами та їх присудковими еквівалентами, різні сполучення прийменників з іменниками можуть кінець-кінцем ставати за «законні», узвичаєні заступники присудків, їх присудковість виявляється, зокрема, появою при них службового дієслова надто – в минулому та майбутньому часі: «Мати: йому квітки та співи *в голові*» (Укр.); «Ну що, всі *в зборі?*» (Головка); «Нестір також *не без голови*» (Горд.); «Сонце було коло мене. Я дивився в його свічадо. Я їв його без хліба, бо воно мені *до смаку*» (Первом.); «Йдуть бої на Україні – Вороги *на сконі*» (Первом.); «Скарби наші – люди, Всі трудівники, Їм вернути гори *По-плечу, з руки*» (Воронько); «Із кожної лунає хати Ця пісня радості нова, І вбогі ці мої слова Ї *не в силі* переда-ти» (Рильський); «Військо радянське в Берліні! Крила героїв орлині – Високо *в хмарах*

аж ген!» (Тич.); «Та вже ж і там в Сибіру *не без людей*» (Мирний); «Шевченко ще на вигнанню в киргизьких степах познайомився з її [Марка Вовчка] творами і також *був у захваті* від її творів...» (Франко); «...Будуть в неї в хаті лихі швагри, Зла свекруха та ще гірший свекор – Вже їй [дівчиноньці] *буде не до сперечання...*» (з серб. пісні в перекл. Первомайського).

Рідше такої ж функції набирають займенники в родовому та орудному відмінках без прийменника: «Він [Йосип] пообіцяв Парасці, що вона *його буде...*» (Мирний).

Можливі також присудки з кількох слів, як-от: «*Такий* король, *що сміх* та *й годі*: Здоровий-прездоровий пенъ» (Глібов).

Звичайно, з певною стилістичною настановою на афективність роль присудка може прибрати навіть цілий граматично слабо оформлений вираз, який своїм змістом дорівнює в думці того, хто відповідно говорить, вислову присудковому: «...Та я ж в твої роки – *одна нога тут, друга там* / *за дві-три години вже дома*» (Козл.).

Спеціальний тип присудка, більш характерний з погляду смислового, ніж власне синтаксичного, становлять речення із сполучником-прислівником, де присудок – порівняльне словосполучення: «В коротке мировеє врем'я Латинське і Троянське плем'я *Було як близькая рідня*» (Котл.); «І був той ліс мені *як рідна мати*, Що вчитькує тривогу навісну» (Франко); «Небо – *як склепіння матове*; В димці осені земля...» (Тич.). «Кохання – *як вода*, – плавке та бистре...» (Укр.).

Запитання і завдання

1. Яке граматичне значення має слово *є, єсть* у реченні?
2. Яка стилістична функція цього слова?
3. Якими словами передається афективна дія?
4. Які є думки вчених з приводу походження слів „блись! блись!”, „штовх-штовх”, „шляп-шляп”, „глядь”, „скіць” та інших?
5. За яких умов вживаються в реченні „щільні сполучення двох дієслів”?
6. Які семантичні зміни відбуваються в цих дієсловах?
7. Яка специфічна функція в реченні якісних прислівників на *-о, -е*? Як у сучасному синтаксисі кваліфікуються речення, головний член яких виражений такими якісними прислівниками?
8. Якого походження форми на *-о*?
9. Якими бувають типи присудків (головних членів односкладних речень) „відносно підметів-інфінітивів”?
10. Яке відношення до присудків мають слова типу „час”, „пора”, „несила”, „охота” тощо?
11. Яка специфіка сполучення присудкових слів типу „треба”, „годі”, „доволі”, „несила” в реченні?
12. Назвіть особливості їх функціонування в реченні?
13. У чому полягає специфіка речень, у яких головний член виражається словом „немає” („нема”) + інфінітив?
14. Яка специфіка речень, у яких носієм висловлювання виступає „інтонаційно підкреслене безформне слово”?
15. За яких умов можуть бути „заступниками присудків” сполучення іменників з прийменниками?
16. Коли вживається присудок порівняльного значення?

Булаховський Л. А. Пунктуація // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – Київ: Радянська школа, 1951. – С. 360–407.

III. Пунктуація

41. Загальні зауваження

Українська пунктуація ще більшою мірою, ніж український правопис взагалі, є продукт історичний, традиційний, і відповідність її мовним фактам є тільки приблизна, відносна. Історичні зміни в тому, що стосується ритмомелодики, в мовах взагалі і в українській зокрема, – менші, ніж у ділянці фонетики окремих звуків, бо ритмомелодика має проти фонем, виразно відмінних від мови до мови, від епохи до епохи, далеко загальніший характер. Та з часом чимало важливого дає про себе знати і на цій ділянці, виявляючись в ускладненні інтонаційної різноманітності фрази внаслідок відображення складнішої, диференційованішої думки; проте, забезпечуючись на практиці за традицією лише старими засобами позначення, все це не дістає, отже, для себе цілком точного відображення. До того ж, навіть стосовно до старої мовної системи, пунктуація в тому вигляді, в якому її стали вживати в XVIII–XIX ст., ніколи не була ні витримана в своїх принципах, ні послідовна щодо їх проведення й далеко не завжди відповідала справжнім фактам мови. Традиційно додержуючи її ще й тепер, лише з порівняно невеликими змінами практики кінця XVIII і перших десятиліть XIX ст., ми, звичайно, не можемо не бачити її недосконалості в багатьох моментах, так само, як і несталої щодо застосування цієї ж таки пунктуації в численних складних випадках, – явище, характерне геть для всіх сучасних пунктуаційних систем світу. Ми вживаємо, напр., кóму в надто різних функціях і читаємо тексти, в яких її застосовується, зовсім по-різному: то з перелічувальною інтонацією, то з протиставною, то з умовною тощо.

Проте здатність традиційної пунктуаційної системи в усьому істотному забезпечувати потрібне розуміння текстів ділового, наукового, художнього тощо змісту не підлягає жодному сумніву: вона перевірена довгим історичним досвідом на різних ділянках культурного життя, – отже, додержуючи цієї системи, що складалася в живому культурному процесі, не слід і перебільшувати її слабких сторін, успішно переборюваних різними засобами повсякденної практики мільйонів письменних людей. Важить, що наша пунктуація забезпечує розуміння основних зв'язків у думці і достатня, щоб передати читачеві тексту пов'язані з синтаксичним характером його моменти емоціонального забарвлення.

Формулюючи правила, які діють в наш час, слід відрізнити сталі, нормативні в практиці нашого друку і в тих основах, з яких вона виходить, від моментів, де залишається воля виборів, моментів недосить врегульованих, таких, які ще більш-менш стихійно формуються і в яких можна уважному спостерігачеві опізнати ті або інші загальні живі тенденції. Правила і практика української пунктуації повністю збігаються в наш час з прийнятими для російської мови та великою мірою мов Радянського Союзу взагалі.

Єдиної принципової, свідомо обраної і послідовно проведеної системи наша пунктуація (як і пунктуація всіх інших письменств), про що вже згадувалось, не має.

Ритмомелодична основа української пунктуації сходиться принципово на вимогу – означувати розділовими знаками відповідаючі синтаксичним членованням паузи логіко-психологічного характеру (в зв'язку із змінами тону) і моменти емоційного порядку, що супроводять синтаксичні членовання. Паузи характеру фізіологічного (в принципі) ігноруються.

У згоді з такими ритмомелодичними засадами розділовими знаками відділяються: фрази (виражені словесно-сміслові єдності, порівняно гостро відмежовані від інших, сусідніх із ними, єдності, які у вимові характеризуються інтонаціями: розповідною, тобто спадною, питальною або окличною); речення (присудкові єдності); відокремлені другорядні члени; члени, що перебувають поза реченням (звертання, вставні слова і т. ін.).

Не відділяються (як правило) розділовими знаками деякі частини речення (присудок від підмета, керований член від керуючого), що пауза між ними, при великій їх розгорненості, виникає переважно через фізіологічну потребу – потребу набрати повітря для дихання, необхідного для здійснення другої частини і вже використаного при вимовленні першої.

Логіко-граматичний принцип виявляється в загальній вимозі, щоб граматичні пари без спеціальних підстав не розривалися розділовими знаками. Проте цей принцип застосовується не рівною мірою до різних видів синтаксичної об'єднаності. Найсуворіше його додержують відносно граматичних пар «підмет – присудок», «керуюче – кероване»; із значними обмеженнями – відносно «означуюче – означення», «означуване – обставинно-прилягаюче слово», «присудок – тяжіючі до нього слова». Паузи, можливі (особливо при великій кількості супроводжуваних підмет або присудок членів) між підметовою і присудковою частинами, за правилом, не відмічаються комою, тобто кома не ставиться, напр., у випадках: «Довгі часи стояла Германові перед очима | маленька груба, буцмата фігурка його сина з низеньким чолом, щетинистим, вгору сторчачим волоссям, з грубими, посинілими зо злості губами, з маленькими сірими очима, в котрих палала така тупа завзятість, така злоба і лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини» (Франко); «Сцена з сином по скінченні нормалок | перший раз отворила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями» (Франко); «Широкі ворота з хвосту | були одчинені навстіж» (Неч.-Лев.); «Сумний зимовий вечір | заглянув через вікно в хату» (Неч.-Лев.); «Високі, зовсім голі гори | стояли по обидва боки, як стіни» (Неч.-Лев.).

До цього пор. особливо виразні випадки такого ритмічного «переламу» у віршованій мові, не означувані на письмі комою: «І від сліз тих гарячих розтане | Та кора льодовая, міцна...» (Л. Укр.); «Так переливами море | Ще довго по бурі одходить» (Тичина); «І тебе служити змусять | дві причини безсумнівні» (Бажан, перекл. з Рустав.).

Виразно виступає пауза на межі підметової і присудкової частини, проте не відділюваних одна від одної комою, зокрема у випадках, коли підметова частина складається з кількох паралельних членів з інтонацією перелічування; «Тільки очі надзвичайно блискучі, незвичайно бліде обличчя і свіжі глибокі морщини на чолі | свідчили про те, що його [Бенедя] думка працювала з великою натугою» (Франко); «Тільки глухий гомін і шепіт і тривожна дрож | ходили по Бориславі, мов пошибаюча тисячі людей зараза» (Франко); «Чорне волосся на голові, чорні рівні брови | дуже виразно блищали на білій свиті» (Неч.-Лев.).

Керуюче від керованого може бути відділене одне від одного (звичайно, крім випадків, коли між ними знаходяться відокремлювані члени або підрядні речення) лише штучно – знаками навмисно витриманої паузи – тире або крапками. Як правило, на межі керуючої і керованої частини навіть при виразній паузі розділового знака (коми) не вживають: «Рядом з Мелашкою стояв Лаврін | у широких рясних з білими смугами штанях, у чоботях» (Неч.-Лев.); «Загоріле, рум'яне лице ще виразніше малювалося | з чорними бровами, з темними, блискучими, як терен, облитий дощем, очима» (Неч.-Лев.); «В темряві нічного лісу | його очі ухопили темний силует» (Смолич); «Я вам надішлю машину, а ці зауваження | дозвольте взяти з собою» (Корн.).

Паралельні випадки з віршованої мови, де такі паузи виступають ще чіткіше: «Недавно, недавно у нас в Україні | Старий Котляревський отак щебетав» (Шевч.); «Неначе злодій, поза валами | В неділю крадуся я в поле» (Шевч.); «В довгу темную нічку невидну | Не стулю на хвилину очей...» (Л. Укр.).

Загальним виявленням у пунктуації логіко-граматичного принципу, крім правила про нерозривання граматичних пар, що діє, як вказано, з тими або іншими обмеженнями, є вимога – відділяти розділовими знаками одне від одного в складному реченні речення (сполучення присудкового типу), або речення – від інших синтаксичних членовань (напр., називних сполучень). При цьому за знак відділення речень, пов'язуваних сполучниками або сполучними словами, править переважно кома; пов'язуваних ритмомелодично – двокрапка або тире (кома з тире); при сполученні в вигляді рядів (з перелічувальною інтонацією) – кома або крапка з комою. [...]

Запитання і завдання

1. Як розуміти, що українська пунктуація «є продукт історичний»?
2. Коли в писемних текстах почали вживати пунктуацію?
3. Чим пояснюється необхідність пунктуаційних норм у писемних текстах?
4. Як розуміти «стале, нормативне» вживання розділових знаків і «воля вибору» їх?
5. На яких принципах (засадах) сформувалася українська пунктуація?
6. У чому суть ритмомелодійної основи?
7. Які структури відділяються на ритмомелодійній основі?
8. Які структури не відділяються?
9. У чому виявляється логіко-граматичний принцип української пунктуації?
10. У яких випадках при фізіологічній паузі не ставиться кома, але можливе тире?
11. Які обов'язкові правила ґрунтуються на логіко-граматичній основі?
12. За «Українським правописом» з'ясуйте, які типові пунктуаційні правила ґрунтуються на ритмомелодійній, а які на логіко-граматичній основах?

Булаховський Л. А. Наголос // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – Київ: Радянська школа, 1951. – С. 481–513.

1. Норма

[...] Український наголос, як він відбивається в діалектах і літературній мові, не являє собою чогось абсолютно усталеного.

Зберігаючи в основному щодо місця наголошення особливості слов'янських говірок східнослов'янського типу, українська мова, часто разом із білоруською, виявляє певні індивідуальні риси, розвинені нею в її пізнішому житті. Певна кількість цих рис, виниклих під тими або іншими аналогічними впливами, по-різному виявляється в окремих діалектах і говірках, і, оскільки останні в практиці мовлення і окремих носіїв української мови і певних груп мовців не бувають цілком замкнені, наслідком цього є нерідке вагання між можливостями вжити паралельні наголоси. До певної міри не вільна від таких вагань і літературна мова, носії якої часто й густо ще живо почувають свій мовний зв'язок з рідними говірками і в яких загальні тенденції літературної мови до певної усталеності раз у раз перебиваються навичками, винесеними з місць народження, і т. ін.

Як найважливіші особливості, що відділяють один від одного українські діалекти, виступають насамперед належні до відміни дієслів.

У 1-й ос. одн. теперішнього і майбутнього часу, де в північному і південно-східному наріччі дієслова типу *вожу́, вóзши; ходжу́, хóдиши; кажу́, ка́жеш* мають кінцевий наголос, в південно-західному, під впливом решти форм, наголос припадає на корінь: *вóжу, хóджу, ка́жу*.

У 1-й і 2-й ос. множ. кілька дієслів типу *ведемо́, несе́мо, везе́те, несе́те* зберігають в північному та південно-східному наріччі, за свідченням сербської і словінської мови, найдавніший слов'янський наголос. Південно-західні говірки щодо цієї особливості не такі послідовні: серед них існують і такі, що теж зберегли її, тобто де говорять: *везе́мо, везе́те*, і такі, де під впливом інших форм – *везе́ш, везе́, везу́ть* звичайно вживається наголос *везе́мо, везе́те* тощо.

В інфінітиві і формах минулого часу представники південно-східного наріччя звичайно додержують старого кінцевого наголосу в дієсловах типу: *везти́, везла́, везло́, везли́, нести́, несла́, несло́, несли́*; у південно-західному і почасти північному наріччях у таких дієсловах наголос відтягається на корінь: *везти, везла* тощо.

Літературна мова за її природою не може не намагатись усунути діалектну строка́тість відповідних фактів, не придатних до розрізнення будь-яких значень. Це, звичайно, великою мірою стосується й до наголошення.

Як регулюються в практиці новітньої літературної української мови розбіжності говірок і хто власне є носіями зразкової правильності на цій ділянці?

На письмі ми звичайно наголосів не означаємо, і лише в дуже небагатьох випадках, як от *життєвий* – *житт'ювий* тощо, фонетичний вигляд слова свідчить разом і про його наголошення. Отже, тільки віршовані тексти можуть мати певне значення як той літературний фонд, з якого звичайний читач може почерпати відповідні дані, що стосуються зразкового або, принаймні, літературно дозволеного на цій ділянці. Проте

ніак не слід, розглядаючи питання про норму наголошення, переоцінювати значення в цьому відношенні мови поезії. Якою впливовою не була б поезія серед інших жанрів письменства, її роль в основному обмежується, сказати б, певною урочистістю застосування і взагалі специфічністю, яка не може йти в порівняння з повсякденністю і різноманітністю уживання прози. До того, саме в сфері поезії у старих майстрів, як, напр., у Франка та інших представників західного наріччя, читач може раз у раз зустрічатись з не прийнятими тепер, ненормативними, наголосами.

Отже, треба гадати, що нормалізація українського літературного наголошення відбувалась і відбувається головню в усному спілкуванні і що її напрямком визначається впливом таких центрів українського слова, як столиця України Київ, таких учбових установ, як університети й інститути, таких більш авторитетних носіїв мови, як письменники, редактори, учителі, кращі промовці на конференціях, з'їздах і т. ін. Важлива роль у цій справі належить також українському радянському театрові і радіомовленню. Натурально виникає думка про роль також середньої школи і підручників української мови. Проте граматики досі давали вказівки лише відносно широких групових фактів, і власне їх роль в усталенні українського літературного наголосу навряд чи можна вважати значною. І хоч радянська школа, безперечно, – один з найвпливовіших чинників уодноманітнення літературних наголосів, бо книжна культура, що проходить через неї в маси, стираючи вузькі особливості говірок, разом усталює через мову учительства також типове наголошення, – проте від старої неусталеності, говіркових впливів, ще залишаються, переважно в старшого покоління, деякі непереборені навички. Характеристичне їх спадання: свобода в цьому відношенні діалектних виявів прямо пропорційна, сказати б, відповідальності мовного акту: промова вимагає тут, напр., далеко більше суворості в додержанні норми, ніж вільна розмова, усне сповіщення тощо, і це виразно відбивається на тій мірі контролювання себе, пристосування до зразкового, яку при цьому виявляють мовці.

До рис, в яких літературний вжиток припускає певне вагання, ще й зараз належать, напр.: наголошення окремих типів префіксальних іменників на префіксі або на корені (*відбиток і відбіток, закладка і заклáдка, замітка і замітка, причіпка і причіпка*); вагання щодо місця наголосу віддієслівних іменників типу *запíтання – запита́ння, вихо́вання – вихова́ння*; обсяг слів із перенесенням наголосу на флексію в жіночій відмінні типу: род. одн. *ку́почки* – наз. мн. *ку́почки* і *купочки́*, род. одн. *ні́рки* – наз. мн. *ні́рки* і *нирки́*; наголос інфінітивів на **-ти** після приголосного: півд.-західні і північні *везти, не́сти* тощо проти звичайних півд.-східних *везти́, нести́* і т. ін.

Навпаки, типова півд.-західна риса, як-от *во́жу, хóджу* (півд.-східні *вожу́, ходжу́*), хоч з погляду вирівняності в парадигмі такий наголос одноманітніший (пор.: *во́зиш, хóдиш* в усіх говірках), – в сучасній літературній мові не здобула собі прав і поступово зникає і в діалектному вжитку.

Поступово позбавляються своїх колишніх прав в літературній мові півд.-західні *веземо, плетемо, везете, плетете* (півд.-східні *веземó, везетé, плетемó, плететé*), *бу́ла, бу́ло, бу́ли* (півд.-східні *була́, було́, були́*); діал. (зах.) *буду́, будéш, будé*; почасти *везла, везло, везли* (півд.-східні *везла́, везло́, везли́*), західні *мо́го, сво́го* і т. ін.

Вагання наголосу в окремих словах, відмічувані в авторитетних словниках, таких, напр., як «Словарь украинского языка» під ред. Б. Грінченка і пізніших, в сучасному літературному вжиткові вже менші: *байду́же*, напр., виступає не з усіма трьома можливими

наголосами, а з двома: *ба́йдуже і байду́же*, зникає наголошення *мі́дяний* з двох зазначених у Грінченка – *мі́дяній*, усталюється останнє; хоч і тепер можливі випадки, як: *візволєння, визво́лення, визво́ління*.

В цілому для більшості випадків в літературному вжиткові можна констатувати вже факти усталені, а при деяких ваганнях легко переконатися, що йдеться про досить виразні, приступні спостереженню і формулюванню мовні тенденції.

Було б дуже складною річчю зазначати в підручниковому огляді наголос кожного слова, – про це дбають відповідні словники. Тому наш опис українського наголосу ми обмежуємо в основному на загальних групах, що їх є практична рація виділити, та до того ж майже виключно на живих, продуктивних категоріях, – оминаючи матеріал уже змертвілий. [...]

9. Наголос у відмінюванні іменників

а) Чоловіча відміна (II)

Приклади із заміною в українській мові давніх форм родового відмінка на **а** (пор. відповідні російські) формами на **у** з наголосом на корені – *сто́лу* (до *сто́лу* тощо), – пор. українське ж *стола́, двору́* поряд із *двора́, по́сту, су́ду* поряд із *суда́*, свідчать за тенденцію уникати в двоскладових формах кінцевого наголосу на **у**. Ця тенденція тим показовіша, що відповідні слова поза формами родового відмінка на **у** звичайно зберігають кінцевий наголос¹.

Проте в певній кількості випадків відоме і наголошення кінцевого **у**. До таких випадків належать:

1) *ладу́*, – пор. *до ладу́, разу́*, – пор. *одного разу́*; в інших випадках – звичайно *ра́зу: кожного ра́зу* тощо; *часу́*, – пор. *одного часу́, без часу́*, поряд із звичайним *ча́су*. Для цієї групи характеристично, що по суті тут не є збереження колишнього кінцевого наголосу, бо в усіх або окремих інших формах, напр., давальному відмінку, наголос припадає на корінь (*ладо́ві, ра́зові, ча́сові*, хоч – *ладо́м, разо́м, на часі́*). З погляду історичного всі такі наголоси на закінченні – новотвори, і виникли вони у випадках семантично прислівникового типу.

2) Кілька слів без суфіксів, але із закінченням, що нагадує наголошений суфікс: *плачу́, жалю́* (поряд із *жа́лю*), *теж знаку́* (поряд із *зна́ка*), причому в давальному відмінку теж звичайним є наголос на корені. В російській мові їм звичайно відповідають форми, наголошені на корені.

3) Кілька слів, здавна наголошених на флексії, із кінцевим приголосним, м'яким тепер або з походження: *бори́цу, вогню́, дощу́*, рос. *бори́ца, огня́, дождя́*.

4) Деякі слова з дво- або багатоскладовою основою, що означають купу дерев, чагарі тощо: *березни́ку* (поряд із *березни́ка*, пор. ще й *березник*, род. одн. *березника*), *чагарни́ка*; рослини, як-от: *часни́ку, чебрецю́, чистцю́* і т. ін.; пор. і *хворо́ст*, род. одн. *хворосту́*, поряд із *хво́рост*, род. одн. *хво́росту; морогу́*. Переважна більшість слів цього типу суфіксальні.

¹ Але *надво́рі* – рос. *вне дома*.

У багатьох односкладових (в називному відмінку однини) слів відміни наголос переходить у множині на закінчення: *брат – браті, братів* і т. д.; *вік – вікі, віків*; *ліс – лісі, лісів*; *час – часі, часів*; *шар – шарі, шарів*; *яр – ярі, ярів*; *край – краї, країв* тощо.

Проте є й такі слова цього типу, хоч їх і значно менше, ніж перших, де місце наголосу залишається непорушним: *друзі і друзі, друзів*; *звірі, звірів*; *склєти, склєнів*; *скоки, скоків*; *тєсті, тєстів*.

Вагається наголос, напр., у словах: *роги, рогів* (у тварин), але *рогі, рогів* (рос. углы); *рокі, років*, після числівників – тільки *років*; *скарби, скарбів* і *скарбі, скарбів*.

Лише у слові *кінь*, що в однині належить до наголошених на закінченні, наголос відтягається в множині на корінь: *коня, конєві*, але *кони, коней* і т. д. Сюди ж можна зарахувати ще і *гроші, грошей*, хоч власне ці форми вже не асоціюються з одністю: род. *грошіа*, дав. *грошєві* і т. д. Відмінно від російської, випадки, де б називний (знахідний) відмінок множини відрізнявся своїм наголосом від решти форм множини, в українській мові майже відсутні. Єдиний певний виняток твердої відміни – *зуби*, род. *зубів*, дав. *зубам* і т. д.; м'якої – *гості*, род. *гостєй*, при орудному *гістьми* і *гістьмі*.

Слова з повноголоссям і з наголосом в однині на першому складі належать у множині із закінченням **-и** в називному до двох типів:

1) у множині зберігається той самий наголос, що і в однині: *вєред – вєреди, вєредів*; *волот – волоти, волотів*; *ворон – ворони, воронів*; *молот – молоти, молотів*.

2) наголос переноситься на флексію: *бєрег – берегі, берегів*; *голок – голокі, головів*; *город (місто) – городі, городів*; *чєреп – черепі, черепів* тощо.

Вагання маємо, напр., у випадках: *борог – бороги* і, частіше, *ворогі, ворогів*; *тєрем – тєреми* і *теремі, тєремів* і *теремів*.

У багатьох несуфіксальних (із змертвілим суфіксом) двоскладових чоловічого роду (II відміни) з початковим наголосом у називному відмінку однини – у множині наголошується флексія: *вєчїр – вечорі, вечорів* і т. д.; *голуб – голубі, голубів*; *жолудь – жолуді, жолудів*; *кілим – килимі, килимів*; *комин – комині, коминів*; *хутір – хуторі, хуторів*.

Але поряд існує і досить численний тип із непорушним наголосом: *грєбїнь – грєбені, грєбенів*; *дївер – дївери, дїверів* і т. д.; *корїнь – корені, коренів*; *костур – костури, костурів*; *кошїль – кошелі, кошелів*; *стобвур – стобвурі, стобвурів*; *тулуб – тулуби, тулубів*, що тільки частково виявляє тенденцію до змішування із попереднім.

Хоч і в складі першого типу є слова, належні до м'якої відміни, в цілому можна помітити, що іменники м'якої відміни переважно входять у тип другий.

У другий тип, за правилом, входять і префіксальні іменники, незалежно від твердості і м'якості закінчення: *допис – наз. мн. дописи*, род. мн. *дописів*, *допєн – допєни, допєнів* тощо.

Двоскладові в називному відмінку однини з голосним, який зникає в родовому і далі, – однаково у випадках із суфіксами продуктивними і змертвленими, належать теж до типу із сталим наголосом: *кіготь – кігті, кігтів*; *ніготь – нігті, нігтів*; *крásєнь – крásні, крásнів*; *пáлєць – пáльці, пáльців*; *лішюк – лішки, лішків*.

Тип *бáтько* має в множині наголос: *бáтькі, бáтьків* і т. д.

Тенденцією переносити в множині наголос на флексію охоплені численні суфіксальні дво- і трискладові іменники з наголосом в однині на першому або середньому складі слова, надто такі, що поряд із ними існують слова взагалі з кінцевим наголошенням: *стóляр – стóлярі* (пор. і *стóляр, стóлярá* і т. д.); *мáляр – мáлярі*; *пáрубок – пáрубкі*

(пор. голубок – голубкі); підбрéхач – підбрéхачі; спожівач – споживачі (пор. складач – складачі); рódич – родичі (і рódичі); малюнок – малюнки; рахунок – рахункі (пор. тип -óк, род. -ка́ і т. д.).

Але поряд вживаються і форми з таким самим наголосом, як і в однині, особливо в типах на -ач і на -унок: налігач : налігачі, подарунок : подарунки.

З окремих випадків заслуговують на увагу: хазяїн – хазяї́, хазяїні́, чоловік – чоловікі́.

б) Жіноча відміна на -а(-я) (I)

Як і в російській, слова I відміни, що мають в називному однини два склади або, при повноголосі, три, – розподіляються між трьома типами:

нерухомим – із наголосом на першому складі в двоскладових і на середовому – в словах із повноголоссям: нiва, бúря, берéза, колóда, морóка;

наголошеним в однині на флексії, а в множині – на корені: наз. одн. вдовá, знах. одн. вдову́, сестра́ – сестру́, суддя́ – суддю́ – мн. вдови́, вдова́м і т. д., сестри́, сестрам, судді́, суддя́м (але род. мн. сестер і сестёр);

3) рухомим – із наголосом на флексії в усіх відмінках однини, крім знахідного, що має відтягнений наголос, і з відтягненим у називному (знахідному) множини: наз. одн. гора́, род. одн. горі́, але знах. одн. – гóру; вода́, воді́ – вóду; голова́, голові́ – гóлову; борода́, бороді́ – бóроду; наз. (і знах.) мн. – гóри, вóди, гóлови, бóроди.

У формах родового множини цього типу із повноголоссям наголос припадає на останній склад: голiв, борiд.

У формах давального, орудного і місцевого треба розрізняти два підтипи: із наголосом на -а- флексії в порівняно нечисленних словах: рука́м, рука́ми, у рука́х; ногáм, ногáми, на ногáх; щокáм, щокáми, на щокáх; сльозáм, сльозáми, у сльозáх, і – з наголосом таким самим, як у називному: вода́м, вода́ми; бóродам, бóродами; бóронам, бóронами; гóловам, гóловами; зéмлям, зéмлями тощо.

Є й в окремих слів вагання: гóрам, гóрами і горáм, горáми; кóсам, кóсами і косáм, косáми.

Більшість двоскладових слів із суфіксом -ка переносить у множині наголос на флексію: діжка – наз. мн. діжки́, род. мн. діжók і т. д.; жiнка – наз. мн. жiнкí, род. мн. жiно́к; кáртка – наз. мн. карткí, род. мн. картók; кві́тка – наз. мн. квіткí, род. мн. квітók; клі́тка – наз. мн. кліткí, род. мн. клітók.

Проте у багатьох можливе вагання: бóчка – наз. мн. бочкí і бóчки, род. мн. бочók і бóчок; грiнка – наз. мн. грiнкi і грiнкí; жéрдка – наз. мн. жéрдкi і жердкí; квóчка – наз. мн. квóчкi і квочкí; клáдка – наз. мн. клáдкi і кладкí.

Див. і pluralia tantum: наз. мн. дрiзки, друзкi, род. мн. дрiзок, друзок і наз. мн. дрiзкí, друзкí, род. мн. дрiзо́к, друзо́к.

Є й такі, в яких правило становить непорушний наголос у відмінюванні: кiзка – наз. мн. кiзкi, род. мн. кiзок; кiшка – кiшки, кiшок; нiжка – нiжкi, нiжок; рiбка – рiбкi, рiбок; рúчка – рúчкi, рúчок.

Несуфіксальні слова баба, хата, що можуть у родовому відмінку множини мати закінчення -iв, можуть у множині мати також кінцевий наголос: ба́би, баб, ба́бам, ха́ти, хат, ха́там і бабу́, бабiв і т. д., хати́, хати́в і т. д. Пор. і гу́би, але губ і губiв, губáм і т. д. (вплив слова зуби) та крупí, крупiв і т. д.

Виразна тенденція переносити наголос в множині на закінчення охоплює й трискладові, переважно такі, в яких наголос припадає в однині на перший склад: *грéбелька* – наз. мн. *грéбелькі*, род. мн. *грéбельо́к*; *за́писка* (і *запи́ска*) – *запискі*, *записо́к*; *ла́стівка* – *ластівкі*, *ластіво́к*; із наголосом на середовому складі: *копі́йка* – наз. мн. *копійкі*, *учіте́лька* – наз. мн. *учителькі*, род. мн. *учительо́к*.

Звичайно не пересувають наголосу, напр.: *за́стіжка*, наз. мн. *за́стіжки*; *ла́вонька*, наз. мн. *ла́воньки*; *реши́тка* – наз. мн. *реши́тки*; *друка́рка* – наз. мн. *друка́рки* та ін.

Характерний наголос у слова *дочка́*, де, навпаки, саме в множині він переходить на корінь: наз. *до́чки*, род. *до́чок* (поряд із *до́чок*). У ряді слів, в яких за приголосним кореня йде приголосний суфікса, відношення подібні до **-ка**: *пі́сня* – *пі́сні*, *моли́тва* – *моли́тві*, зокрема в род. мн.: *више́нь*, *вїдьо́м* тощо.

в) Третя відміна

У третій відміні (у типі *кість*, род. одн. *ко́сті*) наголос у формах множини, починаючи з родового, переноситься на флексію: *ко́сті* – род. *косте́й*, дав. *костя́м* і т. д., *но́чі* – *ноче́й*, *ноча́м* і т. д.

г) Клична форма

Навіть у типах із кінцевим наголосом, як правило, при утворенні кличної форми наголос припадає на основу, напр.: *вє́сно* (пор. *весна́*), *го́лово* (пор. *голова́*), *го́ро* (пор. *гора́*); *ко́ню* (пор. род. одн. *ко́ня*); *кобза́рю* (пор. род. одн. *кобза́ря*); *коза́че* (пор. род. одн. *козака́*); *пролета́рю* (пор. род. одн. *пролетаря́*). У власних іменах – *Лу́ко* (наз. одн. *Лука́*), *Хо́мо* (наз. одн. *Хома́*), хоч поряд відомий і кінцевий наголос.

Відхилення становлять порівняно нечисленні слова, як-от: *кравчу́ку* (род. одн. *кравчука́*), *митцю́* (род. одн. *митця́*).

До порівняно рідких випадків належать приклади, як-от: Служебка: Не дам, не дам! Пастух: Та відчепись *бїдо́!* (Л. Укр.). – Ну, прощай, Джамбул! і степ, і ти, *гору́!* (Тичина). – Шуми, Славутичу-*ріко́!* (Рильськ.).

Можливо, що в слів із сталим кінцевим наголосом (*бїда́* – *бїду́*, *ріка́* – *ріку́*) такі відхилення частіші за слова типу: *весна́* – *вє́сну*, *вода́* – *во́ду*, хоч у назв істот цей момент не виявляє своєї впливовості: *сє́стро* (знах. *сестру́*) тощо. Звертає на себе увагу і та обставина, що зазначені відхилення припадають переважно на кінець фразних відрізків.

д) Середній рід

Двоскладові другої відміни звичайно міняють свій наголос у множині супроти однини: *по́ле* – *поля́*, *се́рце* – *серця́*; *вєсло́* – *вєсла*, *вікно́* – *вікна*, *стебло́* – *стебла*.

Залишки двоїни *о́чі* й *ву́ха* зберігають наголос однини. Але в непрямих відмінках – *очи́ма*, *уши́ма* тощо.

Плечé в множині наголошується, як *очі*: *плéчі, плечéй* (пор. *пліч*), *плечáм, плечі́ма, на плечáх* (*на плéчах* – в переносному значенні).

Трискладові з наголосом в однині на першому складі переносять його в множині на середовий, якщо цей другий склад не становить собою частини виразного (живого) суфікса: *ко́лесо – колéса, óзеро – озéра, рéшето – решéта*. Проте тут в окремих словах можливі й вагання. Напр., слово *дéрево* відоме в множині з усіма трьома можливими наголосами, тобто: *дéрева, дерéва і деревá*².

Наголошені на початковому складі слова з живими суфіксами зберігають у множині наголос однини: *во́гнища, гу́льбища, ігри́ща, ву́шка, дéржална, пéчива*.

Слова з наголосом в однині на середовому складі мають такий самий наголос і в множині: *веретéно – веретéна, видóвище – видóвища, корі́то – корі́та, мотовило – мотовила*. Відхилення становить *дієсло́во*: наз. мн. *дієсло́ва*.

Слово *весі́лля* вживається в множині з подвійним наголосом: *весі́лля і рідше весі́лля*.

Четверта відміна взагалі характеризується непорушністю наголосу: *ві́м'я, мн. ві́м'я; гуся́ – гуся́та; гусеня́ – гусеня́та; теля́ – теля́та*; але *ім'я* має в однині, крім орудного – *ім'ям*, в архаїчній формі *імені* тощо наголос на першому складі, а у множині – *іме́на і іменá; плéм'я* у множині – *племе́на і племена́*.

е) Особливості наголосу в деяких окремих словах

У давальному відмінку множини слова *гуси, діти, кури, люди, сани, сіни*, при яких немає морфологічно точно відповідаючих їм форм однини або однини взагалі, зберігають наголос на корені: *гуся́м, дітя́м, ку́рям, лю́дям, са́ням, сі́ням*. Пор. ще й наголос *двéрям*.

В орудному відмінку множини наголос припадає на закінчення **-ми (-ьми)** в словах: *гусьмі́, жолудьмі́, курмі́, людьмі́, саньмі́, чобітьмі́*.

У слів: *ворітьми, грудьми, дверми, дітьми, крильми, свиньми* можливий наголос на закінченні і на корені. Але в слові *дітьми* тепер наголошується переважно кореневий склад.

На корінь наголос падає в словах: *грішми, кіньми, сіньми*.

При закінченні **-има** (стара двоїна) наголошується **и**: *гроші́ма, груді́ма, двері́ма*.

є) Місцевий відмінок деяких іменників

Заслуговує на увагу наголос тепер власне вже діалектних форм: *на ворóтях, у чобóтях* (пор. *в чóботах*), *у штанáх* (пор. *у штанáх*).

Наголос на корені належить також і слову у *двéрях*, слову, як і попередні, із первісним значенням двоїни.

² Пор. і діалектні розходження: зах.-укр. *решéта, дерéва*, схід.-укр. *решетá, деревá*.

Запитання і завдання

1. Норма

1. Чому український наголос «...не являє собою чогось абсолютно усталеного»?
2. Які найважливіші акцентні особливості відділяють один український діалект від іншого?
3. Де і як відбувається нормалізація українського літературного наголосу?
4. Чим зумовлені певні вагання у наголошуванні слів?
5. У яких говірках відбувається помітне вирівнювання наголосу відповідно до літературних норм?

Наголос у відмінюванні іменників

а) Чоловіча відміна (II)

1. Яка є тенденція в наголошуванні двоскладових іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини?
2. Коли буває наголошене закінчення -у в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку однини?
3. У яких іменниках у множині наголос переходить на закінчення?
4. Коли наголос залишається сталим?
5. У яких іменників спостерігається вагання у наголошуванні?
6. Які особливості наголошування слів із повноголоссям?
7. Як змінюється наголос у двоскладових іменниках «із змертвілим суфіксом»?
8. Яка тенденція в наголошуванні суфіксальних дво- і трискладових іменників?

б) Жіноча відміна на -а (-я) (I)

1. На які типи за особливостями наголошування поділяються іменники першої відміни?
2. Як змінюється наголос у двоскладових і трискладових іменниках у непрямих відмінках?
3. Яка особливість наголошування у непрямих відмінках іменників *дочка, пісня, вишня* та ін.?

в) Третя відміна

Як наголошуються іменники третьої відміни у непрямих відмінках?

г) Клична форма

Як наголошуються іменники у кличному відмінку?

д) Середній рід

1. Як наголошуються двоскладові іменники?
2. Як наголошуються трискладові іменники?

3. Яке слово вживається з подвійним наголосом?

4. Чим характеризується наголошування іменників четвертої відміни?

е) Особливості наголосу в деяких окремих словах

Як наголошуються множинні іменники в давальному та орудному відмінках?

є) Місцевий відмінок деяких іменників

У чому специфіка наголошування окремих іменників у місцевому відмінку?

Ващенко Василь Семенович

(26. II(11. III). 1905 – 12. XI. 1993)

Василь Семенович Ващенко народився 26 лютого (11 березня) 1905 року в місті Ніжині на Чернігівщині.

У 1930 році він закінчив Дніпропетровський інститут народної освіти й почав свою трудову діяльність викладачем у Дніпропетровському сільськогосподарському інституті. Від 1933 до 1977 року В. Ващенко працював у Дніпропетровському державному університеті, де в 1939–1967 роках (з перервою) завідував кафедрою української мови. Зацікавлення науковими дослідженнями Василь Семенович виявляв ще в студентські роки, але визрів його науковий талант за час роботи в університеті.

Наукову діяльність В. С. Ващенко розпочав з видання такої необхідної літератури, як навчальні посібники та підручники. У 1933 році він опублікував «Граматику української мови. Синтаксис», яка була одним із перших підручників для загальноосвітніх шкіл, що витримав шість видань. Від 1959 року ця «Грамматика» друкувалася під назвою «Українська мова».

Наукові інтереси вченого були широкі. Його спадщина налічує близько двохсот праць із різних галузей мовознавства – сучасної української літературної мови, української діалектології, історії української літературної мови, стилістики, української лексикології та лексикографії, лінгводидактичної літератури, шевченкознавства. Для вищої школи він підготував та опублікував «Зразки сучасної української мови та вправи для навчання» (1961), «Стилістична морфологія української мови» (1970), «Практикум з синтаксису української мови» (1978), «Українська лексикологія» (1979), «Українська семасіологія» (1981) та інші.

В. С. Ващенко протягом свого наукового життя активно й результативно досліджував українські говірки, зокрема Полтавщини й суміжних земель. У його фундаментальній праці «Полтавські говори» (1958) подано ґрунтовний опис полтавських говірок, визначено їхню роль у формуванні української літературної мови. Лексичний матеріал ліг в основу «Словника полтавських говорів» (1960). Заслужують на увагу його розвідки «З історії та географії діалектних слів» (1962) і «Лінгвістична географія Наддніпрянщини» (1968). Результати експедиційних досліджень говірок вилилися в докторську дисертацію на тему «Полтавські говори».

Діалектологічними експедиціями під керівництвом вченого була охоплена вся Наддніпрянщина – від Києва до Чорного моря. Матеріали експедиції друкували в спеціальних збірниках наукових праць, вони стали основою для багатьох дисертацій з різних проблем діалектології.

Особливий науковий інтерес викликали переселенські говірки півдня України та ті, що функціонують за її адміністративними межами – на Кубані, Північному Кавказі, у Поволжі. Ці «острови» української мови слугували своєрідними дослідними лабораторіями, де під керівництвом досвідченого вченого проходили школу аспіранти й студенти.

Гідна подиву широта наукових зацікавлень і масштаб діяльності вченого. Його перу належать праці, у яких досліджено мову художніх творів Тараса Шевченка («Мова Тараса Шевченка» (1963), «Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка. Словник-показчик» (1982), «Слово Бог у мові Т. Г. Шевченка» (1992), «Слово Україна у мові Т. Г. Шевченка» (1993) тощо) та І. П. Котляревського («Лексика „Енеїди“ І. П. Котляревського.

Покажчик слововживання», 1955, у співавторстві). Він був співкладачем та відповідальним редактором двотомного «Словника мови Шевченка» (1964), за який отримав Державну премію УРСР ім. Шевченка в 1989 році.

Важливими для історії української літературної мови є статті науковця про перших українських граматистів М. Смотрицького, О. Павловського, І. Срезневського, П. Житецького та ін. Широко відомі також його праці зі стилістики української мови.

Професор В. С. Ващенко брав участь у міжнародних з'їздах славістів, всеукраїнських та міжвузівських конференціях і нарадах, був кваліфікованим лектором, щиро любив свою професію і працював до останніх днів свого життя.

В. С. Ващенко був удостоєний звання заслужений діяч науки і техніки України.

Помер В. С. Ващенко 12 листопада 1993 року в Дніпропетровську.

Література

1. Жовтобрюх М. А. В. С. Ващенко // УМЛШ. – 1965. – № 3.
2. Широков С. Рідна мова моя // Стежками незвіданими. Розповіді про науковців Дніпропетровщини. – Дп., 1966.
3. Поповський А. М. Бібліографічний огляд наукових праць професора В. С. Ващенка з українського мовознавства: Навч. посіб. – Дп.: ДДУ, 1990. – 68 с.
4. Василь Семенович Ващенко // Мовознавство. – 1993. – № 6.
5. Тараненко О. О. Ващенко Василь Семенович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 65–66.
6. Василь Семенович Ващенко: до 100-річчя від дня народження / Уклад. А. М. Поповський, М. С. Ковальчук, В. Я. Мороз. – Дп., 2005.
7. Железняк М. Г. Ващенко Василь Семенович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2005. – Т. 4: В – Вог. – С. 168.
8. Василь Семенович Ващенко: особистість, науковець, громадянин: [матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 26–27 квітня 2007 р., м. Дніпропетровськ]. – Дп.: Пороги, 2007. – 53 с.

Основні лінгвістичні праці В. С. Ващенка

1. Шевченкова лексика. Словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1951. – 107 с.
2. Лексика “Енеїди” І. П. Котляревського. Показчик слововживання. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1955. – 208 с.
3. Полтавські говори. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1957. – 540 с.
4. Стилiстичнi явища в українській мові: учбовий посiбник для студентiв фiлолог. ф-тiв ун-тiв. – Ч. I. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1958. – 228 с.
5. Словник полтавських говорiв. Вип. 1. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1960. – 107 с.
6. Зразки сучасної української мови та вправи для навчання: навчальний посiбник для серед. спец. навч. закладiв УРСР. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1961. – 324 с.
7. Українська мова: посiбник для середнiх спец. навч. закладiв УРСР – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1961. – 349 с.
8. З iсторiї та географiї дiалектних слiв: матерiали до вивчення лексики говорiв Середньої та Нижньої Надднiпрянищини. – Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1962. – 175 с. (з картами).
9. Мова Тараса Шевченка. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1963. – 252 с.
10. Лiнгвiстична географiя Надднiпрянищини. Лексичнi матерiали. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1968. – 158 с.
11. Стилiстика речення в українській мові: навчальний посiбник з стилiстичного синтаксису. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1968. – 158 с.
12. Проект словника синонiмiв української мови. – Дп., Б. в., 1969. – 30 с.
13. Стилiстична морфологiя української мови: учбовий посiбник iз стилiстики. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1970. – 87 с.
14. Синонiмiчний словник української мови: посiб. для студентiв / Днiпропетр. держ. ун-т. – Дп., 1972. – 91 с.
15. Вступ до вивчення сучасної української мови: лекцiї для студентiв. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1973. – 43 с.
16. Слово та його значення: посiбник з лексикологiї. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1976. – 39 с.
17. Практикум з синтаксису української мови: учбовий посiбник. – Дп., [б. в.], 1978. – 70 с.
18. Українська лексикологiя. Семантико-стилiстична типологiя слiв: посiбник для студентiв-фiлологiв. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1979. – 127 с.
19. Українська семасiологiя. Типологiя лексичних значень: посiбник для студентiв-фiлологiв. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1981. – 67 с.
20. Епiтети поетичної мови Т.Г. Шевченка: словник-показчик: учбовий посiбник. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, – 1982. – 84 с.
21. Самобутнi тенденцiї у розвитку мови: навч. посiбник. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1995. – 44 с. (спiвавтор).
22. Українiзми в російських народних говорах. – Дп.: Вид-во Днiпропетровськ. ун-ту, 1996. – 100 с.

Ващенко В. С. Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів: посібник для студентів-філологів. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1979. – 127 с.

II. Система семантико-стилістичного обсягу слова

Значення слова треба вивчати як у загальних основах, так і в усіх складниках, що пов'язані між собою та становлять видозміни його цілого. Основне значення багатьох слів може поширюватись і поглиблюватись, варіювати досить численними відгалуженнями та відтінками. При цьому слово може фіксувати називання найдрібніших фактів інтелектуального й емоціонального світу, їх деталей, хоч яких витончених явищ об'єктивної дійсності, але усвідомлених людиною. Вивчається місткість слова в усьому її обсязі, усе значеннєве його наповнення. Так, наприклад, основне й найбільш загальне значення слова **бігти (бігати)**, що дає назву прискороженого пересування на ногах чи швидкого руху людини, розгалужується й творить складне сплетіння значеннєвих мікроодиниць різного типу. Через них знаходять вираз різні часові вияви цього руху, особові, родові, способові, а ще далі такі вужче локалізовані, як різновиди швидкого пересування, характеристики пов'язаних з таким рухом осіб і процесів, меж і напрямів цього руху, різних його типів, якостей і т. д. Отже, навколо слова може в'язатись цілий значеннєвий комплекс, який не треба спрощувати чи зводити до простого. Численні значеннєві розгалуження слова **бігти (бігати)** виявляються хоч би з таких словосполучних одиниць, у яких воно функціонує: Хлопець бігає по дорозі. По вулиці бігають автобуси. Очі бігали навколо того обладнання. Хмари бігали на небі. Думка бігла одна за другою. Стежка бігла до самого берега. Проводи залізні біжать вдалечинь. Швидко біжить річка і повертає круто. Вода біжить з усіх дахів. Не бігай до мене так часто. Дні бігли швидко один за другим. Мурашки бігали по спині. Не біжи від людей, не ховайся.

Так само слово, наприклад, **грати** служить носієм багатьох значень, що можна спостерігати з таких словосполучень: Кобзар грає на своїй бандурі. Вітер грає під стріхою. Він грає на почуттях свого батька. Не треба грати на нервах. В одну дудку з ним грає. Не грай з вогнем, бо обпалишся. Він у цьому ділі грає першу скрипку. Почали грати в футбол. У сусіда грають уже весілля. Не грай з ним у мовчанку. Сонце грало на ниві. Мушва грає перед очима. Шука грає у воді. Хвиля грає біля берега. Козак на коні грає. Шаблею своєю вправно грає. У келиху чисто вино грає. Молода кров у ньому грає. На лиці грає радість. Очима грає, а мовчить. Дурня грає, наче не розуміє. Не треба тут комедію грати.

Отже, слово як значеннєву одиницю треба розглядати всебічно, відповідно до його різноманітних функцій у мовному процесі, не тільки в основному, загальному значенні, а в усій складності, в зв'язку з конкретним його осмисленням.

Словниковий склад мови не можна розглядати як просту «сукупність» слів, так само не можна й значеннєві складники одного слова розглядати як просту їх «суму». Подібне до цього окреслення його було б не тільки дуже загальним, а й спрощеним. І весь лексичний склад мови і кожне слово у всіх своїх значеннях – все разом строго організовано, кожна складова частина пов'язана з своїм більшим цілим та з іншою частиною. Твориться відповідно до цього і ціла лексична система мови, і певна система значень слів, а також значень кожного слова, внутрішньо організована вмотивована мовним життям.

Лексична система мови багатослівна у своєму складі, а більшість слів характеризується багатозначністю (полісемією). Так твориться велике багатство мови на лексичному ґрунті, що задовольняє найвищі вимоги сучасного мовця.

Лексикографічна характеристика слова

Успішне вивчення слова, зокрема його значення, передбачає дві передумови. По-перше, воно повинно розглядатись не як препаративна одиниця, не у відриві чи відособленні від інших слів, а у зв'язку з ними, в процесі функціонування. По-друге, його значеннєве наповнення повинно розглядатись у всіх складниках, хоч яких численних. Отже, треба приймати до уваги не одиничні факти, а системні. Розкрити, осмислити й усвідомити загальні властивості слова, а також різноманітні окремішності, реалізувати його глибокий та всебічний аналіз можна як на базі диференціального огляду, так і узагальненого. Актуальні явища стають дохідливими на основі віртуальних, з урахуванням взаємодії і взаємозалежності обох таких аспектів. І все це можна виконати за даними великого й зведеного матеріалу, готового до використання. Незамінні зведення таких показників подають лексикографічні праці, з яких і треба вичерпувати належні фактичні матеріали. Вони – той посередник, через який повинно доходити для дослідження усе з лексичного запасу мови. Словники фіксують за певними обумовленими настановами ті відомості про кожне слово, що забезпечують глибоко науковий огляд його. Так готується характеристика слова на основі не вибіркового, а масових та систематизованих показників.

Найважливішим «фіксатором» всебічних показників, потрібних для вивчення слова в українській мові, стала тепер багатотомна лексикографічна праця під назвою «Словник української мови», що його видає Інститут мовознавства Академії наук УРСР (том I вийшов у 1970 р., том II – 1971 р., том III – 1972 р., том IV – 1973 р., том V – 1974 р., том VI – 1975 р., том VII – 1976 р., том VIII – 1977 р.). Як словник тлумачного типу, він необхідний для вивчення, зокрема, значеннєвих властивостей слова. В його словникових статтях наведено те, що можна вважати надійною лексикографічною основою вивчення слова. Побудовні положення цього Словника визначені у передмові до нього (т. I, с. VII–XXVIII). Тут обумовлено, що в тлумаченні «стисло і ясно розкривається значення слова і його відтінки». У багатозначних словах всі його значення виділяються та нумеруються, а також коментуються спеціальними скороченими значками, так званими ремарками. Указуються синтаксичні зв'язки слова, сфери вживання у певному контекстуальному оточенні, стилістичні його функції тощо. Відзначені важливіші семантико-стилістичні якості слова стверджуються наведеними до цього ілюстраціями – прикладами використання їх у літературній мові. Отже, українська лексикологія тепер не може успішно розв'язувати свої питання, не опираючись на дані цього Словника. (У подальшому скорочені посилання на нього: Словник).

Основні значеннєві типи слова

Кожне слово сучасної мови має свій значеннєвий обсяг, витворений і відстояний уже протягом тривалого розвитку й відповідного ускладнення його функцій. Через те треба розрізняти слова за їх більшою або меншою змістовою місткістю. Зрозуміло, що всі

різновиди значеннєвого обсягу слова не можна подати у вигляді якогось групування схематичного вигляду. Однак можна вирізнявати хоч би три типи семантичного наповнення слова: моносемія, дисемія, полісемія. Моносемія – це лише початкова, найпростіша його семантична організація, що може як завгодно зростати, ускладнюватись, поглиблюватись.

Моносемічних слів у сучасній мові відносно небагато. Лише термінологічна лексика утримує тенденцію до моносемічності, зумовлену її основними функціями. Загально-мовні ж слова носять у собі велике значеннєве ускладнення, що впливає з складного стану самого мовного життя, обставин сучасної дійсності. На них треба зупинитись окремо як на ускладнених явищах (див. нижче).

Ось як реєструє Словник кожне слово у його значеннях – з одним значенням, з двома, трьома і т. д. (див. такі словникові статті: **Кіннотник**, **Маївка**, **Визволяти** і ін.).

Значеннєве навантаження слова

У мові багато таких слів, що виступають носіями досить численних значень. В кожному з них закладено велике значеннєве навантаження, а також потенціальні можливості до безмежного семантичного ускладнення й поглиблення. Різноманітні значеннєві одиниці навколо одного слова можуть поширюватись та виявляти в ампліфікованому вигляді. Через те треба враховувати, коли подається значеннєва характеристика слова, його максимальне навантаження, яке уже склалося у сучасному його стані та зареєстровано у загально-мовних словниках. Максимальне значеннєве навантаження слова буває дуже велике. Воно піддається загальному огляду, хоч і не завжди з простого спостереження, а також фіксується у словниках. Як на приклад великого значеннєвого навантаження слова можна вказати хоч би на слово **іти** (**йти**), що має 30 різних значень та 47 їх відтінків різного типу. Усе це зареєстровано у Словнику (див. словникову статтю **Іти**).

Диференціація значеннєвих складників слова

Значеннєві складники слова, як певні одиниці, не одноманітні за своєю сутністю, за семантичним обсягом, за співвідношенням між ними. Вони – не вирівняні, різні, а також пов'язані між собою за певними градаційно-ієрархічними засадами. Через те треба розрізнити серед них первинні значеннєві одиниці та похідні відгалуження від них, вторинні, навіть третинні. Ще можна характеризувати їх як основні та побічні, додаткові, інакше називаючи, денотативні та коннотативні. Всі вони важливі й істотні значеннєві одиниці, хоч і відтінкові та дуже витончені. Вони необхідні найменування численних деталей у складі явищ природи й суспільства. Всі вони посідають своє місце у мовному процесі, а також творять його багатство, точність, ясність, красу. На них базується висока культура мовлення. Без цього воно було б збідненим, елементарним, простим.

У словниках такі диференціальні значеннєві одиниці слова витлумачуються, пояснюються відповідно сформульованими коментаріями, так званими ремарками. Вони також позначаються скороченими зауваженнями ремаркового типу, як-от: **перен.** (переносне), **поет.** (поетичне), **розм.** (розмовне), у **порівн.** (у порівнянні), **ірон.** (іронічне), **зменш.-пестл.** (зменшено-пестливе), **арх.** (архаїчне) і т. под. Крім того, вони технічно виділяються

спеціально обумовленими знаками: основні нумеруються в межах коментування одного слова арабськими цифрами (1, 2, 3...), відгалуження від них буквами [а), б), в), г) ...], дрібніші в їх складі – парними вертикальними рисками //, //, //. Можна це все простежити, зокрема, у таких словникових статтях: **Валятися**, **Напролом**, **Ниткоплут** і ін.

Лексичентричне і текстоцентричне значення слова

Слово служить носієм значень, які не всі однаково пов'язані з ним. Одні так міцно прикріплені до нього та усталені, що визначають його основну семантичну сутність і в такому вигляді усвідомлюються мовцем навіть інтуїтивно, часто ще й автоматично. Це та семантична якість, що виразно відокремлює слово від інших слів та самовизначає його як самостійну мовну одиницю. Але за словом можуть закріплюватись, навіть досить часто, ще й інші значення, які перебувають не в рівнорядних відношеннях з основним семантичним стрижнем, а лише доповнюють його й поширюють. Вони – лише похідні від основного та витворюються навколо нього на ґрунті певних контекстуальних обставин, зокрема навіть у межах речення або словосполучення. Вони зумовлені контекстуальним оточенням і осмислені ним. Значення першого типу прийнято називати лексичентричним, а значення другого типу текстоцентричним. Всі вони разом творять те семантичне багатство, носієм якого є лексична система мови, та покликані задовольняти комунікативно-виразові вимоги мовця.

Відмінності між лексичентричним значенням, з одного боку, і текстоцентричним – з другого, легко розпізнаються. Так, наприклад, у слові **кінь** його основне значення «велика свійська однокопитна тварина»¹ має текстоцентричні відгалуження, такі як «шахова фігура з зображенням голови коня» та «оббита шкірою колода на чотирьох ніжках для гімнастичних вправ». Так само **мережа** означає «риболовне плетиво з великими вічками», а крім цього, «сукупність якихось шляхів, ліній зв'язку і т. ін., розташованих у своєрідному сплетінні на одній території». Так само **латка** означає «шматок тканини або шкіри, яким зашивають дірки в одязі, взутті і т. ін.», а також «невеличка частина якоїсь поверхні, що відрізняється іншим забарвленням від цілого масиву; пляма».

Навколо лексичентричного значення можуть розвиватись численні й різноманітні текстоцентричні значення, що творять досить складний значеннєвий вузол. Взаємини між ними зручно простежити хоч би за описом у Словнику значень такого слова, як **легкий**.

Актуалізація слова

Слово активно виявляє свою форму, своє значення, свої функції у мовному житті. Втрата функцій призвела б до вихолощення значення, до погасання, до змертвіння. Але у мовній організації діє велика сила, яка утримує життєвість слова. Тільки деякі з них занепадають та відходять до пасивного фонду або навіть зовсім виходять з вжитку. Через те слова сучасної мови в більшості виступають актуальними одиницями.

¹ Сформульовані за Словником вказівки на значення слів подаються в лапках.

Слово має дуже велику властивість не тільки утримувати свої функції, а навіть поширювати їх, поглиблювати, зміцнювати, поновлювати, тобто актуалізувати. Загальний процес оновлення лексичного складу мови полягає не тільки в так званому «народженні слів» з новою формою, а саме в актуалізації значення. Структурні якості слів забезпечують необмежене і нестримне зростання їх за формою. Але потенціальні властивості «готового» слова до його змістового поширення – це ще активніший і витонченіший процес. Він зовні виявляється менш помітним, хоч за самою сутністю дуже важливий, активний та невичерпний у своїх можливостях. Актуалізація слова відбувається на ґрунті певного взаємозв'язку його форми і значення. Семантична властивість слова так його актуалізує, що робить часто навіть багатозначним. Так, наприклад, навколо слова **ЛОВИТИ** витворюється немало його структурних видозмін: **ЛОВ**, **ЛОВЕЦТВО**, **ЛОВЕЦЬ**, **ЛОВЕЦЬКИЙ**, **ЛОВИ**, **ЛОВИЛЬНИЙ**, **ЛОВИТВА**, **ЛОВІННЯ**, **ЛОВЛЕННЯ**, **ЛОВЛЯ**. Але значеннєве поширення спирається не тільки на такі розгалуження. Є ще певна група значень, яка виражена лише одною формою **ЛОВИТИ**. Словники відзначили і зареєстрували навколо нього 6 значень, як-от: 1. Хапати що-небудь на льоту (Вловив кинутий аркуш паперу). 2. Намагатися схопити, спіймати того (те), хто (що) тікає, віддаляється (Ловив коней набігу). 3. Щось вибирати з рідини (Качка ловить ряску на воді). 4. Сприймати щось зором або слухом (Уважно слухав і ловив його думку). 5. Приймати радіопередачі (Антенa ловить радіохвилі). 6. Виявляти чийсь вчинки, помилки тощо (Я ловив його на тих вчинках). Можна вказати ще й на тонші відтінкові значення, які виявляються з таких словосполучень: ловити момент, ловити вітра в полі, ловити витрішки, ловити на гарячому, ловити на слові, ловити рибу в каламутній воді, ловити гави і т. под. Так актуалізується слово та утримує навколо свого основного значеннєвого типу те велике розгалуження, що творить його багатство.

Треба враховувати актуальні (активно виявлені) та віртуальні (можливі, потенціальні) властивості слова й за цими ознаками їх розрізняти. Актуальні якості слова спираються не тільки на нову форму, як це частіше буває при витворенні того лексичного шару, що ми зevamo неологізмами. Актуалізація значення слова має свою дуже велику вагу. Тому значеннєва актуалізація повинна привернути до себе увагу. Віртуальні значеннєві елементи становлять той «каркас», на якому зростають актуальні якості. Треба вважати, що на сучасному етапі розвитку мови зовсім небагато «чистих» віртуальних слів. Вони, в більшості, виступають з одним значенням і творять той лексичний мінімум, що може забезпечувати лише основні комунікативні можливості людини, лише в елементарному їх стані. Актуалізація значення слова – це дуже важливий процес, потужний за своєю силою, широкий за обсягом. Навколо певних слів розвинулись значення, що набули своєї великої ваги як семантичні неологізми. Серед них, наприклад, **піонер** (член дитячої комуністичної організації), **бригадир** (керівник виробничого колективу), **супутник** (як позначення штучного супутника Землі), **дружинник** (член народної дружини при охороні громадського порядку) і ін.

Метафоричне значення слова

Серед значеннєвих одиниць різного типу виразно виділяється метафоричне значення. Воно привертає до себе увагу як своєю питомою вагою в цілому значеннєвому складі, так і особливими якісними ознаками. Метафоричне значення міцно та глибоко росте

в семантичну організацію слова як його компонент похідного типу. Його не можна розглядати, виходячи лише з художнього мовлення. Навіть художні якості метафоричного значення можуть стиратись, зневиразнюватись та «нехудожнім способом» розвивати значеннєву силу слова. Саме будучи істотним складником загальних семантичних властивостей слова в усіх його ознаках, воно покликане до художнього функціонування. Метафоричне позначування – це одна з безпосередніх функцій слова, яка поширює, помножує його значеннєве наповнення, збагачує, актуалізує. Витворився особливий шар метафоричних значень і посів своє, досить велике місце у цілій системі різноманітних лексичних значень. Процес метафоризації слова став одним із поштовхів, великою силою у розвитку його значення. Внаслідок діяння цього процесу воно стає динамічною одиницею. Численні слова набули нових значень, обросли ними через метафорикування.

Метафоричні значення слова відзначаються та реєструються словниками, подаючи до них належні коментування й ілюстрування. Так, наприклад, серед кількох значень слова **клекотати** виділено та описано й метафоричне (див. за Словником).

Серед значень слова **манити** виділено метафоричне з трьома похідними від нього відтінковими (див. за Словником).

Фразеологічно зумовлене значення слова

Деякі слова служать носіями ще й фразеологічно зумовлених значень, тобто таких, які виникають у фразеологічному оточенні. Вони виступають опірними у цілісних фразеологізмах, певним чином осмислюються їх загальним змістом і функціями та разом з тим набувають особливого значеннєвого відтінку. Фразеологічне значення межує за своєю основною настановою з метафоричним, воно похідне від основного і виступає як його компонент. Фразеологічне значення актуалізує слово, поширює його значеннєвий комплекс новим складовим елементом. Виникає на цьому ґрунті нова значеннєва якість, що фіксує певні факти об'єктивної дійсності. Так, наприклад, слово **бити** набуває ще й фразеологічного значення «завдавати збитків, шкоди кому-небудь», коли виступає у фразеологізмі **бити по кишені**, або значення «марно ходити куди-небудь» у фразеологізмі **бити чоботи**. Так само слово **волосина** набуває значення «зовсім мало, трошечки» у фразеологізмі **ані на волосину**. Слово **високий** набуло значення «непрístupне приміщення» у фразеологізмі **високі пороги**. Слово **діяти** набуло значення «робити замасковано, підступно, злочинно» у фразеологізмі **діяти тихою сапою**.

Словники, подаючи цілий значеннєвий комплекс слова, реєструють також і значення цього типу. Деякі слова, як видно з спеціального огляду таких явищ, обросли певними рядами таких значень. Слово, наприклад, **грати** у фразеологізмі **грати на нервах** дістало значеннєвий елемент «дратувати», **грати мовчанку** – «мовчати, ухилитися від розмов», **грати на коні** – «гарцювати», **грати очима** – «кокетувати», **грати дурня** – «прикидатися дурнем», **грати на руку** – «сприяти кому-небудь», **грати вогнем** – «поводитися необережно» і ін. Слово **нога** у фразеологізмі **без задніх ніг** дістало значеннєвий елемент «сильно втомившись», **догори ногами** – «протилежно до звичайного», **з усіх ніг** – «дуже швидко», **на широку ногу** – «розкішно, багато», **ні в зуб ногою** – «зовсім нічого», **одна нога тут, а друга там** – «дуже швидко», **мов не своїми ногами** – «повільно і невпевнено» і ін.

Численні слова не вступають у фразеологічні зв'язки і значеннєвих відтінків цього типу не виявляють. Але, з другого боку, є слова, які дуже активно творять фразеологічні одиниці. Вони часто служать опірними елементами фразеологічної побудови. Через те вони у своєму значеннєвому обсязі дуже ускладнені й збагачені різноманітними значеннєвими явищами, які випливають саме з значення фразеологізму. Так, наприклад, слово **нога** виступає складником більше 100 фразеологізмів. Все це зареєстровано у Словнику. Показовим з цього погляду є слово **око**, навколо якого зареєстровано понад 300 фразеологізмів. Вони відповідно й поширюють значеннєву місткість слова (див. усе це за Словником, т. V, с. 665–672).

Стилістично зумовлене значення слова

Стилістично зумовлене значення виявляється в слові по-різному. Одні слова виступають стилістично забарвленими в усьому їх семантичному обсязі. Значень іншого типу (нестилістичних) такі слова не мають. Але в інших таке значення виступає як певний складник цілого значеннєвого комплексу слова і в такому разі являє собою відгалуження від основного, найбільш загального значення. Відповідно переосмислюючись, слово може бути носієм і кількох стилістично зумовлених значень, пов'язаних по-різному як між собою, так і з основним. Так, наприклад, слово **насточортіло** має тільки стилістично зумовлене значення – фамільярне, слово **нічийний** – розмовне, слово **обжирання** – зневажливе, слово **надхмар'я** – поетичне. Але слово **обліплювати** з основним значенням «покривати з усіх боків чим-небудь липким» служить носієм ще й стилістично зумовленого значення – розмовного «густо обступати з усіх боків» (Віконце каси обліпили глядачі, охочі потрапили на спектакль).

Стилістичні значення дуже різноманітні у конкретному своєму осмисленні. Однак усі вони характеризуються тим, що являють собою звужені значення, стилістично забарвлені та специфіковані у конкретному функціонуванні. Найбільш виразно окреслились уже такі стилістично зумовлені значення, як-от: **вulgарне** виражає грубість, непристойність; **жартівливе** – жарт, щось дотепне, веселе, смішне; **зневажливе** – неповагу, презирство до кого-чого-небудь; **іронічне** – глузливе, пройняте іронією, насмішкою, глумом, кепкуванням; **лайливе** – лайку, сварку, образу, докір; **фамільярне** – надмірну невимушеність, довільність у відносинах людей, позбавлену належного такту; **пестливе** – повагу, ніжність, привітність, доброзичливість; **поетичне** – підвищено емоціональне, властиве поезії; **фольклорне** – властиве фольклору, усно-народній творчості; **розмовне** – властиве усному розмовному мовленню; **риторичне** – властиве ораторській мові, зовні ефектне, красномовне; **урочисте** – викликає підвищені почуття, величавість, пафос, радість, піднесеність, захоплення, замилювання, возвеличування чогось-когось; **книжне** – характерне для літературного, писемного способу викладу думки; **канцелярське** – властиве для документів, ділових паперів.

Стилістично зумовлені значення фіксуються у тлумачних словниках, виділяються умовно скороченими позначками, що характеризують їх з стилістичного погляду, а також коментуються спеціальними ремарками. До них наводяться також ілюстративні контекстуальні приклади, що розкривають функціональні якості у мовному процесі. Все це можна простежити, аналізуючи словникові статті (див. у Словнику **Віятися**, **Відання**, **Бевзень**, **Бєбєхи** і ін.).

Варіантне значення слова

Деякі слова, навіть досить численні, мають ще й варіантні форми, що становлять собою різноманітні структурні його видозміни. Вони виникли на ґрунті фонетичних відхилень, морфологічних, словотворчих. У формуванні таких видозмін не буває якихось закономірних, регулярних показників. Варіантні утворення – індивідуалізовані одиниці, міцно пов'язані з основною формою слова в усіх її ознаках. Вони набули широкого функціонального вжитку та певної стійкості як у живому мовленні, так і в літературних зразках, через те не можуть заперечуватись чи вилучатись нормувальними заходами. До них не можна не привернути уваги як з структурного, так і семантико-стилістичного погляду.

Серед варіантних одиниць слова можна вказати хоч би на такі: авантюра – авантура; бабак – байбак; бабахати – бабахати; безсилий – безсильний; буханка – бухан; ваговоз – ваговіз; вияснити – вияснювати; відганяти – відгонити; відкілясь – відкільсь; відлазити – відлізати; відламувати – відламлювати; прохати – просити, відсівати – відсіювати; відтіля – відтіль; відтягнений – відтягнутий; відчіпляти – відчіплювати; від'їздити – від'їжджати; внук – онук; піднімати – підіймати; дволикий – дволиций; деркотати – деркотіти; дзбан – джбан; дзьобати – дзюбати; динячий – диньовий; дізнати – дознати; довбати – довбти; доглядіти – догледіти; догоряти – догорати; доробляти – дороблювати; досівати – досіювати; дрівця – дровця; життєвий – життьовий; жоден – жодний; завбачувати – завбачати; завихорити – завихрити; завчити – заучити; заганяти – загонити; заглядіти – загледіти; задерти – задрати, задубіти – задубнути; кинутий – кинений; запілля – підпілля; залити – залляти; запорізький – запорозький; заслужити – заслугувати; твердіти – тверднути; затягнений – затягнутий; звикати – ізвикати; ржа – іржа; кам'яніти – каменіти; квартира – кватира; межигір'я – межгір'я; менше – менш; мерзнути – мерзти; мільйон – міліон і т. д.

Як бачимо, варіантні явища становлять собою видозмінні одиниці, які в більшості не мають певного осмислення, а служать лише паралелями структурного типу. Однак не всі вони такі, коли розглядати в семантико-стилістичному аспекті. У складі варіантних одиниць немало й таких, що виступають носіями семантичних та стилістичних особливостей сучасної мови. Деякі з них криють в собі певні потенціальні ознаки такого осмислення й вказують на загальну тенденцію варіантних явищ до обростання семантико-стилістичними якостями. Все це треба враховувати, коли ставиться завдання з'ясувати варіантні факти, витворені навколо слова. Вони зареєстровані та коментовані також у лексикографічних працях.

Частіше варіантні форми служать носіями підсиленого значення, зміцнюють основне семантичне навантаження слова, підкреслюють його смислову сутність, увиразнюють. Так от, зокрема, значення слова **наскільки** виражає міру чи ступінь чогось, а варіант **аніскільки** категоричніше стверджує саме найвищу міру, ступінь чи межу вияву цих якостей. Це видно хоч би з такого контексту: *Очевидно, молодик **аніскільки** не сумнівається в своєму праві робити тут усе, що тільки впаде йому в буйну голову* (Ю. Шовкопляс). Так само до слова **брязкати** підсилене значення подає варіант **брязкотіти**, що видно хоч би з такого контексту: *Цап на цимбалах з паличками і брязкотить, і дзенькотить* (Л. Глібов).

Легко простежити варіантні значення слів за тим, як вони опрацьовані у Словнику. Привертають до себе увагу з цього погляду, зокрема, словникові статті такі, як-от: **Анітелень**, **Аніччирк**, **Аніяк**, **Бухкотіти**, **Двигонути**, **Доглянути**, **Задеренькотати**, **Зацокотати**, **Миготіти** і ін.

Але більше того. На семантичному рівні варіантні форми можуть переходити у місткіші утворення, що дорівнюють навіть до цілої лексичної одиниці, з самостійним значенням. Так, наприклад, якщо **бурлак** означає наймита без постійної праці й місця проживання, то **бурлака** – одиноку, неодружену людину. Через те в контекстуальному оточенні: *У неділю багацький син на конику грає, – Бурлак бідний напас воли Та з плугом рушає* (З фольклору). *Як же він сам бурлакою зостався б? Ні зварити, ні випрати нікому* (А. Головка). Так само **замислювати** «вирішувати, обдумуючи план дій», а **замишляти** «виношувати таємні підступні плани»: *В цьому році він замислив застосувати яровизацію ранніх сортів картоплі* (Я. Гримайло). *Заздрість гадюкою в серце вповзає. І він замишляє діло недобре* (М. Коцюбинський). Таке можна простежити ще за словниковими статтями до слів **Заміщати** і **Заміщувати**, **Маячити** і **Маячіти** та ін.

Подібне ж семантичне розрізнювання виявляється й у наголошувальних варіантах, як-от у Словнику: **Батьківщина** і **Батьківщина**, **Валковий** і **Валківий**.

Часто варіантні форми служать носіями стилістичного значення. Так, наприклад, якщо значення слова **багато** полістилістичне, то його варіант **багацько** – приналежність розмовного стилю. Воно притаманне такому контексту: *Доню моя мила, доню моя люба! багацько ти мене журила* (М. Вовчок). Так само відповідно до слова **вдалечінь** його варіант **вдалеч** служить носієм поетично забарвленого значення: *Славтєся, пісні дороги, Пройдені вдалеч і вишир* (П. Воронько). Відповідно до **змалу** його варіант **змалечку** має пестливо-голубливе забарвлення: *Грицько... це змалечку зазнав нужди й бідування* (С. Васильченко). Відповідно до **красний** його варіант **красен** – приналежність народно-поетичного стилю: *Я бачила кохання й молодощі і все, чим красен людський вік убогий* (Л. Українка). Подібне ж стилістичне розрізнювання властиве, як це відзначено у Словнику, й таким словам та їх варіантам, як-от: **Бобровий** і **Бєбрянний**, **Вапно** і **Вапна**, **Горизонт** і **Виднокіл**, **Гармонія** і **Гармонь**, **Зникнути** і **Зникти**, **Кровний** і **Кревний**, **Гудіти** і **Густи**, **Дарма** і **Дармо** і т. д.

Ідіомне значення слова

Ідіомне значення – це таке, що виступає складовою частиною нерозкладного, замкненого словосполучення. Воно виявляється особливим, відмітним способом, цілком своєрідним, та організується на текстоцентричному ґрунті як одиниця, виділена з комплексного значеннєвого вузла. Це значення специфічне, витончене, глибоко укорінене в живому народному мовленні, обмежене своїм вжитком як виразний етнографізм. Через те воно не піддається дослівному перекладу на іншу мову, як безеквівалентне, а лише витлумачується, розкривається різними коментувально-описовими засобами. Ідіомне значення виступає носієм виразної колоритності, висловної влучності, часто ще й образності. Воно творить особливі барви мовної майстерності.

Ідіомне слово, наприклад, **ляси** означає беззмістовні, порожні, неправдоподібні, несерйозні розмови про щось незначне, в більшості про веселі події, у балакливому тоні, багатослівні, безупинні, надокучливі, жартівливі. Воно функціонує у словосполученні ідіомного типу **ляси точити** або **ляси відпускати**. Слово **витрішки** означає не тільки опуклі, випнуті з орбіт очі, а ще й розглядання чогось чи когось широко відкритими очима. Воно функціонує у словосполученні ідіомного типу **витрішки продавати** або **ходити на витрішки**. Слово **заціпити** означає не тільки щільно стулювати зуби (губи), але й

служить носієм ідіомного значення «примушувати мовчати», побажання втратити здатність говорити, вимога мовчати тощо. Воно виступає у словосполученні ідіомного типу **заціпити рота, бодай тобі заціпило**.

Ідіомні значення виступають у словах, що служать складниками таких сполучень, як-от: байдики бити, баки забивати; бувати в бувальцях; відкоша давати; в три вирви гнати; гопки витинати; дибки ставити; жданики поїсти; давати дропака; збити з пантелику; канути у воду; на кутні сміятися; ману пускати; очі муляти; звести нанівець; облизня піймати; походеньки справляти; попустити на поталу; довести до пуття і т. д. (див. словникові статті **Жданики, Нанівець** і ін.).

Емоційно-експресивне значення слова

Слово служить носієм не тільки логіко-інтелектуальних значень, але й емоційно-експресивних, що фіксуються у численних і різноманітних своїх виявах. Емоційно-експресивні якості мовлення наявні не тільки в його певних, спеціально оброблених стилях. Вони широко розсіпані та глибоко й органічно вросли в усе мовне буття. «Мова, – писав М. Гоголь, – сама собою уже поет». Стилистичне функціонування слова конкретизує та належно врегулює використання таких значенневих покладів у всіх деталях. Багатство слова часто зумовлюється саме його властивостями виступати емоційно-експресивною одиницею.

Є слова, які функціонують з емоційно-експресивним значенням в усьому своєму обсязі. Але є слова, з другого боку, що містять у собі емоційно-експресивне значення лише як елемент більшого цілого, значно складнішого. Такий елемент лише забарвлює слово саме в цьому аспекті, доповнює і поширює його значеннєву місткість. Так, наприклад, слово **квітка** поширюється емоційно-експресивним значенням, що нарощується навколо нього як образне: *Пролунав постріл... У синій високості розпускалася біла квітка вибуху* (О. Гончар). Але все слово **квітчати** містить в собі лише емоційно-експресивне значення «прикрашати, прибирати квітками»: *Він дівчину квітчав і молодою своєю називав* (Леся Українка). Метафоризація ще більше поширює цю якість: *Безрукий ще продовжував вступ, квітчаючи свою розмову словесними візерунками* (О. Копиленко). Слово **кислий** поширюється емоційно-експресивним значенням у такій функції, що характеризує чоловіка як незадоволеного, пригніченого, похмурого, сумного: *Чого ти такий кислий, Яремо? – спитала зразу Надія Василівна, помітивши пригнічений стан свого сусіда* (О. Копиленко). А слово **тендітний** містить лише емоційно-експресивне значення: *Виснажлива хвороба зробила його якимсь крихким, тендітним – в обличчі ні кровинки, руки, мов тріски* (О. Гончар).

Можна ще вказати на цілий ряд слів, які коментовані у Словнику та привертають увагу саме в цьому плані, а також виступають зразковими для ілюстрування емоційно-експресивного значення (див. словникові статті **Лакиза, Молотити, Коїти** і ін.).

Термінологічне значення слова

Термінологічне значення слова точно окреслює поняття в спеціальній галузі якоїсь професії, науки, техніки тощо. Воно стійке та не припускає відхилень в умовно прийнятих називаннях певних реалій. Термінологічне значення відрізняється від звичайного

тим, що не поширюється, не звужується та не видозмінюється в різних обставинах мовного процесу, коли таке не стверджено окремо прийнятими застереженнями. Отже, це – специфічне значення, яке вимагає до себе великої уваги та регулювання у використанні. А термінологічне слово, яке служить його носієм, виступає з стандартизованим і логізованим семантичним наповненням, твердо за ним закріпленим.

Термінологічні значення можна спостерігати в численних словах-термінах, за якими вони закріплені. Найбільш поширені з них зафіксовані в загальномовних словниках (вузько вживані в фахових обставинах реєструються лише в спеціальних термінологічних зведеннях). Серед тих, що наведені в загальному «Словнику української мови», можна вказати на такі, як-от: **автоклав** – технічне, **катаракта** – медичне, **летаргія** – медичне, **апостеріорний** – філософське, **антологія** – літературознавче, **кошторис** – бухгалтерське, **кратер** – геологічне, **луб** – ботанічне, **мальтоза** – хімічне, **мартен** – металургійне, **аванпорт** – мореплавне, **адсорбент** – хімічне, **валентність** – хімічне, **вашгерд** – технічне, **велярний** – лінгвістичне.

Витлумачення їх та загальна характеристика відповідно до вимог лексикографічної праці подана, наприклад, у таких словникових статтях: **Вашгерд**, **Валентність**, **Автоклав** і ін.

Співвідносне значення слова

Співвідносне значення слова передбачає ще й значення другого слова, разом або у зіставленні з яким творить уявлення про певну реалію, широку й складну за своєю сутністю. Воно характеризує явище об'єктивного світу, пов'язане з іншим (іншими) явищем відповідними асоціаціями в такий спосіб, що у розмежуванні з ним глибше розкриває й осмислює свої значеннєві властивості. Співвідносне значення не тільки називає предмет, а криє в собі вказівку ще й на відношення до іншого, з яким перебуває у безпосередньому зв'язку, доповнюючи, розвиваючи та уточнюючи свою значеннєву силу і обсяг.

Численні слова виступають з значенням такого типу та привертають до себе увагу саме з цього погляду. Так, наприклад, значення слова **великий** досягає свого осмислення у зіставленні з значенням слова **малий**. Слово **далеко** – у зіставленні з словом **близько**. Слово **говорити** – у зіставленні з словом **мовчати**. Так само значення слова **блукати** чи **вештатися** глибше розкривається у зіставленні з значенням слова **ходити**. Слово **шлях** – у зіставленні з словом **дорога**. Слово **помилковий** – у зіставленні з словом **хибний** чи **неправильний**. Подібно до цього значення **мимохідь** уточнюється у зіставленні з значенням слова **мимохіть**. Слово **племінь** – у зіставленні з словом **промінь**. Слово **кампанія** – у зіставленні з словом **компанія**. Подібно до цього значення слова **мир** «згода, відсутність ворожнечі» уточнюється у зіставленні з значенням **мир** «світ, земля з усім, що на ній існує». Значення слова **курити** «слабо горіти, виділяючи дим» – у зіставленні з **куріти** «підіймати куряву вгору». Значення слова **ложа** – «відділене перегородками місце для кількох глядачів у театрі» – у зіставленні з **ложа** «дерев'яна частина рушниць» (див. про це докладніше при вивченні синонімів, паронімів, антонімів, омонімів).

Ураховуючи вагу і сутність співвідносного значення, лексикографічні праці з його допомогою розкривають важливі значеннєві вузли в спосіб зіставлення з ним, посилань на нього тощо. Через те й знаходимо біля слів з співвідносним значенням відповідні

ремарки та навіть більш розгорнені зауваження. Можна вказати на словникові статті, оформлені з використанням матеріалів цього типу, як-от: **Близький, Великий, Мовити, Ледачий, Клунок, Лист** і ін.

Як бачимо, значення цих слів розкриваються повністю, в усіх деталях виявляються через зіставлення з співвідносними з ними, як-от: **близький** через **далекий**, **великий** через **малий**, **мовити** через **говорити** й **казати**, **ледачий** через **лінивий**, **клунок** через **торба** й **мішок**, **лист**¹ через **лист**².

Синонімічне значення слова

Синонімічне значення слова зближується з значенням іншого слова й співвідноситься з ним у тому, що називає певне поняття з виділенням лише одної якоїсь його властивості. Так, наприклад, у понятті **кричати** синонімічні значення розкривають такі ознаки, як **горлати** «на все горло кричати», **галасувати** «кричати дуже голосно, безладно, гамірливо», **лементувати** «кричати голосно й нерозбірливо», **верещати** «кричати різко, пронизливо, з виском», **репетувати** «кричати поквалливо, тривожно, закликаючи» і т. ін.

Через те синонімічне значення треба розглядати як схоже, пов'язане, співвідносне з іншим, близьке до нього. Синонімічне значення може перебувати у такому взаємовідношенні не тільки з одним, а й з кількома іншими значеннями. Так створюється синонімічний ряд значень, що спирається на певні слова, які теж виступають як синонімічні слова або синоніми. Синонімічні слова треба відрізнити від однозначних слів, які цілком збігаються у значенні. Їх зовуть абсолютними синонімами (напр., **оплески** – **аплодисменти**).

Синонімічні значення в великій мірі саме й творять багатство мови. Відповідно багато й слів синонімічно осмислених. Синонімічні слова окреслюються цілими групами, так званими рядами чи гніздами, в складі яких вирізняється одне слово з найбільш загальним значенням. Це так зване домінантне слово чи, інакше, синонімічна домінанта, навколо якої групуються слова з вужчим синонімічним значенням. Синонімічні слова одного ряду розрізняються або відтінками у значенні, або їх стилістичним забарвленням, або ознаками обох типів. Їх відповідно зовуть: семантичними синонімами (ідеографічними), стилістичними, семантико-стилістичними. Синонімічні властивості значення виявляються або у самому слові, або у його зв'язку з контекстуальним оточенням (так звані контекстуальні синоніми). Всі вони посідають своє місце у мовному процесі як виразники тонких відтінкових засобів висловлювання людських думок і почуттів.

Синонімічні значення зручно розглядати у рядах синонімічних слів, де вони виступають у виразних зіставленнях між собою: хороший, гарний, красивий, вродливий, миловидний, чудовий, голий, чарівний. Огорожа, паркан, частокіл, тин, ліса, пліт, вориння. Надійний, певний, вірний, випробуваний. Майстер, митець, художник, мастак. Обрій, горизонт, небозвід, крайнебо, небосхил, кругозір, виднокрут, видноколо. Плакати, ридати, голосити, тужити, рюмсати, рюмати, хлипати, пхикати.

Контекстуальні обставини розкривають усю глибину кожного синонімічного значення як у їх семантичному, так і стилістичному наповненні, а також у їх співвідносних виявах, у функціональних можливостях. Це фіксується в процесі їх аналізування.

Хоробрий. «Такий, що не зазнає почуття страху». *Купка хоробрих партизанів міцно тримала в своїх руках Спадицанський ліс* (П. Воронько).

Сміливий. «Такий, що не боїться небезпеки, завзятий». *Неначе птахи чорні в гаї, Ко-зацтво сміливе літає* (Т. Шевченко).

Відважний. «Той, що не зупиняється перед небезпекою у вирішальні моменти боротьби, рішучий». *Яка б страховина перед ним не вставала – не злякати їй його відважного духу* (П. Мирний).

Мужній. «Той, що виявляє стійкість у важких, небезпечних обставинах». *В душі він глибоко пишається своїми предками, мужніми людьми, що крізь чуму, крізь безводдя, крізь степові швидкойдучі пожежі прокладали дорогу на кримські озера* (О. Гончар).

Доблесний. «Відомий своїми подвигами, готовий до хоробрих вчинків». *Я буду говори-ти про доблесного воїна Червоної Армії* (П. Панч).

Належна увага до співвідносної властивості синонімічного значення допомагає глибше й досконаліше з'ясувати, розкрити витончену його сутність. Коли зіставляються синонімічні значення, то це активізує інтуїцію, напружує і спрямовує увагу дослідника, а разом з тим допомагає точніше усвідомити, пізнати, окреслити значеннєві якості слова та врегулювати його використання. Цей спосіб аналізу синонімічних явищ використовується у Словнику при витлумаченні синонімічних слів, при оформленні ремаркових зауважень.

Антонімічне значення слова

Антонімічне значення слова співвідноситься з значенням іншого слова у тому, що називає протилежне до нього, контрастне поняття або розкриває одно поняття з протилежних боків.

З антонімічним значенням пов'язуються певні пари слів, які зветься антонімами. У таких парах слів зручно розглядати антонімічні значення, бо в них виразно й рельєфно виявляється елемент порівняння, співвідношення, а на основі цього й розкриття всіх значеннєвих ознак, хоч яких витончених та глибинних.

Серед антонімічних пар можна вказати, наприклад, на такі, як-от: широкий – вузький, важкий – легкий, далеко – близько, високий – низький, веселий – сумний, починати – кінчати, любов – зненависть, вгору – вниз, багато – мало, новий – старий, добро – зло, чорний – білий, дорого – дешево.

Антонімічні значення, як співвідносні за своєю суттю, розкриваються уже навіть на підставі зіставного їх аналізу, у антонімічних словах. Але функціонування слів цього типу у контекстуальному оточенні ще яскравіше їх виявляє та уточнює, а разом з тим збагачує мовний процес та вносить важливу ознаку ясності.

Співвідносний характер антонімічного значення самою цією сутністю служить для свого вияснення. Через те вказівка на нього використовується як важливий засіб в коментувальних заходах, у витлумаченні. Такий засіб використовується, зокрема, у тлумачних словниках, коли оформляються відповідні ремарки, що вказують на значеннєвий обсяг та значеннєво-функціональну специфіку слова. Можна вказати на ремарки саме такого типу, як-от у словникових статтях: **Важкий, Білий, Кінець, Ліворуч, Лягати** і ін.

Омонімічне значення слова

Омонімічне значення слова співвідноситься з іншим (іншими) лише за ознакою спільної з ним зовнішньої форми вияву. Воно являє собою зовсім самостійну значеннєву одиницю, не пов'язану безпосередньо з іншою одиницею такого типу. Асоціативний зв'язок його з іншим, відмінним значенням може виникати лише на основі збігу структури слова, співзвучності з іншим словом.

Омонімічний тип значення зовні схожий з полісемічним. Але внутрішньо це становить відмінне явище, оскільки полісемічне виникає на розрізненнях семантично близьких значень у межах одного слова. Через те треба відрізнити омонімічну значеннєву одиницю як таку, що називає самостійне явище дійсності.

Омонімічні факти досить численні в лексичному складі мови, через те вимагають до себе уваги, щоб застерегти можливі плутання на цьому ґрунті. Серед омонімічних одиниць, що вимагають розрізнення, можна вказати, наприклад, на такі, як-от: **Місяць**, що дає назву природного супутника Землі, і **місяць** – назву дванадцятої частини року. **Пара** як назва результату перетворення води в процесі її кипіння, і **пара** як назва двох однорідних предметів.

Омонімічні значення виразно окреслюються у своїх ознаках на контекстуальному фоні й практично легко розмежовуються. У словниках подаються відповідні застереження до омонімічних значень, через те омонімічні слова наводяться поряд з відповідною нумерацією у їх розташуванні. Витлумачуються вони належними ремарковими зауваженнями, а також ілюструванням їх функціонування у контекстах. Особливо ускладнюються коментувальні заходи, коли омонімічних слів буває не двоє чи троє, а навіть більше (див., напр., у словникових статтях **Баба**, **Бабка**, **Косити** і ін.).

Паронімічне значення слова

Паронімічне значення слова співвідноситься з іншим за ознакою близької з ним зовнішньої форми вияву. Утворюються значеннєві пари, пов'язані певними асоціаціями на основі того, що структурне оформлення їх схоже, а відмінне лише в деталях. Паронімічне значення може поплутуватись або ототожнюватись з своїм відповідником саме за такою близькістю в оформленні, і через те його треба, як самостійну й відмінну одиницю, відмежовувати від співвідносного в процесі використання. Пари слів, які служать носіями значень такого типу, зветься паронімами.

Паронімічні значення вимагають до себе розрізнувальної уваги мовця. Так от, слово **газ** означає пароподібну речовину, а **гас** – рідинну речовину, іншу за своїм хімічним складом. Так само **ювіляр** означає особу, ювілей якої відзначається, а **ювелір** – майстер художніх ювелірних виробів. Можна вказати на досить численні паронімічні одиниці, які функціонують у сучасній мові, як-от: кіт – кит, верба – вербена, редька – редиска, вовна – бавовна, олія – олива, багатир – богатир, дід – дідич, лоцман – боцман, квартира – квартирка, палац – палата, афект – ефект, талан – талант, крик – рик, баламутити – каламутити, ніготь – кіготь, варта – вахта, промінь – пломінь, мимохідь – мимохить, орден – ордер, скрізь – кризь, плюш – плющ, група – трупа, кепський – лепський, гриб – грип, короб – короп.

Паронімічні значення окреслюються на фоні контекстуального оточення тих слів, які служать їх носіями. Отже, й витлумачувати їх треба у зіставленні, як парні одиниці, кожна з яких виступає самостійно в процесі мовлення. В складніших випадках слововживання, пов'язаних з паронімічним значенням, можна керуватись відомостями з Словника, як-от у словникових статтях, напр., **Гриб і Грип, Короб і Короп, Кит і Кіт**.

Тематичне значення слова

Тематичне значення слова – це такий значеннєвий елемент, який указує на зв'язок його з цілою групою слів, віднесених до називання відповідних життєвих явищ. Тематичне групування слів, як носіїв певних значень, впливає з усвідомленого групування явищ об'єктивної дійсності, в складі яких виділяються логічно окреслені ширші або вужчі кола їх, поєднані між собою спільними ознаками. Кожна група таких слів пов'язана спільними значеннєвими рисами, за якими вони між собою співвідносяться як складники тематичної цілості.

Тематичні ознаки слова допомагають розкрити й інші його значеннєві якості, що розмежовуються в ньому та окреслюються в вужчій самостійності. Значення, наприклад, слова **миска** виясняється на фоні тематичного кола, поєднаного значенням **посудина**. Серед них **чайник, горщик, тарілка, чашка, сковорідка, кухоль** і ін. Значення слова **кіт** виясняється з тематичного кола **свійська тварина**, серед яких **собака, кріль, коза, овечка** і ін.

Через те при витлумаченні, наприклад, слова **балахон** посилаються на тематичне значення **одяг** та виходять з нього, як-от у Словнику за статтею **Балахон**.

При витлумаченні окремих значень слова **глибокий** (типу **глибокий смуток**) посилаються на тематичне значення **почуття** (див. за словниковою статтею **Глибокий**).

Так само в багатьох інших випадках значення різного типу розкриваються через їх тематичні відповідники, як-от у словникових статтях **Глухий, Етюд, Кочегарка, Кочовики**.

Отже, такі значення, як **глухий, етюд, кочегарка, кочовики**, пізнаються через відповідні тематичні **звук, твір, приміщення, народ, плем'я**.

Динамічність слова

Синхронний аналіз слова не тільки не виключає з уваги динамічних його властивостей, а навіть передбачає їх та враховує. Якщо діахронний аналіз з'ясовує загальний напрям і тенденції зміни слова, як і цілої лексичної системи, то синхронний указує та визначає різноманітні прояви його життя на сучасному етапі розвитку в процесі активного функціонування. Певна рухливість та гнучкість слова в сучасному стані – це необхідна передумова вияву його життєвих якостей. Статичність слова умовна. Воно безперервно рухається, ускладнюється, не залишаючись застиглою одиницею або замкненою у своєму семантико-стилістичному обсязі. Наслідки такого руху слова виявляються уже в сучасному мовленні в більш або менш відстояному вигляді. І все це стає об'єктом синхронного вивчення мови.

Аналіз динамічних якостей слова тісно пов'язаний з вивченням його актуалізації та взагалі з характеристикою актуальних засобів мови. З цього погляду слово виявляє свою важливу особливість та відмінність від інших мовних одиниць. Виступають його специфічні ознаки, що вказують на нього як на носія конкретних значенневих фактів. Такі ознаки характеризують не цілу групу лексичних одиниць, а кожне слово зокрема. Через те розкривається при цьому не тільки широкий матеріал за обсягом, а й дуже різноманітний у своєму складі. Показати конкретні функціональні можливості слова – це важливе завдання при його аналізуванні. Треба зважати разом з усім також на глибокі функціональні потенції слова та способи їх реалізації, на його семантико-стилістичну витонченість.

Аналіз слова з увагою лише до загальних його ознак, спільних з іншими словами, не може розкрити збагачувальних, динамічних якостей кожного з них, а разом з тим не завжди стимулює розвиток мовної культури. Він виявляється звуженим та обмеженим, не завжди плідним практично. Зрозуміло, що узагальнюючий аналіз має свою велику наукову вагу, подаючи основу для визначення загальних напрямів у житті й розвитку слова, зв'язків з іншими словами, з цілим лексичним складом, з усім культурно-історичним процесом. Але без належної конкретизації він може витворити не динамічну характеристику, а абстраговану схематичність, відірвану від важливих явищ деталізованого типу.

При конкретизованому аналізуванні слова не завжди вдається оперувати лише прикладами чи зразками, хоч би й досить типовими. Доводиться звертатись саме до окремих лексичних одиниць, а не тільки до цілих їх шарів, окреслених певним чином груп, зокрема визрілої уже групи неологізмів тощо. Своєрідні індивідуалізовані динамічні ознаки слова виявляються досить часто. Їх не можна не враховувати. Виникає через те навіть завдання суцільного огляду лексичного складу мови, а не тільки в його зразках, прикладах, в основних класифікаційних видозмінах. Суцільний реєстр словникового запасу мови, що виступає в лексикографічних працях, виявляється при цьому за своїми даними незамінним джерелом, базою для конкретизованого аналізу слова в усіх його, зокрема, динамічних властивостях².

Саме динамічність слова зумовлює, витворює витончені значенневі та функціональні нарощення навколо нього, що стають важливішими засобами актуалізації мови. При цьому використовується цілий комплекс засобів: і полісемічна гнучкість слова, і його метафоризація, і його варіабельні можливості, і емоційно-експресивне навантаження, і його значеннева співвідносність (синонімічна, антонімічна, омонімічна), і паронімічність, і його семантико-стилістична іррадіація і т. д. Навколо слова може в'язатись позначення навіть досить віддалених від основного понять різного типу. Так, наприклад, слово **команда** стало носієм кількох набутих навколо нього значень, зареєстрованих у Словнику (див. словникову статтю **Команда**).

Слово **бархатний** набуло навіть такого значення, що виступає у словосполученні «бархатний сезон» (див. словникову статтю **Бархатний**).

² Не випадково навіть такий видатний майстер слова, як М. Рильський, так високо цинив словникові праці: «І, звісно, не обійтись без користування словником. Один мій знайомий поет і літературознавець якось жартуючи сказав: «Я волю читати словники, ніж поеми. У словнику ті самі слова, що і в поемі, але подані в систематизованому порядку». Це сказано жартома, але «читати словники» – не така вже дивовижна і дивацька річ, як може здатися» (Максим Рильський. Ясна зброя. К., «Радянський письменник», 1971, с. 77).

Слово **м'яко** набуло значення, що виявляється у словосполученні «літак м'яко сів» (див. словникову статтю **М'яко**).

Так само слово **лайнер** набуло значення «літак», **лопух** – значення «некмітлива людина», **лівак** – значення «незаконний заробітчанин» (див. у словникових статтях **Лайнер, Лопух, Лівак**).

Ще навіть не зафіксовані у Словнику, а вже досить поширені як у розмовному мовленні, так і в літературній мові такі значення навколо слів, як-от: **голубий** – у словосполученнях «голубий екран», «голубе паливо»; **метеор** як вид швидкісного судна; **дикий** – у словосполученнях «дикий курортник», «дикий турист»; **добрий** – у словосполученні «добрі послуги»; **озброєння** – у словосполученнях «взяти на озброєння» («на використання») і т. д.

Іррадіація значення слова

Іррадіація значення слова тісно пов'язується з його динамічними властивостями. Це – особливий тип значеннєвої організації слова, зумовлений динамічним його характером та разом з тим історичним розвитком, при якому навколо нього твориться певний значеннєвий ореол, подібний до світових променів, що виходять від сонця. Іррадіаційна система значень слова має вигляд цілого пучка, кожне з складників якого відходить від одного значеннєво міського центра.

У процесі свого розвитку слово може набувати цілий вузол значень, що відстоюються навколо основного, поновлюють і поширюють його, відгалужуються від нього в різні боки. Велика частина слів сучасної мови саме й служить носіями іррадіаційних значеннєвих комплексів. Така властивість слова поширювати значення дуже активна й продуктивна своїми наслідками. В ньому криється прогрес мови, незмірне її збагачення.

Успішне вивчення слів пов'язується з розкриттям іррадіаційних значеннєвих комплексів, які обгортають їх з усіх боків. Відстояні уже та узвичаєні мовним життям значеннєві багатства іррадіаційного типу зареєстровані у лексикографічних працях, за якими й можна все це простежити. Зразковим та великим іррадіаційним значеннєвим комплексом можна вважати навантаження слова, наприклад, **крило**, що має 10 розгалужень (див. у словниковій статті **Крило**).

Порівняємо ще зареєстровану систему значень у Словнику навколо таких слів, як **Кров, Лад, Кипіти, Лізти, Іти (йти)** і т. д.

Своєрідними іррадіаційними пучками виступають значення навколо багатьох слів у художній мові, зокрема у поетичних контекстах. Як на приклад, можна вказати на словникові статті із Словника мови Шевченка, як-от: **Золотий, Тихо**.

Системність значеннєвого складу слова

Як показує всебічний аналіз слова, воно дуже містке у своєму семантичному наповненні, а разом з тим цілісне, системно організоване у всіх складниках, хоч яких численних і різноманітних. Різні слова служать носіями певних значень та співвідносяться між собою й разом творять також ширший семантичний вузол. Кожне з них може видозмінюватись та збагачуватись у значеннєвих властивостях і витворювати все нові й нові

якості, витончені і виразні. Потенціальні можливості слова у наростанні семантичного обсягу дуже широкі й глибокі. Воно – гнучке й динамічне. Але всі його складові елементи, хоч і різні, міцно пов'язані між собою, скріплені у системному цілому.

Значеннєво простих слів у мові зовсім небагато. Більшість з них являють собою складно-комплексні одиниці, до яких входять різнопланові й різноякісні значення: як загальномовні, так і специфіковані; як ширші у вжитку, так і вузьчі; як більш, так і менш активні за функціональним обсягом. Всі значення слова взаємопов'язані та певним чином організовані навколо нього і разом задовольняють численні попити мовця у його комунікативно-виразових завданнях. На цьому ґрунті витворюється та цілість, яка виступає як система його значень.

Особливо складне розгалуження цілого значеннєвого комплексу слова виявляється у його семантико-стилістичній реалізації, конкретизованій різними обставинами мовного процесу. Часто інтелектуальне спрямування слова супроводиться емоційно-експресивними, оцінними настановами мовного процесу, які входять до нього органічними компонентами та ще більше його ускладнюють. Через те слово може бути логічно окресленим у значенні і діловим, і офіційним, і термінологічним, і розмовним, і прямим, і метафоричним, і символічним, і образним, і епітетним, і синонімічним, і антонімічним, і афористичним, і алегоричним, і іронічним, і поетичним і т. д. Серед усіх таких значень немає ізольованих, самодостатніх, незалежних. Різними способами вони пов'язані між собою, хоч би зовні й не зовсім виявленими чи навіть внутрішньо прихованими, ледве вловимими. Зв'язки такого типу бувають різного зближення чи віддалення. Але вони реальні і виступають то як відчленування від більшого (переносні від прямого, відтінкові), то як співвідносні (антонімічні, синонімічні тощо), то як складники ширшого (у тематичних групах), то як переосмислення (емоційні з інтелектуальних), то як варіанти чи похідні від цілого (контекстуально розмежовані) і т. д.

Зважаючи на складну природу слова, на його сутність, на особливості його значеннєвої системи, відповідно ускладнюється і його вивчення, аналіз як в цілому, так і в окремих складових елементах. Воно повинно вивчатись на всіх побудовних рівнях. Зрозуміло, що кінцева мета такого вивчення повинна зводитись до осягнення всієї значеннєвої системи слова, в усій його повноті, в цілковитому його осмисленні. Це той дослідницький ідеал, до якого не можна не прагнути, коли постає вимога глибокого пізнання слова, всебічної його характеристики. Але таке завдання не відразу реалізується. Вирізняються певні ступені його опрацювання, етапи подальшого аналізування чи опису, обумовленого самою сутністю дослідницького об'єкту, місцем кожної деталі у його цілісній організації. І, безперечно, перші пошуки в осмисленні такого явища, як значеннєво наповнення слова, зорієнтовані на дещо звужені, обмежені завдання. Питання про вияснення основних значеннєвих фактів, про певний мінімум у цій галузі не можна не ставити у першу чергу.

Виходячи з необхідної поступовості у вивченні слова, побудовані й лексикографічні його описи. Одні словники за своєю настановою подають мінімальні відомості про значеннєвий обсяг слова, інші розгортають їх, поширюють і ускладнюють. Це можна спостерігати з порівняльного аналізування відповідних даних хоч би у двох словниках академічного типу. Так от, слово **летіти** витлумачено в одному словнику в певному вигляді (Українсько-російський словник. Т. II. Вид-во АН УРСР, К., 1958), а в іншому словнику – значно докладніше, розкрито у ширшому своєму обсязі (Словник української мови. Т. IV. К., «Наукова думка», 1973).

У слові, у його значеннєвій організації треба вбачати й вирізняти, перш за все, основне значення. Це, безперечно, важливо для розуміння слова, для науки про нього. Але цього не досить. В усіх явищах оточуючої дійсності виділяється основне. Однак вся його сутність не зводиться до основного, а існування людини не утримується лише на основному. Саме поняття основного також відносне. Складна організація життєвих факторів не може бути зорієнтована на елементарні їх складники, що означало б спрощення, а разом з тим і занепад їх та навіть руйнування. Через те не можна не зважати на всю складність їх у цілості. Так само й у вивченні слова, яке покликано називати усі факти природи й суспільства. На вивченні лише основного лексикологія, як і семасіологія, утримуватись не може. Треба розрізняти й вияснити усе в складі цілого та визначати місце і вагу кожного складника у цілій системній побудові.

Як відомо, уже виробилось і утвердилось поняття так званого лексичного мінімуму. Можна твердити відповідно й про семантичний мінімум навіть окремого слова. Мінімальні одиниці, що служать носіями основних значень слова, можна уявляти як скелет семантичної системи. Але такий скелет сам собою не може задовольняти усіх життєвих вимог. Обростання його складниками різного типу – це важливо й істотно. Треба враховувати своєрідний лексико-семантичний каркас мови як реальний факт. Але він не задовольнить усіх комунікативно-виразових вимог сучасного мовця, тим більше мовця високої культури.

Питання про значеннєву місткість слова, про його функціональний обсяг повинно привернути до себе увагу як у науково-теоретичному, так і в практичному плані. Це – питання багатства мови. Однак при цьому слід застерегти, що розв'язується воно не за кількісними даними та не за механічним їх поєднанням. Значеннєві якості слова часто виникають на ґрунті слововживання та практично легко розрізняються і усвідомлюються мовцем. Слово – відкрита мовна одиниця, не схематизована та не замкнена у своїй семантико-стилістичній побудові. Все це важко моделювати. Воно в результаті свого вживання породжує нові й нові значення, хоч би й зовсім витончені та творчі. От чому питання, пов'язані з слововживанням, набувають все більшої ваги і їх треба розглядати в системі значеннєвої місткості слова, та не тільки враховувати одиниці такого типу, а також культивувати і стимулювати їх розвиток.

Найбільше таких якостей, що є результатом слововживання, знаходимо у художній мові, але вони пронизують і мовлення інших стилістичних настанов, зокрема навіть ділове та наукове, і виступають не тільки індивідуальними, а суспільно усвідомленими мовними засобами. Через те треба зважати на такі процеси, як різноманітні випадки застосування слова, перетворення у значенні слова, семантико-стилістичні нарощення навколо нього, варіантні та відтінкові розгалуження, що вносять певні розрізнення до загального значення, елементи деталізації його, розчленування більшої смислової структури, зокрема цілісно-дифузної, вужче конкретизування її, з другого боку – поширювальне вживання слова на позиціях більш узагальненого значення, що вказує на загальні риси якогось питання. Велику вагу має при цьому фіксація різних видів емоційно-експресивного забарвлення значення, підсилюючого, контекстуального, ситуативного, образного, навіть оказіонального і т. д.

От чому, застерігаючи спрощене вивчення слова, треба враховувати в його численних ознаках усе, що там глибоко вкладено у вигляді цілої значеннєвої системи. Лише так розкривається в усьому своєму багатстві, висловній силі і красі великий світ мовної організації, кожне слово в усіх значеннях і функціональних можливостях. Мова – «жива як життя» (Гоголь). І це виявляється перш за все у значеннєвому наповненні слова.

Запитання і завдання

II. Система семантико-стилістичного обсягу слова

1. Чому слово «... може варіювати численними відгалуженнями та відтінками» значення?
2. Як треба підходити до вивчення «місткості» слова? Чому?
3. Як ви розумієте тезу «словниковий склад мови не можна розглядати як просту «сукупність» слів, так само не можна й значеннєві складники одного слова розглядати як просту їх «суму»?
4. Знайдіть у тексті пояснення, як твориться лексична система мови.
5. Поясніть, чому лексична система мови багатослівна?
6. Що значить «значеннєве навантаження слова»?
7. Як диференціюються значеннєві складники слова? Як вони подаються в словниках?
8. Що значить лексичноцентричне та текстоцентричне значення слова?
9. Що означає актуалізація слова? На основі чого вона відбувається?
10. Знайдіть пояснення актуальним та віртуальним властивостям слова.
11. Що значить метафоричне значення слова?
12. Знайдіть у тексті пояснення функцій метафоризованих слів.
13. Що значить фразеологічно зумовлене значення слова?
14. Що значить стилістично зумовлене значення слова?
15. Знайдіть у тексті, які стилістично забарвлені значення слова у лінгвістиці виразно окреслилися?
16. Що значить варіантне значення слова? Як у тексті пояснюється їхня роль у мові?
17. Що значить ідіомне значення слова?
18. Як у тексті пояснено емоційно-експресивне значення слова?
19. У чому суть термінологічного значення слова?
20. Що значить співвідносне значення слова?
21. У чому суть синонімічного значення слова?
22. У чому суть антонімічного значення слова?
23. На основі чого виникає омонімічне значення слова?
24. На основі чого виникає паронімічне значення слова?
25. Як пояснюється тематичне значення слова?
26. Що значить динамічність слова? Як ви розумієте тезу «Статичність слова умовна»?
27. У чому суть системності значеннєвого складу слова?
28. Як розуміти тезу про те, що самі поняття основного значення слова також відносні?
29. Що таке «лексичний» і «семантичний» мінімум слова?

Верхратський Іван Григорович

(26. IV. 1846 – 29. XI. 1919)

Іван Григорович Верхратський народився 26 квітня 1846 року в селі Більче Борщівського повіту (нині Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл.) в родині священика. Старовинний дрібношляхетний рід Верхратських походить із села Верхрата (в Польщі), назва якого послужила основою для прізвища. В автобіографії вчений зазначав, що всі Верхратські від початку XVIII ст. і до Григорія Тимофійовича (батька науковця) за родинними традиціями були священиками. У ранньому дитинстві І. Верхратський жив на Поділлі. Коли йому виповнилося два роки, помер батько. У сім'ї залишилося четверо малолітніх дітей. Хоч родина й відчувала матеріальну скруту, але в 1850 році переїхала до Львова, щоб діти мали змогу здобути освіту. У 1854 році І. Г. Верхратський почав навчатися в нормальній «руській головній школі». Після закінчення її в 1857 році вступив до гімназії, де природознавчі дисципліни викладав Северин Плахетка, який мав на нього значний позитивний вплив, тому майбутній учений уже з перших років навчання в гімназії твердо вирішив присвятити себе природничим наукам.

У 1862 році померла його мати, і юнак у шістнадцятирічному віці повинен був самостійно торувати собі дорогу в життя. В автобіографії про цей період життя він напише: «Іван Верхратський не зазнав гаразду і в первій молодості, а згадка літ дитських, у многих осіяна лучами щасливості, у него, як і вся дальша жизнь, чорною поволокою одіта»¹.

Закінчивши гімназію в 1865 році, Іван Верхратський вступив на природниче відділення філософського факультету Львівського університету, навчання на якому завершив у 1868 році. Від того часу та аж до виходу на пенсію в 1908 році Іван Григорович працював учителем природознавства в різних гімназіях Східної Галичини. Він мріяв про наукові дослідження, але змушений був працювати, щоб заробляти на прожиття. Про це пише він і в статті-автобіографії: «Року 1868 скінчив трілітте філософічне. Не маючи потрібних засобів матеріальних, щоби осушити свою гадку, в глибині душі леліану, – посвятитися виключно праці [науковій] і для неї працювати – мусів ради насущного хліба старатися о суплентуру [посада помічника вчителя гімназії] в школах середніх»².

Від листопада 1868 року І. Верхратський працював заступником учителя в реальній гімназії в Дрогобичі, а від жовтня 1871 року – у Львівській реальній школі. У серпні 1875 року його переведено до гімназії Франца Йосифа у Львові, а в 1879–1890 роках він обіймав посаду дійсного учителя гімназії в Станіславові (нині Івано-Франківськ). Від вересня 1890 року до серпня 1891 року І. Г. Верхратський працював у Ряшівській гімназії (нині Польща). Відтоді й до виходу на пенсію викладав в академічній гімназії у Львові.

Помер І. Г. Верхратський 29 листопада 1919 року у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Іван Григорович залишив після себе понад двісті друкованих праць – наукових, літературних, публіцистичних. Вони засвідчують широкі інтереси І. Верхратського як ученого, його ерудованість, живий інтерес до суспільного життя. Дослідження науковця

¹ Худаш Л. М. І. Г. Верхратський (до 125-річчя з дня народження) // Мовознавство. – 1971. – № 4. – С. 64.

² Худаш Л. М. Там само. – С. 64.

пов'язані з природознавством, передусім із зоологією, мінералогією, а також мовознавством, зокрема українською діалектологією. Він писав літературні твори й підручники, публіцистичними статтями в періодичній пресі відгукувався на тодішні громадсько-культурні події. Особливо треба сказати про невтомну працю І. Верхратського як збирача й дослідника етнографічних, діалектологічних, фольклорних та інших матеріалів. Зібрані ним гербарії, колекції комах тощо він подарував Науковому товариству ім. Шевченка, і вони згодом стали основою створення природничого музею, а численні діалектологічні матеріали не втратили своєї цінності й донині.

Інтерес до українського слова виник у І. Верхратського ще в гімназійні роки. В автобіографії він говорить про те, що йому, малому хлопчині, серце боліло, коли чув, як знущався з його поневоленої «руської бесіди». Спонуканням до вивчення української мови було ще й те, що її вводили як мову викладання в школах Галичини. Необхідно було опанувати не лише загальнорозмовну українську мову, а й термінологію. І. Верхратський працює над створенням природничої наукової термінології, і вже в 1863 році у львівському тижневику «Вечорниці» було опубліковано його «Матеріали до словаря зоологічного», а згодом вони стали основою для лексикографічної праці «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної...». В автобіографії І. Верхратський зауважує, що спочатку хотів збирати лише природознавчу термінологію, але в процесі роботи зацікавився лінгвістичними проблемами й поповнював свої знання з філології на лекціях, вивчав праці В. Гумбольдта, П. Шафарика, А. Шлейхера. Особливе враження на нього справили дослідження Ф. Міклошича.

З мовознавчої спадщини найціннішими є його діалектологічні праці «Говір замішанців» (1894), «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів» (ч. 1, 1899; ч. 2, 1901), «Про говір долівський» (1900), «Про говір галицьких лемків» (1902), «Дещо до говору буковинсько-руського» (1908), «Говір батюків» (1912). Від 1873 року в періодичній пресі І. Г. Верхратський часто друкує невеликі мовознавчі статті, брошури, рецензії на наукові праці. У низці статей і рецензій є цікаві спостереження та пропозиції щодо правопису й нормалізації української літературної мови. Ці питання широко представлено в дослідженнях «В справі народного язика...», «У справі язиковій» тощо. Його праці зазвичай полемічні, не завжди достатньо переконливі, окремі з них були не на часі, але заслуга І. Г. Верхратського перед українським мовознавством полягає передусім у тому, що він зібрав, опрацював і опублікував численний лінгвістичний матеріал, яким і нині послуговуються дослідники української та й інших слов'янських мов.

Література

1. Худаш М. Л. І. Г. Верхратський // Мовознавство. – 1971. – № 4.
2. Булахов М. Г. Верхратский Иван Григорьевич // Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. – Минск, 1978. – Т. 3.
3. Головацький І. Іван Верхратський – природодослідник, організатор науки: Матеріали конференції до 150-річчя І. Верхратського. – Тернопіль, 1996.
4. Гриценко П. Ю. Верхратський Іван Григорович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 67.
5. Іван Верхратський (26.04.1846–29.11.1919) – філолог, письменник, природознавець // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 51–57.
6. Хомляк М., Шендеровський В. Іван Верхратський (1846–1919) – природознавець, філолог, педагог, письменник // Визначні постаті Тернопілля: Біогр. зб. – К., 2003. – С. 34–35.
7. Железняк М. Г. Верхратський Іван Григорович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2005. – Т. 4: В – Воґ. – С. 297.
8. Хіміко-біологічний факультет Тернопільського національного педагогічного університету.
Джерело доступу:
<http://chem-bio.com.ua/aspirant/grant/item/688-верхратський-іван-григорович>
9. Українці в світі. Джерело доступу:
<http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/aaf89b04695c1632/>

Основні лінгвістичні праці І. Г. Верхратського

1. Матеріали до словаря зоологічного // Вечерниці. – 1863. – № 11–12.
2. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної і народної. – Л., 1864 (1-й вип. – 18 с.); 1869 (2-й вип. – 40 с.); 1872 (4-й вип. – 23 с., 5-й вип. – 40 с.); 1879 (6-й вип. – 24 с.).
3. В справі народнього языка // Правда, 16 (28) серпня. – Л., 1873. – № 14; 1874. – № 5.
4. Кілька слів о словарі Партицького // Правда. – 1875. – № 8–9. – С. 7–9.
5. Знадоби до словаря южно-русского. – Л.: З печатні Товариства им. Шевченка, 1877. – 88 с.
6. В ділі управильнення правописі // Денница. – 1880. – № 3.
7. Замітки про взаемини руського языка і народної літератури // Денница. – 1888. – № 1.
8. Говор Замішанців (в коліні Вислока). Причинок до славянської диялектольогії // Записки НТШ. – Л., 1894. – Т. 3. – С. 153–210.
9. Знадоби до пізнання угорско-русских говорів. Ч. I. Говори з наголосом джимимим // Записки НТШ. – Л., 1899. – Т. 27. – С. 1–68; Т. 28. – С. 69–94; – Т. 29. – С. 95–200; – Т. 30. – С. 201–276; Ч. II. Говори з наголосом сталим. – 1901. – Т. 40. – С. 1–113; Т. 44. – С. 114–224; 1902. – Т. 45. – С. 225–280. Окремо – Л., 1901. – 280 с.
10. Про говор Долівский // Записки НТШ. – Л., 1900. – Т. 35–36, кн. III–IV. – С. 1–128.
11. Про говор галицких Лемків // Зб. Фільол. Секції НТШ. – Л.: З печатні НТШ, 1902. – Т. V. – 489 с.
12. Де що до говору Буковинсько-русського // Jagic–Festschrift. Zb. u slavu V. Jagica. – Берлін, 1908. – С. 423–432.
13. Нові знадоби номенклатури і термінології природописної народної збирані між людом // Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції НТШ. – Л., 1908. – Т. XII. – С. 1–84; // Правда. – 1878. – Т. I. – 228 с.
14. Замітки языкові // Руслан. – 1909. – № 80–84, 260–262; 1912. – № 248–253, 255–259, 261.
15. Говір Батюків // Зб. Фільол. Секції НТШ. – Л., 1912. – Т. XV. – 306 с.
16. Наша правопись // Діло. – 1912. – № 29–37.

Про говор галицьких Лемків. Написав Іван Верхратський // Збірник фільологічної секції Наукового Товариства імени Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5. – 308 с.

Про говор галицьких Лемків

На полудневозахіднім окраю обшару Галичини заселеного Русинами живе ядренний люд, привязаний твердо до віри і обрядів своїх праотців, котрого говор значно і вибито ріжнить ся від прочих говорів галицькоруских. Ті Русини суть то так звані Лемки або Лемчаки. Заселяють они повіти Ліський, Сяніцький, Коросняньський, Горлицький, Грибівський, Ясільський і Новосандецький а числять до 160.000 душ. Назву свою одержали від частиці на Лемківщині загально вживаної лем, котра подекуди звучить також лен (пр. в Вв.) або нем (пр. в Щ.) Частиця ся відповідає у Долів і инде вживаному іно, йно, но, словацькому len, чеському jen, польському jeno = тільки, лише, лиш, лишень tantum, nur.

В Галичині назва Лемки була первістно прозивкою, котра вишла вперше мабуть від сусєжних Бойків. Оба тоті племена рускі взаїмно передразнювали ся: Бойки називали своїх руских сусєдів від частиці лем місто в Бойківщині вживаного слівця лише «Лемками»; Лемки же своїх руских сусєдів від частиці бойє дразнили «Бойками». Тому то Лемки зарівно як і Бойки ще і тепер дуже нерадо чують від сусєдів тоті прозивки і рішучо від тих назв відпекують ся. Коли Лемка поспитати: «Ви Лемки?» – то відповідає він видимо обиджений з неохотою: «Мы Русна́кы; ма́ме я́зык выкла́дны́; Лёмкы то мо́же дес да́ле, там ме́дже Бойкы́».

Замітно, що на угорській Русі загально уживають ся назви «Лемакы» і «Лишакы» для поіменованя тамошних Руснаків і ніхто з тамошного люду тих назв не уважає обидними. Мабуть і ся обстанова, що галицькі Лемки назву дану їм рускими сусєдами уважають за обидну, скріплює мою догадку про частний вихід угорских Лемаків в давніших часах до пограничних сторон Галичини саме там, де тепер розсіла ся Лемківщина. Зайшлих з Угорщини Руснаків Бойки не злюбили і докорювали їм одмінною їх бесідою, передовсім же незвичайною на Русі частицею «лем», чим викликали і із сторони Лемків подібне докорюване задля частиці бойє та прозивку: «Бойки». Розуміє ся, що з часом поволи устає тото неприязне відношенє обох впрочім так близьких собі руских племен і надїяти ся з поступом просвіти устане вскорі зовсім, а тільки полишають ся назви, до котрих і з люду ніхто вже не буде привязувати якоїсь обидливої думки.

Говор галицьких Лемків оказує подібно як і говор угорских Лемаків сильний вплив словацьчини; подекуди слідний також вплив польщини іменно говора мазурского. Не без того, що і русчина вплинула своєю дорогою на місцеві говори і Словаків і Мазурів, прояв зовсім природний межі племенами так близько собі посвояченими.

Коли-ж порівнаємо бесіду галицьких Лемків і угорских Лемаків, то мусимо прийти до заключеня, що обі тоті річи суть лише відмінами того самого говора; поодинокі слова або місцево уживані форми тут не рішають нічого; звісно бо, що іменно гірські говори оказуютьвсюда під тим зглядом велику розмаїтість¹; все-ж таки, мимо поодиноких

¹ Дрібні ріжницї языкові стрічають ся навіть в ріжних дільницях того самого села або в місцевостях зовсім близько себе положених. І так приміром кажуть в селі Смереківци: овец, а зараз за лісом: увец (genit. plur. від увця, уця = ovis); на Воли Нижній говорять: гуркают, яйце, Гайнца, Ваньо а на Воли Вишній: гуркаут, єйце, Ганя, Іван. І. В.

місцевих розличностей, головні прикмети бесіди галицьких Лемків і угорських Лемаків суть ті самі; то ж всі різнорічні галицьких Лемків і угорських Лемаків належать під зглядом головних приміт язикових до одного говора.

Тож подаючи тут примітніші відзнаки лемківської бесіди прийде ся нам взагалі повторити того, що ми замітили при описаню говорів з наголосом сталим угорських Руснаків, так званих Лемаків. І так:

1) первісне **о** стісняє ся взагалі на **і**: стіл, Біг, ріждя, лінский, вільный, мій, під; в поодиноких словах однакож стрічаємо стіснене на **у** пр.: збуй, куната, вувця, макутра, ружный або місцево **о** стісняє ся на **ы** пр. в Горові: быб, сыль, Быг, двыр, дзын, лый – в місцевостях над Попрадом (Зубрик, Жегестів) выл, пыд, кыт, пышоў – або вкінці – іменно часто в піснях – **о** полишає ся не стіснене: конь, годный, дробный, под. 2) назвук голосівковий тут частійший: агня Lamm, астряб Habicht, акы wie, од von, она sie, оно es, око Auge, острый scharf, іж Igel, істи essen, ілен Hirsch, ухо Ohr, уйко Oheim, Уляян Iulianus, уж schon. 3) низкий твердий звук **ы** удержав ся і кладе ся так як у старословенщині також по гортанних: быти, бываня, мыяти, рыба; гыбати, хыжа, хырбет, сокыра і секыра psl. **сѣкыра**. 4) окрім твердого звука **ы** дає ся ще одмітити м'яккє і приміром в енклітичних формах заіменників **мі**, **ті**, **сі**, в числівнику штырі, в кырві (від кров genit.), **і** et, ігола Oriolus і середний звук **и** пр. в словах: нич, никто, ни, ани – ани weder – noch, бити schlagen для розлуки від быти sein і пр. Однакож ріжниця межі м'якким **і** а середнім **и** не всюда захована, а нераз оба звуки міняють ся біті і бити, припадком і припадком, а декуди пр. в Перегримці середне **и** часто звучить мов **ы**: гварыты місто гварити. 5) **ю** місто загальноруского **ї** або **е** пр. люд м. лід, мюд м. мід; палюнка декуди також пальінка, паленка в словацк. pálenka Branntwein в укр. рідко уживане пальонка; вечур м. вечер, вечір; тютка м. тітка psl. **тетѣка**; в формах part. praet. act. II. для мужеского рода: вюў, плюў, мюў, нюс, вюз, грюб, рюк, тюк, влюк, пюк, люг (від вести, плести, мести, нести, вести, гребсти, речи, течи, влечи, печи, лечи); місцево (в Лабові) також бюг (від бічи) і мюрз (від мерзнути). 6) да місто загальноруского **де** пр. дакто, дакто м. дехто, дачий м. дечий, даколи м. деколи, дакус м. (декус) = трохи, ныгда м. нігде. 7) наросткови старосл. **ик** відповідає **я** пр. листья, иманя, бываня, весьля, шатя. 8) преіотоване **а** і **а** перед зм'яченими суголосками удержує ся: ябло, ядро, яр, ярок, яйце; час, душа; поледиця. 9) старосл. **ѡ** відповідає **я**: пят, тяжкый, теля, прясти, ряса, ся. 10) **ыр** місто старослов. **ръ**, загальноруск. ре, ро, ор, ер, ри. гырмит м. гремит, хырбет м. хребет, дырва м. дрова, тырстіна м. тростина, гыртан м. гортань, гырлиця м. горлиця, кыртиця м. кертиця, пырскати м. прискати, кыршити м. кришити а навіть пырщ м. прищ. 11) **ыў** (ыл) м. старосл. **лъ**, загальноруск. ле, ли. сыўза м. слеза, гыўтнути м. глинути; ўы (лы) м. старосл. **ль** загальноруск. ло. блыха м. блоха, ўыжка м. ложка. 12) старосл. наросткови **-ыць** відповідає **-ец**. отец, хлопец, вінец, кавалец, косец, сыпанец genit. отця (вітця), хлопця, вінця, кавалця, кісця, сыпанця. ярец Gerste має звичайно: ярцу, декуди: ярцю. 13) визвучне **ь** по найбільше відкидає ся: отец Vater, оген Feuer, пелевен Schoppen, тест Schwiegervater, кін Pferd, учар Schafhirt; кіст Knochen, гус Gans, смерть Tod; пят fünf, шіст sechs, чотырдесят vierzig. В посліднім слові **и** (psl. **четыри десѡти**) ослабило ся на **ь** і відпало; подібно діє ся і в формах повельника: нес, ход, бер, воз, роб, пряд, вез, і д.; часом однакож в повельнику **и** не відкидає ся а еще на кінци дістає **й**: ідий, возмий, візрий, прекстий ся, подыждий, протрий, загорний, усний. 14) трояке **л**: а) грубе пр. ладный, лада, лакомый,

лах, лоза, ломак, лотай, лыста, луна, лука, гварі́л; в багатьох місцевостях переходить грубе л на ў (переливний звук межи коротким у а в отож: ўавка, саўо, гваріў єм, ходіўа єм, ходіўо єм; б) середне л пр.: лем, воле, поле, леты́ти, ходили, лишка; в) мя́гке л пр. весьля, лы́тати, люд, любува́ти, ляді́к, ля́рва. 15) змя́гчене декотрих форм як: Па́вльо, поне́дэ́льок, місцево́ також: бі́льок, во́льки (м. звичайно́го волкы Ochsen, волики), спо́льнити, зе́леньо́ватый, мнью́го; яві́ря м. явора, яві́рьом м. явором. 16) дво́яке р: а) тве́рде пр. ра́но, ра́пак Wachtelkönig, рджок Spitzmaus, речі, ры́як Rüssel, рі́ждя Reisis, рога́ль, розлу́ка Unterschied, рум, ру́ський, ру́чник, свора, че́рвены́й; гы́рлиця, кы́ртавы́й; пра́ві, тра́тити, кро́к, кру́тити, кру́гыня. б) мя́гке: ря́дити, ря́са, ря́ф, бра́чка, пра́сти, по́патрюва́ти, гва́рю, о́гва́ряти, по́попрува́ти, по́прью́вый. Су́щники утво́рені наро́стком -а́рий (та́рий) маю́ть в за́хідній Лемкі́вщині ви́ключно тве́рде р в іме́нях: ко́сяр, уча́р, го́рча́р, ры́бяр, в схи́дній же луча́є ся тут і там мя́гке р: ко́са́рь, уча́рь, го́рча́рь, ры́ба́рь, в усхи́дних па́дежах р на ці́лій Лемкі́вщині мя́гчить ся отож: ко́са́ря (ко́са́ря), уча́ря, го́рча́ря, ры́ба́ря (ры́ба́ря); ко́са́рьом, ры́ба́рьом etc. в ба́гатьох же числі́: ко́са́ре, уча́ре, го́рча́ре, ры́ба́ре etc. 17) дж м. старо́словенськ. жд, за́гальнору́ск. ж: пра́джа, оде́жа, ме́джа, рджа, чу́джий м. пра́жа, оде́жа, ме́жа, ржа, чу́жий. 18) дж м. старо́слов. жд, укр. ж в формах: ла́джу, ви́джу, тру́джу; ла́дженый, ви́дженый, тру́дженый. 19) за́гальнору́ске що́ звучи́ть на Лемкі́вщині тро́хи не всюди: што́; деку́ди пр. в Шля́хтові, в Яві́рках² го́воря́т: «цо́», то́му то жи́телів тих се́л су́сідні Лемки́ зову́ть: «Цо́та́кы». 20) Поне́бні ви́говору́ють ся в за́хідній Лемкі́вщині май́же ви́ключно тве́рдо, в схи́дній же тут і там чу́ти мя́жку ви́мову пр. ка́чэ́к, чи́сты́й, чу́ти, че́орны́й; одна́кж ви́говор мя́ккий зда́є ся і тут (так як на Уго́рщині) усту́пати тве́рдому. 21) в переходи́ть ча́сто на г: гла́сны́й м. власни́й, гу́астите́ль м. вла́стите́ль, гдо́вец м. вдо́вец. 22) в (= старо́слов. вѣ) пе́ред голо́сі́вками і пе́ред су́голо́сками зву́чними пе́реходи́ть на г, пе́ред глу́хими на х пр.: г а́стрябі́ = в я́стрябі́; г е́дні е́лицы́ = в одні́й я́лицы́; г У́стю = в У́стю; г га́двабі́ = в е́двабі́, в шо́вку; г ды́рвах = в дро́вах; г бо́лоты́ = в бо́лоті́; г во́ды́ = в во́ді́; г зи́мі́ = в зи́мі́; а та́кож: г на́ремно́сти in Ueberstürzung, in Heftigkeit; im Eifer, в на́ремно́сти; г ма́кови́ны́ = в ма́чку in der Feuerblume; г ло́зах = в ло́зах; г ры́бі́ = в ри́бі́. Мі́сто во́дни го́воря́т гво́дни [гво́ повста́ло із вѣ, во, че́рез здво́єне вво́ (по́рівн. укр. вві́, уві́, ув), а відта́к вв знепо́добни́ло ся на гв]; по́дібно та́кож гво́ млы́ны́ = вво́ мли́ні, во́ мли́ні, в мли́ні; гво́йти із вво́йти, укр. вві́йти psl. вѣити; – х канві́ = в ко́новці́; х то́ві́ = в то́ві́; х хо́таро́х = в хо́гара́х; х фа́йцы́ = в фа́йці́ то́ж: х сме́рець; х це́булы́; х чи́стины́. 23) ча́сто пе́реходи́ть в повста́ле з у то́ на г то́ на х пр.: гме́рти з вме́рти м. уме́рти psl. оумрѣти; грі́зати з врі́зати м. урі́зати psl. оурѣзати; грі́ж = врі́ж, урі́ж; гло́мити м. вло́мити, уло́мити psl. оуломити; хчи́ти м. вчи́ти, учи́ти psl. оучити; хпа́сти м. впа́сти, упа́сти psl. оупасти; хто́пити м. вто́пити, уто́пити psl. оутопити. 24) приста́вне г: гме́ртве́ць genit. гме́рця́ м. ме́ртвець, ме́рця; гла́сті́вка м. ла́сті́вка; гму́й м. млі́й. 25) втру́чене й в де́котрих ви́разах: до́йч, до́йдж. Regen dem. до́йджик, пла́йстер, га́йс, А́йнца, Га́йнца. 26) пе́реставка су́голо́сок в де́котрих ви́разах: гму́а psl. мъгла; ту́теньши́й м. ту́тешни́й; ве́рпинкы́ м. ве́принкы́; при́мітні́ для го́вора лемкі́всько́го су́ть сло́ва, у ко́трих ні́т пе́реставле́ня зву́ків, хо́ть оно́ луча́є ся в за́гальнору́скім і та́к пр. ко́при́ва psl. копри́ва

² Шляхтова і Явірки (з приселками: Біловода, Черновода) то єдині лемківські села в повіті Новоторжскім. I. В.

загальноруск. кропива; терезбый psl. **тѣзвъ** в загальноруск. тверезий. 27) Дуже примітні для говора галицьких Лемків суть декотрі скорочення і стягнення іменно форм повельникових як: по-ле! м. подле = пійди но!; по-ле-гев! хо-ле-хо! со-ле-ся-со! смо-ле! но-ле-но! ойте-ле-ойте! ба-ле-ба! (із бач ле бач!) = диви но schau nur. вка-ле! із вкаж ле! – га-по-ле! = гав под ле! = пійди но сюда! – га-по-гав! = гав-подь-гав! – кстити, кстины із крѣстити, крѣстины = хрестити, хрестини; водокши = водохрещи; зац або зайц м. заяць. – В східній Лемківщині, іменно в Сянїччині стрічають ся вельми примітні стягнення: бесьїдѣ, рахѣ, маширѣ, спацїрѣ, кѣ, мурѣ, смакѣ, меркѣ, жале, кепкѣ, дѣ, годѣ, мѣ, дякѣ, цюлѣ м. бесьїдує, рахує, маширує, спацїрує, кує, мурує, смакує, міркує, жалує, кепкує, дує, годує, має, дякує, цюлує etc. Ті стягнення глаголів пригадують нам подібну приміту говора батюцького, в котрім уживають ся форми як: повідѣ, хрूपѣ, скакѣ, мацѣ і т. и. Замітно також і се, що у Лемків рівнозвучні стягнені форми иноді що иншого означають. І так у Батюків кѣ (стягнене з кає = каже) пр. він ке ружні річи = він каже ріжні річи, оповідає ріжні річи; тим часом у Лемків кѣ (стягнене із кує) пр. коваль кона ке = коваль коня кує; я ку тепер коньї Щ. = я кую тепер конї.

В лемківскім лучають ся, рівно як і в других руских говорах, властиві скороти назвуків (Anlautskürzungen) іменно в словах взятих з чужих язиків пр. коно стас м. іконо стас *εικονοστάσιον*, Ваньо, Ванцьо Мо. Д. м. Іваньо psl. **Иванъ**, *Ἰωάννης*; Сандер Лос. м. Александер *Ἀλέξανδρος*; Фемія Ба. Фімія Мо. м. Евфемія *Εὐφημία*; Генія Ба. м. Евгенія, Eugenia (пор. *εὐγενής*); зецирувати Вв. ехерсїрен лат. ехерсере; зецирка das Exerciren, Militärübung; Тальїян м. Італїянин; тальїяньскый м. італїяньский; подібні прояви звукові і в старосл. пр. **налогнїи** *ἀναλόγιον*; **лигтонъ** м. *ἐιλητόν*; **лирикъ** або **лоурикъ** *illiricum* і пр.

У галицьких Лемків переважають форми повноголосні, іменно в звичайній розговорній бесїді; побіч тих лучають ся частїйше, ніж у других галицькоруских говорах також форми неповноголосні, котрі тут більшою частию повстали під впливом словацьчини, рідше також і польщини: праг, младенец, страна, власы, драга, дражка, слама, злато; младый, здоровый; прежиц, пресолиц суть примірами впливу словацького – злото, пловый, млодый, льокальне дрыга і дрїга pol. dialect. dróga знов впливу польского. Декотрі форми уживають ся виключно лише в неповноголосній формі пр. вред *Geschwür*, влакы, брати ся *gingen*, влечи ся – другї знов виключно лише в повноголосній формі як: оболона, оболонка, терезбый psl. **тѣзвъ** – або повноголосе виступає єдино в лемківскім, хоть єго нема в загальнорускїм пр. челенок *Fingerglied*, членик, членець в старослов. членъ, **члѣнъ**, **члѣнъкъ**.

Місто «говорити» переважно кажуть на Лемківщині гварити, місцево тут і там також гадати зрїв. польск. *gadać*.

Наголос у Лемків єсть сталий т. є. у слів дву- або більше складних паде все на передпоследній склад, отож: язык, гóрнец, бóдак, опáлух, óген, б́ы кы, голóва, пчóла, бл́ыха, вóда, молóко, тѣля, сѣло, я́дро, а́гня (частїйше я́гня), дерéво, засмотрю́вати, б́ижит, ќыпит, уж пристáют слівкы, до великóго ль́иса, пóчкай на мѣне, ты ся зó мно́м óжен і пр.

Загально на цілій Лемківщині акцентоване на последнім складі єсть слівце онѣ (стягнене з онѣе).

У вираженях стягнених а зложених з приіменника і імени акцентує ся приіменник пр. дóкус, дóраз, зáран.

В частици не вимовляє ся **е** протяжно, іменно коли слїдує односкладний вираз: нѣ знам, нѣ є, нѣ хце, нѣ пуст = східногал. не знаю, не є, не хоче, не пусти. Дальше в напрямі на схід, де Лемки стикають ся з Долами і Бойками, прокидають ся в поодиноких словах і формах акценти, котрі однакож досить хиткі і хвійні а нераз зовсім бувають відмінні від уживаних в загальнорускім пр. округлїй, оброслїй, теплїй, солодкїй, погѣдити, пѣчатка, жѣлудок, челяд, скальчїй, відскочїй, мовїй, загладїй, худобѣй, пѣруча і пр. і пр.

У флексїї замїчаємо декотрі вельми старинні форми.

В склоненю сущників в говорі галицких Лемків, рівно як і в говорі угорских Лемаків, сильнїйший вплив IV. decl. [пні на **ъ** (**у**)] на сущники других склонів. Іменно частий єсть накінчик **-ох** (**сѣньхъ**) в містнику мн. чис. сущників I. скл. льїсох, плотох, яркох, пнякох. Дуже рїдко втиснув ся той накінчик також і в рїднику мног. ч.: Руснакох місто Руснаків; звичайно однакож рїдник мн. ч. кінчить ся на **-їв**, як в загальнорускім отож: льїсів, плотів, ярків, пняків (після **сѣньовъ**). В третім падежи многого числа досить часто стрїчаємо **-їм** (дуже рїдко **-ом**), що випадає уважати старинною формою з I. decl.: **рѣбомъ**; (впрочім пригадує ся тут також форма **сѣньмъ**) пр. робїтником, сусїдїм, хлопїм; однакож втискають ся і форми на **-ам** (після **рѣва-мъ**), так як і в загальнорускім.

Замїтні форми старинні іменяка ч. мн. хлопї, урядници, сьпїваці, вояці, Руснаці, пастуси, птаси, слузи, друзи etc. форми творника мн. ч. образи, часи, Бойки в загальноруск. образами, часами, Бойками.

Іменяк мн. ч. має инодї накінчик **-ове** (після **сѣньове**): мужове, сватове, братове, людкове, пташкове, плугове, дымове.

В творнику єд. ч. виступає у імен женьского рода **-ом**, декуди також **-оу**: головою, пшеницьом, том синьом водом, тамтом високом гором, таком твердом кїстьом, церквийом, а декуди іменно в східній Лемківщинї також головоу, пшеницьоу etc. подїбно за мном (за гном) і за мноу, за тобом і за тобою, за собом і за собою.

У заїменників і приложників виступає в творнику мн. ч. накінчик **-ма**: тыма, нима, мойїма, твойїма, свойїма, такыма, котрыма; білыма, твердыма, синїма (форми дуальні).

Місто у нас тепер загально вживаних на нього (на него), на них чути старинні форми на ни, на нї, подїбно за ни, за нї.

З числївників піднести належить форми: триє, штыриє (psl. **триє**, **четыриє**) – два уживає ся для мужеского рода – для женьского і середного двї: два воли, двї жены, двї ябка – двоє, троє уживає ся у Лемків не лишень як в загальнорускім у осіб, але також у звїрят і предметів неживучих пр. двоє хлопї, двоє дрозды, двоє хлїба, троє дври.

Форми творникові двоми, трьоми уживають ся у галицких Лемків трохи рїдше, нїж у Лемаків на Угорщинї, яко числївники збірні або роздїльні. – З умножних заслугоють на згадку: удвїйный, задвїйний і задвоякый; з дробових: пїу друга, пїутора; з неопредїлених: кус, вельо, кельо, кельоро.

В спряженю замїтно, що накінчик теперїшника в 3 л. ч. єд. і мног. у глаголів, у котрих він не відпадає, завсїгди визвучає твердо: ходит, ходят, гварит, гварят; повїдат, повїдят; єст, сут.

По губних **й** звичайно (іменно в західній Лемківщині) не переходить на **ль** в формах як: люблю, оправю, охаблю, ставю, влапю, льпію, кормю, ломю; любят, оправят, охабят, ставят, влапят, льпят, кормят, ломят; також: любений, оправеный, охабений, ставеный, влапеный, льпеный, корменый, ломеный.

В клясі V. голосівка теперішнікова з виїмкою 3 лица мн. ч. звичайно відкидає ся: глядам, глядаш, глядат; глядаме, глядате але глядают.

Займавою єсть місцево уживана, але вельми старинна форма від вчіти (= учити): вчію, вчієш, вчіє etc. Як звісно, в старослов. від **оучити** звучить I. лице ед. числа: **оучж** (загальноруск. учу) з **оучи-о-м** повстає **оучиж**, **оучиж** а понеже послі понєбних не кладе ся в старосл. прейотована голосівка, то-ж повстає форма **оучж**; в прочих лицах голосівка звязкова уподобнила ся попередньому **и** і випала: із **оучи-є-ши** повстало **оучиниши**, наконєць **оучиши**; із **оучи-о-нтъ**, **оучининтъ**, **оучинтъ**, **оучатъ**. Лемківське вчію повстало із учи-о-м, учи-йом, учію, учію, вчію (подібно як у глагола I кл. бити: з би-о-м, бийом, бию); вчієш повстало із учи-є-ши, учийєши, учийєш, вчієш; вчіют повстало із учи-о-нтъ, учийонтъ, учіють, вчіють, вчіют (подібно як з би-о-нтъ, бийонтъ, биют).

В повельнику наросток способовий ослабляє ся на **ь**: идъ, плеть, несъ, мель, ходъ, возъ, шмаръ – сї форми уживають ся лише подекуди на східних окраях Лемківщини; на західній Лемківщині (у властивім осередку Лемків) **ь** відпадає: ид, плет, нес, ход, воз, шмар; після губних се буває на цілім обшарі лемківським: роб, хоп, прав, лом; знов після л ніколи **ь** не відкидає ся: мель, поль, хваль, діль (про иньші випадки гл. висше).

Причасник мин. ч. д. ст. II. для мужеского рода в декотрих околицях кінчить ся на **л** пр. пукал, влапіл, гваріл; понайбільше однакож **л** переходить на **ў**: пукаў, влапіў, гваріў (влапиў, гвариў); в женьськім і середнім роді понайбільше виступає **л**: пукала, влапіла, гваріла, пукало, влапіло, гваріло; в декотрих околицях однакож і в женьськім та середнім роді чути **ў**: пукаўа, вўапіўа, гваріўа; пукаўо, вўапіўо, гваріўо.

Старинні форми минушика удержали ся в многих околицях Лемківщини: быў ем, быўа ем, быўо ем; нашли єме, нашли єте; в иньших околицях: была-м, было-м; были-сме, были-сте. Спомічник може класти ся перед причасником відповідного глагола пр. сте ня виховали або понайбільше послі него: виховали-сте ня, подібно як в старословенськім. І так в Остроміровім Євангелию: **късмь обидѣлъ єсѹхофάντησα** calumniatus sum. **въсприимъ къси ἀπέλαβε** receperisti. **варила ксть проέλαβε** praevenit. **нѣстє ли чьли николиже οὐδέποτε ἀνέγνωτε**; nunquam legistis?

Будущик ст. дійсного творить ся у глаголів недовершених із теперішника глагола быти і причасника мин. ч. ст. д. II. або неопреділеника відносного глагола: буду глядаў (глядала, глядало) або буду глядати. Звичайно спомічник кладе ся перед неопреділеником, часом однакож стоїть неопреділеник на першім місци пр. писати буду, іменно, коли на дійність писаня кладе ся більшу вагу: писати буду, але пійти не пійду. В піснях може виїмково також причасник класти ся перед буду пр. под Краковом чорна роля ей ораў не буду.

Причасники минушого часу стану страдного на -ть в говорі Лемків розповсюднені пр. гнатый, -а, -е; братый, -а, -е; датый, -а, -е; обілятый, -а, -е etc.

Причасники м. ч. ст. страд. на -ть і -нъ творять ся також і у декотрих неперехідних глаголів (verba intransitiva) пр. вмертый, гнитый, закаменый, спрахный (спорохный); хпаденый, облытуваный, заляжений, замерзнений, пукнений, заболений.

В творній пнів̄ оказує говор галицьких Лемків більше залюбоване до наростків з л і р: квічаль, кырдель, горголь, ружила, ворожилъ, бридаль, старуль, осла cos, Wetzstein, суля Petze, Hündin, ворожиля, горголя, бейдуля; пупер, міхыр, цыпкор, павур, чудара, чудера, просатар, косатар Mäher; мушара, мушера, шкабора, бамбара, самура, квасюра. Сущники женьского рода, котрі означають відсаджені понятя (abstracte Begriffe) дуже часто творять ся за посередю наростка ь. Наконечне ь найчастійше відпадає: квась, нудь, крась (крас), шкаред, смрід, ледач, вязан etc.

Частійші суть також сущники на -ась, -усь, -усьо, -уся: дурнас, хльїбусь, татусь, конюсьо, дьїдусьо, мамуся, дьївуся, сеструся.

Женьські сущники на -ыня пр. знаємкыня, женькыня, положкыня, яскыня, пустатыня; на -аня: суханя, ропуханя, копаня, череваня; на -ява: чернява, дробелява.

Вменшительні сущників на -ичек (-ічек), -ичка (-ічка) суть дуже часті: попїчек, татїчек, братїчек, сватїчек; мамїчка, хыжичка, студничка, корчмичка, коровичка, грушичка, росичка.

Вельми примітною для говора галицьких Лемків відзнакою єсть се, що декотрі сущники женьского рода можуть принимати накінчик мужеский в іменю ед. числа, котрий часто заступає зовник, а дуже рідко також переємник. Те буває іменно часто у сущників на -уся пр. мамусь, кумусь, бабусь, сеструсь, дьївусь, Мартусь м. мамуся, кумуся, бабуся, сеструся, дьївуся, Мартуся; потом також Орин, Матрон, Евфроск, Улиянк, Параск м. Орина, Матрона, Евфроска, Улиянка, Параска – долин, невіст, газдын, зозуль м. долина, невіста, газдыня, зозуля.

В словах збірних утворених наростком -я (= старослов. **ик**) говор лемківский також дуже любує ся: овадя, слимача, пупча, конаря, шамбя, кырнача, хробача, міхыря, бодача, осетя, кряча, шатя (= Kleider) і пр.; також наросток -**т** дуже частий: жеребя, гача, дьїтинча, хльїбівча, ротича, губча, гуньча, рыбча, пташча, бараньча, стужча, книжча, писчаўча etc. – тож поруча genit. поручате, поньїбя genit. поньїбате – а навіть декотрі наростком -мен утворені сущники примкнули по фальшивій аналогії до пнів̄ на т, іменно: вымя genit. вымяте, тьїмя genit. тьїмяте (загальнор. вимени, тьїмени). Рідкими вправді, але дуже примітними суть сущники збірні в лемківскім говорі уживані як: дробеляча, дробелячі-вя, пташівя, оруживо.

Із звуков згадаєм: вельбіб, ничгїд, мыш-пыргач, казилен, завалипотїк, ни-се-ни-то; погыркавый, посинявый, почорнявый, обдальный, обхудный, прималый, прихолодный, нашалистый; невидок, невірник, неприязник, неруш, недогрызя, негодивый, незлюдный, некельтивный; нукус, покус, заран, внука, зарядом, запоряд, горїзнач, з добра дива, з іграчки.

Із зложеній: голопуп, рыбоведа, чорнокнижник, солотрук, просторїкый, нароком і др.

Наростком -ий утворені приложники часті: гусьїй, кізьїй, когутый, рыбїй, жабїй, мышїй, соўтысьїй, павїй, мурянчий; натомість приложники з наростком -їь в говорі лемківскім рідко виступають: телячий, быдлячий pol. bydłęcy. Наросток -асьть улюблений: чеперастый, чубастый, крапкастый, таркастый, платкастый, вилкастый рівно і -ясть: вінчастый, темнястый, красястый.

Наросток -нскъ утворює декотрі примітні приложники пр. дьїтиньскый, ліньскый, гамерицкый а навіть від «Русин» – русінскый (місцево в Фльоринці). Наросток -овъ частійший: сьніговый, млинарьовый, татовый, шатровый, Божовый, сусьїдовый, птаховый. Наросток -авъ (-явъ) пр. доўгавый, твердавый, рябавый, кваснявый.

Впорівняльнику (Comparativ) місто -ій ший виступає часто -ісший: быстрісший, одміннісший. Від глибокый comparat. декуди звучить: глибокший місто гллубший. В одличнику (Superlativ) передросток най приймає декуди вид ный пр. ный-богатший; – великый має в compar. звичайно векший, в superlat. найвекший подібно adverb. веце, найвеце.

Для вираженя дуже високого степеня приставляють до рядовика (Positiv) пре або роз пр. премудрый, пренесчесный, роздивний; або перед рядовиком кладут барз а перед порівняльником дуже пр. барз старый, дуже льїпший.

Також описують одличник приставляючи до рядовика: див або раз, див подібный sehr ähnlich; раз гарный sehr schön.

І сам одличник може ще степенувати ся а то за помочию передставленого што пр. дывча што найподобнійше unter sehr schönen Mädchen das schönste.

Примітні форми порівняльника і одличника присловників: скорє, дале, ширє, веце, перве, барже, позньї, планньїс, гуще etc.; найскорє, найдалє, найбарже etc. – гллубокше; найгллубокше.

Форми вменшительні приложників виражають степенованє понятя: більчкый, цыльчкый, дальчкый, гллубчкый, высочкый, широчкый.

Подекуди творять також вменшительні від порівняльника і одличника декотрих приложників: меншкый, найменшкый; старшкый, старшенькый, найстаршкый, найстаршенькый – а також від числівників: двойко, обойко; двоїчко, двоєченько, обоїчко, обоєченько; тридцетеричко; еден-єдинкый, еден-єденичкый, еден-єдениченькый.

З пнів глагольних для говора Лемків визначнійші: бости (бод-ти), речи (рек-ти), жечи (жег-ти); втьїкну-ти, квітну-ти, бодну-ти; думі-ти, жолобкасты-ти, дыхты-ти, шемты-ти, смотрі-ти; гвари-ти, лапи-ти, пяди-ти, запіперечити ся, приятели-ти ся; повіда-ти, шальта-ти ся, майда-ти, мырда-ти, жугра-ти, дудра-ти, мета-ти, стука-ти gemere; пімстува-ти, клубетува-ти, ходжува-ти, попатрюва-ти, засмотрюва-ти і пр.

Дуже примітні для того говора суть також певні частиці як: кед, коды, коды-ль, тед, теды, тоды, тодыль; кады, скады, скадыль; тады, стады, стадыль; кадываль, кадывай, тадывай, тадываль, оногдывай, сады, онады, овады, тамады, тамадыль, кельо, келя, кельоро, теля, тыльо, покаль, покля, закаль, закля, доталь, дотля, покале, докале, дотале, одтамаль, одкельска.

Частиця ле почіпляє ся не лише до других частиць (га-ле, ге-ле, покале, покаль etc.), але іменно часто також до повельникових форм глаголів пр. по-ле, подте-ле, смо-ле, хо-ле, со-ле, ба-ле, вка-ле.

Декотрі вирази зложєні з приїменника і скороченого імени спливають разом в одно і уживають ся присловниково пр. дбкус, пбкус, дбдом, дбхыж, нбзем, дбпрах, дбраз, нач, зач, збран, дост, нбдост.

Примітні слова на Лемківщині уживані тоті самі, що і у Лемаків угорских. І так кажуть: гудак, *deminut.* гудачок *Musikant* словацк. *hudec*; облак або вигляд *Fenster*; ожелест, ожелец *Eiszapfen an Bäumen*; пыргач *Fledermaus*; пискіп *Spitzmaus*; поледиця *Glatteis*; продай *Verkauf*; пуляк *Truthahn*, пулята *junge Truthühner*; ярец *Gerste*; юд або юдина *Vogelbeerbaum*; лахи, шматы або шаты в значеню: *Kleider*; а рян-да в значеню *Fetzen* те що в східногал. лах або шмата; хусты в знач. *Wäsche* пр. хусты прати; гуслі *Geige*; гусляр *Geiger, Geigenspieler*; жена *Frau*; палюнка *Branntwein*; хыжа *Hütte, Haus*; сватба *Hochzeit*; гача, гачатко *Fohlen*; гачур *junges Pferd*. гачурка *grösseres weibliches Fohlen*; валал (декуди в піснях, рідко в звичайній, розговорній бесіді) місто загально вживаного: «село»; бандуркы, грульї, кромплї і компері *Kartoffeln*; карпеля *Wucke*; женьска в значеню: жєнщина. – худобный арт. шумный або гардый *schön*; планный *wüst, steril; unfruchtbar.* – гварити *sprechen*; зьвідати ся *fragen*; йойчати *stöhnen*; кляти *schelten*; охабити, охабяти *verlassen*; скапчати *zusammenbinden*; повідати *sagen, erzählen*; справити ся *entstehen.* – зарядом, запоряд *der Reihe nach*; кус *ein wenig*; никус *gar nicht* (дословно: *nicht ein bischen, kein bischen*).

Що до ладні слів, то єсть она в цілости тота сама, що і у Лемаків угорских; тож находимо у галицких Лемків в цілости тоті самі звороти, річні і словострої, що і у Лемаків в Угорщині, а лишень тут і там виступають декотрі незначні відміни місцеві.

У Лемків рівно як і у Лемаків угорских стрічаємо такі річні: твердо помолити ся *inbrünstig beten*; загнати слугу *einen Diener schicken*; ольїй спущати *Oel pressen*; іти за драгом (місцево за дрыгом), за путьом *auf der Strasse gehen, den Weg passiren*; право положити *die Bestimmungen des Rechtes geltend machen oder beanspruchen*; тьїсто гнести, загнести *Teig kneten*; горнути пр. вода горнула *das Wasser schwoll*; знати о чім *wovon wissen*; признати ся о чім *etwas eingestehen*; гварити о чім *worüber sprechen*.

єден в числі многім перед иньшими числівниками для вираженя приближного числа пр. за єдны двадцет минут *in der Dauer von etwa zwanzig Minuten*.

буд кладе ся на першім місци в вираженях: буд хто, буд што, буд який, буд як, буд чий = в східногал. хто будь, що будь, який будь etc [...].

(Ростока). О вдові, што мала пасербицю і свою дывку. Як тоту пасербицю все ганила та выслала єй по вечери на поле просо опыхати цылу ніч. Счєстє пасербицьї, што была все добра і роботлива. Вдова посылат на поле просо опыхати свою дывку, но ті не повело ся. Пасербицю одогнали од себе, та она нашла собі шєстє і вернула богата до вітця. Мачоха післала потім свою дывку, але тота – глупый бортак – не скірала нич. Была єдна вдова, мала по первім мужи пасербицю а по другім мала свою дывку. Тай ту пасербицю окрутнї ганила, всєды до роботы выправляла а йїсти мало давала. Пришла раз на весьїля, зачала ся хвалити зо своєм дывком: мам я красну дывку, котра знає розмаїты сьпїванкы сьпївати і до танцю є зграбна і нема тут такого, штобы собі улюбила, жебы єй взяў за жінку. Єдного разу выправила тоту пасербицю на поле в ночи по вечери просо опыхати цылу ніч. «Як быс не з'опыхала, то дістанеш в хыжи хыротом». Опыхала до пуўночи просо, прийшоў гу ні якийсі пан і гварит йї: под зо мноў дывко танцювати, а я ти поможу проса опыхати. Дывка сказала, же не ма

одежди, жебы принюс кабат гля ней. Принюс їй тот пан кабат. Потім повіла, же не ма фартуха і принюс їй фартух. Дальше повіла, жебы їй принюс оплыча і принюс їй. Далє гадат, жебы їй принюс кораль і принюс їй кораль. Дальше гадала, жебы їй принюс красну фустку і принюс їй. Юж маў ей тот пан брати на танец, але тым часом засьпіваў когут і пан счез. На рано приходит мачоха зазріти, ці просо з'опыхала і відіт ей она праві ішла домів і здивовала ся дуже, же она ма так красну одеджу. Звьїдувала ся, одкаль єс взяла таку одеджу? Она повіла вшытко, як ся стало. І пошлі домув. Як юж пришли, гварит мати до своєй дьвкы: ты ся не рушиш нігда, видиш она має, а ты не маш нич. На другу ніч підеш ты просо опыхати. Зараз од рана свою дьвкку учесала, мыла і вчила ей танцювати, жебы ся так крутила, як млынком і до горы підскакувала. Лєдво чекали вечера, проклинали Боже сонце і вшытко, на чім сьвіт стоїт, а гварила мачоха, же вольїў бы Бог на другый ден тот ден одложити, ажебы скоро вечер прийшоў. Пришоў і вечер, дьвкка убрана і чекают на того пана, але пана нє є і нє є. Як выправляла свою дьвкку, мати свою дьвкку так вчила: як приде гу тобі тот пан, то жебыс му повіла, жебы тя прибраў не так як княгыню, але так яко королеву. На конец приходит тот пан і гадат їй: дьвкко, под зо мном танцювати, а я ти поможу просо опыхати! Дьвкка так му одповіла (отповіла): Мама мі казала, жебыс-с мя прибраў не так як княгыню, але яко королеву, жебыс мі принюс шату дорогу, ці штось... ці якысь там пацюркы, ці якусь там коруну, ці штось... ці якысь дороги перлы, ці штось... Панич полетьї і позбираў по склепах якысь там шаты, ці якысь там бляшкы фарбованы, ці якусь там склянчину фарбовану і коруну таку, што ся ньом през день дьїти бавили, а на вечер шмарили на купу сьмітя. І гварит до нейї: потанцюйма собі. Дост, зачали танцювати. Дост она до горы підскакувала, та пан іщи барже і знаў якысі танцы, што по лиці ей трескаў і волочиў ей за собом і быў бы з нейї душу выдер, як бы не засьпіваў когут. Як когут засьпіваў, шмариў ей на купу сьмітя – а рано выходит мати і кличе на ню, але она ся не озывала. І пішли с пасербицьом ей глядати і увидыли ей, як лежала і кричит на ньї мати, што їй таке? але она за піў години не могла слова прогварити, аж їй в хыжи очутили і втогды росповіла о вшыткім. І тогды почали обі на пасербицю біду робити і одганяти їй од себе, же ім ся при ньї ані не каре (же ся ім не веде) – дьвкка їй гварит, же ты забрала одеджу і пїнязі а я за тебе одхоровала – і повідат пасербиця: та піду я гет од вас. Взяла собі псика зо собом, котика і когута. На до-розї нашла яблынку – а помедже тото галузя быў мох; і взяла мох, оскребтала ножом, яблынка до ней сказала: я тобі даколи буду в пригодї. Ішла далє, нашла студню занечищену болотом. Болото зугартала руками і стала студенка чиста і сказала до ней: я тобі даколи стану в пригодї. Пішла далє: вошла до стайнї, увидыла там корову, котра стояла по колына в гнойї. Возгартала спід нейї тот гній і постелила їй. І корова повіла їй: я тобі даколи стану в пригодї. Пішла далє і нашла пец порытый, розмісила глины і польпила тот пец. І пец їй сказаў: я тобі даколи стану в пригодї. Пішла далє, і зашоў ей вечер: увидыла єдну хыжу і вошла до нейї зо псыком, с котиком і с когутом. Запалила собі х пецу. Пес принюс їй заяця, котик принюс курку а когут принюс їй оқыршину хлыба. І повечеряли та полягали спати. В ночи штосі пукат до дверий, аж пішла пустити дьвкка і увидыла голову без ніг і без рук. Тота голова просила тоту дьвкку, жебы їй внесла до хыжи, змыла, росчесала і положила спати. І ті дьвцї зышло три днї, ньїж голову умыла, росчесала і положила спати. Хтогды приросло до тойї головы жєньске тьїло і повіла ті дьвцї тота голова, жебы їй зазріла в праве ухо, што там увидиш, то вшытко твоє. Бер, їди домів с тым а придаст ся тобі. А она там видыла – тота дьвкка – в тїм усьї красны

повозы, пінязи, з'ерна, коні, быки і коровы, слугы і кухаркы. І іде с тым домів. Вступила до пеца, котрый польпіла, а пец їй гварит: ты мя польпіла, а я тобі напнок поўно хлыба, бер собі домів а придаст ся ти. Ішла далы, вступила до стайны. Корова до ней гварит: Ты мі была в пригоды, а я тобі назберала масла і сыра, бер собі домів а придаст ся ти. Пішла дале, вступила до тойі студні, котру вычистила, а студня до ней гварит: ты мене очистила з болота: зазрий там під дерньом, што там ест. А там было срібра, злота і дорогых каменей. Воз собі домів а придаст ся ти. Вступила до яблынкы. А яблынка повіла: ты мене очистила од моху, а я тобі зародила яблок красных, бер собі домів, а придаст ся ти. І пришла домів, взяла свого вітця і пішли обоє до стодолы тым часом мешкати, нѣж си хыжу мали поставити. Хтогды мачосы жаль было і почала крикати на свою дывку: ты ся нігда не рушиш, а друга піде, та ма. І зачала ся тойі пасербицы позывідувати мачоха, яким способом того вшыткого набрала. А пасербиця їй вшытко оповіла. Хтогды мачоха рекла до свойі дывкы: На дальше підеш ты. І пішла тота ей дывка. Пришла до яблынкы, а яблынка просит, жебы ей оскребтала од моху, а тота дывка їй повіла, же нехце ся їй. Пішла дале до студны. Студня просит їй, жебы їй очистила, а она повіла: іщи што веце? Пішла дале до стайны. Корова їй просит, жебы спід ней възгартала гній. Она і того не хтыла зробити. Пішла дале до пеца. Пец просит, жебы го польпіла. І пец їй ся не хтыло польпіти. Пришла до тойі хыжи, але пес їй не принюс нич, ані котик, ані когут. І зачала проклинати. Потім штосі стукат до дверей. Была то голова заклятого мужа той жены, котройі голова пришла перше. І просит ей, жебы їй внесла, вымыла, рочесала і положила спати. А она на ню крикла: што іщи веце хцеш? І сказала до нейі голова заклятого мужа: Ід негодива і зазрий мі в льіве ухо! Зазріла му в льіве ухо і видыла там віз, коны і скриню. І казаў їй тото взяти домів. І пішла с тым. Але пец їй нич не приобріў, ани студенка, ани корова, ани яблынка. Пришла домів. Мати урадована улетыла напротив ней і чим скорє розбивают скриню. Лем їй розбили, зараз вылытовали гады до них з скрині до тойі дывкы і до тойі матери, што ледво повтыкали. І вкінци повіла тота мати, же вольіла бы-м мати дыдову дывку, як тебе такого глупого бортака.

Запитання і завдання Про говор галицьких Лемків

1. Де проживали лемки? Яка їх була чисельність?
2. Чому вони так називаються?
3. Проаналізуйте основні фонетичні риси лемківських говірок, наведені в тексті:
а) голосні звуки; б) приголосні звуки.
4. Які особливості наголосу в лемківських говірках?
5. Проаналізуйте морфологічні особливості лемківських говірок:
а) іменників (сущників);
б) займенників і прикметників (приложників);
в) числівників;
г) дієслів (у теперішньому, минулому, майбутньому часах та в наказовому способі);
6. Простежте за словотвірними особливостями лемківських говірок (суфіксальне, слово- та основоскладання).
7. Яку роль відіграє закінчення («наросток») у словотвірному процесі?
8. Як творяться ступені порівняння (порівняльника) прикметників?
9. Які частки вживаються в говірках галицьких лемків?
10. Простежте за лексичними особливостями говірок галицьких лемків.

Ростока (казка)

1. Прочитайте казку; зверніть увагу на те, які є відмінності в її змісті від змісту відомої казки.
2. Знайдіть мовні особливості говірок галицьких лемків на фонетичному, морфологічному та лексичному рівнях.

Пояснення окремих слів

Бесіда – мова;
будущик – майбутній час дієслова;
деклінація – відмінювання;
іменяк – називний відмінок;
компаратив – ступені порівняння прикметників;
накінчик – закінчення;
минувшик – минулий час дієслова;
повельник – наказовий спосіб дієслова;
позитив – найвищий ступінь порівняння прикметників;
порівняльник – ступені порівняння прикметників;
приложник – прикметник;
причасник – теперішній час;
рідник – родовий відмінок;
склонення – відмінювання;
спряженя – дієвідмінювання;
сущник – іменник;
творняк – орудний відмінок.

Горбач Олекса

(05 .II. 1918 – 23. V. 1997)

Олекса Горбач народився в селянській родині 5 лютого 1918 року в селі Романові, нині Перемишлянського району, що на Львівщині. У сім'ї Горбачів було шестеро дітей, Олекса – наймолодший. Мешканці села Романів, як згадував згодом учений, були національно свідомими. Через «Просвіту» молодь була обізнана з різними виданнями, читала «Сурму» і харківські «Вісті».¹

У рідному селі Олекса Горбач закінчив народну школу. Від 1928 року він продовжив навчання у філії Академічної гімназії у Львові. Атмосфера, яка панувала в цьому навчальному закладі, висока кваліфікація професорського складу мали великий позитивний вплив на гімназистів, здебільшого селянських дітей зі Львівщини.

Після закінчення гімназії О. Горбач навчався на гуманістичному факультеті Львівського університету, де впродовж 1936–1940 років студіює україністику, полоністику та германістику. Провивати собі дорогу в науку українцям було нелегко, бо все викладання здійснювалося польською мовою. На той час в університеті працювали відомі польські мовознавці та літературознавці Ю. Кляйнер, Е. Кухарський, З. Штібер, Я. Янів, Є. Курилович, В. Ташицький. В україністиці особливу увагу приділяли лише діалектології, бо Я. Янів, який тоді керував кафедрою, був діалектологом і глибоко вивчав північногуцульські говірки. Відомим діалектологом був також З. Штібер.

Від 1939 року ставлення до україністики в університеті змінилося. Курси, пов'язані з україністикою, Я. Янів читав українською мовою. Цього ж року на посаду професора кафедри української мови був зарахований Василь Сімович, який впродовж 1940–1941 років завідував кафедрою української мови, а від квітня 1940 року одночасно був і деканом філологічного факультету. На цей час на факультеті працювали такі відомі викладачі-україністи, як М. Возняк, М. Рудницький, І. Свенціцький, В. Пачовський, К. Кисілевський, В. Лев, О. Панейко та інші.

Навчаючись в університеті, Олекса Горбач брав активну участь у студентському громадському житті. За участь у напівлегальному VII Конгресі Союзу українських студентських організацій під Польщею (березень 1939 р.) його разом із 160 іншими учасниками конгресу було заарештовано й ув'язнено на півроку.

Олекса Горбач закінчив університет з відзнакою в 1940 році. З-поміж інших студентів він виділявся своїми знаннями й нахилом до наукової праці. Тому його та гімназійного товариша Олега Луцького було рекомендовано до аспірантури при кафедрі української мови. Але в жовтні 1940 року їх мобілізують до Червоної армії. Друга світова війна застала його в Башкирії. Він вирішує тікати й вирушає на Захід, а через деякий час, ризикуючи життям, переходить лінію фронту й намагається самотужки дістатися Львівщини. Дорогою О. Горбач потрапив у німецький полон. Спочатку перебував у таборі для військовополонених в місті Чугуєві, а згодом – у Харкові на Холодній Горі. Наприкінці 1941 року він, дуже виснажений, повертається додому. Від голодної смерті його врятувало знання німецької мови.

У Львові О. Горбач насамперед відвідав В. Сімовича, який щиро зустрів свого учня та намагався допомогти йому поїхати до Праги, щоб там зробити докторат зі славістики. Але цьому задуму не судилося здійснитися. Олекса Горбач залишається у Львові.

¹ Закревська Я. Олекса Горбач. – Львів, 1995. – С. 4.

Формально він був стипендіатом Наукового фонду при Українському Центральному Комітеті, а фактично за дорученням В. Сімовича складав карткову бібліографію слов'янського, зокрема українського, мовознавства. Одночасно він працює в Малій греко-католицькій духовній семінарії на посаді вчителя української мови. І хоч В. Сімович зовсім не мав вільного часу, але постійно стежив за науковими інтересами свого учня та спрямовував їх у належне русло. І, очевидно, саме Василь Сімович був одним з тих, хто впливав на формування Олекси Горбача як філолога-славіста.

Тоді ж, у 1943 році, Олекса Горбач знайомиться з Юрієм Шевельовим, щира приязнь і довіра між ними тривала понад п'ятдесят років.

Олекса Горбач разом з багатьма студентами записався до дивізії «Галичина», у складі якої в 1943 році потрапив до Чехії, згодом до Словаччини, Словенії, Німеччини. У квітні 1945 року він був поранений, а згодом його евакуювали до американської окупаційної зони. Після закінчення війни О. Горбач залишився в Німеччині, а від 1947 року продовжив своє навчання в Українському Вільному Університеті, який після самоліквідації в Празі відновив свою діяльність у Мюнхені й став новим значним осередком українського суспільно-культурного й наукового життя.

Перші роки перебування в еміграції були нелегкими. На прожиття О. Горбач заробляв викладанням української мови в таборівій гімназії, а згодом працював науковим секретарем Відділу НТШ, яке очолював професор В. Кубійович.

У 1948 році Олекса Горбач в Українському Вільному Університеті (ВВУ) захистив докторську дисертацію на тему «Наголос Зизанієвого „Лексикону“ з 1596 р.», а 1951 року – габілітаційну дисертацію «Арго на Україні».

Педагогічну діяльність у вищих навчальних закладах Олекса Горбач розпочав із позаштатного лекторату польської та української мов у Геттінгені (1952–1956), а згодом став штатним лектором із цих же курсів у Марбурзі (1956–1958) і Франкфурті-на-Майні (1958–1965). У 1965–1982 рр. він очолював другу кафедру славістики. Від 1963 року працював надзвичайним професором слов'янської філології Українського католицького університету в Римі. У 1972–1974 роках Олекса Горбач був деканом відділення східних та позаєвропейських мов і культур в університеті Франкфурта-на-Майні.

Під час канікул він постійно викладав українську мову в Українському Вільному Університеті у Мюнхені, багато робив для того, щоб рівень викладання й підготовки фахівців не був нижчий, ніж у німецьких університетах.

Олекса Горбач брав найактивнішу участь у наукових конференціях і виданнях, які організовував ВВУ, на найвищому рівні репрезентував німецьку україністику на численних міжнародних форумах. Він не лише виступав на них з українознавчими доповідями, але й брав участь у дискусіях, а після закінчення конгресів публікував докладні звіти про них, подаючи скрупульозний аналіз.

Олекса Горбач мав тісний багатолітній зв'язок з Науковим Товариством ім. Шевченка, дійсним членом якого був від 1962 року. З роботою НТШ він познайомився під час навчання у Львівському університеті. Студентів на свої доповіді в НТШ запрошували викладачі І. Свенціцький та В. Сімович. Олекса Горбач із вдячністю приймав запрошення й був своєрідним посередником між НТШ і студентством. Коли на початку 1939 року при НТШ було створено Комісію нової української літератури, яку очолив Ярослав Гординський, секретарями стали Олекса Горбач і Олег Луцький.

Особливо активно він включився в роботу НТШ у Мюнхені 1947 року, коли В. Кубійович запросив його на посаду наукового секретаря відділу НТШ. Свої обов'язки він виконував дуже сумлінно, ведучи широку кореспонденцію та висвітлюючи роботу відділу й різних секцій, особливо Філологічної, діяльність якої була найактивнішою. Саме в цей час було розпочато укладання Енциклопедії українознавства. О. Горбач приєднався до укладання реєстру мовознавчих статей, над чим уже працював Ю. Шевельов. Для Енциклопедії українознавства О. Горбач написав понад 100 статей, більшість яких стосується мовознавства. Вони присвячені як окремим персоналіям (П. Житецький, І. Зілинський, І. Панькевич, Р. Смаль-Стоцький, М. Смотрицький, І. Срезневський, Ю. Шевельов), так і визначенню багатьох лінгвістичних понять.

Професор О. Горбач систематично публікував свої праці у виданнях Філологічної секції НТШ. Він також активно працював під час підготовки й проведення загального українського наукового Конгресу в Тисячоліття Хрещення Руси-України, який відбувався від 28 квітня до 2 травня 1988 року.

В останні роки Олекса Горбач тісно контактував з відродженим НТШ у Львові. Він надсилав для публікації свої наукові статті, передав кілька унікальних книг для бібліотеки та значну кількість здійснених ним передруків наукових праць із україністики.

Найважливіші наукові праці Олекси Горбача опубліковані в Мюнхені у восьми томах («Зібрані статті», Т. 1–7 – 1993; Т. 8 – 1997).

На Пленарному засіданні Другого міжнародного конгресу україністів у Львові 28 серпня 1993 року Олексу Горбача як філолога-славіста зі світовим ім'ям було нагороджено медаллю ім. Михайла Грушевського НТШ.

Помер Олекса Горбач 23 травня 1997 року в місті Райхельсгайм-Берфурті в Німеччині.

Література

1. Мушинка М. Лінгвістика – справа його професії і серця // Українська діаспора. – 1993. – № 4.
2. Закревська Я. Олекса Горбач: Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995.
3. Олекса Горбач Шлях зі сходу на захід. Спогади. / Упоряд. Анна-Галя Горбач, Ярослава Закревська. – Львів, 1998. – 373 с.
4. Дзєндзелівський Й. О. Горбач Олекса // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 109.
5. Життя – не просто існування: листування Олекси Горбача (1956–1996). – Львів, 2003. – 940 с.
6. Олекса Горбач / Ред.: Б. Рицар, Р. Микульчик. – Львів: Ліґа-Прес, 2004. – 296 с.
7. Закревська Я. В., Хобзей Н. В. Горбач Олекса // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2006. – Т. 6: Го – Гю. – С. 187.
8. Шевельов Ю. Олекса Горбач у шістдесят п'ятий рік народження // Олекса Горбач. Арго в Україні. – Львів, 2006. – 688 с.
9. Горбач Анна-Галя. З історії передруків Олекси Горбача:
<http://donklass.com/arhiv/histdisk/heritage/heritage/istorija/publicistika/RIZNE/HorbavhPered.htm>
10. Чікало Марія: Життя – не просто існування: Листування Олекси Горбача (1956 – 1996).
Джерело доступу:
http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Vudanna_WEB_pdf/1Visnuk_NB/2006_Vupysk_I/276-279.pdf

Основні лінгвістичні праці Олекси Горбача

1. Памво Беринда як етимолог // Наук. Зап. УВУ. – [Мюнхен], 1956. – Т. 6. – С. 60–78.
2. Українська морська і судноплавна термінологія. – Мюнхен, 1958. – 28 с.
3. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Фенікс. – Дітройт; Мюнхен, 1959. – № 9. – С. 5–15; 1961. – № 10. – С. 3–17.
4. Літературна мова бачвансько-срімських українців (“русинів”) // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. – С. 265–282.
5. Арго українських вояків // Наук. Зап. УВУ. Філософ. ф-т. – 1963. – Т. 7. – С. 138–173.
6. Лексика “дитячої мови” в Україні // Записки НТШ. – 1963. – Т. 177. – С. 88–101.
7. З історії української церковно-музичної термінології. – Мюнхен, 1965. – 38 с.
8. Найдавніший друкований чесько-український глосар з 1587 року. – Мюнхен, 1965. – 14 с.
9. Північно-наддністрянська говірка і діалектний словник села Романів Львівської області // Наук. Зап. Укр. Техн.-госп. ін-ту. – Мюнхен, 1965. – Т. 7 (10). – С. 3–103.
10. Арго українських школярів і студентів // Наук. Зап. УВУ. Філософ. ф-т. – Мюнхен, 1966. – Т. 8. – С. 3–35.
11. Діалектний словник північно-добруджанської говірки села Верхній Дунавець біля Тульчі // Наук. Зап. Укр. Техн.-госп. ін-ту. – 1968. – Т. 15. – С. 3–44.
12. Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького. – Рим: Вид. Укр. Католицького Ун-ту ім. св. Климента Папи, 1968. – 335 с.
13. Говірки і словник діалектної лексики Тербовельщини. – Мюнхен, 1971. – Відб. з: Наук. зб. Укр. Техн.-госп. ін-ту. – 1969. – Т. 19. – С. 147–182; 1970. – Т. 20. – С. 148–194.
14. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм // Записки НТШ. – 1969. – Т. 185. – С. 59–83.
15. Арго слобожанських сліпців (“невдів”) // Наук. зб. УВУ. Філософ. ф-т. – Мюнхен, 1971. – Т. 7. – С. 136–148.
16. Західно-поліська говірка і діалектний словник села Остромичі кол. повіту Кобринь // Наук. Зап. Укр. Техн.-госп. ін-ту. – 1973. – Т. 25. – С. 3–64.
17. Південнолемківська говірка і діалектний словник села Красний Брід біля Меджилаборець (Пряшівщина) // Матеріали до української діалектології УВУ. – 1973. – Вип. 2. – С. I–XXXII + 1–102.
18. Говірка Комарна й Комарнянщини // Комарно-Рудки. Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів НТШ: Український архів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. – Т. 43. – С. 315–327.
19. Мовостиль новітніх перекладів Св. Письма на українську народню мову 19-20 вв. // Наук. Зап. УВУ. Філософ. факультет. – Мюнхен, 1988. – Т. 13. – С. 29–98.
20. Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика // Наук. Зап. УВУ. Філософ. факультет. – Мюнхен, 1988. – Т. 13. – С. 99–146.
21. Засади періодизації української літературної мови та історичні етапи її розвитку // Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 7–12.
22. Південна буковинсько-покутська говірка с. Милешовець бл. Радовець // Горбач О. Зібрані статті. – 1997. – Т. 8. – С. 324–376.

Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія // Вісті Братства колишніх Вояків 1 УД УНА. – 1957. – № 3–6, 11–12.

Ділянка судноплавної й морського словництва лежить у нас і досі облогом: і то якщо мова і про його історичне вивчення і про нормативно-лексикографічне (словникове) охоплення. Нам не відомо, щоб тією другою справою з якимись успіхами займався хоча б Інститут Української Наукової Мови при Київській Академії Наук у 1920-их рр., як це воно було в випадку інших ділянок нашої наукової термінології.

У тодішній українській підсоветській літературі зацікавленість маріністичною (морською) тематикою – і отже посередньо впровадженням українських морських термінів – була притаманна зліквідованій згодом фізично на початку 1930-их рр. „буржуазно-націоналістичній групі“ неоромантиків-символістів і футуристів, як їх зве офіційна советська літературна критика. Такий закид, доречі, зробив відомій повісті Ю. Яновського „*Майстер корабля*“ київський „*Нарис історії укр. радян. літератури*“ з 1954 р. Ось як пробує оборонити цю повість Ол. Полторацький у статті „Проти збіднення спадщини“, вміщеній у київській „*Літературній газеті*“ від 20. 12. 1956: „В час, коли писався роман (себто „*Майстер корабля*“!), „захоплення морськими перспективами України“ справді були однією з типових для буржуазних націоналістів рис. Однак у сьогоднішніх історичних умовах мотив „морської романтики“ втратив реакційність і просто „не звучить“...“ Ми привели тут цю думку, бо вона „поміж рядками“ багато дечого вияснює... А, доречі, в російській літературі, у російських поетів „романтика моря“ й „морські перспективи Росії“ ніколи не були і не є „реакційним російським буржуазним націоналізмом“, ні теж не переслідувалися тимбільш чекістським наганом (пригадуємо, що німого поета О. Влизька розстріляло НКВД 1934 р.).

Крім згаданого роману, у Ю. Яновського є ще окремі оповідання в „*Вершиниках*“ та „*пісні*“-мotta до розділів „*Чотирьох шабель*“, де введено морську тематику й отже – словництво. Слід ще при тій нагоді назвати поетів Ол. Влизька та Гео Шкурупія, а врешті – неславному драму Ол. Корнійчука „*Загибель ескадри*“. Після 2-ої світової війни морську тематику впроваджує в своїх творах В. Кучер (роман „*Чорноморці*“, К. 1956) та інші. Як до того додати одну-дві дрібніші речі з-перед 1-ої світової війни (напр., побутове оповідання з Маріупільщини В. Кравченка („*Над морем*“, *ЛНВісник* 1909, кн. 4), де використано нашу причорноморську лексику, то це чи й не буде все...

Нам не відома доля підготовлюваного для друку Етнографічною Комісією УАН в Києві „*Лецманського збірника*“, що 1930 р. мав був появитися як число 91 в серії „*Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН*“. Закордонні бібліотеки цього видання вже не отримали й нам годі щось сказати про його зміст. З розгромом УАН його, мабуть, так і не докінчено вже друкувати. Зрештою нашу рибальчу термінологію 1852 р. в Херсонщині на Дніпрі подає ще стаття Д. Яворницького „*Рибальчі заводи на низу Дніпра*“, журнал „*Етнографічний Вісник*“, кн. 5 (стор. 24–36), Київ 1927.

Приморські говори й лексика не зацікавили якось і досі ні діялектологів ні етнографів, як не враховувати описів рибальства на Дністровому лимані (А. Браунер: *Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда, Сборник Херсонского земства*) та в Добруджі, зібрані Хв. Вовком (в „*Матеріалах до укр.-руської етнології*“, т. I, НТШ, Львів 1900). Це тоді, як напр., польську кашубську

рибацьку й морську лексику списав ще в 1899 р. вперше ґрунтовно місцевий польський священник (H. Gołębiewski: Wyrazy rybackie i żeglarskie u Kaszubów, „Roczniki T-wa Naukowego w Toruniu“, t. 6, 1899).

Доречі, варт пам'ятати, що до 1939 р. польський берег над Балтикою тягнувся всього на ок. 60 км завдовжки; для порівняння приведемо, що українська етнічна територія включає ок. 1800 км морського берега – від гирла Дунаю по м. Гагри на Кавказі (пор. „Енциклопедія українознавства“ ч. 1, стор. 20). Чи треба ще коментарів? Зате в нас анахроністи і далі ще пропонують „вишневі садки“ і „хрущі над вишнями“...

На диво, цієї ж нашої морської й судноплавної лексики чомусь не включено ні в Б. Грінченків „Словник укр. мови“, К. 1905, як не враховувати деякого числа річко-суднового рибальського й сплавницького словництва; після Б. Грінченка цей огріх характеризуватиме й усі дальші наші лексикографічні праці. В УССР тут вповні задовольняються різними морсько-річковими словниками ... російськими (для прикладу назвемо: Таубе А. М.-Шмид В. А. „Англо-русский морской словарь“, вид 2. Москва 1951; М. И. Чернов: „Словарь морских и речных терминов“, 2 т., Москва 1955, 1956 – спиняючися лиш над останніми того роду виданнями!). Річ ледви чи зрозуміла в нормальній нації, а де вже в „суверенній соборній державі“, половина кордону якої це морський берег (на ок. 3500 км суходільного кордону УССР – нині ок. 1600 км морського берега, враховуючи Крим!). Не зроблено тут отже нічогосінько ні в УССР ні на еміграції, не зважаючи на діяння „Чорноморського й Океанічного інститутів“. А в 1920–30 роках отак здубльовано „Рос.-укр. словник військової термінології“ С. і О. Яворських (Київ, 1928), виданими у Берліні 1938 й 1939 рр. „Нім. та укр. літунським і військовим словниками“ І. Льницького-Занковича.

Для прикладу порівняємо стосунки в тій ділянці у наших сусідів – поляків: відповідні термінологічно-підготовні роботи йшли в них ще від 1900-их років, хоч поляки тоді не мали ні держави ні багато виглядів на її морський кордон; у міжвоєнний період у ділянці „спопуляризування моря“ та створення власного морського словництва працювала „Ліга Морська й Колоніальна“ та десяток видатних польських мовознавців (напр., К. Ніч, А. Кринський, А. Клечковський та ін.). Після ж останньої війни, з побільшенням морського берега вивченням дотичних проблем зайнялася посилено низка установ у Гданську та Щеціні: поруч журналів, як от „Дзеннік Балтички“, „Техніка можа і вибжежа“ тощо – це головню ще серія „Праць і матеріалів з обсягу поль. морського словництва“, видаваних мовною підкомісією „Т-ва приятелів науки й штуки в Гданську“ (про це див. обирніше – L. Roppel: *Przegląd historyczny prac nad polskim słownictwem morskim w latach 1899–1939*, Gdańsk 1955). Не цуралися й не цураються в них тієї тематики й загальні мовознавчі видання: краківський „Снзик польскі“ чи познанська „Слявія окциденталіс“.

Подібно, напр., опрацював ті проблеми хоча б у хорватів відомий, нині покійний уже, мовознавець П. Скок („*Naša pomorska iribarska terminologija na Jadranu*“, Split 1933).

Теж у Росії – в Москві й Ленінграді – із посиленою розбудовою фльоти в 1920–30-их рр. появилася сила робіт, які посередньо чи безпосередньо ці питання з російського становища заторкують. А російська мова мала теж, доречі, добрі опрацювання ще й до 1-ої світової війни: назвемо хоча б такі праці, як – В. В. Вахтин: „*Объяснительный морской словарь*“, СПб, I. вид. 1874, 3 вид. 1894; Н. Смирнов: *Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху*, Сборник ОРЯС, т. 88, СПб 1910; R. van der Meulen: *De hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch*, Amsterdam 1909 (в *Verhandelingen*

амстердамської АН, т. X; з рецензією й доповненнями А. Круазэ ван-дер-Коп: „К вопросу о голландских терминах по морскому делу в русском языке“, *Известия ОРЯС* т. XV, 4, СПб 1910). Неодне цікаве сюди вносить і: С. Thörnquist: *Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen*, Uppsala 1948.

З УССР проте нам досі не відоме ніодне українсько-мовне опрацювання тієї ділянки, а яким можна б покористуватися при встановленні нашого морського словництва; і то не зважаючи на те, що після останньої війни в ССРСР знову помітне виразне спрямування інтересу росіян на морську ділянку.

Ми не ставимо собі за завдання такого словника складати – отут. Хочемо лиш розглянути генезу такої нашої лексики в княжу й козацьку доби та проаналізувати її зміну в 18–19 вв. враз зі створенням Росією чорноморської фльоти, в яку тоді враз із голляндськими зразками внесено безліч голляндсько-мовних назв, які ще нині відгонюють невтаємниченого якоюсь незрозумілою „магією для визнавців лише“ – зокрема, напр., у назовництві вітрильників. В нечулій на варваризми російській мові вони не разять, а серед невіжих – теж і українців – створюють легенду про яесь „інтернаціональне моряцьке словництво“: насправді ж ідеться при тому – про німецько-голляндську термінологію, перейняту для російської фльоти Петром І.

Для встановлення мореплавної лексики княжої доби нам послужили І. І. Срезневського „*Материалы для словаря древнерусс. языка*“, т. 1–3, СПб 1893–1906, як теж наша рибальсько-судноплавна термінологія, після порівняння з іншими слов’янськими (польською, сербохорватською). На жаль, незакінченим залишився й досі „*Историчний словник укр. языка*“, К. 1930–33, літери А-Ж, за редакцією Є. Тимченка, – не зважаючи на „реабілітацію“ та повернення самого редактора з заслання як теж на обіцянки ще з 1947 р. завершити цей словник; через те морські терміни литовсько-польської й козацької доби приходилося черпати головно з убогого в тій ділянці „*Лексикону славеноросського*“ П. Беринди з 1627 р. та з козацьких дум. – У випадку новішої морської термінології ми спиралися – крім, що на лексику літературних творів – на відповідні рос. морські словники та на власні матеріали, зібрані серед кол. морців на еміграції.

Наша стаття популярно-інформаційна, то ж пропускаємо в ній науковий апарат відсилачів і цитат. Її завдання – спрямувати увагу наших відповідних фахівців і на цю немаловажну ділянку, вказати на дотичну проблематику; ширшій же громаді хочемо хоч трішки наблизити до серця той круг понять, що для їх окреслювання служать обговорювані тут терміни. Виконає наша статтейка ті завдання, то й мета, з якою ми бралися за її зладження, – сповнена.

* * *

Індоевропейці на заранні свої історії мореплавцями не були; їх прабатьківщиною ок. 2000 р. перед Хр. була, мабуть, середуца Європа – докладніш нинішня середуца Німеччина, і звідти – на думку польських мовознавців Т. Мілевського, Т. Лера-Сплавінського та ін. – вони й розселювалися; були хліборобами й скотоводами, а риболовля – з якої то й могло розвинутися судноплавання – не становила, мабуть, важливої ділянки здобування харчів при виживлюванні. Зрештою риболовля набрала поважного значення аж із заведенням християнства та з рибною їжею в пости. Доречі, християнство причинилося в немалій мірі й до спопуляризування мореплавних понять – через свою символіку

(корабель „людське життя; церква“, керманіч „Христос“, якір „надія“, схвильоване життєйське море „гріховні небезпеки“, тихе пристанище „переборені гріховні небезпеки“) і такі топографію новозавітних книг: Генезаретське озеро в св. *Євангелії* чи східне Середземне море в *Апостольських діях*“.

З-поміж індоєвропейців лише ті народи, що вимандрували з суходільної прабатьківщини над добре розчленовані морські береги й архіпелаги, перетворилися з часом у мореплавні. Це були в першу чергу греки, що то ок. 1000 р. перед Хр. опанували Аттику й Пелопонез і тут перейняли від мореплавних середземноморських, походженням кавказько-іберських, племен та від єгиптян морехідне вміння. Від цих племен залишилася нині всього грузійська мова на Закавказзі та баскійська над Біскайською затокою; в античну добу до них належали м. і. теж етруски та фенікійці. Якраз ці останні й були, мабуть, головними вчителями греків у мореплаванні. Далі вже від осілих у південній Італії греків мореплавби знову ж училися й римляни – зокрема в боротьбі за перевагу над фенікійською Картагіною у західньому Середземномор’ї, і разом з тим перейняли низку грецьких мореплавних термінів (напр., *gubernum* „керма“, *gubernator* „керманіч“, що з грець. *kybernon*, *kyberneter* „т. с.“: *ancora* „якір“, що з грець. *ankyra* „т. с.“: з латино-роман. слова пішло ст.-швед. *ankari* „т. с.“, з чого й укр. *якір*; *antenna* „рея паруса“ із грець. *anatotamene* „т. с.“, дослівно „завішувана вгорі“!). Нашадкам тих двох народів: візантійцям 6–13 вв. по Хр. та італійцям 13–15 вв. по Хр. – з уваги на їх плавання по Чорному морі – неодним завдячує й наша мореплавна термінологія.

Як не враховувати ще кельтів-галлів на Заході, то серед індоєвропейських народів ще найкраще розвинулося мореплавання серед герман – північних (у Скандинавії: давніх норман-варягів і згодом норвежців, шведів і данців) та західніх (північних німців та голляндців і англосасів) над Балтійським і Північним морями чи то над Атлантийським океаном. Довгорічне проживання на добре розчленованих берегах Скандинавії й Ютландії зробило північних германців (норман) у 9–13 вв. дуже добрими мореплавцями: їх морська експансія стала відомою не лише романізовано-кельтійським Нормандії й Англії та середземноморській Сицилії, але й – річковим шляхам східньої Європи в 9–10 вв.: від р. Неви Волгою в Каспій, Волховом же й Зах. Двиною по черз Дніпро в Чорне море. Наші предки зустрілися головно зі східною, старошведською, частиною скандинавських герман – з варягами, як їх у нас звали (а звідси й Балтійське море – Варяжським, подібно як Чорне море – Руським, від Київської Русі, а Каспійське – Хвалимським від туркестанської держави Ховарезму!).

Це, мабуть, про них – отих „Рос“, що приходять із „Немогарда“ (Новгороду) до „Кі-йова“ (Києва) як купці-вояки – записав візантійський цар Костянтин Багрянородний у книзі „Про управу імперії“ (10 в.) таке: „а слов’яни, їх піддані, а саме т. зв. „крівітеєні“ (кривичі) й „лензанині“ (ленчани), як і решта „склавів“ (слов’ян) в своїх горах вирубують взимку одnodеревки, оброблюють їх і, як надходить весна й тає лід, спроваджують їх на найближчу стоячу воду; тоді спускають їх у річку Дніпро, пливають вниз річкою й так приходять до Києва. І тут витягають їх на берег та продають Русі. А ці Русь купують виключно ці суднові кадовбища, розбирають же свої старі одnodеревки і вбудовують їх оснащення на ці нові“. Тоді й йде дорога далі Дніпром у Чорне море, Візантію.

Зрозуміло, що й їх судноплавна термінологія залишила по собі в нас сліди; будуть це такі наші терміни, як: *ботя* „півобвідне ребро човна, до якого прибиваються обшивні дошки“ (пн.-рос. *бетъ* „поперечка-скріпа барки“) зі ст.-норд. *biti* „балька“; *кодола*

„рибацький канат при неводі“ зі ст.-шв. *kadhal* „якорний канат“ (а це з еспан. *cordel* „канат“); *крюк* „гак“ зі ст.-шв. *krókr* „т. с.“; *щогла* „машта“ зі ст.-норд. *sigla* „вітрило“; *якір* „котва, котвиця“ зі ст.-шв. *ankari* „т. с.“; і ще назви морських риб: *оселедець* (зі ст.-норд. *sild* „т. с.“), *скат* „морський кіт, мор. лисиця“ (зі ст.-норвеж. *skata* „т. с.“) та ін. Зі старонордійського (скандинавського) пішли й такі давні новгородські назви воєнних суден, як напр. *шнека*, *шняка* (ст.-норд. *snekkja*) та *буса* (ст.-норд. *bussa*).

З другої сторони бойові й торговельні стики з греками заставили наших предків навчитися від візантійців розвиненішої техніки суднобудування й плавання, як про це свідчать терміни, головню з княжої доби: *корабель* (гр. *karavion* „т. с.“; первісно „мор. рак – від гребних весел!), *парус* „вітрило“ (гр. *faros* „т. с.“; первісно „шмат матерії, плащ“), *канава* „рів, канал“ (гр. *kanava* „підвал, льох“, що з лат. *canava* „т. с.“), *канат* „мотуз“ (гр. *kannata* „т. с.“), ст.-укр. *катарть* „щогла“ (гр. *katartion* „т. с.“; оснащення“), *каторга* „галера; важка праця (гребців“ із гр. *Katerghon* „галера“, *олядь* „рід судна“ (гр. *(h)aliadion* „човен“), *кубара* „довге судно“ (гр. *kumbara* „галера“), *галія* „рід судна“ (гр. *ghalea* „т. с.“), *налон* „оплата за проїзд кораблем“ (гр. *navlon* „т. с.“).

Від грецького північно-чорноморського набережного населення перейнято не одне слово й згодом, коли з ним зустрілася друга наша суцільна колонізаційна хвиля в 17–19 вв., головню над Приозів’ям і на Криму; тепер це були головню назви дрібних рибальських суден, набережних влаштувань та – чорноморських риб: *аргат* „рибалка; бродяга“ (гр. *erghatis* „наймит“), *волик* „рід судна“ (гр. *volikion* „човен“), *сандал* „прибережне 1-щоглове судно“ (гр. *sandalos* „рід меншого супровідного судна“), *фелука* „невеличке турецьке судно“ (гр. *feluka* з араб. *fulūka*, а це з гр. *efolkion*: *holkas* „вантажне судно“), *фарос* „маяк“ (гр. *faros* „т. с.“), *халена* „негода; нещастя“ (гр. *chalepos* „злий“), *ялик* „кримське рибаль. суденце“ (гр. *(gh)ijalos* „мор. побережжя“ отже: „прибережне судно“!). В випадку чорноморських риб ідеться про такі грецькі походження назви, як *скумбрія* (гр. *skumbri*, *skombros* „рід макрелі“), *кефаль* (гр. *kefalos* „т. с.“, ніби „головань“!), *дельфін* (гр. *dhelfini*), *офалина* „рід дельфіна“ (гр. і *falena* „кіт“), *креветка* „рід мор. рака“ (гр. *karavidhi* „рак“), *гlossen* (гр. *ghlossa* „т. с.“; язик“), *паламида* „рід тунця“ (гр. *palamydha*, *pe-* „т. с.“), *мегаластаврида* „тунець“ (гр. *megalos stavroidis* „велика хрестовидна (риба)“?), *цирус* „рід скумбрії“ (гр. *tsiros* „т. с.“), *хамса* „рід анчовії, дрібної риби“ (гр. *chamsi* що з осман. *chamsy* „т. с.“), може *тараня* (з гр. *tavri* „бик“), – як теж грецьким книжним шляхом прийшли до нас: *кут*: (гр. *kitos* „т. с.“) й *фока* „тюлень“ (гр. *foka* „т. с.“). Дещо зрештою в термінології наших чорноморських і степово-річкових риб прийшло й від тюркських народів (*сазан*, *шаран* „короп“ із тюрк. *sazan* і чуваш. *saran* „т. с.“; *султанка*; *катран* „чорном. акула, мор. собака“ з тюрк. *katran* „смола“, мабуть, за темною барвою хребта; *севрюга* з тюрк. *sürü* „т. с.“, *балик* із тюрк. *balyq* „риба“, *тюлька* „др. рибка“ може з тюрк. *tülkü* „лис“?) дещо за російським посередництвом із фінських мов (*камбала* „бут“ із фін. *katpala* „т. с.“; *тюлень* „фока“ із япон. *tul’l’a* „т. с.“), дещо з італійського (*барбуля*, *венерка*, *гуля*, *гульдія*, *немертин*) чи Дунаєм з німецького (*стерлядь*, мабуть, із нім.-австр. *Stierl*“ бичок“). Всі ці назви чорноморських і озівських риб є теж переважливим показником, з якими економічними й політичними впливами в Чорномор’ї українцям приходилось впродовж історії зустрічатися: мова тут лише підтверджує факти, відомі з історії.

Сплавлювання солі, збіжжя й дерева річками балтійського та чорноморського басейнів (Сяном, Бугом і далі – Прип’яттю) з наших західних і північно-західних земель у 16–19 вв. почerez польську територію до балтійсько-ганзейських портів – внесло в нашу

термінологію сплаву низку північно-німецьких висловів, перейнятих імовірно за польським посередництвом. Це такі хоча б терміни річкового плавання, як: *тратва* „пліт, дараба“ (з поль. *trafta, tratwa*, що з сер.-гор.-нім. *trift* „сплав дерева“: *treiben* „гнати“!), *фліс, флісник* „сплавник“ (з поль. *flis, -ak, -nik* „т. с.“ з нім. *Floss, Flösse* „дараба“), *стерно* „корма“, *стерник* „корманич“ (з поль. *styr, ster, -nik*, а це з сгн. *stiure* „керма“), *шкута* „рід мор. судна“ (з поль. *szkuta*, що з сер.-дол.-нім. *schüte*, а це зі ст.-норд. *skuta*, „гострокінчастий вітрильник“, щось ніби „стріла“!), *галювати, галити* „тягти людьми чи кінсьми судно проти води“, галівник „канат тягти пором“ (з поль. *halić, holować*, а це з нім. *holen* „доставляти, нести“) та низка інших.

Пізніший часово – з 18–19 вв. сплав дерева південно-карпатськими річками в Дунай почерез малярську територію приніс із собою деякі малярські терміни в словництво наших гуцульських сплавників (напр. дараба „пліт“ з мад. *darab* „кусень“, що із слов’ян. *дробити!*; *тальба* „пліт, дараба“, що з мад. *talpa* „підощва“ – доречі, *підощвою* зветься дно плоскодонного судна в Черкащині; *гетаж* „кормильник на заднім плоті кількачленної дараби“, що з мад. *hajtasz* „під-, на-ганяч“, *ківетора* „половина тальби“, мабуть, з мад. *követő* „що йде слідом за ким“). Подібно зрештою сплав Прутом та Дністром у 19 в. почерез стик із румунами вніс деякі румунсько-мовні позичення (напр. гуцуль. *плотаиш* „плавач, дарабник“ з рум. *plutaș* „т. с.“, супроти рум. *pluta* „дараба“, що то зі слов’ян. *плѣтъ; марфа* „дерево, збиване в плоти для сплаву“, що з рум. *marfa* „товар на продаж“). Цікаво, що найвільнішу від тих чужомовних позичок дарабницьку термінологію виявляє словництво наших східньо-поліських і лівобережних річок, напр.: *плит, плоть* „пліт, дараба“ (добрий звуковий відповідник однозначного старопольського *plet!*), *оснач* „дарабник“ (мабуть, від слова *остень* „гострий кіл“ – відштовхувати дарабу від берегів!), *торок* „малий пліт із 3–4 деревин“ (від слова *терти* – об береги?), *трепло* „весло плота“.

Розріст козацької флотилії в 16–18 вв. та її стики з османською чорноморською флотою внесли в нашу судноплавну й морську термінологію й неодне тюркське слівце (*чайка* „коз. човен“ з осман. *şajka* „човен“, *каюк* „річковий човен з цілої колоди“, що з тюрк. *kajuk* „т. с.“; *чердак* „поклад, палуба“ з тюрк. *çardak* „тераса на 4 колонах“, з чого й наше давніше *чертог* „палата“, *бурундук* „канат від судової корми до набережного кнехта-паля“, що з тюрк. *burunduk* „повід і кільце до верблюжого носа“, тюрк. *бурун* це „ніс; ріг суходолу“, *ушкал* „пірат, річковий розбійник“, що почерез тюркське позичено з рос. *ушкуйник* „т. с.“, а це від назви волзького човна *ушкуй*, яке знову ж позичено з фіно-вепського *uškoj* „мале судно“, *сага* „річковий залив“, що з тюрк. *sagha* „устя річки“, та мабуть і *чалити* „прибивати дарабою до берега“, *чалка* „місце, де пристають дараби“, *чал* „могузка“, що з тюрк. *çalmak* „обмотувати, обв’язувати“ як теж: *байдак, байдара, -рка* „назви річкових суден“).

Зрештою тюрки-османи вчилися мореплавби в греків та в італійців (венеціян та генуезців) то ж і при окремих отаких наших позичках із османського йтиметься про первісні грецькі чи італійські слова (напр. *лиман* „гірло річки“ почерез осман. *liman* із грець. *limen* „озеро“, *демено* „кормильне весло“ почерез осман. *dümen* „кормило“ з італ. *timone* „т. с.“).

Розвиток вітрильного океанського плавання для завоювання колоній за морем як теж створення могутніх вітрильних флот у 16–17 вв. у країнах над Північним морем – головно в Голляндії й Англії – був причиною тому, що російський цар Петро I взяв собі

саме їх за зразок при розбудові модерної фльоти, спроваджуючи переважно голляндських майстрів-кораблебудівельників та висилаючи головню в Голляндію майбутніх моряків-старшин на виучку. Не дивниця, що голляндські корабельно-технічні й навігаційні вислови всеціло опановують усю новочасну морську термінологію не лиш російян, але й – нашу (напр. *гавань* „пристань“ з голл. *haven*; *верф* „кораблебудівельний варстат“ з голл. *werf*; *кнехт* „паля, об яку замотують причальний швартов“ з голл. *knecht* „т. с.; слуга“; *швартов* „причальний канат“ з голл. *zwaartouw* досл. „важкий канат“ з чого: *швартуватися* „причалювати“; *штурвал* „кермове колесо“ з голл. *stuur* „корма“ й рос. *вал*; *руль* „корма“ з голл. *roer* „т. с.“; *рея* „поперечина, на якій завішено вітрило“ з голл. *ree* „т. с.“; *машта* „щогла“ з голл. *mast*; *трюм* „нутровина корабля“ з голл. *(he) t ruim* „т. с.; простір“; *стенья* „долішня частина у складаній щоглі“ з голл. *steng* „т. с.; жердка“; *рангоут* „ощоглення судна“ з голл. *rondhout* „т. с.“ дослівно „кругляки, кругле дерево“; *шторм* „буря“ з голл. *storm*; *шміль* „безвітря, тиша“ з голл. *stil*; *бухта* „заточка“ з голл. *bocht*). Вистане хіба сказати, що згаданий уже голляндський дослідник цих позичок фан-Милен налічує їх ок. 1 200; не важно, що велика їх частина з зниклом вітрильної фльоти уже забулася чи забувається; більшість їх однак таки залишається в вітрильниковому спорті. Тільки брак смаку для плеканой лексики в літературній мові серед тодішніх творців російської літературної мови (а такий смак їм притупився був у наслідок повені церковнослов'янізмів!) і був причиною, що голляндські слова черпано без перебору обома пригорщами, не дивлячися на те, чи всі вони такі вже незаступні своїми рідними: іноді ними таки здубльовано свої рідні.

На деякі поняття, головню з морської тактики, а згодом і морської торгівлі, перейнято французькі вислови (напр., *абордаж* „підійдення борт об борт у бою до ворожого корабля й бойове опанування його власною залогою“ з франц. *abordage* „т. с.“; *каботаж* „прибережна мореплавба поміж портами власної країни“ з франц. *cabotage*; *caboter* „плавати вздовж берега“ – з еспан. *cabo* „ріг, мис“).

Інші знову терміни, – коли зокрема в 19 в. англійська фльота стала зразком для всіх інших, – принесено з англійської мови (*спардек* „найвищий поклад корабля“ з англ. *spardeck*, причому *spar* „рід бальок, брусів“, *a deck* „поклад, палуба“; *вельбот* „китобійне рибацьке судно“ з англ. *whaleboat* при чому *whale* „кит“; *a boat* „човен“; *дредноут* „тип бистроплавного опанциреного корабля англ. фльоти з 1905 р., згодом наслідований іншими“ з англ. *dreadnought* дослівно „не бійся нічого“; *лайнер* „пасажирсько-транспортний корабель, що курсує на означеній лінії“ з англ. *liner*: *line* „лінія“).

Мореплавцями серед слов'ян були ще головню поморсько-балтійські західнослов'янські племена (10–12 вв.), засимільовані згодом німцями (їх найсхідніші рештки це спольонізовані згодом кашуби!) та хорвати з-над Адрійського моря, що мореплавання вчилися знову ж від засимільованих ними іллірських племен (доречі, прекрасних піратів, що в I в. перед Хр. поважно загрозували були римським шляхам через Ядран у Грецію й Левант!) та від венеціанців (12–18 вв.). То ж ця хорватська морська термінологія багата в грецькі та італійські позички. При їх італійських виразах ідеться зчаста про тотожні з укр. чорноморськими й озівськими терміни: напр. наші *бунаца* „безвітряне, несхвильоване море“, *майстро* „півн.-зах. вітер“, *трамунтан* „півн.-схід. вітер“, *прова* „перед, ніс судна“, *кадина* „трипасмовий якорний канат“, *бора* „морозкий півн.-схід. вітер з Кавказу“, *майна!* „опустити (вітрила)!“, *віра!* „підняти!“ – ідентичні з далматинськими хорватськими, а походять з італійських – *bonaccia* „мор. тиша, штиль“,

maistro „пн.-зах. вітер“, *tramontana* „півн. вітер“ (дослівно „з-загірський“!), *prova* „перед судна“, *catena* „(якорний) ланцюг“, *bora* „півн. вітер“, (*am*) *mainare* „зібрати (вітрила)“, *virare* „змотати (якір)“.

Серед решти східних слов'ян добрими мореплавцями ще від княжої доби, крім новгородців, уславилися північно-російські помори, мешканці побережжя над Білим та Мурманським (себто Норманським!) морями, а що увібрали в свою мореплавну термінологію неодне з норвежського та з мови фінських племен (напр. *карбас* „дошане гострокінчасте парусно-гребне рибальське судно на Білім і Балт. морях“ із фіно-вепського *карбаз* „малий переносний човен“ тощо).

Серед польських племен знову ж єдино кашуби не втрачали впродовж усієї історії стику з морем і судноплаванням. Північно-німецька ганзейська гегемонія над Балтикою від 13 в. причинилася до того, що в судноплавне назовництво кашубів – а звідси й у загальне польське – увійшла низка півн.-німецьких висловів. Томуто польське морське словництво різниться від російського, а отже й від українського (головно щодо тих понять, які ввійшли в 17–18 вв.). Зрештою польська мова, вірна своїм характеристичним пуристським тенденціям, замінила низку варваризмів новотворами від поль. словних коренів (напр. *stocznia* „верф“, *stejká* „стень-езельгофт, шлапак-вкладня для щоглової стеньги“, *cuma* „швартов, притаганка, причальний кінець“ *plawa* „буер, плавак“, *tor wodny* „фарватер, стрижень“ тощо). Цікаво теж, що офіційне сов.-російське мовознавство, яке апробує такий прийом у ономастиці (називанні) мадярської, чеської, польської мов, – рішуче однак засуджує його як „вияв укр. буржуазного націоналізму“ в укр. мові (для прикладу варт порівняти відповідні місця в таких двох книгах: малограмотній з фахового боку „Історичній граматиці укр. мови“, Харків 1955, стор. 59, харківського українця Ф. П. Медведєва та в солідній граматиці мадяр. мови – К. Е. Майтинская: „Венгерский язык“ ч. 1, стор. 40–42, Москва 1955!); ідентичні з чеськими чи мадярськими й польськими новотвірні-пуристичні тенденції коштували підсоветських українців (Синявського, Смеречинського, Ганцова, Курилову, Кримського, Тимченка й десятки інших) на початку 1930-их рр. голови чи бодай довгорічного заслання. Та й у самій російській мові, і то й советського періоду, подібні ономастичні прийоми стосуються – тут, само собою, безкарно для творців пуристичних термінів (напр., *вертолёт* „гелікоптер“). Цей „діяматний“ парадокс стане зрозумілим, як пригадаємо собі, що в поляків, чехів, мадярів ідеться про відривання своєї лексики від романо-германських зразків, а в випадку українського мовного пуризму – про відривання лексики укр. мови від лексичних зразків (не важливо, що не все „найкращих і найпередовіших“!) російської мови. То ж ясно, що з діяматного становища перше – слухне, а друге – ні!

Вже таке хоча б побіжне вчислення тих ближчих і дальших мов, з яких нам упродовж історії приходилося позичати терміни (себто нерідко з ними і речі та поняття, що для їх окреслення вони служили!) – свідчить про широкі й різносторонні впливи, яких зазнало наше судноплавання від зарання історії. Україна це спершу південний ключ на торговому шляху зі Скандинавії в Візантію (осередок тодішнього культурного світу в Європі). Ясно, що первісна слов'янська рибальсько-суднова термінологія зазнає впливів від обох кінців цього шляху. З південно-слов'янськими перекладами християнської літератури ввійшла в наше морське словництво й маса органічно близьких нам південно-слов'янізмів: болгаризмів, македонізмів, сербізмів (напр., *копъно* „суходіл“, *обала* „мор. берег“, *пучина* „мор. глибини, нурти“, *ядро, ядръна* „вітрило“, *въляяти* „хвилювати

(море)“. Незахищене й неукріплене степове запліччя укр. частини чорноморського берега й було причиною, що ця перша експансія укр. племен до моря стала нетривким епізодом: наші приморські оселі на Тамані й Криму відтяли степовики від материка і вони з часом занесли та винародовилися, слід гадати. Кепське розчленування наших, північних, берегів Чорного моря завадило розвинути тим нашим оселям у якое морське князівство, – до того ж віч-на-віч повній військово-політичній перевазі візантійців на цьому – з імені хіба – „Руському“ морі. Степові кочовики й остаточно татарська наваля – на 4 сторіччя відштовхує нас від „Руського“ моря; це пов’язує наш північний захід з часом через Польщу (й Литву) з Балтикою, а отже й з німецько-ганзейською термінологією наших сплавників. Аж козацькі дніпрові *чайки* й *байдаки*, починаючи від кінця 16 віку, зв’язують нас знову з Чорним морем, що тоді починає зватися вже „Козацьким“ (як і перше – неслухно!). Хвиля тюркізмів вдирається в наше морське словництво. У наше постійне просування до берегів Озівського й Чорного морів вміщується наприкінці 17 в. й російська експансія туди ж: гвалтовна розбудова тут фльоти для боротьби з Туреччиною вводить неперетравленою повинь голландських германізмів, від якої наше морське словництво не прочунало й досі – під російським впливом.

З черги розглянемо нашу морську лексику подрібніше за окремими історичними етапами. Буде це одночасно й погляд на історію судноплавства та фльоти в нас.

Наша морська термінологія княжої доби розвинулася в основному на базі слов’янської рибальської й річкоплавної при незначному співдіянні старонордійської (варяжської), коли мова про народно-розмовне словництво, та при сильному болгарсько-македонської й грековізантійської – зокрема в випадку словництва книжної, літературної мови. Те останнє напливало до нас враз із перекладами церковно-релігійної літератури й далеко не завжди проникало в розмовну мову. Устійнити однак сьогодні межу поміж цими сферами лексики здебільша не можливо. Відсутність бо тих давніх, відомих із літератури термінів, по наших говірках іще не значить, що не було таких виразів у минулому. При тому лексика наших говірок і досі не вивчена достатньо ні в сучасному ні в історичному аспекті. До того ж слід пам’ятати і про відтіснення наших предків кочовиками від морських берегів: якраз ця обставина й пояснює немалу відчуженість нашої нової судноплавної лексики від давньоукраїнської. Це вислід і неорганічного зростання тут нового нашого словництва майже без зв’язку з давнішою добою; зрештою це факт помітний і в інших ділянках нашого громадського життя нової доби.

Староукраїнська **термінологія річково-морської географічної ділянки** вповні слов’янська своїм походженням: річка це *ріка*; потік це *ручай*, *пруд*, *струга*, *помил*; берег це *гора*, *пол*, *возполіє*, (каменистий) *корга*, (морський) *прикрай*, *поморіє*, *бережжіє*, *убережжє*; мілина це *пісок*, *рінь*, *вимол*, (камениста прибережна) *луда*, (коса) *кошка*; мілкий – *исопний*; бистрина – *борзина*, *протолч(іє)*, *стрижень*; русло – *ложє*, *роздол*, (висохле) *усох*; течія – *струя*, *оструєніє*, *отврат*; протока – *узмень*, *рвениця*, *увод*, *водоточа*, *соломя*; вир – *слап*; коліно річки – *плес*, (меандер) *круг*, *лука* (з чого: *лукавий* “з меандрами”); луг заливаний водою в повновіддя – *рель*, *розплав*, *затон*, *паволок*, *наволок*, *поймище*; водопад – *хляб*; підводні камені в руслі – *пороги*, *кості*; порожистий – *прудний*; гирло – *устіє*, *усть*, *уста*; гребля – *пересна*, *припор*, *тверділь*, *навал*; затока – *заток*, *губа*, *пазуха*; мис – *нос*, *рог*, *оток*; суходіл – *суха(я)*, *сухо*; океан – *дишуцєє море* (себто з прибоєм і відпливом!); поверхня (моря) – *снадь*, *пучина*, *ширина*; дно (моря) – *цілина*; заглиблення затоки – *холмниця*.

Подібне багатство виявляє й називництво **морсько-кліматичних явищ**: погода – *веремя*, (ясна) *ведро*, *яснина*; негода – *безкрайство*; шторм – *туча*, *буря*, *вихр*, *віялиця*, *жупелевина*, *чернява*, *трус*, *триволніє*, *треволненіє*, *привольство*, *мятеж* *вітрний*; водяна труба – *сморч*, *смерч*, *сморк*, *смерк*, *бурун* – *волна*, *вал*; бульбашка – *піна*, *гвор*, *гворок*, *-рець*; хвилювати – *сльпати*, *воднитися*, *мутитися*, *приснути*, *вляяти*; хвилювання – *рвеніє*; море схвильоване – *примутьное*, *многоволненоє*, (*много*) *мутное*, – спокійне: *безбурное*; зашуміти – *встутнути*; приплив – *излияніє*; – і відплив – *митіплутіє*, *митітеченіє*; захищене від вітру місце – *завітріє*; вдаряти (хвиля) – *приражатися*, (вихор) *похизити*; штиль – *утишеніє*, *тишина*; дріфт – *приплив*; вигладити поверхню води (про вітер) – *остекляти* (від: стькло „скло“!).

Доволі розвинуте й слівництво **риболовлі**, в основі спільне всім слов'янам, – зокрема при назвах річкових риб та найосновнішого рибальського приладдя. Є тут у нас і свої дальші утворення (*отмет* „невід“; *закол*, *учуг* „відгороджене місце на річці ловити рибу“; назви на рибалку: *неводич*, *рибарин*, *рибарь*, *рибитв*, *рибитник*, *риболов(ець)*, *кочетник* – від *кочета* „кілка – *кокота* в борті човна, що до нього прив'язане весло“, *сланник* „морський рибалка“, *тоня* „місце, де неводом ловлять рибу“. Їх поява свідчить про дальший самостійний уже в нас розвиток рибального ремесла.

Ще багатіше називництво різних **рибальсько-річкових і морсько-фльотних суден** зі складнішою вже й технікою будування. Чужомовні впливи тут помітно ще найвиразніше: назви, особливо ж великих морських суден, переважно позичені з грецького, подібно як назви складнішого (вітрильного) оснащення суден та деякі перевізні-пасажирські терміни. Все воно каже здогадуватися, що й самі ті речі та поняття перейmano тут з Візантії чи в меншій мірі від варяжських купців і дружинників.

Первісні слов'янські рибальсько-річкові судна (*судьно*, *судь*, *сьсудь*), як виходити з їх назв, – представляли собою колоди з товстих відземків дерев, видовбувані й випалювані аж до потрібної товщини днової й бортової стінки. Для перевірки тієї товщини проверчувано при обтісуванні дірку („*сторож*“), що її згодом забивано кілком. А щоб запобігти перевертанню судна, то зрубаний відземок спершу спускали на воду, щоб дослідити, яке він там займе положення й аж тоді починали з відповідного боку жолобити в нім середину для майбутнього судна. Про сліди такого виникання суден свідчать їх давніші й сьогоднішні назви, в корені яких звичайно скрита назва колоди (*ком'яга*, *дуб*, *дубас*, *човен* – старе *чълнь*, литовський відповідник якого *kelmas* це ще й досі „колода“! – *струг*, однодеревий *стружок*, *огара*, *гара*). Як і нинішній наш рибальський човен, це були випукло-днові судна-довбанці, що легко ховзають по поверхні води, але – тому що без днового, кільового гребеня – теж і нестійкі на бокове коливання; звідси то їх новіша жаргівлива назва „*душегубки*“. Для перевозу більшого тягару на другий берег служили плоско-днові мілкоосадні: *пором*, *поромя* (чи церковнослов'язований: *прам*), *павозок*, *паузок*, а то й: *плот* (*плит*) – кілька до купи збитих обчімханих від гилляк деревин. Теж термінологія плавби (*плути*, *плову*) наскрізь проглядна: *веслом* (утворене від *везти*) чи *опачиною* (мабуть, спершу назва на відворотне плесно долоні?) *гребли* (ніби лопатами землю!); звідси то й весло звали ще – *греблом*. Для якоїсь дальшої плавби такі судна були надто малі; щоб збільшити їх поємність, то їхні борти підвищувано додатковим обшиттям із дощок-„*набой*“: отакі „*набойні лоді*“ ставали вже й „*морянками*“ (морехідними суднами). Відображене воно і в назвах суден, що тоді нав'язують до назв

різних дерев'яних посудин: *лодя*, *лодка* (первісне „ночви“), *делва* (первісне „бочка“), *учан*, *вчан* (первісно „дощана посудина“; дехто волить тут приймати малоїмовірну позичку з половецького *иѣан* „човен“, а не рідне: (*дъс*) *чань*, *насад* (від насаджуваних, набиваних дошок; чи з уваги на варіант *носад* „т. с.“ дехто вбачає тут утворення від ніс „перед судна“, отже ніби „гострокінчасте судно“). Судна будував *дереводіля* (тесля); *скважні* (щілини, діри) *утлої* (дір'явої) *лоді глобив глобками* (плішками) й *осмолював точеницею*, *пеклом* (смолою).

Судноплавання в етнічно чужі терени принесло з собою й переймання від сусідів їхніх типів суден – враз із назвами: найбільш на Чорному морі від греків (згадувані вже: *корабль*, *буча*, *катарха/катарга*, *варка* „барка“, *галей/галія* – первісно „ласиця; рід риби“ – *скедія/скідь*, *сандалія*, *тришря* „трирема з потрійним рядом весел“, *кубара*, *олядія/оляд/лядь*). Йдеться тут здебільшого про великі морські судна. На російській півночі – в Новгороді – перейнято декілька назв від варягів (*буса*, *побуса*, *шнека*) на бойові судна; а ще більше назв на дрібні рибальські човни від балто-фінських племен (*ушкуй/скуй*, *кербатъ/карбас*, *лойва* – з фін. *laiva*, первісно „жоліб, яслі“). Крім слова *ушквал* (за козаччини це в нас уже „річковий розбійник“!), про інші оті північноросійські терміни годі сказати, наскільки вони були проникли й на українську територію. Багато чого – в тому й не одна грецька назва – прийшло було книжним шляхом від південних слов'ян: такому болгарському посередництву завдячуємо й біблійне *ковчег* „арка“ (що з тюркського *koburčak* „коробка, посудина“, отже з мови тюркських протоболгар).

З розвитком мореплавання розвинулася й техніка суднобудівництва та плавби: поруч давніх слов'янських термінів появляються й чужомовні позичення – знову ж головню з грецького та в меншій мірі із старонордійського. Та основні частини судна носять ще слов'янські окреслення: *перед* – *нос*, *чело*, *передний корг*, *пръждь* (церковно-славїзм! його укр. відповідник був би: * *пережь*); *зад* – *орма* (з уваги на те, що на судні бувало й два *кормила/правила*, себто теж на переді – отже крім кормчого, *кормника*, *кормителя*, (*у*)*правителя*, ще й *носник*, – то інколи *кормою* звали теж і „перед корабля“!); *дно* – *пучина*; *щогла* – *упруг*, *щегла* (зі старонордійського окреслення на вітрило!), *катартъ* (з грець.); *вітрило* – *ядро*, *ядрна*, *ядрило* (від їду, їхати!), *пря* (фін. *purje* „т. с.“), *парус* (з грець., де це первісно „шматок сукна“), *ин*, *ныи* (неясного походження рідкі назви!); *якір* – *котва*, *котка*, *укоть*, *ставило*, *якорь* (з варяжського), *анкура* (з грецького); *рей* – *рая*, *рилинъ*, *ріль*; *снасть* – *съсуд*, *пристроя*; *канат* – *бечева*, *веревка*, *уже*, *ужище* (поруч: новгородське *шейма* „якорний канат“, позичене через японське зі старонордій. *simi* „канат“); *черпак* (вичерпувати воду з човна) – *спол*.

Техніку будування глибоких воєнних суден з гребцями, схованими під палубою, мабуть, перейняли на Україні аж зчасом – може від византійців, бо факт застосування таких суден на Дніпрі в половині 12 в. відмічує літописець під 1151 р.: „Ізяслав придумав бо лоді неабияк: гребців у них не було видно, одні лиш весла можна було бачити; самі бо лоді були покриті дошками“. Самі однак назви: *палуба*, *полуба* (себто ніби „покриття корою“!), *поклад*, *мост* (себто „наметані дошки“!) – походженням свої й промовляють за місцевим виникненням цієї техніки. Подібно слов'янські походженням і терміни подорожньо-купецької ділянки: *морець* – *морянин*, *корабльник*, *пловець*, *повозник*, *поводник*; *супутник* – *всадник* (від: *всісти в корабль*), *присадник*, *с'отходник*, *спутник*; *гребець* – *лодейник*; *трап* (драбинка на корабель) – *кольце*; *фрахт* – *рухла*, *рухло*; *приміщення під палубою* – *подниця* (від: *дно*!), *пождь*; *харч на дорогу* –

борошень; пристань – *изсад, отишиє, пристан(ище), пристаялище, примост*; сісти на мілину – *заслянути*; розбитися – *избитися, уразитися, тапати*; потонути – *погрузитися, погрязнути, поничи*. Трапляються тут однак і грецькі походженнями терміни, як от: *навклир* „хазяїн корабля; кормчий“ (*navkliros* „т. с.“), *налон* „плата за проїзд кораблем“ (*navlon* „т. с.“), *акти* „мор. берег“ (*akti* „т. с.“), *лимень* „пристань, гавань“ (*limin* „т. с.“), *пиргос, пирг* „кам’яна вежа, стіна над морським берегом“ (*pyrghos* „вежа“), *фанарь* „ліхтарня“ (*fonári* „т. с.“, що попало навіть у половецьке як *fanar!*). *Каторгу*, себто неволю на гребному судні перекладано з грецька як – „*лодійну тяготу*“.

Слід підкреслити, що майже всі відомі терміни вітрильної навігації – походженням теж слов’янські: (вітер) сильний – *толстий, рамний, рамянний, сврат* (себто: *зворот!); слабий – *тонкий*; попутний – *покось(ний), стройний, погодіє, повітріє*; противний – (су)противний; північний – *сівер*; південний – *уг (юг), літний*; обійти волоком пороги – *оболочитися*.

На *гречника* (купця, що торгував з Візантією) чигали по дорозі небезпеки не лиш на Дніпрових порогах, але й на морі – *хусарі* (морські розбійники), що *хусували* навіть у галіях (від: *хуса* „набіг, розбій“, що з готсь. *hansa* „юрба, загін“). Звали цих небажаних гостей ще й своїм рідним словом – *потопники* (від затоплювання здобутого й пограбованого судна) абож *іскусники*; це останнє це калька-переклад їх грецької назви *piratis* (до *pejráo* „пробую, досвідчую; нападаю“); „*ключами*“ (баграми-гаками) чіплялися вони за здобуване судно.

Оця доволі розвинена наша судноплавна термінологія княжої України заниділа в нас із татарською навалою та з опануванням нашого морського побережжя кочовиками. Перетривала, правда, й низка термінів – головню тих, що пов’язані з річковим судноплаванням та рибальством. Не слід бо забувати, що дніпровськими суднами користувалася транзитна торгівля турецько-московська і в литовську добу 14–16 вв. Зайняття ж пристанів Криму та ще Дністрового лиману генуезькими купцями в 13–15 вв. і отже їх стики там з українським населенням – внесли в нашу судноплавну термінологію низку італійських позичок, живих і досьогодні в приозівських говірках. Їх ми вже називали; стосуються ж вони головню термінології суднобудування та навігації. Неодне тут могли бути перейняти гребці-невільники на тих італійських галерах, то знову ж – українське населення міст, що були під генуезькою владою. Дещо могло тут прийти й пізніш – наприкінці 17 в., коли Петро I свою озівську фльоту розбудовував і італійськими інженерами та офіцерами, школеними у Венеції.

Постійний контакт із тюркськими народами на річкових шляхах Дністром, Дніпром, Дінцем – ще від часів нашої суцільної колонізації над Чорним і Озівським морями в 6–10 вв. не міг не залишити слідів і в судноплавній лексиці. Спершу це було перенімання розвиненішої техніки рибальства й судноплавання кочовиками – від нас. Доказом тому слід уважати проникнення відповідних лексичних позичок із мови наших причорноморських предків у половині 9 в. в мову малярських кочовиків, що то близько 830 р. вийшли з-над Кубані й стали просуватися в напрямі Буджаку, щоб звідси 895 р. перейти в Панонську низовину. На Причорномор’ї займалися вони, як і всі кочовики, м. і. і ловленням невольника та його торгівлею з візантійцями. На думку малярського слявіста І. Кнежі („*Слов’янські позички в маляр. мові*“, 1955, по-маляр.), малярі позичили тут такі рибальські терміни, як: *iszar* „намул“ (з якогось ст.-укр. *изсон*), *szégye* „прилад до риболовлі“ (з якогось укр. *сіжа*), *tanya* „річкова глибина; (рибальський) курінь над водою; шопа; хутір“ (з укр. *тоня*), *naszád* „річкове судно“ (з ст.-укр. *насад*), *varsa* „верша,

рибаль. прилад“ (укр. *верша*), *ikra* „ікра“. Не станемо тут входити в справу інших мадярських позичок з мов наших предків. Може це від них таки мадяри позичили й такі терміни, як: *karab* „човник“, *ladik* „човен“, чи *vitrola* „вітрило“ (їх Кнєжа вважає сербїзмами!); це зокрема насувається мимоволі ще й тому, що й аналогічні половецькі судноплавні терміни – *kerep* „корабель“, *samala* „смола“ – позичені ймовірно з мов наших предків також.

Воно правда, що судноплавання в кочових народів стояло без порівняння нижче від його стану хоча б на Україні, а тим самим – напрям позичень міг іти спершу з українського до їх мов. Все ж наявність південно-басарабських бродників-берладників, рибалок (і піратів), з їх певно немалою примішкою тюркських етнічних елементів, ходження наших залозників-чумаків по сіль у кримсько-татарські лимани, бойові контакти – морські походи запорожців у 16–17 вв. на татарське й османське побережжя, побут бранців і полонених козаків на важкій „корабельній тяготі“ (на *каторгах-галерах*) як гребців – все воно відкривало шлях тюркським позичкам у нашу судноплавну лексику. В багатьох випадках ішлося про перейняті османами італійсько-грецькі назви. Насамперід з тюркських мов прийшла низка водно-географічних і морсько-кліматичних окреслень (*лиман*, *сага* „річковий залив“, *хуртовина* – з чого далі й *хвирса* „в’юга“, *єрик* „рукав річки, затока“ з тюрк. *jaryk* „наводнювальний рів, канава“, *чичмаря* „дрібний дощик“ – осм. *çiğ* „сеч“, далі – рибальських термінів, живих і досі по приморських рибальських промислах (*тафа* „рибальська артіль“ – осман. *taufa* „залога судна; морець“, *шепотинник* „купець на рибу“ – осман. *şufiy(uko)* „жид“, *балберка* „рід крючків на рибу на шнурку з поплавцями“ – осман. *beraber* „разом“, *едек* „довгий канат тягти човен вздовж берега“ – тувін. *üdc-* „супроводжати“, *üdekçi* „супровідник“, *койлуту* „складати канат кружевами“ – осман. *koymak* „складати“, *тербук* „рід сака на обручі“ – осман. *torba* „мішок“, *тузлук* „розсіл солити рибу“ – осман. *tuz* „сіль“, *tuzlu* „солоний“, *чинбурка* „коліщатко на бичеві лямки тягнути невід“ – осман. *çuta* „канат“ і *burun* „ніс“). Сюди слід додати й низку судових назв і їх частин (крім уже згаданих: *чал* „канат“, *чалити*, *чердак*, *демено*, *бурундук*), як от: *чайка* „козацький човен“ (осман. *şajka* „човен“), *темія* „велике судно“ (осман. *gemi* „корабель“), *сала* „козацький плотик при переправі, на який складано зброю й одяг та прив’язувано коневі до хвоста“ (осман. *sal* „плотик“) та може й: *чійма* „вітрило“ (з осман. *çalma* „завій“?). З тюркського пішов і важливий термін річково-морського „промислу“ – *ушкал* „пірат“, а далі назва придунайського українця *буткóл* (при чому в першій частині слід здогадуватися осман. *put* „ідол; хрест“ як лайливої прізви християнина); з тим останнім імовірно в’яжеться й окреслення українсько-татарського перекладача – *бут*.

Зустрічаючися десь від 13–14 в. при долішньому Дунаю й Дністрі з інтенсивною експансією волосько-молдавського населення, наші предки перейняли не одне з річкової судноплавної та рибальської термінології саме від нього. А що румуни свою судноплавну лексику позичили у великій мірі від слов’янських болгар, то майже при кожному такому позиченні з румунської мови йдеться про первісно слов’янські вирази; їх легко розпізнати при порівнянні з відповідними українськими словами, бо їхня фонетика не відповідає укр. розвиткові. Будуть тут такі здебільша загально знані вирази, як от: *гурло* (рум. *gîrla* „річка, рукав річки“ з болгар. *гърло*; укр. *горло*), *керма* „провід; кормило“, *керманич* (рум. *cîrma* „кормило“ з болг. *кърма*; укр. *корма*), *гард* „перегорода на річці для риболовлі“ (рум. *gard* „загорожа, затон“ – його укр. відповідник це *город!*); а далі:

люнтра „вузкий довгий човен“ (з рум. *luntre* „баркас“, що з італ. *londra* „човен“), *чинь* „жердка підпирати бік плота чи берлини, щоб їх поставити просто, якщо вони нахилені“ (з рум. *ciochină* „гачок; бадилина“), *турунчук* „бистрий глибокий рукав річки“ (з рум. *torent* „бистрий потік, струя“). Сьогодні ці вирази виступають головно в південно-західній смузі укр. території: від Одещини й Добруджі по Покуття й Гуцульщину.

Тоді, як обговорювані оце рибальсько-судноплавні терміни увійшли в наші приморські говірки й живі досьогодні, то судноплавні терміни німецько-польського походження, які до нас стали втискатися з розвитком річкової торгівлі від 14 в. Сяном–Вислою, Бугом–Вислою й Німаном, – назагал хвилі польонізмів у нашій літ. мові 16–18 вв. не перетривали й у говірках якомсь здебільша зникли. Їх відмічує у „Лексиконі славно-росському“ 1627 р. П. Беринда як відповідники церковнослов’янських і староукраїнських термінів, вони трапляються в мові тогочасних (зах.-укр.) письменників, сьогодні однак їх переважно немає не то, що в літ. мові, але навіть у наших найзахідніших говірках. Можливо, що йшлося тут тоді просто про вислови з фахової термінології зах.-укр. дарабників-плотарів („*флисників*“) і тому вони – враз із зником самої професії у 18–19 в. – теж зникли.

Виринає в нас у згаданому періоді низка польонізмів на окреслення морських і атмосферичних понять (*отхлань* „безодня“, *виспа* „острів“, *фаля* „мор. хвиля“, *вільготність* „вогкість“, *віяльниця-вітр попудливий*; *хвіятися*, *колібатися* „хвилювати“) на суднобудівельні й навігаційні поняття (*окрут* „корабель“, *лина*, *поврозок* „канат“, *стир* „кормило“, *стирник* корабельний „керманич“, *стирувати* „керувати судном“, *жатель* „вітрило“ (нім. *Segel*), *машт окрутовий* „щогла“ (нім. *Mast*), *флис*, *флисник* „гребець“, *пропорець* „стяг“, *коловорот* „баран-лебідка“. Це ймовірно тоді замандрував у наші західні гагілки загадковий *жельман* – з поль. *zejman* „старий досвідчений моряк“, а далі „пройдисвіт, що такого моряка вдає“ (з нім. *Seemann* „моряк“).

Такий наплив маси польонізмів і германізмів у цю ділянку зрозуміємо, як зважити, що з розгорненням збіжжово-фільварочної шляхетської господарки в 16 в. майже кожен заможніший землевласник-шляхтич сплавлював раз або й двічі в рік (весною й восени після молотьби) збіжжя до Гданська найманими або й власними *флисниками* (*орилями* – первісно це, мабуть, „воєнний морець“ від назви воєнного балтійського – швед.-нім. корабля 17 в. *orlog*), що мали вироблену свою цехову термінологію, сперту на польсько-німецькій лексичній основі. Ті флисники здебільша продавали сплавлювані судна – хоч враз із збіжжям хоч окремо на розбірковий матеріал – і тоді вже пішки верталися додому. Тоді як серед назв їх суден поруч німецьких позичок (*шкута* „найбільше, 2-маштове навіть, судно“, *ліхтан* „мале судно до ліхтування-розвантажування шкути“, *бат* „вітрильний перевізний човен“, *таляра*, *люза*, *берлина*; *тратва*) трапляються ще й слов’янські назви (*ком’яга*, *дубас*, *бик*, *коза*; на Дніпрі ще й козацька – *лина!*), то термінологія судового оснащення, залоги й навігації майже вповні німецька походження. Харчами завідував *шипер*; при *стирі* (*руделі*) судна стояв *стерник* (*ротман*) і його відповідник на *штабі* (носі судна) – *штабник*. *Ладунок* збіжжя міряли *лаштами* (нім. *Last*); помічником *лоцмана* „керівника судна“ був *ботсман*. 16–20 *флисників шкути* відштовхували *сприсами* (дрючками) судно від берега, на річці держалися *бакборту* („лівого берега“), *штемборту* („правого берега“) й середини, а як доплили до *порту*, то *трагували* (причалювали) до берега й *шафували* (зсипували) *фрахт* (вантаж) у *шпихлірі*, *ліхтуючи* (розвантажуючи) його поменшими *ліхтанами* на мілкій воді. Коли приходилося

вертатися з судном додому, то одні *жаглі* (вітрила) на *маштах* помагали проти струї небагато: *галяру* приходилося важко *галювати* (волікти; з чого може наше – *гарувати* „важко працювати“) *галівниками-линами* здовж берега. Після щасливого *фррияру* (весняного сплаву) *фричів* (новаків) *фрищували* тоді на справжніх *флисників*. Тоді як дрогобицько-самбірська сіль, карпатський *поташи*, галицька смола й збіжжя йшли отак Сяном, Бугом і Вислою до Гданська (а теж – у меншій мірі – Дністром і Прутом у Молдаву–Туреччину!), то волинське збіжжя, польський *дьоготь*, *смола*, *дерево* – ішли хоч Німаном до Прус, хоч Прип'яттю й Дніпром на Запоріжжя й далі в Чорне море (Крим, Туреччина). Не слід забувати, що Січ 18 в. це важливий транзитний центр, що вів внутрішньо-укр. й закордонну (з Польщею, Кримом, Туреччиною) суходільну й морську торгівлю: у Січ на р. Підпільній щорік запливало 5–10 турецьких кораблів та й самі запорожці човнами возили товари в Очаків на торги; запорожські 4 північні *паланки* (на Орелі й Самарі) продукували збіжжя, а 4 південні приморські – займалися риболовлю й добуванням лиманської солі у *прогноях* (прибережних лягунах). Подібно водною артерією – зокрема для транзитної торгівлі Туреччини з Московщиною – були Дніпро–Десна–Сейм: і тут збереглася незасміченою германізмами термінологія сплаву *осначів* (плотарів) і *бурлак*. Саме на ній як і на приморсько-рибальській нашій лексиці змогла б опертися й наша модерна судноплавна термінологія, якщо в ній колись буде поставлене питання про її очищення від голляндизмів чи англїзмів, наплилих до нас у 18–19 вв. почerez російську мову.

Саме ті германізми, доречі, й досі ще не перетравлені українською мовою зі словотвірного погляду, – мали й мають посьогодні неперевершений вплив на наше морське називництво. Принесли їх голляндці й англїйці, що то як суднобудівельні інженери й техніки від кінця 17 в. прибувають до Петербурга, Москви, над Каспій, над Оку, до Вороніжа, до Брянська – й тут керують працями в відповідних корабельнях, а далі як флотні старшини (враз із данцями, французами, італїйцями) вишколюють морців російської флоту та командують ними в боях. Для всіх тут новозасвоюваних понять російська мова приймає повинь голляндизмів – і то й на низах, – переймаючи їх від майстрів-чужинців; на верхах же це робиться при перекладах відповідної західньої фахової літератури та воєнно-морських уставів, неохайно вводючи такі варваризми і в російський текст. Те останнє особливо тут поширилося в перших десятиліттях 18 в. Наскільки швидко вривається ця нова зголландшена термінологія і в літ. мову наших лівобережних освічених прошарків, про те свідчать хоча б відповідні місця із *щоденника* Якова Маркевича уже з другої половини 1720-тих років, де при записах із Каспію вже зустрічаємо всі оті – *боти*, *гекботи*, *щерботи*, *гавані*, *мічманів*. До поширення отієї нової морської термінології в нас особливо причинилася розбудова корабельні (*верфю*) в Вороніжі від 1696 р. як бази для рос. флоту, що здобуває Озів та опановує Озівське море, а далі – розбудова твердині й порту в Таганрозі. Крім того, що наші козаки попадають і як морці до рос. флоту і як робітники та майстри до корабелень – скрізь переймаючи цю нову рос.-голландську термінологію, – вони ще зустрічаються з нею постійно і хоча б як рибалки приозівської калміньської паланки. Про козацьких майстрів по корабельних варстатах Таганрогу й Ростова оповідає й німецький подорожник, акад. А. Й. Гюльденштедт при нагоді своєї подорожі тудию 1771 р. (А. J. G. *G. Güldenstädt: Reise durch Russland*, 1791).

Голляндизми тепер розливаються по всіх ділянках, пов'язаних із судноплаванням, витісняючи з офіційної термінології низку своїх, слов'янських термінів. Майже скрізь ідеться тут про іменники та в куди меншій мірі про дієслова. Велика їх частина вже

вийшла з ужитку – з зником вітрильної фльоти. Більш-менш повний їх перелік у російській мові можна знайти в згадуваних уже працях Н. Смірнова та Р. фан-дер-Милена. Ми не називатимемо тут їх усіх, обмежимося лиш до наймаркантишших із кожної галузі. – В ділянці водно-морської географії й кліматології появляються: *бухта* „затока“ (*bocht*), *шторм* „бура“ (*storm*), *штиль* „безвітря“ (*stil* „тихий, спокійний“), *штувати* „дути; хвилювати, бризкати“ (*spulen* „провівати; пускати воду“, первісно „плювати“), *дюна* „піщана надма“ (*duin*), *гавань* „пристань“ (*haven*), *рейд* „місце перед портом, де заякорюються кораблі“ (*reede*, споріднене з нім. *bereit*, англ. *ready* „готовий“, давніш „місце, де оснащувалися й готовилися в дорогу кораблі“), *верф* „корабельня“ (*werf*, первісно „місце, де обертають сюди й туди“), *стапель* „споруда, риштовання в верфі, де будують корабель“ (*stapel*, первісно „стовбур, підпора“), *док* „споруда ремонтувати підводну частину судна“ (*dok*, первісно „водяний жолібець; водопровід“), *елінги* „споруда витягати корабель на берег“ (*helling*, первісно „склін, схил“), *шлюза* „запірна споруда на каналі“ (*sluis*, первісно „запруда, клюза“), *фарватер* „стрижень русла проїздної для суден глибини (*vaarwater*, дослівно „проплавна вода“).

З голляндського перейнято тоді й низку назв суден, головно морехідних: *баржа* „вантажне волочне судно“ (*barge*), *барк* „3-маштовець з рейовими парусами фок- і грот-машти та гафельними парусами безань-машти“ (*bark*), *баркас* „гребна шалюпа воєнного корабля“ (*barkas*), *бот* „1-маштове вантажне судно“ (*boot*, первісно „відземок, балка“), *пакетбот* „поштове судно“ (*pakketboot*), *брандвахта* „військове вартове судно в пристані“ (*brandwacht* „пожарна варта“), *брандер* „запалене судно, пускане на ворожу ескадру“ (*brander*), *галіот* „малий вітрильник з заокругленим ахтерштевенем/гузою“ (*galjoet*), *галіяс* „рід галери 2–3-маштової з 30–50 парами весел“ (*galjas*), *крюйсер/крейсер* „кружляк, воєнне судно для віддалених від бази дій на ворожих комунікаційних лініях“ (*kruiser*, від *kruisen* „перехрещувати, перетинати“), *іхербот* „мілкоосадне судно плавати при берегах зі шхерами, скалистими острівцями“ (*scheerboot*), *іхуна* „2–7-маштовий вітрильник з гафельними парусами“ (*schoener*, що з англ. *scoop* „кидати камінці по воді плазом, щоб сковзали поверхнею“), *яхта* „спортовий швидкий невеликий вітрильник“ (*jacht*, первісно „ловецьке судно“).

З голляндського ж пішли назви частин корабля й майже усіх його головних конструкційних деталей: *дек* „поклад“ (*dek*, себто „накриття“), *кіль* „поздовжна днова балка чи їх в'язання від фор- до ахтер-штевеня“ (*kiel*, первісно „горлянка“), *штевень* „балка-продовження кілю вгору на обох кінцях: *фор-штевень* – передня, *ахтер-штевень* – задня“ (*stevan*, первісно „стояк-відземок“), *борт* „бокова стінка-обшиття судна“ (*boord*, первісно „дошка“), *трюм* „нутровина судна“ (*het ruim*, себто „простір“), *камбуз* „корабельна кухня“ (*kombuis*, первісно „відгороджена припасова комірка“), *койка* „прикріплене до стіни ліжко на судні“ (*kooi*, первісно „обшальована комірка“), *каюта* „житлове приміщення на судні“ (*kajuit*, первісно „халупка з койкою“), *кубрик* „обширніше приміщення для суднової залогі“ (*koefbrug* „спідній поклад судна“, дослівно „коров'ячий поміст“), *галюн* „різьблена прикраса на дзьобі судна; корабельний кльозет“ (*galjoen*, первісно „галеона, 3–4-маштовий, дзьобастий воєнний вітрильник“), *кнехт* „паля на покладі або причалі намотувати кінець швартову причалюючи“ (*knecht* „парубок, служка“), *шпіль* „доземний коловорот піднімати ланцюг якора“ (*spil*, дослівно „веретено“), *шнігат* „отвір у *фальшборті* (надпалубній частині борту) для стікання напалубної води“ (*spiegat*, дослівно „виплювна діра, доріжка“), *домкрат* „підйомна вантажна

вінда“ (*dommekracht*, дослівно „сила великого пальця“), *шланг* „вуж, рукав передавати рідину“ (*slang* „вуж“), *трян* „східці“ (*trap* „т. с.“), *анишук* „ручний важіль-підойма підважувати тягарі“ (*handspraak*, дослівно „голінна кістка передрамени“), *ринда* „полуденешне дзвоняче корабельного дзвону“ (зі сплутання голл. *ronde* „рунда“ й англ. *ring the bell* „бити в дзвін“!), *швабра* „сушка з розплетених старих канатів стягати воду на покладі“ (*zwabber*), *драїти* „змивати палубу“ (*draaien*, дослівно „викручувати“ себто мийку, швабру з води!), чи то назва матроських шапок: *зюдвестка* „моряцький капелюх, що ним рибалки захищаються перед („південно-західнім“) буревієм“ (*zuidwester*).

Подібно ж без знайомости голляндщини нефахівцеві незрозумілою буде й термінологія оснащення судна маштами, вітрилами й *такелажем* (линвами). На о маштування складаються:

1) *машти*: *фок-*, *грот-* (перша й друга) та *бізань-* або *крюйс-* *машта* (*fokke-* „підтяжна“, *groot-* „велика“, *bezaan-* „середуща“, *kruis-* „хрестова“), – кожна з одної жердини, або складені з кількох надточуваних кусків *стеньг* (*steng* „жердка“); отже перші надточення машт вгору звуться *стеньги* (*фок-*, *грот-*, *бізань-*), другі надточення звуться *брамстеньги*, *брам* „чепурність“ отже „чепурні“ (*фок-*, *грот-*, *бізань-*) і врешті треті надточення – *бомбрамстеньги*, *boven* „горішній“ (*фок-*, *грот-*, *бізань-*); спюювальний башмак машти й стеньги це *езельгофт* (*ezelshoofd* „осляче копито“); площадка при споєнні фокмашти зі стеньгою зветься (*фок*) *марс* (*mars* „кіш“), при інших споєннях *салінг*, *zaling* (*фок-*, *грот-*, *бізань-*);

2) *реї* – поземі перекладки, на яких завішуються *ліки*, *lijk* „рубцева мотузка“, – простокутних вітрил (на *фокмашти* це від низу: *фока-реї*, долішній і горішній *формарса-реї*, *voor* „перед“, дол. і гор. *фокбрам-реї* і *форбомбрам-реї*; те ж саме на *гротмашти*; на *бізань-машти*: *бегін-реї*, *begijn*, дол. і гор. *крюйсмарса-*, *крюйсбрам-* і *крюйсбомбрам-реї*);

3) *гафелі* – скісно вгору прикріплені одним кінцем до горішньої частини машти *реї* (*gaffel* „вила“), на яких завішуються тоді трапезоїдні вітрила (*трисель*); залежно від машти звуться: *грота-гафель*, *бізань-гафель*;

4) *гіки* (*gijk* „обертальна жердка“) або *боми* (*boom* „деревище“) – поземо прикріплені одним кінцем до долішньої частини машти жердини, до яких причеплено спідній рубець трапезоїдного вітрила (залежно від машти звуться: *грота-бом*, *бізань-бом*);

5) *букишпріт* (*boeg* „заокруглений перед судна; перса“, *spriet* „жердина“) з *бом-стеньгою* – як скісно-припіднята балка на дзьобі вітрильника.

На *вітрильне* оснащення складається ціла система:

1) *прямокутних* вітрил, причеплених до *реї*, які в першій від низу верстві звуться лиш за своїми *маштами* (*фок*, *грот*, *бізань* або *бегін*), а в вищих – як іти від низу – звуться за своїми *реями* з дочепленим *-сель* (цебто *-zeil* „вітрило“): на *фокмашти* – дол. і гор. *марсель*, дол. і гор. *форбрамсель*, *форбомбрамсель*; на *гротмашти* – дол. і гор. *гротмарсель*, дол. і гор. *гротбрамсель*, *гротбомбрамсель*; на *крюйс-машти* – дол. і гор. *крюйсмарсель*, *крюйсбрамсель*, *крюйсбомбрамсель*;

2) *гафельних* вітрил, названих за маштами (*фок*, *грот*, *бізань*) і їхніх *трикутних допарків* між гафелем і вершком машти – *топселів* (*top* „вершок“): *фок-*, *грот-*, *бізань-топсель*;

3) *трикутних* вітрил на *штаках* (*stág*), *линвах*, що кріплять машту й стеньгу допереду – *штакселів* (*stagzeil*) і *анселів* (*aap* „мавпа“, себто „мавп’яче вітрило“!);

4) трикутних вітрил *кліверів* (*kluiver* від *kluijf* „кіготь; відний перстень, на яким це вітрило ходить“) на таких же *штаках*, линвах, що кріплять *фокмашту* й її надточення до дзьобового *букипріту*.

На *линвове* оснащення складається *такелаж* (*takelage; takel* „суднові уживи“): а) *стоючий*, нерухомий (різні непорушні линви: *ванти* – *want* „сукана мотузка“ – що кріплять машту з її надточинами від боків; *штаки*, що кріплять машту до переду; *фордуни* (*pardoen*), що кріплять її до заду); б) *біжний*, рухомий – *реї* й *тафелі* підняти (*фал*, *val* „петля“; *pen, reep* „пасок“; *гардель, kardeel*, первісно „мотузка, кодола“) та опускати, як теж окремі вітрила розтягати (*булінь, boelijn* „прив'язна линва“, *ихот, schoot* „пола, спідній кінчик вітрила; линва до його напинання“) й збирати (*гордень, gording* „пояси“, *гейтов, тітов, geitouw* „мотуззя“; для скісних вітрил – *нірал, neerhaler* „стягач“). Виключно голляндська й специфікована термінологія різних канатних деталей (*талі* „б'лок підйомний“, *talie; шлат* „звій, круживо канату“, *slag; шкентель* „кінець канату з б'лком“, *schenkel; ковш* „металевий хомутик в петлі канату“, *kous*), подібно й якірна (*верпанкер* „завізний якір“, *werpen* „кидати“; *кабельтов* „якірний канат“, *kabel-touw; томбуї* „поплавець, що вказує місце зачіпу якора на дні“, *tonne-boei; буйрен* „канат від якора до томбуя“, *boei-reep*). Те саме помічається в термінології морецьких ранг (*флагман* „адмірал“, *vlagman; боцман* „бунчужний“, *boots-man; матрос, мат* „морець“, *matroos, maat; шкіпер* „капітан корабля“, *schipper; юнта* „корабельний хлопець“, *jongen*) і врешті в навігаційних термінах, де перейнято з голляндського навіть окреслення на всі напрямки „рожі вітрів“ (*норд, ост, вест, зюд* „південь“, *зuid, зюд-вест* „півд.-захід“, *зюд-вест-тень-вест* „півд. захід до заходу“, *зюд-вест-тень-зюд* „півд. захід до півдня“, *zuid west ten zuiden*) і загалом вітрильного плавання (*фордевінд* „повний попутний вітер; ф-д правого/лівого *бакштату* „справа чи зліва ззаду“; *гальфвінд* правого/лівого *гальсу* „боковий вітер з-права/з-ліва“, *бейдевінд* „супротивний вітер“, *hals* „канат до спіднього кінчика вітрила“, *дрейфти* „відходити від наміченого курсу“, *drijven* „гнати“, *буксирувати* „тягти інше судно на линві“, *boegseeren; кільватер* „слід за судном на воді“, *kiel-water*).

Невелике порівняно число позичень з німецької мови: *пакгавз* „складовий магазин у пристані“, *Packhaus*, *врак* „рештки розбитого корабля“, *Wrack* „непотріб, забраковане“, *вахта* „варта“, *Wacht* тощо.

З французького увійшло впродовж 18–19 вв. у нашу судноплавну термінологію теж деяке число позичень; крім назв суден (*шаланда* „плоскодневе річкове судно“, *chaland*, те саме слово, що *олядь!*; *понтон* „підмостовий човен“, *ponton*), це терміни навігації й воєнно-морської тактики (*каботаж* „прибережне плавання“, *екіпаж* „залога“, *équipage, тонаж* „поємність судна“, *tonnage, абордаж* „зчіплення з ворожим судном і опанування його рукопашним боєм“, *abordage, десант* „висадка“, *descente, гардемарін* „кадет-морець“, *garde-marine*).

Щодо чисельности то за голляндськими позичками в нашій морській термінології стоять на другому місці ще хіба англізми; стосуються вони – як і ті перші – насамперед термінології різних суден, *рибальських* і *воєнних* (*клінер* „швидкий торговельний вітрильник“, *clipper; катер* „велике гребне судно; транспортне судно; 1-маштовий вітрильник“, *cutter* ніби „перетинач хвиль“, *бриг* „2-маштовий вітрильник“, *brig; дрейфтер* „риболовний парохід“, *drifter* від *drift* – плавання на течії; *травлер* „т. с.“, *trawler* від широкого невода *trawl* – з чого й *тралити* „провірювати глибину й ширину підводного терену“, *сейнер* „рибаль, моточовен“ *seiner* від *seine* „рід невода“, *трамп* „вантажне судно без окреслених

ліній курсування”, *tramp* „т. с.; волоцюга; *рейдер* „воєн. корабель з окремими задачами“, *raider* від *raid* „набіг“); велике число англійських позичок стосується технічних деталей суден, при тому головню – модерних кораблів і їх апаратури (*бімс* „поперечний підпалубний брус“, *beams* „балки“; *кільсон* „днищове поздовжнє в’язання судна“, *keelson*; *триммер* „ладувальний механізм-розкидувач у трюмі для сипких тіл“, *trimmer*). Англійськими позиченнями опанована ділянка модерної морської торгівлі й права (*чартер* „фрахтове домовлення“, *charter*; *абандон* „зречення судновласником зі свого асекурованого майна“, *abandon* „зректись“; *ордер* „доручення, розпорядження“, *order* „наказ“); трапляються англізми при назвах портових споруд (*нірс* „простопадний до набережної двосторонній причал“, *piers* „кам’яні стовпи“), рідше в водно-морській кліматології (*шквал* „зрив вітру, бирса“, *squall* „шум, крик“) та в назвах морецьких ранг (*мічман* „підхорунжий“, *midshipman* „морецькадет“). У відрізненні від голландизмів, які помалу власне зникають і ще зникатимуть – особливо в тій частині, що стосується віджилих уже понять і речей (напр., у вітрильному плаванні), – англізми будуть все більше поширюватися – з уваги на переймання в нас розвиненішої мореплавної техніки саме від англосасів – англійців та американців. Цього факту теж не слід спускати з ока.

Вже оцей побіжний перелік позичкових джерел нашої судноплавної термінології, як це вона складалася самочинно, без втручання мовників, лікарів від гігієни слова, вказує в загальному на ті проблеми, які якщо не виринають іще сьогодні в цій немаловажній термінологічній ділянці, то виринуть завтра – при умасовленні українського водного спорту й флотної справи. Ледве чи вдасться затримати такі дивогляди зі становища нашої мови, як ото гротбомбрамбакштаги й езелгофти. Нам може дехто закине пропагування зайвого мовного пуризму; алеж такий був шлях і сербохорватської і польської морської термінології і годі сказати, щоб їм було невігідно зі своїми новими тут термінами. Правда, це було викликувало голосні жалі в декотрих німецьких слявістів (які, доречі, ніраз не лялялися на своїх пуристів за усування з німецької мови європеїзмів і замінювання їх своїми *Fernruf*-ами, *anrufen* замість *Telephon*, *telephonieren*!) – на дотичних польських і хорватських колеґ. А „*Hamburger Hanse*“ ще в 1930 р. кепкувала собі з поляків, як то вони зватимуть по-польськи – *Kreuzbramstengestagesegniederholerleit block*? За несповна рік міг їй польський германіст проф. Клечковський відповісти, що цей деталь зватиметься по-польськи незгірше від німецького терміну – *krążek wodzący ściągający tylnego więźnika nadwyższego*. Подібно б також за допомогою нашої приморської й річкової термінології можна було замінити тих розпанованих чужинців і в нашому морському словниці: *буєри* – плаваками, *піон* – важком, *шміль* – безвітрям, *руфу* – гузою, *вимпел* – майвою, *шніль* – веретенем, *трап* – похіднею. Подібно при оснащенні – неодне можна б притягти з відповідної ткацької та інших фахових термінологій. І не буде все воно гіршим від оцих названих термінів, що виникали – як це подають їх схематичні етимології – в такий же спосіб, себто шляхом перенесення назв з інших ділянок на судноплавну. Для зацікавлених мовними питаннями найперша задача це якнайповніш зібрати морські терміни наших приморських говірок і призадуматися, які серед них найкраще змогли б заступати занесене те чи друге чуже слово. Де таких відповідників не знайдеться, там все можна вдатися й до новотворів, спираючися на досвід ще й інших слов’янських мов: польської, сербохорватської та чеської.

Запитання і завдання

1. Знайдіть у тексті пояснення виникнення риболовної та мореплавної лексики?
2. У яких давніх народів було добре розвинене мореплавання? Як це можна пояснити через мореплаву термінологію?
3. Які терміни засвідчують добре розвинене мореплавання в скандинавських країнах періоду Київської Русі?
4. Яка морська термінологія періоду княжої доби була засвоєна від греків?
5. Яка морська термінологія засвоєна від грецького північно-чорноморського «набережного населення» періоду другої колонізаційної хвилі (XVII–XIX ст.)?
6. Які терміни пов'язані із сплавленням дерева (XVI–XIX ст. – з західних і північно-західних земель; XVIII–XIX ст. – південнокарпатськими річками в Дунай)?
7. Які морські терміни тюркського походження потрапили в лексичний склад української мови в період розвитку «козацької флотилії» (XVI–XVIII ст.)?
8. Яка морська термінологія пов'язана з розвитком вітрильного океанського плавання?
9. Які терміни засвоєні з французької та англійської мов?
10. Які терміни пов'язані з поморсько-балтійськими західнослов'янськими племенами (X–XII ст.) та хорватами (XII–XVIII ст.)?
11. Що в тексті статті сказано про польську морську термінологію?
12. Які морські терміни пов'язані з мовами південних слов'ян?
13. Простежте історію розвитку української морської термінології:
 - а) На якій основі розвивалася морська термінологія періоду «княжої доби»?
 - б) Як у тексті пояснюється немала відмінність «нашої нової судноплавної лексики від давньоукраїнської»?
 - в) Простежте, якою була староукраїнська термінологія «річково-морської географічної ділянки»?
 - г) Якою була термінологія на позначення «морсько-кліматичних явищ»?
 - д) Якою була термінологія на позначення «рибальсько-річкових» і «морсько-флотних суден»?
 - е) Знайдіть у тексті пояснення, чому в морській термінології значна кількість голландизмів та англіцизмів?
14. Випишіть кілька морських термінів, які в сучасній українській мові детермінологізувалися й функціонують як загальноновживані (напр., борт, флагман).

Грінченко Борис Дмитрович

(27. XI(09. XII). 1863 – 23. IV(06. V). 1910)

Борис Дмитрович Грінченко народився 27 листопада (9 грудня) 1863 року на хуторі Вільховий Яр поблизу села Руські Тишки (нині Харківського р-ну Харківської обл.) у дворянській сім'ї відставного штабс-капітана, який володів кількома десятинами землі та водяним млином. Статки родини були не значні. Сам Б. Грінченко писав, що походив з «бідної панської сім'ї». Батьки спрямовували сина на «панську» життєву дорогу, категорично забороняли розмовляти «мужицьким наріччям», тобто українською мовою. В автобіографії Б. Грінченко зазначав, що «... в сім'ї у Грінченків ніколи не говорено по-українському».¹ Хлопчик навчився читати в 5 років. Читав усе, що потрапляло до рук. Згодом Б. Грінченко своїми «першими вчителями літературними» назве В. Скотта, Дж. Байрона, В. Гюго, М. Гоголя, О. Пушкіна, М. Некрасова, О. Кольцова. Особливо вразили семи- восьмилітнього хлопчика постаті Тараса Бульби та Остапа Бульбенка з відомої повісті М. Гоголя.

У ранньому дитинстві Б. Грінченко пробує творити – пише вірші, а згодом береться за «видання» кількох «журналів», куди вміщував ще «оповідання», «наукові розвідки», твори інших жанрів, якими докучав не лише членам родини².

Національну належність юнак усвідомив через постійні близькі контакти з селянами. Він знав їхню мову, був знайомий з укладом життя, традиціями, обрядовістю та фольклором. У тринадцятирічному віці Борис прочитав «Кобзаря» Т. Шевченка. Відтоді ця книга, як він наголошував в автобіографії, стала його особистим «євангелієм», а сам Шевченко «зробивсь мені і до сього дня зостається пророком», адже «я, не шуткуючи, кажу, що й досі я не можу думати про його, як про людину, – він і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкається головою до неба».³ Саме завдяки Шевченкові, завершував одну зі своїх сповідей письменник, він у «13 років зробився тим, чим ... єсть».⁴ Б. Грінченко почав писати українською мовою під впливом Т. Шевченка, а також таких письменників, як І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Степан Васильченко, А. Тесленко. Для своїх товаришів-школярів, із якими з одинадцяти років навчався в Харківській реальній середній школі, крім російського журналу, він починає «видавати» український. Однак спраглому до навчання та знань юнакові її не вдалося закінчити: за зв'язки з гуртком революційної молоді на п'ятому році навчання його було виключено зі школи, і він півтора місяці пробув у в'язниці. Цей арешт мав фатальні наслідки в подальшій долі Б. Грінченка, бо віднині він не мав права на здобуття ні вищої, ні навіть середньої освіти. Тому юнак активно займався самоосвітою й у 1881 році в Харківському університеті екстерном склав іспити на звання народного вчителя. Він домігся того, що в листопаді 1881 року його було «якимсь чудом пущено вчителем на село».⁵

Педагогічну, а водночас і літературну діяльність Б. Грінченко розпочав у селі Введенському. Життєві обставини, а також «недремне жандармське око» спричиняли до частих переїздів. Він майже щороку був змушений змінювати місце роботи: рік у Введенському,

¹ Грінченко Б. Твори: В 2 т. – К., 1963. – Т. 1. – С. 598.

² Там само.

³ Погрібний А. Борис Грінченко. – К.: Дніпро, 1988. – С. 29–30.

⁴ Там само. – С. 30.

⁵ Грінченко Б. Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 568.

рік у Єфремівці (Трійчатій), рік у селі Нижня Сироватка Сумського повіту, в якому одночасно з учителюванням був завідувачем двокласної школи. Лише в селі Олексіївка Слов'янoserbського повіту (нині частина с. Михайлівки Луганської області) він затримався довше, працюючи в приватній школі Х. Д. Алчевської від осені 1887 до вересня 1893 року. У своїх мемуарах «Передуманное и пережитое» (1912) Х. Д. Алчевська охарактеризувала Б. Грінченка, як «человека обаятельного», «деревенский люд горячо полюбил его, дети бежали в школу, как на праздник».⁶ Однак між двома визначними педагогами стався конфлікт, причинами якого було, на думку Б. Грінченка, їхнє різне ставлення до навчання в школі рідною мовою та несприйняття ним становища, у якому перебували селяни в економії Алчевських, про що в одному з листів до Х. Д. Алчевської він відверто написав.⁷

Одночасно з учителюванням у різних місцях Б. Грінченко збирає фольклорний та лексичний матеріал, пише підручник «Українська граматика до науки читання й писання» та укладає читанку «Рідне слово», а також займається активною літературною діяльністю. У різних виданнях і під псевдонімами (П. Вартовий, В. Чайченко, Б. Вільхівський, Іван Перекотиполе та ін.) виходять поетичні збірки «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (1903); серед публіцистичних творів найпомітнішими стали «Листи з України Наддніпрянської» (1892–1893).

Б. Грінченко в середині 80-х років з довірою та надією потягнувся до Івана Франка й знайшов у ньому підтримку, вдячність за яку він зберіг на все життя: «Тільки д. Ів. Франко озвався р[оку] 1886-го до мене; од його дізнався я, що мої праці варті друку. За це повинен я йому дякувати».⁸

У 1884 році Б. Грінченко одружився з росіянкою Марією Гладиліною, яка не лише вивчила українську мову, але й сама писала літературні твори під псевдонімом Марія Загірня. Життя молодого подружжя було невлаштоване. Б. Грінченко не раз про це журиться в листах до дружини: «Ох, та коли ж ми таки справді припинимось десь і не будемо гасати, як те перекотиполе, вітром гнанеє? Коли?»; «І коли вже ми нарешті влаштуємося на одному місці і кинемо тягатися од етапу до етапу, не відаючи, куди веде нас те тягання!»⁹ Б. Грінченко мріяв вирватися з провінції десь у «Київ або хоч Харків чи Одесу», щоб «працювати широко і невпинно». В Одесі шукав йому посаду Михайло Комаров, а галицький економіст і видавець К. Паньківський запрошував до Львова, бо знав його працелюбність і надійність. Але черговим місцем проживання для сім'ї Грінченків став Чернігів, де від 1894 року Б. Грінченко працював на посаді діловода оцінювальної комісії губернського земства, а від 1898 року – секретаря земської управи. Проте й у цьому місті він не мав спокою. Уже в 1895 році в листі до Д. Ткаченка Б. Грінченко пише: «Живемо ми тут, як сорока на тину, залежачи від людей, котрим нічого не складає «вичищати» управу од таких «неблагонадёжных» елементів, як я, напр[иклад]».¹⁰ У Чернігівському земстві Б. Грінченко затримався на

⁶ Погрібний П. Борис Грінченко. – С. 48.

⁷ Там само. – С. 49–50.

⁸ Грінченко Б. Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 597.

⁹ Погрібний А. Борис Грінченко. – С. 68.

¹⁰ Там само. – С. 70.

кілька років завдяки заступництву голови губернської управи Ф. М. Уманця, який шанував свого секретаря за чесність і безкорисливість у роботі. Згодом все одно він був змушений звільнити Б. Грінченка на вимогу ревізійної комісії земської управи, яка подала донесення про антиурядовий характер літературно-громадської праці секретаря.

На чернігівський період припадає листування Б. Грінченка з політичним засланцем Павлом Грабовським і видання його поетичної збірки «Кобза». Завдяки енергії та прагненню донести до народу рідне друковане слово вдалося Б. Грінченкові в умовах жорстокої заборони видати за кілька років 45 видань «бібліотеки» українських книжок загальним накладом близько 200 тисяч примірників.

Важливою культурно-громадською справою Грінченків у Чернігові була каталогізація колекції відомого колекціонера старовини та мецената В. В. Тарновського, насамперед їхньої причетності до збереження речей, які належали Тарасові Шевченку. У цій музейній справі Б. Грінченком керувало почуття громадянського обов'язку. Він відклав на тривалий час власну творчість і повністю віддався громадській справі: «... Мушу впорядкувати музей. Почуваю на собі сей моральний обов'язок, бо знаю, що нікому тут се зробити».¹¹

Київський період життя письменника починається від 1902 року й пов'язаний з упорядкуванням «Словаря української мови», який приніс Б. Грінченкові особливе визнання і став йому нетлінним пам'ятником. Ідею створення словника української мови ще у 60-і роки XIX століття запропонував П. Куліш, назвавши й прізвища осіб, які сприяли йому в зборі матеріалу – М. Костомаров, О. Маркович, М. Номис та ін. Після публікації «Опыта южнорусского словаря» (1861) К. Шейковського П. Куліш припинив цю роботу, а зібрані матеріали потрапили в 1864 році до Києва, їх почали опрацьовувати літератори й учені під керівництвом П. Житецького. Фактично всі відомі українські діячі брали участь у формуванні картотеки майбутнього «Словаря». Варто назвати такі імена, як В. Білозерський, Ганна Барвінок, П. Єфименко, К. Михальчук, М. Лисенко, О. Русов, А. Свидницький, І. Манжура, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Комаров, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, П. Чубинський, М. Старицький та ін. За редакцію словника бралися В. Науменко та Є. Тимченко. У 90-х роках уже було заявлено, що його надрукують у додатку до журналу «Киевская старина». Однак справа з місця не зрушувалася. Стало зрозуміло, що до праці треба залучити патріотично віддану, сильну й працьовиту особистість. Саме такою людиною був Б. Грінченко. Однак серед «старогромадівців» велася дискусія щодо цієї кандидатури з посиланням на те, що Б. Грінченко не дипломований філолог, а лише народний учитель. Найрішучіше підтримав кандидатуру Б. Грінченка композитор М. Лисенко, у домі якого й розпочалася робота над словником. Тут же деякий час і жив Б. Грінченко. Редакція журналу «Киевская старина» поставила перед упорядником словника майже неможливе завдання – закінчити роботу до 1 листопада 1904 року. Обмежений час – два з половиною роки – був зумовлений необхідністю подання словника на конкурс Академії наук. У листі до Д. Ткаченка (4. VI. 1902) Б. Грінченко пише: «... Думав я, що се справді буде редакування, однак зараз же виявилось, що се буде складання нового словаря з того матеріалу, який дала „К[иевская] старина“ та з свого». І далі: «...Бачите, в сьому словарі тільки 52 тисячі

¹¹ Там само. – С. 87.

слів, а се ж мізерія перед справжніми скарбами нашої мови!»¹² Редакція журналу «Киевская старина» передала Б. Грінченкові «скриню з 200 тис. карток», до якої він не доторкався, бо слова на картках були написані невідомо ким, коли й де, часто записи були неграмотні. Отже, «картотека» була не професійно складена, використовувати її в такому вигляді було неможливо. Крім «скрині», передали також створений на її основі алфавітний список слів (приблизно 49 тис.), але вони з лексикографічного боку були опрацьовані недостатньо, тому для безпосереднього подання до словника були непридатні. Належна систематична розробка, граматичні форми, різного типу ремарки, ілюстрації, точна наукова документація здійснені Б. Грінченком. І хоч він у «Предисловии» пише, що додав лише близько 19 тис. слів, але сам же й зазначає, що обсяг словника зріс «майже вдвічі». Реєстр «Словаря української мови» становить 68 тис. вокабул, а з застосуванням елементів гніздової системи загальна кількість слів, поданих у Словнику, перевищує 80 тис.¹³

Точну дату закінчення роботи над словником зазначено у листі до К. Паньківського від 4. XII. 1904 р.: «Тільки оце відіслав словарь до академії і можу глянути на світ».

У 1906 році «Словарь української мови» було відзначено другою премією М. Костомарова, присвоєною Російською імператорською Академією наук. О. О. Шахматов у звіті про присудження премії за найкращий малоросійський словник писав: «Працю, упорядковану Б. Д. Грінченком, можна визнати найкращим малоросійським словником порівняно з усіма, що досі вийшли. Безпосереднє знайомство з джерелами, багатство матеріалу, добутого як з них, так і з живих народних говорів, ретельна обробка кожного слова, що супроводжується поясненням його значення, посиланнями на всі джерела й прикладами, – все це виділяє „Словарь української мови“ з усіх спроб з лексикології цієї мови, які йому передували».¹⁴

Олесь Гончар про «Словарь української мови» сказав: «Тільки любов здатна була завершити цей подвиг – завершити працю всеосяжну, завдяки якій [...] у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, постало в усьому розмаїтті, в усій достовірності дум і почуттів».¹⁵

У 1905 році за сприяння І. Франка вийшла поетична збірка Б. Грінченка «Червона квітка». У 1905–1907 рр. Борис Дмитрович велику увагу приділяв організації української преси й діяльності товариства «Просвіта», зокрема виданню науково-популярних книжок, влаштуванню літературних вечорів і вистав, читанню рефератів, заснуванню бібліотек тощо. Наприклад, укомплектована «Просвітою» змістовна народна бібліотека налічувала близько 10 тис. томів. На ґрунті спільної літературно-громадської діяльності виникли дружні стосунки між Борисом Грінченком та Лесею Українкою. У 1910 році діяльність «Просвіти» було заборонено, це негативно відбилося на здоров'ї Б. Д. Грінченка. А ще до того в 1908 році трагічно загинула єдина його донька Настя, згодом помер і її син Воля – єдиний внук письменника. Ці нещастя фактично паралізували

¹² Там само. – С. 92.

¹³ Пилинський М. М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти / Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 26.

¹⁴ Погрібний А. Борис Грінченко. – С. 90.

¹⁵ Гончар О. Письменницькі роздуми. – К., 1980. – С. 297.

життєву й творчу енергію Б. Грінченка. У вересні 1909 року на позичені в батька гроші він разом із дружиною поїхав до Італії на лікування. Однак відновити здоров'я було вже неможливо. Б. Д. Грінченко помер 23 квітня (6 травня) 1910 року в місті Оспедалетті. Італійці організували перевезення тіла письменника до Києва, де його поховано на Байковому кладовищі 26 квітня (9 травня) 1910 року.

Література

1. Смілянський Л. Борис Грінченко: Критично-біографічний нарис . – Х.; К.: Держвидав України, 1930. – 104 с.
2. Погрібний А. Борис Грінченко в літературному процесі кінця XIX – початку XX століття. Питання ідейно-естетичної еволюції. – К., 1990.
3. Єфремов С. Б. Грінченко // Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 502–511.
4. Огієнко І. Борис Грінченко // Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995.
5. Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка. – Луганськ, 2001.
6. Дзедзелівський Й. О., Статєєва В. І. Грінченко Борис Дмитрович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 126–127.
7. Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист. – К., 2005. – 148 с.
8. Левчик В. Н. Грінченко Борис Дмитрович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2006. – Т. 6: Го – Гю. – С. 508 – 509.
9. Пастух Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї. – Луганськ: Книжковий світ, 2006. – 200 с.
10. Неживий О. Борис Грінченко: вартовий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. – Луганськ: Знання, 2007. – 188 с.
11. Сайт створений до 150-річчя Бориса Грінченка. Джерело доступу:
<http://grinchenko.kubg.edu.ua/>
12. Український Центр. Джерело доступу:
<http://ukrcenter.com/Література/19175/Борис-Грінченко>
13. Бібліотека гринченкознавства. Повне зібрання творів і досліджень Бориса Грінченка. Джерело доступу:
<http://grinchenko.ho.ua/>

Основні лінгвістичні праці Б. Д. Грінченка

1. Неосторожность в важном деле (По поводу украинской стилистики) // Киевская Старина. – 1903. – Т. VIII. – С. 404–446.
2. Огляд української лексикографії // Записки НТШ.– Л., 1905. – Т. 66. – С. 1–30.
3. Українська граматика до науки читання й писання. – К.: Криниця, 1917. – 64 с.
4. Три питання нашого правопису / З додатком професора А. Е. Кримського. – К.: Друкарня К. Н. Милевського і Ко, 1908. – 38 с.
5. Словарь української мови: в 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко / – К.: Наук. думка, 1996–1997 (надруковано з вид. 1907–1909 рр. фото-способом).

Словарь української мови: В 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – Київ: Наукова думка, 1996–1997 (надруковано з вид. 1907–1909 рр. фотоспособом).

І. Предисловіє

[...] Вь первой книгѣ „Основы“ за 1861 г. (стр. 333) напечатана замѣтка „Объ изданіи украинскаго словаря“, подписанная П. Кулишемъ. Вь ней послѣдній заявляетъ о своемъ намѣреніи приступить вь февралѣ того-же года къ печатанію украинскаго словаря, просить о присылкѣ новыхъ матеріаловъ и сообщаетъ имена лицъ, оказывающихъ ему вь этой работѣ содѣйствіе; таковыми были: А. М. Барвинокъ (г-жа Кулишъ), В. М. Бѣлозерскій, Н. И. Костомаровъ, А. В. Марковичъ, Н. Д. Мизко, М. Т. Номись, А. А. Пестржецкій, Т. Г. Шевченко, М. Г. Щербакъ и др.

Вслѣдъ за этимъ, во 2-й книгѣ „Основы“ того-же года, появилось слѣдующее письмо Кулиша: „Прочитавъ вь 9 № *Кіевскаго Телеграфа* письмо г. Шейковскаго о приготавливаемомъ имъ для печати Южнорусскомъ словарѣ, содержащемъ вь себѣ 35000 словъ, я пріостановился съ печатаніемъ Словаря, о которомъ было объявлено вь 1-й книжкѣ *Основы*. Можетъ быть Словарь г. Шейковскаго сдѣлаеть мой трудъ излишнимъ; если же этого не случится, то, безъ сомнѣнія, онъ будетъ важнымъ для меня вспоможеніемъ при окончательной обработкѣ моего словаря. Во всякомъ случаѣ, отъ души радуюсь предпріятію г. Шейковскаго и дружески привѣтствую его на новомъ для насъ обоихъ поприщѣ“ (Стр. 263).

Хотя г. Шейковскій ограничился лишь однимъ, и при томъ неудачнымъ, выпускомъ словаря, Кулишъ не возобновилъ, повидимому, оставленной имъ работы. Матеріаль же, собранный имъ, былъ перевезенъ вь Харьковъ, гдѣ увеличенъ новыми выписками, а затѣмъ вь 1864 г. переданъ вь Кіевъ кружку мѣстныхъ литераторовъ и ученыхъ, предполагавшихъ составить украинскій словарь.¹ Изъ присланнаго матеріала большую часть пришлось отбросить (это, конечно, не относится къ прекраснымъ матеріаламъ Кулиша) и заняться собираніемъ новыхъ матеріаловъ. Съ этого времени и началась работа надъ словаремъ вь Кіевѣ, то затихавшая, то снова возобновлявшаяся, иногда по совѣмъ новому плану. Главнымъ образомъ она состояла вь томъ, что изъ этнографическихъ сборниковъ и сочиненій авторовъ выписывались на карточки слова съ примѣрами къ нимъ и затѣмъ имъ давался переводъ. Эта работа производилась подъ руководствомъ П. И. Житецкаго. Къ добытымъ такимъ образомъ матеріаламъ присоединялись слова, записанныя прямо изъ усть народа и полученныя отъ сельскихъ жителей: учителей, священниковъ, землевладѣльцевъ и пр.; затѣмъ матеріаль этотъ располагался по алфавиту.

Записанныя отъ народа слова доставили вь разное время слѣдующія лица (вь скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріалы): *В. Л. Беренитамъ* (Черноморія), *Н. М. Бѣлозерскій* (Борзен. у.), *П. С. Ефименко* (Харьк. г.), *Г. А. Залюбовскій*

¹ Нижеслѣдующее изложеніе исторіи словарной работы съ 1864 до 1902 г. сдѣлано по сообщенію редакціи журнала „Кіевская Старина“. Списки участвовавшихъ вь работѣ лицъ составлены отчасти также и по отмѣткамъ на карточкахъ. Вь виду того, что сообщенія стоявшихъ у дѣла лицъ сдѣланы по воспоминаніямъ, вь спискахъ могутъ оказаться неизбѣжные пропуски.

(Новомосковській у., Лебединск. у., Павлоградск. у.), *П. А. Кулишъ* (Борзенск. у.), *М. М. Левченко* (Радомысльск. у.), *Н. В. Лисенко* (Кременчугск. у., Подольск. г.), *М. Θ. Лободовскій* (Лебединск., Каневскій, Черкасск., Каменецк., Новградъ-Волынск., Павлоградск. уу., Донская область, Терская область), *И. И. Манжура* (Харьковск. и Екатериносл. гг.), *А. В. Марковичъ* (Черниг. г.), *П. Д. Мартыновичъ* (Лохвицк. у.), *К. П. Михальчукъ* (Бердич. и Житомирск. уу.), *А. К. Павловъ* (Харьковская и Киевская гг.), *А. А. Русовъ* (Нѣжинск. у., Херсонск. г.), *А. П. Свидницкій* (Подольск. и Полтавск. гг.), *М. Ф. Семеренко* (Черкасск. у.), г. *Ткаченко* (Киев. у.), г. *Эрастовъ* (Черноморія).

Особенно много и притомъ цѣннаго матеріала было доставлено: извѣстнымъ этнографомъ *Г. А. Залюбовскимъ*, богатяя записи котораго выдѣляются своей обстоятельностью, *М. Θ. Лободовскимъ* и *А. К. Павловымъ*. Весь этотъ матеріалъ въ концѣ 70-хъ годовъ рѣшено было кружкомъ лицъ, интересовавшихся выпускомъ въ свѣтъ украинскаго словаря, перебрать для того, чтобы составить словарь въ болѣе скромномъ видѣ, какъ называли его тогда „украинскій Рейфъ“. Началась эта кружковая работа не по методу составленія научнаго словаря, а просто дѣлалось такъ: изъ обширнаго матеріала карточекъ словарныхъ выбирались на собраніи словарниковъ тѣ слова, которыя признавались достовѣрными, тутъ же устанавливался переводъ ихъ и иногда давался примѣръ, чаще всего взятый по памяти, а то и просто изъ головы. Все это тутъ же писалось на карточки и передавалось нѣсколькимъ лицамъ для составленія черновой редакціи въ алфавитномъ порядкѣ на листахъ. Эту черновую редакцію вели: *Ир. Ал. Житецкій*, *А. И. Лоначевскій-Петруняка*, *В. П. Науменко* и *А. А. Русовъ*. Въ такомъ видѣ проработанъ былъ весь словарь и законченъ былъ въ концѣ 80-хъ годовъ. Кромѣ сейчасть поименованныхъ лицъ, въ работѣ разновременно принимали участіе: *А. А. Андріевскій*, *А. Д. Антеповичъ*, *В. Б. Антоновичъ*, *В. Л. Беренштамъ*, *А. Т. Бглоусовъ*, *Θ. К. Волковъ*, *М. П. Драгомановъ*, *М. О. Дунина*, *А. А. Житецкая*, *М. Θ. Комаровъ*, *А. Я. Конисскій*, *О. П. Косачъ*, *И. С. Левицкій*, *Н. В. Лисенко*, *К. П. Михальчукъ*, *Θ. Г. Мищенко*, *Θ. Т. Панченко*, *И. Я. Рудченко*, *С. Ф. Русова*, *М. П. Старицкій*, *Е. К. Трезубовъ*, *В. И. Торскій*, *П. П. Чубинскій* и др.

Пока въ такомъ видѣ словарь доводился до конца, *В. П. Науменко* принялъ на себя редактированіе его въ чистомъ видѣ, при чемъ опытъ показалъ, что въ прежней системѣ редактированія оставить его нельзя, а необходимо придать словарю болѣе научную обоснованность, обставивши каждое слово примѣрами изъ авторитетнаго источника, для чего опять потребовалось обратиться къ словарнымъ карточкамъ. Первые опыты обработки нѣсколькихъ буквъ были представлены редакціи „Кіевской Старины“, которой словарь теперь уже принадлежалъ на правѣ полной собственности и которая систему обработки одобрила. Но такъ какъ *В. П. Науменко*, имѣя работу по редактированію журнала „Кіевская Старина“, не могъ продолжать начатой обработки словаря, то рѣшено было поручить дальнѣйшую сводку матеріаловъ для первоначальной редакціи *Е. К. Тимченку*, который и закончилъ эту работу, приведя весь словарь въ алфавитный порядокъ (въ тетрадахъ), при чемъ приблизительно 9/10 мѣ словъ даны были объясненія съ присоединеніемъ въ большинствѣ случаевъ примѣровъ, взятыхъ изъ книгъ или записанныхъ непосредственно отъ народа; при примѣрахъ, въ большинствѣ случаевъ, отмѣчался авторъ (безъ указанія сочиненія) или мѣстность записи.

Редакція журнала „Кіевская Старина“ предполагала издать этотъ словарь въ видѣ приложеній къ журналу, о чемъ и было объявлено печатно, и въ 1897 г. при журналѣ разосланы

были первые листы словаря на А–Б, кончая словомъ *борозка*, подъ редакціей В. П. Науменка. Но такъ какъ вскорѣ выяснилось, что словарь можетъ быть представленъ въ Академію Наукъ на соисканіе преміи Н. И. Костомарова, то печатаніе его приостановилось.

14 февраля 1902 г. весь матеріалъ для окончательной обработки переданъ былъ редакціей „Кіевской Старины“ составителю настоящаго предисловія, при чемъ еще заранѣе предрѣшено было, чтобы матеріалъ стараго книжнаго языка быть выдѣленъ въ особый алфавитъ и помѣщенъ въ видѣ приложенія къ словарю живого языка. Въ виду краткости оставшагося до представленія въ Академію Наукъ времени эту часть труда пришлось отдѣлать для особаго лица и впослѣдствіи для этого приглашенъ былъ *Е. К. Тимченко*, – исполненная имъ работа, при представленіи Словаря въ Академію Наукъ, была помѣщена въ концѣ настоящаго словаря съ особымъ предисловіемъ. Нами же была принята на себя работа по словарю живого народнаго и литературнаго (начиная съ Котляревскаго) языка.

Переданный намъ матеріалъ состоялъ: а) изъ карточекъ, на которыя были занесены слова: 1) записанныя отъ народа, 2) выписанныя изъ различныхъ книгъ, изданныхъ съ 1798 г. (годъ появленія „Энеиды“ Котляревскаго) по 1870 г. включительно, а также изъ нѣкоторыхъ позднѣйшихъ изданій², 3) не обозначенныя никакимъ источникомъ; б) тетради, въ которыя былъ сведенъ въ алфавитъ находившійся на карточкахъ матеріалъ, давшій 49000 словъ.

Такъ какъ раньше предполагалось печатать словарь при „Кіевской Старинѣ“, то, въ виду цензурныхъ ограниченій, принято было правописаніе, требовавшееся въ то время цензурой для всѣхъ издаваемыхъ въ Россіи украинскихъ книгъ; но правописаніе это препятствуетъ правильному начертанію звуковъ языка, обезображиваетъ внѣшній видъ изображаемыхъ словъ частымъ употребленіемъ *ы* и, кромѣ того, противорѣчитъ изданнымъ Академіею Наукъ правиламъ о присужденіи премій Н. И. Костомарова, – поэтому было принято то правописаніе, которое употреблено въ украинскихъ параллеляхъ въ „Словарѣ русскаго языка, составленномъ Вторымъ Отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ“ и въ то же время употребляется и въ научныхъ и другихъ изданіяхъ „Науковаго Товариства ім. Шевченка“ во Львовѣ. Въ виду этого, конечно, пришлось поставить слова въ новомъ алфавитномъ порядкѣ.

Переданный намъ матеріалъ подвергнуть былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, простановкѣ ссылокъ и пр. и пр. Затѣмъ нами предложено было редакціи „Кіевской Старины“ дополнить этотъ матеріалъ новыми словами. Лично произвести выборку словъ изъ книгъ редакторъ словаря не могъ, такъ какъ все его время уходило на обработку матеріала; для выписки новыхъ матеріаловъ необходимо было приглашеніе иныхъ лицъ, что, какъ связанное съ извѣстными затратами, зависело, конечно, не отъ редактора. Такъ какъ такія лица приглашены не были, то редактору просто предоставлено было право сдѣлать, не выходя изъ извѣстныхъ границъ (о нихъ ниже), дополненія изъ тѣхъ матеріаловъ, которые уже имѣлись готовыми въ моментъ изьявленія на это согласія редакціей „Кіевской Старины“. Матеріалы эти собраны были нами слѣдующимъ образомъ.

² А именно: „Нар. пѣсни Галицк. и угор. Руси“ Головацкаго (1878), „Труды“ Чубинскаго (части томовъ I, III, IV и томъ V-й), четвероевангеліе вѣнскаго изданія (1871), „Повісті Івана Нечуя“ (Льв. 1872), „Повісті Ів. Левицького“ (К. 1874), двѣ книжки „Розмов“ Иванова-Комарова (1874–1875), „Марко проклятий“ Стороженка (1879) и „Повісті О. Федьковича“ (К. 1876).

Во-первых, рядом сочувствовавших работ лиц сообщень был намъ рукописный матеріалъ состоявшій изъ записей словъ и выражений, добытыхъ непосредственно отъ народа. Такіе матеріалы доставлены были слѣдующими лицами (въ скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріалы): *А. П. Грищенко* доставилъ 408 карточекъ (Кролевец. у.); *П. В. Даниловъ* – 296 карт. (Нѣжин. у.); *В. ... Дорошенко* – 1000 карточекъ (Лохвицк. и другіе уѣзды Полт. г. и Гуцульщина) и, кромѣ того, 1600 карточекъ именъ людей (Лохвицк. у. и изъ книгъ), всего 2600 карт., *П. И. Житецкій* передалъ матеріалы для украинской грамматики, собранные *Г. Я. Стрижевскимъ*, а также и другія рукописи, заключавшія въ себѣ лексическія матеріалы (*Г. А. Залюбовскаго* и др.); *К. В. Квитка* – 170 кар. (Кіев. г.); *И. С. Левицкій* – свои рукописныя тетради и замѣтки, изъ которыхъ извлечено было много словъ, записанныхъ въ Кіев. г.; *В. Н. Леонтовичъ* – 151 карт. (Лубенск. у.); *А. Л. Майдачевскій* – 1205 карточекъ, записанныхъ покойнымъ *Г. А. Залюбовскимъ* (преимущ. Новомоск. у.); *С. ... Масловъ* – 520 карт. (Черниг. и Полтавск. г.); *Г. Я. Стрижевскій* – тетради своихъ записей, изъ которыхъ извлечено было значительное количество словъ (Таврич. г. и др.); *Д. П. Теремець* – 43 названія частей водяной мельницы (м. Седневь Черн. у.); *Д. И. Эварницкій* – 1515 карточ. (преимущ. Харьковск., Полтавск. и Екатериносл. гг.); *В. А. Яблоновскій* – 924 карточки (Херсонск. г., Хотинск. и Богодух. уу.). Кромѣ того, по нѣсколько десятковъ словъ доставлено гг. *С. Викуломъ*, *А. Ѳ. Калитой* и *А. Кривицкимъ*. Наконецъ, у насъ лично имѣлось записанныхъ нами и г-жею *М. Н. Гринченко* отъ народа въ Зміевскомъ, Сумскомъ, Богодуховскомъ, Харьковскомъ, Константиноградскомъ, Пирятинскомъ, Славяносербскомъ, Черниговскомъ, Кіевскомъ и Васильковскомъ уу. 1570 словъ.

Всего же – 10481 карточка, не считая многихъ словъ, извлеченныхъ изъ рукописей *И. С. Левицкаго*, *Г. Я. Стрижевскаго* и др.

Во-вторыхъ, предпринята была выборка словъ изъ книгъ.

Редакціей „Кіевской Старины“ поставлено было непремѣннымъ условіемъ, чтобы пользованіе печатными изданіями ограничено было выборкой матеріала *лишь* изъ слѣдующихъ книгъ: а) изъ собраній украинскихъ этнографическихъ матеріаловъ, когда бы то ни было изданныхъ, а также изъ тѣхъ земскихъ и другихъ изданій, въ которыхъ встрѣчаются матеріалы по народной терминологіи; б) изъ напечатаннаго на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно; в) изъ работъ украинскихъ писателей XIX в., начавшихъ свою дѣятельность не позже 1870 г., хотя бы работы эти появились и позже означеннаго времени; г) изъ украинскихъ словарей; д) изъ сборниковъ словъ, записанныхъ отъ народа и опубликованныхъ въ печати. Программа эта имѣла характеръ чисто ограничительный: она указывала редактору предѣлы, за которые онъ не имѣлъ права выходить, но совсѣмъ не требовала, чтобы онъ использовалъ этотъ матеріалъ въ указанныхъ границахъ весь. Такого требованія даже и нельзя было поставить при помянутыхъ условіяхъ работы.

Не выходя изъ рамокъ этихъ ограниченій, нами и г-жею *М. Н. Гринченко* произведена была выборка словъ съ примѣрами изъ книгъ на карточки.

Изъ переданныхъ редакціей „Кіевской Старины“ матеріаловъ видно было, что нѣкоторыя книги, изданныя до 1870 года, были или совсѣмъ не использованы, или использованы не вполнѣ. Въ виду краткости времени приходилось дѣлать выборъ: важнѣйшія изъ книгъ, не использованныхъ совсѣмъ или использованныхъ недостаточно, были прочитаны вновь; на остальное у редактора и его главнаго сотрудника по собиранію матеріаловъ уже не хватило времени...

То-же самое повторилось и съ этнографическими сборниками. Въ спискѣ источниковъ отсутствуютъ, напр., сборники г.г. Булгаковского, Бобровскаго, Янчука, Бессарабы и др. Но редактору представлялась дилемма: что́ признать болѣе необходимымъ для полноты словаря: помянутыя работы или-же „Малорусскіе народныя преданія и разказы“ Драгоманова, „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ Антоновича и Драгоманова, „Записки Юго-западнаго Отдѣла Р. Географическаго Общества“, „Народные обряды и пѣсни Лубенск. у.“ Милорадовича, „Гуцульщину“ Шухевича, „Сказки“ Манжуры, „Этнографічний збірник“, „Матеріяли до укр.-р. етнологіі“ и проч.? Высокая цѣнность этихъ работъ, безъ пользованія которыми прямо таки немислимъ сколько-нибудь порядочный украинскій словарь, безусловно ставила прочтеніе ихъ на первый планъ, отодвигая всѣ иныя на второй въ расчетъ на то время, которое, быть можетъ, останется въ запасъ послѣ использованія главныхъ сборниковъ. А между тѣмъ времени и рабочихъ силъ было такъ мало, что осталось неиспользованнымъ многое даже изъ поставленнаго на первомъ планѣ, — наприм., нѣкоторые томы „Этнографічного збірника“...³

Эта выборка дала 50650 карточекъ. Кромѣ того, по нашимъ отмѣткамъ, около 4000 карточекъ выписано было разными лицами, болѣе всего (болѣе трехъ тысячъ) *А. П. Дудою-Дудзинскимъ*; всего-же выписано изъ книгъ 54700 карточекъ. Прибавляя къ этому добытое непосредственно отъ народа, получимъ 65181 карточку и, сверхъ того, опять таки матеріалъ изъ рукописей г.г. Левицкаго и Стрижевскаго.

Кромѣ того, мы пользовались, безъ выписки на карточки, словариками Верхратскаго (угорскимъ, лемковскимъ, „Знадобами“, „Початками“), Манжуры (въ „Сказкахъ“), Рудченка (при „Чумацк. пѣсняхъ“), ботаническими словарями Анненкова, Роговича и Волкова (въ I томѣ „Записокъ Юго-Западн. Отдѣла Географ. Общества“), а также, въ указанной ниже мѣрѣ, и болѣе обширными словарями языка. Весь этотъ матеріалъ далъ очень большое количество примѣровъ и новыхъ значеній къ уже имѣвшимся въ алфавитѣ словамъ, доставилъ возможность объяснить необъясненныя еще слова и исправить ошибки въ сдѣланныхъ уже объясненіяхъ, сильно пополнилъ фразеологію, а также далъ не менѣе 18500 новыхъ словъ и позволилъ, такимъ образомъ, увеличить *объемъ* словаря почти въ два раза. Въ настоящее время словарь заключаетъ въ себѣ около 68000 словъ, не считая матеріаловъ стараго книжнаго языка, которыхъ собрано г. Тимченко тысячь двѣнадцать—тринадцать словъ.

Что касается *пользованія источниками*, списокъ которыхъ приложенъ ниже, то мы на первомъ планѣ всегда ставили матеріалъ, добытый изъ этнографическихъ сборниковъ, какъ матеріалъ народный и, благодаря обилію опубликованныхъ записей, доступный повѣркѣ многими случаями употребленія слова, а потому наиболѣе достовѣрный и, кромѣ того, могущій быть обставленнымъ наиболѣе полными комментаріями. За нимъ слѣдуютъ слова, записанныя непосредственно отъ народа (изданныя или въ рукописи): при внимательномъ и опытномъ записывателѣ такой матеріалъ очень цѣненъ, хотя, конечно, не можетъ быть поставленъ наравнѣ съ словами изъ этнографическихъ сборниковъ, такъ какъ, за немногими исключеніями, такая запись даетъ намъ лишь *одинъ* случай употребленія слова, не могущій быть провѣреннымъ и дополненнымъ другими случаями; кромѣ того, всегда возможно, что записыватель уловилъ не основное значеніе

³ Конечно, въ спискѣ источниковъ находится нѣсколько книгъ, пользованіе которыми можно было-бы отнести даже и на третій планъ; но выписки изъ нихъ уже имѣлись готовыми, оставалось только примѣнить ихъ къ дѣлу безъ затраты труда на добываніе ихъ.

слова и даже, может быть, значеніе, такъ сказать, мимолетное, приноровленное лишь къ данному случаю, что такъ часто бываетъ въ бѣглой живой разговорной рѣчи. Хорошо, если другой матеріалъ даетъ возможность провѣрить такую запись; но если она одинока, а единственный при этомъ способъ провѣрки на мѣстѣ записи возможенъ, конечно, лишь какъ рѣдкое исключеніе, тогда составитель словаря всегда рискуетъ включить въ свою работу слово съ значеніемъ неточнымъ, слишкомъ частнымъ, не говоря уже о прямыхъ ошибкахъ. Все это въ значительной мѣрѣ понижаетъ стоимость этого матеріала, заставляя быть съ нимъ очень осторожнымъ. Но какая бы степень осторожности не была примѣнена къ дѣлу, рискъ ошибки все-же не можетъ быть устраненъ⁴.

Въ виду только что высказанныхъ соображеній, сочиненія лучшихъ писателей могутъ быть поставлены ничуть не ниже этого послѣдняго рода матеріаловъ, а относительно возможности провѣрки и полноты комментирования даже и выше. Лучшими же для *нашей работы* писателями мы считаемъ тѣхъ, которые, болѣе или менѣе мастерски владѣя словомъ, въ то-же время черпали свой словесный матеріалъ непосредственно изъ народной рѣчи. Къ такимъ мы относимъ болѣе старыхъ писателей: Котляревскаго, Гулака-Артемовскаго, Квитку, Макаровскаго, Шевченка, М. Вовчка, Г. Барвинокъ, Симонова и затѣмъ П. Кулиша, особенно въ его произведеніяхъ пятидесятихъ и шестидесятихъ годовъ, часто очень удачно соединявшихъ чисто народный матеріалъ съ матеріалами стараго книжнаго языка. Конечно, чистота лексики у этихъ писателей далеко не одинакова, – извѣстно, напр., что Котляревскій часто употреблялъ великоруссизмы и пр., – но при нѣкоторомъ критическомъ отношеніи это обстоятельство не можетъ имѣть особенно большого значенія.

Раньше составленными словарями мы старались пользоваться съ осторожностью, не смотря на всю соблазнительность мысли легко пополнить свою работу множествомъ словъ путемъ простаго переноса ихъ изъ одного словаря въ другой. Изъ словарей Желеховскаго и Шейковскаго, по причинамъ, которыя понятны послѣ сдѣланныхъ нами выше замѣчаній объ этихъ словаряхъ, мы брали только тѣ слова, въ существованіи и правильномъ объясненіи которыхъ были болѣе или менѣе увѣрены, а въ то-же время не находили ихъ въ карточкахъ. При этомъ редакторъ, конечно, сознавалъ, что выставленный здѣсь критерій слишкомъ субъективенъ, чтобы быть вполне научнымъ. Конечно, слѣдовало бы поступить иначе. Принимая во вниманіе, что нѣкоторые составители словарей (Партицкій, Пискуновъ, Верхратскій, К. Левицкій) сами составляли слова для перевода тѣхъ или иныхъ словъ объясняемаго языка, и слова эти въ литературу не вошли, но за то ихъ включили въ свои словари авторы нѣкоторыхъ другихъ словарей (напр. Желеховскій); что нѣкоторые авторы (напр. авторъ „Ужинка“) также занимались составленіемъ подобныхъ словъ, нѣкъмъ изъ писателей не принятыхъ и даже ими самими впоследствии оставленныхъ, и слова эти попадали въ нѣкоторые словари (Закревскій, Желеховскій); что составители словарей вносили въ нихъ иногда явные великоруссизмы или полонизмы, употребленные украинскими писателями по ошибкѣ или по недостаточному знанію языка, – принимая все это во вниманіе, составитель словаря долженъ былъ-бы поступить такимъ образомъ: обследовать *каждое* слово *каждого* словаря безъ исключенія, опредѣлить его источникъ и затѣмъ распорядиться словами въ зависимости отъ полученныхъ результатовъ. Слова явно чужія и не приобрѣвшія правъ

⁴ Считаю нужнымъ предупредить, что слова тайныхъ языковъ нищихъ, шерстобитовъ и пр., въ нашъ словарь не включены.

гражданства въ украинскомъ языкѣ лучше всего было-бы оставить въ сторонѣ; слова народнаго или литературнаго украинскаго языка подлежали бы внесенію въ словарь; что же касается словъ выдуманныхъ и не пошедшихъ далѣе одного автора или какого-либо словаря, то, если даже и прійти къ выводу о необходимости внесенія ихъ въ словарь, необходимо было каждое такое слово сопроводить соотвѣтствующимъ замѣчаніемъ о его происхожденіи, чтобы оно не могло быть принято за слово, явившееся результатомъ органическаго роста языка. Такой путь предстоялъ составителю словаря, и путь этотъ былъ-бы имъ пройденъ, если-бы составитель имѣлъ въ своемъ распоряженіи для работы не два съ половиною года, а хотя-бы пять лѣтъ. При отсутствіи же этого послѣдняго условія ему оставалось одно: принять ту программу, какую онъ принялъ, – тѣмъ болѣе, что даже для исполненія только ея у него не хватило въ концѣ-концовъ времени...

Съ охотой брали мы слова у Афанасьева-Чужбинскаго и безъ всякихъ колебаній изъ словаря Левченка; у Закревскаго взято лишь нѣсколько словъ; словаремъ г. Уманца мы воспользовались лишь для нѣсколькихъ примѣровъ или ссылокъ къ словамъ, уже бывшимъ въ словарѣ старой редакціи; словари Партицкаго, Пискунова, Поповича, Тимченка, Чопея оставлены нами въ сторонѣ; не пользовались мы также опытами словарей научныхъ и техническихъ терминовъ (гг. Верхратскаго, Левицкаго и др.) – по причинамъ, изложеннымъ выше въ своемъ мѣстѣ, не желая вводить въ свой словарь неологизмы, которые, въ большинствѣ случаевъ, быть можетъ, не пойдутъ далѣе словаря, для котораго выдуманы.

При пользованіи всѣми помянутыми источниками составитель поставилъ себѣ правиломъ датировать значеніе каждаго слова точною документальною ссылкой. Такого рода система даетъ возможность всегда провѣрить какъ точность перевода, такъ и приводимой цитаты, при чемъ пользующійся словаремъ можетъ глубже и шире проникнуть въ значеніе слова и способы его употребленія, обратившись къ первоисточникамъ; собранный такимъ образомъ и провѣренный матеріалъ навсегда остается прочной основой для научнаго словаря. Въ виду этого въ своихъ собственныхъ добавленіяхъ мы не вписали ни одного слова, не сопроводивъ его точной ссылкой съ указаніемъ автора, сочиненія, тома и страницы⁵ или же мѣстности, гдѣ было записано отъ народа слово. Подобными же данными мы снабдили и всѣ тѣ слова въ словарѣ старой редакціи, для которыхъ оказался соотвѣтствующій матеріалъ. Къ сожалѣнію, очень большое количество старыхъ карточекъ заполнено было безъ указанія датъ и даже сочиненій, изъ которыхъ выписано слово, – вотъ почему въ словарѣ старой редакціи осталось нѣкоторое количество словъ совсѣмъ не датированныхъ; зная о существованіи этихъ словъ въ языкѣ и вмѣстѣ съ тѣмъ не располагая временемъ для подысканія къ нимъ датъ и примѣровъ, мы не сочли себя въ правѣ исключить ихъ изъ нашей работы, надѣясь, что со временемъ и этотъ пробѣлъ будетъ пополненъ⁶.

При нѣкоторыхъ словахъ и примѣрахъ стоитъ обозначеніе уѣзда или губерніи. Это значить, что слово или фраза записаны непосредственно отъ народа въ отмѣченной мѣстности; но отнюдь не указываетъ на территоріальное распространеніе слова. Для опредѣленія этого послѣдняго обстоятельства мы не располагали ни данными, ни

⁵ Конечно, указаніе томовъ и страницъ не было сдѣлано для такихъ словарей, какъ Желеховскаго или Шейковскаго, какъ излишнее въ данномъ случаѣ.

⁶ См. еще примѣчаніе къ списку именъ людей.

временем для добывания их и потому и не ставили себя этого задачей. Оттого и при словах, взятых из сборников народных произведений не стоит указания мѣстности, къ которой относится слово. Впрочемъ, въ списокъ нашихъ источниковъ мы при нѣкоторыхъ сборникахъ (гдѣ было возможно) сдѣлали отмѣтки мѣстностей, благодаря чему, обратившись съ стоящей у слова датой къ нашему примѣчанію при заглавіи источника, возможно опредѣлить мѣстность, где добыто слово. Нѣкоторыя-же сочиненія уже въ самомъ своемъ заглавіи носятъ указанія на мѣстность (Милорадовичъ, Шухевичъ).

Сказанное уже до нѣкоторой степени опредѣляетъ *составъ предлагаемаго словаря*; онъ заключаетъ въ себя:

а) Слова народнаго языка – какъ собственные, такъ и заимствованныя, но издавна принятые всѣмъ народомъ или частью его; сюда относятся слова изъ обращавшихся или обращающихся среди народа поэтическихъ произведений, хотя-бы нѣкоторыя изъ этихъ словъ и вышли въ настоящее время изъ народнаго употребленія. Относительно словъ изъ мѣстныхъ нарѣчій и говоровъ, вошедшихъ также въ словарь, должны замѣтить слѣдующее. Принявъ для словаря фонетику, употребляемую въ украинской литературѣ, начиная съ Котляревскаго, а именно фонетику такъ называемаго собственно-украинскаго нарѣчія, мы всѣ слова помѣщали именно въ этой фонетической формѣ, но въ тѣхъ случаяхъ, когда слово извѣстно было намъ только въ одной мѣстной фонетической формѣ, мы его въ такомъ видѣ и вносили въ словарь; что-же касается *примѣровъ* изъ народной рѣчи, то они давались всегда въ той формѣ, въ какой были записаны. Благодаря этимъ правиламъ, у насъ въ алфавитѣ нѣтъ, напр., словъ съ покутскимъ *г* вмѣсто *д* (*гівчина*). Въ нѣкоторыхъ, однако, случаяхъ приходилось дѣлать исключенія, а именно тамъ, гдѣ вариантъ съ мѣстной фонетической формой являлся распространеннымъ въ литературной рѣчи, или-же въ тѣхъ случаяхъ, когда извѣстная фонетическая вариация, отсутствуя въ данной мѣстности вообще, оставила однако свой слѣдъ въ одномъ-двухъ какихъ-либо словахъ съ ихъ производными, при чемъ эти слова только въ такой формѣ въ данной мѣстности и употребляются; такъ, напр., не помѣщая въ словарь всѣхъ словъ, въ которыхъ (какъ, напр., у гуцуловъ) *т* заменяется *к* (кегло = тягло, Шух. I. 255), мы внесли въ него слова *кісний, кісто* (рядомъ съ *тісний, тісто*), употребляющіяся во многихъ мѣстностяхъ Подольской, Волынской и Харьковской губ., гдѣ замѣны *т* звукомъ *к* въ иныхъ случаяхъ не наблюдается. Само собою разумѣется, что поды вышеизложенныя правила не подходятъ вариации одного и того-же слова, встрѣчающіяся иногда рядомъ на пространствѣ съ одной и той же фонетикой, – всѣ такія слова включены въ словарь. Наконецъ, при словахъ, употребленіе которыхъ представлялось намъ, на основаніи имѣвшихся матеріаловъ, ограниченнымъ, напр., одной пословицей или загадкой, мы дѣлали объ этомъ отмѣтку.

б) Слова, взятые изъ сочиненій авторовъ. Въ большинствѣ случаевъ это тѣ-же народныя слова, но только въ имѣвшихся у насъ матеріалахъ не оказалось для нихъ источника изъ народной литературы; затѣмъ – это слова, перешедшія изъ стараго книжнаго языка въ новый, часто съ приспособленіемъ къ современной, принятой въ литературѣ, фонетикѣ; далѣе – слова, заимствованныя изъ другихъ литературныхъ языковъ для выраженія понятій научныхъ, нѣкоторыхъ отвлеченныхъ и вообще понятій новѣйшей культурной жизни, и, наконецъ, слова, выработавшіяся въ литературномъ языкѣ для обозначенія тѣхъ же понятій. Относительно заимствованныхъ словъ необходимо слѣдующее поясненіе. Мы вообще избѣгали включенія ихъ въ словарь, но когда случалось находить, что въ языкѣ выработалось уже какое-либо выраженіе на основѣ заимствованнаго корня (см., напр., слово *этнографувати*), тогда мы, приводя его, присоединяли къ нему и всѣ тѣ слова этого

корня, которыя употребляются въ литературномъ языкѣ. Иногда помѣщались также слова особо употребительныя и къ которымъ въ то-же время былъ примѣръ. Конечно, выборъ словъ при этихъ способахъ былъ довольно произвольный, но мы оправдывали себя нѣсколько тѣмъ что такая-же произвольность въ выборѣ такъ называемыхъ „иностранныхъ словъ“ замѣчается и въ словаряхъ иныхъ языковъ; къ тому-же вообще количество такихъ словъ въ нашемъ словарѣ сравнительно невелико. Относительно же словъ, выработанныхъ самимъ литературнымъ языкомъ, мы держались того взгляда, что внесенію въ словарь подлежать лишь такія изъ нихъ, которыя болѣе или менѣе приобрѣли уже право гражданства въ литературномъ языкѣ; во всякомъ случаѣ, при словахъ, встрѣченныхъ нами только у одного автора, мы дѣлали объ этомъ отмѣтку. Такимъ же образомъ поступали мы и съ тѣми словами изъ фальсифицированныхъ псевдо-народныхъ думъ и пѣсенъ, которыя (слова) были намъ извѣстны *только* по этимъ послѣднимъ произведеніямъ.

Въ частности относительно состава словаря, распредѣленія въ немъ матеріала и метода изложенія необходимо сдѣлать еще слѣдующія замѣчанія:

1) Изъ географическихъ названій въ словарь включены лишь названія націй, частей земли, государствъ, странъ и болѣе значительныхъ украинскихъ городовъ и нѣкоторыхъ другихъ мѣстностей, а также встрѣченныя производныя отъ этихъ словъ.

2) Уменьшительныя и увеличительныя имена существительныя указывались нами обыкновенно при основныхъ, при чемъ если уменьшительное (или увеличительное) въ алфавитномъ порядкѣ слѣдуетъ непосредственно за основнымъ, то оно, какъ и всѣ, непосредственно слѣдующія за нимъ и другъ за другомъ уменьшительныя (или увелич.), отдѣльно въ алфавитѣ не выставляется, въ противномъ-же случаѣ, для болѣе удобнаго нахождения, уменьшительное (или увелич.) ставится на надлежащемъ мѣстѣ съ ссылкой на основное; если-же уменьшительное (или увеличительное) имѣло еще свое собственное значеніе, тогда оно лишь указывалось при основномъ, а подробно объяснялось особо на своемъ мѣстѣ. При этомъ, слѣдуя раньше изложенному правилу о мѣстныхъ фонетическихъ варіаціяхъ, мы не отмѣчали нигдѣ уменьшительныхъ на *ейка* и *ейко* (*ручейка, лишейко*), такъ какъ *ейка, ейко*, всегда = *енька, енько* (*рученька, лишенько*). Что касается уменьшительныхъ прилагательныхъ и нарѣчій, то въ алфавитѣ вносились только тѣ изъ нихъ, которыя представляли или особенности въ значеніи, или уклоненія отъ правилъ образованія; въ противномъ случаѣ они только отмѣчались при основныхъ. Такимъ же точно образомъ поступали мы и съ сравнительной и превосходной степенями прилагательныхъ и нарѣчій.

3) Изъ причастій помѣщены въ алфавитѣ только тѣ, которыя употребляются какъ имена прилагательныя или приобрѣли особенности въ значеніи, или-же уклоняются отъ правилъ образованія.

4) Совершенные и несовершенные виды глаголовъ мы объясняли вмѣстѣ при несовершенной формѣ, а отъ совершенной дѣлали ссылку, если по алфавитному порядку она не слѣдовала непосредственно за несовершенной; исключенія были допущены для глаголовъ, которые, переходя въ совершенный видъ, принимали префиксъ и потому относились къ другой буквѣ. – Во многихъ мѣстностяхъ харьковской, херсонской и екатеринославской губерній существуетъ смягченіе звуковъ *ш* и *дж* въ 1-мъ лицѣ ед. ч. наст. вр. и предъ *увати*: *носю, ходю, викосювати*; но такъ какъ въ литературѣ болѣе принята несмягчаемая форма, то мы и ограничились лишь указаніемъ этой особенности здѣсь, не внося ее въ словарь.

5) Въ виду того, что технических народных терминов собрано еще довольно мало и собранное къ тому же разбросано въ различныхъ изданіяхъ, часто имѣющихъ совершенно не филологическое назначеніе, мы приложили особое стараніе, чтобы собрать этого матеріала какъ можно больше. Изъ печатныхъ источниковъ самый богатый матеріалъ доставила „Гуцульщина“ г. Шухевича, затѣмъ упомянутый выше словарикъ г. Василенко, статья г. Браунера о рыболовствѣ и статьи гг. Вовка, Гнатюка и Могильченка въ „Матеріалахъ до укр.-р. этнологіи“, а также VII-й томъ „Трудовъ“ Чубинскаго. Кромѣ того, намъ удалось добыть описанія водяной мельницы (гг. Грищенко и Теремца), а также записи Залюбовскаго и г. Стрижевскаго; наконецъ, мы располагали собственными записями по ткачеству и шерстобитству. При объясненіи названій частей машинъ и снарядовъ мы въ большинствѣ случаевъ поступали такъ: давали названія и описанія частей снаряда при его собственномъ названіи, а затѣмъ уже дѣлали ссылки на это полное описаніе; такой способъ, не представляя затрудненій для отысканія слова, значительно сокращалъ мѣсто и упрощалъ дѣло; въ нѣкоторыхъ случаяхъ, для ясности описанія, приложены рисунки.

6) Префиксъ *у*, какъ извѣстно, переходитъ въ украинскомъ языкѣ въ нѣкоторыхъ случаяхъ въ *в* и снова принимаетъ свой полный звукъ (см. объ этомъ въ самомъ словарѣ при предлогѣ *у*): *він уліз, вона влізла*; мы всѣ слова, начинающіяся этимъ префиксомъ, помѣстили на *у* безъ различія – былъ-ли *у* насъ примѣръ съ *в* или съ *у*, а въ *в* сдѣланы въ соотвѣтствующихъ мѣстахъ ссылки.

7) Префиксы *од* и *від* также чередуются въ украинскомъ языкѣ въ одномъ и томъ же словѣ, въ зависимости отъ предыдущаго звука (послѣ гласнаго – *від*); всѣ слова, начинающіяся этими префиксами, нами помѣщены на *від*, а въ буквѣ *о*, въ соотвѣтствующихъ мѣстахъ, также сдѣланы ссылки.

8) Въ виду того, что звукъ *ф* у большинства украинскаго народа выговаривается какъ *хв* (передъ гласной, кромѣ *у*) или *х* (передъ согласной и передъ *у*), мы, составляя словарь на букву *ф*, помѣстили въ него лишь тѣ слова, для которыхъ въ нашихъ матеріалахъ не нашлось дубликата съ *хв* или *х*⁷; всѣ же слова, которыя встрѣчены только съ *хв* и *х* или, рядомъ съ этими звуками, также и съ *ф*, помѣщены нами на букву *х*, примѣры-же къ нимъ, конечно, были оставлены съ тѣмъ изъ этихъ звуковъ, съ какимъ были встрѣчены. Если какое либо слово съ звуками *хв*, *х* имѣло одно значеніе, а съ зв. *ф* – другое, тогда оно, съ соотвѣтствующими значеніями, помѣщалось и на *ф* и на *х* со взаимными ссылками одного на другое. Незначительныя и немногія отступленія отъ этихъ правилъ обусловлены желаніемъ предоставить болѣе удобствъ въ пользованіи словаремъ и понятны безъ объясненій.

9) Въ украинскомъ языкѣ глаголы и нѣкоторыя имена имѣютъ часто впереди приставочное *і* (по фонетическимъ причинамъ, а равно вслѣдствіе смѣшенія въ языкѣ префиксовъ *із* и *з* съ), отпадающее сейчасъ-же, какъ только прошла въ немъ нужда (*він іспік, ірвав, іззів, вона спекла, рвала, ззіла*) – всѣ формы съ такимъ начальнымъ *і*, конечно, отсутствуютъ въ словарѣ, – ихъ слѣдуетъ искать тамъ, гдѣ онѣ имѣютъ мѣсто безъ этого *і*, и мы облегчили отысканіе общими ссылками въ соотвѣтствующихъ мѣстахъ. Въ иныхъ случаяхъ, также по фонетическимъ причинамъ, *і* въ началѣ слова замѣняется звукомъ *й*: *хотіли його ймити, вона ймовірна, очиці, що йграли як зірочки* (Квитка), – такія слова, наоборотъ, слѣдуетъ искать подъ буквой *І*. (Впрочемъ, и въ этомъ случаѣ есть ссылки).

⁷ При этомъ принята была во вниманіе оговорка Номиса въ предисловіи къ его сборнику пословиць, что онъ *ф* вездѣ, гдѣ оно у него встрѣчалось, замѣнялъ звуками *хв*.

10) Составленный нами список крестных имен (онъ отсутствовалъ въ старой редакціи словаря) не включенъ въ общій алфавитъ какъ по примѣру другихъ словарей, такъ и потому, что народная форма именъ даетъ богатый матеріалъ для вопроса объ измѣненіи чужихъ звуковъ въ украинскомъ языкѣ и удобнѣе этотъ матеріалъ имѣть вмѣстѣ. Словарикъ этотъ составленъ нами по такой-же системѣ, какъ и весь словарь, при чемъ мы особенно старались отмѣтить всѣ уменьшительныя и ласкательныя имена, такъ какъ количество ихъ несомнѣнно указываетъ на степень распространенности даннаго имени. Пользующийся словарикомъ навѣрное замѣтитъ, что многія имена, по формѣ уменьшительныя, поставлены нами какъ основныя, – этимъ мы хотѣли отмѣтить, что и среди народа онѣ употребляются именно какъ основныя, а не уменьшительныя (*Грицько, Харько, Химка*).

Способъ обработки отдѣльнаго слова былъ таковъ. Мы давали удареніе объясняемаго слова вездѣ, гдѣ оно было намъ извѣстно, но пришлось сдѣлать довольно много исключеній преимущественно для словъ изъ словариковъ г. Верхратскаго, систематически не проставившаго въ нихъ удареній. Если на словѣ обозначено нѣсколько удареній, это значитъ, что слово употребляется съ каждымъ изъ этихъ удареній отдѣльно. Объясняемымъ словамъ давалось грамматическое опредѣленіе (см. списокъ сокращеній). При существительныхъ отмѣчался родительный падежъ ед. ч., а при глаголахъ 1 и 2 лица настоящ. вр. ед. ч. Исключеніе составляютъ глаголы съ префиксомъ *по*, приставленнымъ къ несовершенному виду, обозначающіе дѣйствіе, произведенное нѣсколькими предметами однимъ за другимъ: *хлопці похрипли, люде поперескакували черезъ рѣчку*; при такихъ глаголахъ, чтобы отмѣтить ихъ, поставлены 1 и 2 лица во множ. ч., хотя должно не упускать изъ виду, что, употребленные съ собирательнымъ подлежащимъ или безлично, они имѣютъ и един. число: *челядь цілісіньку ніч колядус, аж похрипне* (0.1862. IV. 87). *Похрипло їх багато після того сніву. Народъ поперескакував черезъ рѣчку* и пр.

При объясненіи словъ мы старались подыскать наиболѣе близкій русскій синонимъ или нѣсколько таковыхъ; если же соотвѣтствующаго не могли найти или онъ казался намъ недостаточнымъ, – мы прибѣгали къ описательному способу; при этомъ старались исчерпать всѣ извѣстныя намъ значенія слова, подтверждая вездѣ, гдѣ имѣли къ тому возможность, свой переводъ примѣрами, обнаруживающими какъ значеніе словъ, такъ и способы ихъ употребленія, при чемъ примѣрамъ изъ народныхъ произведеній отдавалось преимущество; къ сожалѣнію матеріалъ, которымъ мы располагали, не всегда давалъ намъ возможность удовлетворить нашимъ собственнымъ въ данномъ случаѣ требованіямъ⁸. Недостаточностью матеріала объясняется и то обстоятельство, что, не смотря на всѣ наши старанія о возможно полной украинской фразеології, многое осталось не включеннымъ въ словарь.

Сомнительные переводы отмѣчены знакомъ вопроса. Слова, значеніе которыхъ намъ было неизвѣстно, оставлены безъ перевода, но съ примѣромъ или, по крайней мѣрѣ, съ точной ссылкой на источникъ.

Заканчивая свои поясненія, считаемъ пріятнымъ долгомъ выразить нашу глубокую благодарность *П. И. Житецкому* и *К. П. Михальчуку* за ихъ постоянную, во все время работы, помощь, выразившуюся какъ въ цѣнныхъ научныхъ совѣтахъ, такъ и въ просмотрахъ работы и указаніяхъ на ея погрѣшности, а *К. П. Михальчуку* еще и за донесенія многихъ словъ, сдѣланныя во время просмотра рукописи.

⁸ Слова въ примѣрахъ, взятыя въ () и напечатанныя прямымъ шрифтомъ, вставлены редакторомъ съ цѣлью приданія примѣру большей ясности.

Приносимъ благодарность также всѣмъ поименованнымъ раньше лицамъ, безкорыстно принесшимъ свой трудъ на пользу словаря, доставивъ намъ свои записки изъ устъ народа или выписавъ для насъ на карточки слова изъ книгъ и рукописей, а также гг. *Вл. Гнатюку, Е. Х. Чикаленко* и *Вл. Шухевичу* за поясненіе многихъ словъ, значеніе которыхъ безъ этого могло бы остаться намъ неизвѣстнымъ.

Въ заключеніе позволимъ себѣ сказать, что мы не считаемъ предлагаемый словарь ни исчерпывающимъ богатства украинскаго языка, ни доведеннымъ до такой степени совершенства, которая могла-бы удовлетворять хотя насъ самихъ, и находимъ себѣ оправданіе лишь въ томъ, что краткость времени, въ которое необходимо было сдѣлать всю работу, была въ этомъ случаѣ препятствіемъ, котораго не могло побороть самое крайнее напряженіе силъ работающаго. Мы считаемъ свой трудъ первой ступенью по пути созданія научнаго украинскаго словаря и, сознавая многіе его недостатки, все же рѣшаемся выпустить его въ свѣтъ, чтобы дать точку опоры дальнѣйшей работѣ въ томъ-же направленіи.

Б. Гринченко

Кіевъ

11 ноября 1904 г.

[...]

Ѓол, ла, ле. Краткая форма отъ **голий**.

Голв'яка, ж. = **Гілляка.** *Пойшов дід у гай, вирубав поліно дров, прив'язав його до голв'яки..., що вітер повіє, погодидне те поліно, то воно об дерево й стукає.* Чуб. II. 65.

Голдувати, дую, еш, сл. Давать дань, быть въ ленной зависимости. *Ей, Василю Молдавський, господарю наш волоський! Чи будеш за нас одностайне стояти? Будем тобі голдовати; коли ж ти не будеш за нас одностайне стояти, – будем иншому пану кров'ю вже голдувати.* АД. II. 101. *Царі Владиці всіх владик голдують.* К. ПС. 8.

Голѣндер, ра, м. Голландецъ.

Голѣндерський, а, е. Голландскій.

Голѣць, льця, м. Раст. *Avena puda* L., овесъ голый. Вх. Пч. II. 29.

Голѣча, чі, ж. = **Голота.**

Голѣшник, ка, м. Игольникъ. Черк. у. *Загубив свій голешник, той, що голки в йому держать.* Новомоск. у.

Голи́борода, ди, м. Шутливое названіе великовозрастнаго ученика, брѣющаго уже бороду. *Приходять аж три четвертокласники – все продауси та голибороди.* Св. Л. 136.

Ѓолий, а, е. 1) О чело́вѣкѣ: обнаженный, нагой, голый. *Не боїться мокрий дощу, а голий розбою.* Гол. I. 49. *Хоч голий та в поясі.* Ном. 11190. **Ѓолий як бубон, як турецький святий.** Совершенно голъ какъ въ прямомъ значеніи, такъ и въ значеніи 3-емъ. Ном. № 1522, 1523. 2) О предметѣ: лишенный обычнаго покрова, не покрытый, не занятый ничѣмъ, обнаженный. *Обідрали до голої кости.* Ном. № 11093. *Голе дерево.* Ном. *Положив снопа на голому току.* Рудч. Ск. I. 55. *Положили Савку на голу лю лавку.*

Ном. № 11918. *А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка – зверху дірка, хутро голе, околиці Біг має.* ЗОЮР. I. 201. *В другій руці голій меч.* Гол. III. 44. 3) Бѣдний, голый. *Біда нашим головам за панамі голими.* Ном. *Нема голій школі волі, а то б догодила.* Шевч. 369. 4) О хлѣбѣ: безостый, безъ усиковъ. *Ячмінь з остюками і голій.* О. 1861. IX. 192. 5) **Ѓбла ѓбка.** Игла безъ нитки. Черном. 6) **Ѓблій борц,** **ѓбла юшка.** Одинъ борщъ, одинъ супъ и больше ничего. *Баба побігла і взяла коробочку ячменю на відробіток, щоб не гола юшка була.* Г. Барв. 501. 7) **Ѓбла піч.** Печь, изъ которой выгребены горящіе угли, чтобы сажать хлѣбъ. Грин. II. 18. 8) Родъ игры съ бросаніемъ палокъ. КС. 1887. VI. 475. Ум. **Голѣнький, голѣсенъкий.**

Ѓблик, ка, м., = Голики? *Из голика не буде волика.* Грин. I. 236.

Голина́, ні, ж. Отборный зерновой хлѣбъ (кромѣ овса). Угор.

Голі́ти, лю́, лиш, гл. 1) Брить. *Багатого і серп голить, а убогого і бритва не хоче.* Ном. № 1600. 2) **Лоб голі́ти.** Брать въ солдаты. *Прийшов указ лоби голить.* Шевч. 591. Употребляется въ этомъ значеніи и только глаголъ съ дополненіемъ: **в москалі.** *Прошу собі волі – не дає і в москалі проклята не голить.* Шевч. 417.

Голі́тися, лю́ся, лишся, гл. Бриться. *Не милися, бо не будеш голитися.* Ном. № 5479.

Голі́ця, ці, ж. Чистое поле, прочищенное отъ деревьевъ мѣсто. Угор. *Іде доцик на голіці.* Гол. IV. 574. 2) Кожа, съ которой облѣзь, оборванъ мѣхъ. Константиногр. у. 3) = **Гонишна сітка.** Браун. 13.

Голі́ш, ша́, м. 1) Бѣднякъ, голышъ. *Дайте цьому голишу хоч ложечку кулішу.* Чуб. V. 583. *Добре в кого є худібка..., а голиш все таки дзьобом сяде.* О. 1862. IV. 106. 2) Раст. *Salvia nutans* L. ЗЮЗО. I. 135. 3) Камышъ, скошенный зимою. Мнж. 178.

Голі́вка, ки, ж. Ум. отъ *голова*.

Голі́вонька, ки, ж. Ум. отъ *голова*.

Голі́вочка, ки, ж. Ум. отъ *голова*.

Голі́вчерева, нар. Вверхъ животомъ. Полт.

Голі́й, лія́, м. Брадобрей, цирюльникъ.

Голі́на́тий, а, е. 1) Длинноногий. Вх. Зн. 11. 2) О деревьяхъ: имѣющій высокій голый стволъ съ коронообразной верхушкой. Подольск. **Голі́на́та капу́ста.** Капуста, не обра- зующая головки.

Голі́нка, ки, ж. Голень. *Білий, мов голінка.* Ном. № 8530. *Уроки-врочища... тут вам не стояти, за плечима не знобити, поперека не ломити, голінок і колінок не крутити.* Мил. М. 39.

Голі́нний, а, е. 1) Удалой, бравый, рѣзвый. *Голі́нний, завзятий чоловік.* Шевч. 302. *От дівка голінна, так так!* Шевч. 310. 2) Способный къ чему. *Він голі́нний до всьо- го.* Черк. у. 3) – **до чо́го, на́ що.** Охочій до чего, любящій что. *Маруся голінна до та- рани.* Черниг. у. *Я дуже на сон голінна, – як засну, то вже й до світу не кинуся.* Рк. Левиц. **Голі́нний до скляно́го б́га.** Любитъ выпить. Мир. Пов. I. 157. 4) Бритвенный, отточенный для бритья, годный для бритья. *Голі́нний ніж. Оця коса голінна год п'ять живе в мене; вона саме до гоління.* Васильк. у.

Голі́ння, ня, с. Бритье.

Голі́сінъкий, а, е. Совершенно голый. *А тим часом синя хвиля Ганнусю виносить: голісінъка, стрепенеться, сяде на пісочку.* Шевч. 24.

Голі́ти, лю́, єш, гл. Обнажаться. *Вітер – аж пісок голіє, зганяє воду з піску – він і го- ліє.* Переясл. у.

Голічерева, нар. = **Голівчерева**. *Голічерева лежить на воді*. Харьк. у.

Гблка, ки, ж. 1) Игла, иголка. *Місячно, хоч голки збирай*. Ном. № 592. **Гбола гблка**. Игла безъ нитки. Черном. 2) **Голкі заганяти**. Запускать шпильки. *Почне їй голки заганяти... все про хлопців їй плеще*. Мир. Пов. I. 119. *Не одну, не дві голки загнав він і без того в уражене серце*. Мир. Пов. I. 119.

Гбло, нар. 1) Голо, обнажено. 2) Исключительно. *Голо сам пирій* (поріс). Мнж. 178. 3) **Грбшей голб**. Нѣтъ денегъ. *Хоч грошей, каже, і голб, однак за віщось то купив село*. О. 1861. VII. 119.

Голобѣльний, а, е. 1) О лошадахъ: коренной, ходящій въ оглобляхъ. 2) Объ экипажахъ: оглобельный. *Голобельні сани*.

Голббля, лі, ж. Оглобля. *Не по коню, та по голоблях*. Ном. № 2818. См. **Оглобля**.

Голоббкий, а, е. Съ голыми боками; переносное значеніе; бѣдный. *Обідранці пішли в танці, голобокi пішли в скоки*. Ном. № 12485.

Голобриш, ша, м. Нищій, оборвышъ. Желех.

Голова, ви, ж. 1) Голова. *Що голова, то розум*. Посл. **У гболову заходити, зайті**. а) сума сходить, сойти. К. ЧР. 152. *Миш в голову зайшла, закім зерно знайшла* (такая бѣдность). Ном. № 1506. б) – **заходити**. Печалиться. Фр. Пр. 52. в) думать, обдумывать. *Що робити з бiди? тра въ голову заходити*. Фр. Пр. 52. **У гболову (гболови) клѣсти, покладати**. Думать. *І в головах собі не покладай*. И не думай объ этомъ. Ном. № 5478. **Наложити головою, лягти головою**. Погибнуть, умереть. *Пливи, косо, уплинь за водою; щоб наложив нелюб головою*. Мет. 14. *Або за Дніпром ляжу головою*. Шевч. 142. **В голові мені (тобі...)**. Засѣла мысль въ голову. *Дуже мені тес в голові!* Я объ этомъ совсѣмъ и не думаю. Ном. № 4986. **У головах**. У изголовья. Рудч. Ск. I. 193. *Поклав сокиру в головах*. **Під гболови**. Въ изголовье. *А під голови голубая та жупанина*. Мет. 82. **У гболову взяти, забрати**. Задаться цѣлью, рѣшить. *Той мужик взяв собі в голову не пити горілки*. Рудч. Ск. I 200. **По мойй голові**. Что касается до меня; по мнѣ. *По мойй голові – хоч вовк траву їж*. **На мою, твою... гболову**. На мое, твое... несчастье. *Нехай горшки б'ються на гончарову голову*. Ном. № 3148. **Шоб тебе у жи́то голово́ю**. Шутливое пожеланіе богатства, богатаго урожая подь видомъ брани. Ном. № 3267. **За твоєю (його и пр.) голово́ю**. Подь твоимъ начальствомъ, предводительствомъ, распорядительствомъ. *Ей, гетьмане Хмельницький, батю наш, Зінов Богдане чигиринський! дай, Боже, щоб ми за твоєю головою пили та гуляли, віри своєї християнської у порузу вічні часи не подавали*. АД. II. 8. **Гболову кому їсти, жувати**. Пилить кого, вѣчно допекаютъ кого. Ном. № 2725. *Що в Бога день, усе голову їсть*. Ном. № 2724. **У голові, у голóвці бу́ло**. Былъ выпивши, былъ подь хмѣлькомъ. Кв. **Голова́ в гболову**. Всѣ заурядъ, одинъ въ одинъ. *Капуста голова в голову однакові-сінька*. 2) Умъ, разумъ. *Порадь мене своєю головою*. К. ЧР. 188. *До булави треба голови*. Ном. № 753. **Цвілі гболови**. Глупцы. Ном. № 6303. 3) м. Предводитель, распорядитель. *Без голови військо гине*. Ном. № 751. 4) м. Должность: голова городской, сельскій. *Зібралась рада, голова щось торочив; один з ... селян обізвавсь...* О. 1861. VIII. 95. 5) ж. Глава, часть книги. К. Іов. XI. 6) Широкая часть прядильнаго гребня, гдѣ помѣщаются зубья. Сумск. у. 7) Часть топора возлѣ обуха. Сим. 24. 8) Въ срубленномъ деревѣ конецъ тотъ, который отъ корня. Сим. 24. 9) Раструбъ пастушьей трубы. Сосн. у. 10) = **Маточина**. Рудч. Чп. 250. 11) Часть гончарнаго круга. См. **Круг II**. Вас. 179. 12) Часть толчеи. См. **Ступа походюча**. Шух. I. 162. 13) При раздѣлѣ кожъ между членами товарищества, изготовляющаго тулупы: кожа, съ которой начинаютъ раскладывать овчины для раздѣла. Вас. 155. 14) Названіе туза

трефъ при игрѣ въ *цигана*. КС. 1887. VI. 466. 15 – *святоя́нська*. Повѣрье. Въ Ивановъ день ищуть два сросшихся колоса ржи, корень которыхъ, по повѣрью, долженъ быть изъ чистаго серебра, похожій на челоуѣчью голову; корень этотъ и носить вышесказанное названіе. Чуб. I. 84. Ум. *Голо́вка, голі́вка, голбвонька, голі́вонька, голбвочка, голі́вочка*. Очень часто употребляются какъ нѣжныя, ласкательныя. *Бідна моя голвонька!* Ув. *Головище*. *Кулачище під бочище, нагайце в головище*. Чуб. V. 482.

Голова́йчик, ка, м. Раст. *Trifolium rubens*. Лв. 102. См. *Горишина 2*.

Голова́нчик, ка, м. = **Головань 1**. *Гей, гей, та баранчику, гей, гей, голованчику*. Мил. 51.

Голова́нь, ня, м. 1) Съ большой головой. 2) Рыба: язь.

Гло́ватень, тня, м. 1) Раст. *Centaurea Cyanus*. Шух. I. 21. 2) *Гло́ватень*. Раст. *Echinops sphaerocephalus*. Вх. Пч. II. 31.

Голова́тий а, е. 1) Съ большой головой, головастый. *Такий здоровенний, голова́тий, банькати́й, з закорюченим носом*. Стор. МПр. 156. *Чужі діти череваті й голова́ті і багацько їдять, а вже мої – як паненята*. Ном. № 9240. 2) О растеніяхъ: съ большой головкой, кочнемъ. *Капуста голова́та*. Ном. № 261. (Мак) *поріс такий голова́тий*. Рудч. Ск. I. 52. 3) Умный, разумный. Рудч. Ск. II. 198. *Козарлюга дуже ручий, жвавий, голова́тий*. Мкр. Н 30. 4) – *ба́тько, – та ма́ти*. См. *Батько, мати*. 5) – *круг*. Гончарный кругъ известной конструкціи. См. *Круг II*. Вас. 179.

Голова́тиця, ці, ж. Рыба: *Salmo hucho*. Вх. Пч. II. 20. Самка *Salmo hucho*. Шух. I. 24. 223. (Самецъ см. *Головач*).

Голова́ч, ча́, м. 1) = **Головань 1**. МВ. II. 13. 2) Рыба: *Salmo hucho* (самецъ). Шух. I. 24. 3) Рыба: *cottus*, бычекъ, голова́чъ. Вх. Лем. 404. Вх. Пч. II. 19. 4) Головастикъ. Вх. Пч. II. 17. 5) Верхъ шляпы *клебанки*. Вх. Зн. 25. 6) См. *Обіручний столець*. Вх. Лем. 441.

Голова́чка, ки, ж. Головастикъ. Вх. Лем. 404.

Г. Голове́нь, вні, ж. Большая голова. Аф. 362. *Як заснув Олоферн, то Юди́фа к йому прийшла, цюк його в голову́нь, аж із його душа вийшла*. Стар. вирш. (Аф. 362).

Г. Голове́нь, вня, м. Рыба *Squalius cephalus*. Браун. 28.

Голове́нька, ки, ж. 1) = **Головешка 1**. Гн. II. 17. 2) = **Головачка**. Вх. Лем. 404.

Голове́ня, ня́ти, с. Головка. О. 1862. I. 72. *В голове́нати у дитини*. О. 1862. I. 70.

Голове́шка, ки, ж. 1) Головня. Ном. № 6558. 2) Вошь, *Pediculus*. Вх. Пч. I. 7. Ум. *Голове́шечка*. Г. Барв. 458.

Голови́на, ни, ж. = **Голова**. *Порубали Ігнаткові усю голову́ну*. Закр. 72.

Голови́стий, а, е = **Головатий 2**. *Щоб моя капуста́чка була із кореня корениста́я, а із листу голови́ста́я*. Ном. № 261.

Голови́ця, ці, ж. 1) = **Голова**. *Буду дра́ти наси́ од ніг до голови́ці*. Чуб. *Молоді́ї молоди́ці, завивайте голови́ці*. Чуб. III. 47. 2) = **Дівич-вечір**. КС. 1883. II. 397, 399. 3) **Голо́виця**. Родникъ. Шух. I. 211. *Була там керни́ця-голови́ця – нора, якою з землі вода іде*. Шух. I. 221. 4) = **Головатиця**. Вх. Зн. 11.

Голови́ха, хи, ж. Жена головы. О. 1861. XI. 112.

Голови́ще, ща, с. Ув. отъ *голова*. *Кулачище під бочище, нагайце в головище*. Чуб. V. 482.

Голови́чка, ки, ж. Раст. *Trollius europaeus*. Вх. Пч. II. 36.

Голо́вка, ки, ж. 1) Ум. отъ *голова*. 2) Кочень капусты. *Дай же, Бо́же, час добрий, щоб моя капуста́ приймалась і в головки складалась*. Ном. № 261. 3) Маковка. *Баба головки з маку позрізувала*. Рудч. Ск. I. 53. 4) Шляпка гвоздя, винта, шворня. Рудч. Чп. 250. 5)

Часть полоза у саней, загибаючися къ верху. Сумск. у. 6) Часть гончарнаго круга. См. **Круг II**. Вас. 179. МУЕ. I. 57. (Черниг.). 7) Пачка, пучекъ очищеннаго и приготоуленнаго для тканія сита волоса изъ конскаго хвоста. Вас. 152. 8) Особый родъ орнамента при украшеніи гуцульскихъ издѣлій. Шух. I. 281. 9) мн. Девятая фигура при игрѣ въ мячь, называемой **стинка**. КС. 1887. VI. 463. 10) – **мѣртва**. Пт. *Parus caudatus*, долгохвостикъ, хвостовой ремезъ. Вх. Пч. II. 13. 11) = **Голова святоянська**. Чуб. III. 193.

Головкѣте письмо. Родъ орнамента при украшеніи гуцульскихъ издѣлій. Шух. I. 303.

Головкѣ, кѣ, м. = **Головань 1**. 2) Названіе вола. Г. Барв. 242.

Головний, ѧ, ѣ. 1) Головной. *Головна хустка*. 2) Главный. *Всі головні догмати нашої віри*. Левиц. 3) Опасный, угрожающій смертью. *Не ходи по болоту, там місце головне, – не один уже наклав головою*.

Головник, кѣ, м. 1) = **Головань 2**. Гадяч. у. 2) Убійца. МУЕ. III. 55. Вх. Зн. 11.

Головництво, ва, с. Уголовное преступленіе, уголовное, убійство. Шух. I. 33. *Від тої годиницьки, як головництво сталося, вона без ума*. Федьк.

Головниця, ці, ж. = **Головиця 3**. Вх. Зн. 11.

Голѣвня, ні, ж. 1) = **Головешка**. Угор. Гн. II. 20. 2) = **Зана**. Вх. Пч. II. 37. *Як багато головні в пшениці, то буде мука чорна, як гречана*. Каменец. у. 3) Раст. *Ustilago maydis* L. U. Carbo Tul. ЗЮЗО. I. 140.

Головоїд, да, м. = **Людодїд?** Гол. III. 40.

Головокрѣт, ту, м. 1) Головокруженіе. Харьк. 2) Раст. *Hilichrysum arenarium* Dc. ЗЮЗО. I. 124.

Голѣвонька, ки, ж. 1) Ум. отъ *голова*. 2) = **Головенька**. Гн. II. 20.

Головосік, ка, м. также мн. **Головосіки**. Праздникъ усѣкновенія главы Іоанна Крестителя, 29 августа. Чуб. III. 254.

Голѣвочка, ки, ж. 1) Ум. отъ *голова*. *Не бїдна голѣвочка*. Не бѣдствую, живу хорошо. *Я вже двадцять лїт замужем і не бїдна голѣвочка. Дай Боже, щобі моїм дітям так*. Г. Барв. 6. 2) мн. Родъ вышивки. Kolb. I. 48.

Головствѣння, ня, с. = **Головосік**. Волинск. г.

Головувати, вѣю, єш, гл. Быть въ должности головы. Сим. 226.

Головуватий, а, е. О растеніяхъ: имѣющій **головню 1**. *Головувате просо*. Черк. у.

Голѣвчастий, а, е. 1) = **Головатий 2**. Черниг. у. 2) Родъ орнамента въ вышивкѣ. Kolb. I. 49, 48. Шух. I. 161.

Голов'яний, ѧ, ѣ. Головной. *Голов'яна хустка*. Кїев. у.

Гѣлод, ду, м. 1) Голодь. *Вчи лїнивого не молотом, а голодом*. Ном. № 11921. *Був собі такий бїдний вовк, що трохи не здох з голоду*. Рудч. Ск. I. 1. *Опухну з голоду*. Рудч. Ск. I. 2. *Нїчого нам їсти – голодом сидїти*. Чуб. V. 886. *Ми мусїли бїдувати, голодом терпїти*. Гол. II. 465. 2) Раст. *Rumex Acetosa* L. Вх. Уг. 233.

Голодѣння, ня, с. = **Голодування**.

Голодѣти, дѣю, єш, гл. = **Голодувати**.

Голѣддя, дя, с. Голодь, голодовка. *Одно – безвїддя, другеє – голоддя*. АД. I. 131.

Голѣден, дна, не = **Голодний**.

Голодїти, джу, диш, гл. Морить голодомъ. *Сам себе Семен голодить та збїрає гроші на хату*. Харьк. Тоже. *Гѣлодом голодїти*, ЕЗ. V. 102.

Голодївка, ки, ж. Время голоданія, голодовка. *Спасївка-ласївка, а Петрївка-голодївка*. Ном. № 483.

Голоднѣча, чі, ж. Время голоданія, голодовка. *Зробив на світі він велику голоднечу: побив у полі хліб.* К. Псал. 240.

Голодний, а, е. 1) Голодный. *Не голодна корова, що під ногами солома.* Ном. № 5187. *Як собака голодний.* 2) **Голодне літо.** Безхлѣбное лѣто. **Голодний рік.** Голодный годъ. 3) **Голодна кутя.** Канунъ Богоявленія Господня.

Голодниця, ці, голоднівка, ки, ж. = **Здухвина.** Желех.

Голодно, нар. Голодно. *Той рік голодно було скрізь.* Каменець.

Голодня, ні, ж. = **Голоднеча.** Ном. № 13451.

Голоднянка, ки, ж. = **Голодниця.** Желех.

Голодвий, а, е. Голодный. *Голодовий рік.* Вх. Лем. 404.

Голодовина, ни, ж. Плодъ шиповника. Вх. Пч. I. 12.

Голодріб, ба, м. = **Голодраниця.** Полт.

Голодріба, би, ж. = **Голодрібка.** Зміев. у.

Голодрібець, бця, м. 1) Возъ, необшитый лубомъ. 2) = **Голодраниця.** Мир. Пов. I. 157. *Чого прийшли ви, голодрібці?* Котл. Ен. V, 69.

Голодрібий, а, е. 1) Необшитый лубомъ (о возѣ). *Голодрібий віз.* 2) Оборванный, голый, бѣдний. *Позбіралась у город голодріба шляхта.* Стор. МПР. 143.

Голодрібка, ки, ж. = **Голодраниця.**

Голодраниця, нця, м. Оборванецъ. К. ЧР. 336. *Еней прочунався, проспався і голодраниців позбірив.* Котл. Ен. Вообщє бѣднякъ.

Голодраниця, ки, ж. Оборванка.

Голодріг, ги, м. и ж. Оборванецъ, негодяй. Желех.

Голодування, ня, с. Голоданіє.

Голодувати, дую, сш, гл. Голодать. *Хто в літі гайнує, той в зимі голодує.* Ном. № 558. *Голодний голодуєш цілий день.* Г. Барв. 451.

Голодуюк, ка, м. Голодающий. К. ПС. 84.

Голокірка, ки, ж. Безостая пшеница. Канев. у.

Голоколінець, нця и голоколінок, нка, м. = **Голодраниця.** *Пани ж наші, пани голоколінці! Як ми в шинк, то й ви навздогінці.* Ном. № 1189. *Дайте сьому голоколінку, хоч із хліба скоринку.* Чуб. V. 583. Ум. **Голоколінчик.** КС. 1883. IV. 734.

Голоколосий, а, е. О хлѣбѣ: безостый. *Пшениця голоколоса.* Канев. у.

Гололедица, ці, ж. = **Голошкік.** Вх. Зн. 11.

Голомівзик, ка, ж. = **Голомозько.** О. 1861. X. 56.

Голомозий, а, е. Плѣшивый, лысый. *Голомоза дитина. Дід твої лисий, а мати голомоза.* Ном. № 6319. *Багацько, як у голомозого чуприни.* Ном. № 7710.

Голомозина, ни, ж. Лысина, плѣшь.

Голомозько, ка, м. Плѣшивецъ, лысый челоувѣкъ. Ном. № 6156.

Голоморбжя, ज्या, с. = **Голомороззя.** *Збіжє вимолочують звичайно в-осени на голоморозю.* Шух. I. 166.

Голоморбззя, ज्या, с., голоморбзиця, ці, голморбзь, зі, ж. Гололедица, морозная погода при отсутствіи снѣга. Желех. Вх. Зн. 11. *Голоморозь шкодить озимині.* Черк. у.

Голомша, ши, ж. Раст. *Triticum Spelta.* Вх. Пч. II. 36.

Голомшивий, а, е. 1) Плѣшивый. *Голомшива голова.* Борз. у. Употребляется въ презрительномъ смыслѣ. *Дуже ти голомшивий, щоб мене подужав.* Кобел. у. 2) Безостый, безусый (о хлѣбахъ). Угор.

Голоп'ра́вда, *ди*, *м.* и *ж.* Правдивий мужчина, правдивая женщина. *Він на ню звіряв усе, а вона й не мошениця – голоп'рава все.* Змієв. у.

Голопу́зий, *а*, *е.* Съ голымъ животомъ. 2) Въ иносказательномъ значеніи: бѣдный, ободранный, несчастный. *Голопузи ви пуцьверинки, а не козаки.* Стор. МПр. 144.

Голопу́зя, *зяті*, *с.* 1) = **Голопуцьок**. 2) Бѣднякъ, оборвышь. Вх. Зн. 11.

Голопу́п, *па*, *м.* = **Голопуцьок**. Вх. Лем. 404.

Голопу́пий, *а*, *е.* 1) Съ обнаженнымъ пупомъ. 2) = **Голопузий 2**.

Голопу́цьок, *цька*, *м.* 1) Неоперившийся птенець. 2) Переносно: ребенокъ. *Діти голопуцьки, як горобенята, бігають по улиці.* Г. Барв. 416.

Голоп'я́тий, *а*, *е.* Съ голыми пятками въ рваныхъ, безъ подошвъ сапогахъ; переносно: бѣднякъ. *Було як на полювання іде, то біля його панів та панків голоп'ятих, таких, що іде в чоботях, а пучки на піску й знать, – сила.* О. 1862. V. 105.

Голору́ч, *нар.* 1) Голыми руками. *Вхопив жарину голоруч.* 2) Съ пустыми руками. *Хто ж продасть, як піду я голоруч? дайте грошей.* Каменец. у.

Гóлос, *су*, *м.* 1) Голось. *Козацьким голосом гукає.* ЗОЮР. I. 217. *Почула Леся Кирила Тура голос.* К. ЧР. 136. **На такий гóлос.** Такимъ голосомъ. *Питає його на такий саме голос, як у дочки.* Чуб. II. 201. **У гóлос.** Громко. *Ой прийшли до Дунаю та у голос зукнули.* О. 1862. X. 2. *Плаче-плаче, а далі й заридає у голос.* МВ. (О. 1862. III. 60). *Іван у голос тужить.* О. 1861. IV. 62. **У гóлос удáрились.** Заплакали громко. Г. Барв. 58. Иногда въ томъ же значеніи совсѣмъ безъ глагола. *Батько і мати бачуть лихо, та в голос.* ХС. VII. 455. *Справді робиться страшно. Деякі вже й у голос.* Г. Барв. 207. **Не своїм гóлосом.** Громко, испуганно, неестественно. *Кричить не своїм голосом.* Ном. № 3460. **У свиній гóлос.** Несвоевременно; чаще всего: очень поздно. Ном. № 7797. **Подáти гóлос.** Отозваться. *Марина перша було подає голос.* Левиц. I. 112. **В один гóлос.** Одинаково. *Чи можна ж, щоб стільки людей брехало та все в один голос? На гóлос.* Громко. *Брат читає коло стола на голос.* Федьк. Ум. **Голосóк, голосóчок, голосóнько.** Кого я люблю – по голосоньку пізнаю. Чуб. V. 1067.

Голосина, *ни*, *м.* Голосище, огромный голось. Чуб. II. 581.

Голоси́ти, *шú*, *сиш*, *гл.* 1) Голосить, рыдать, вопить. *Голосить неначе по мертвому.* Ном. *Біга Катря боса лісом, біга та голосить.* Шевч. 87. **Гóлосом голоси́ти.** Громко плакать. *Ой там по над ярмом козак сіно косить, а дівчина у долині голосом голосить.* Мет. 17. 2) Издавать высокій или унылый звукъ, шумѣть, гудѣть. *Стук, гармидер, – свистять, кричать, голосить сопілка.* Г. Арт. (О. 1861. III. 103). *Сині хвилі голосили.* Шевч. 386. *Нехай хоч дзвін голоситиме про нас до Бога.* Левиц. I. 375.

Голосі́ння, *ня*, *с.* Плачь, рыданіе, жалобное причитаніе. *Мати не почула її голосіння, що так і ридає.* Кв.

Голосни́й, *á*, *é.* 1) Громкій, голосистый, звучный. *Отець Хома ваш голосний.* Шевч. 503. *Голосний, як дзвін та дурний, як довбня.* Ном. № 6313. *Голосна гармата.* Шевч. 450. *Голосна луна розляглась серед тихої ночі.* Левиц. I. 109. 2) Гласный (о звукахъ рѣчи). Левиц. I. 163. О. 1862. I. 67. Ум. **Голосне́нький.**

Голосни́к, *ка́*, *м.* Отверстіе въ серединѣ деки бандуры, гитары, въ дудкѣ и т. п. КС. 1882. VIII. 281.

Голосни́ця, *ці*, *ж.* 1) ? *Я ж його (пристріт) викликаю... з вух, з під вух, з голосниць, з під голосниць.* ЕЗ. V. 52. 2) Вертикально стоящее бревно въ куполѣ гуцульской церкви. Шух. I. 117.

Голоснішати и **голоснішати**, **шаю**, **єш**, *гл.* Становиться громче, звучнѣе. *Разом з пташиними піснями голоснішає пісня дівоча.* Левиц. I. 339.

Гблосно, *нар.* Громко, звучно. *У кобзу грає, виграває, голосно співає.* Мет. 443. Ум. **Голосненько**. *Біжи, коню, до нового двору, ой заржи голосненько.* Чуб. V. 1008.

Голосбк, **скá**, *м.* Ум. отъ *голос*.

Голосбнько, **нька**, *м.* Ум. отъ *голос*.

Голосбчок, **чка**, *м.* Ум. отъ *голос*.

Голостьбб, **бу**, *м.* Возвышенное мѣсто безъ растительности.

Голосування, **ня**, *с.* Голосованіе, баллотировка.

Голосувати, **сую**, **єш**, *гл.* Голосовать, баллотировать. – *на кóго*. Подавать свой голосъ за кого.

Голосу́ха, **хи**, *ж.* Та, которая *голосить*? Голосистая пѣвица? Молодежь вызываетъ пѣсней дѣвушку на улицу: *Вийди, вийди, Марусенько, наша голосухо!* Мил. 64.

Голóта, **ти**, *ж. соб.* Голь, бѣдняки. *Не йди туди, вражий сину, де голота п'є.* Чуб. V. 955. Ум. **Голóтонька**. Чуб. V. 1016.

Голотѣча, **чі**, *ж.* Въ выраженіи: *на голотѣчі* = **Голотіч**. Желех.

Голотіч, *нар.* Подъ открытымъ небомъ. Вх. Зн. II.

Голотовбда, **ди**, *м.* Предводитель *голоти*, голи, бѣдняковъ. У Кулиша: *Сього тверезого голотоводу (Наливайка) опасується вже роздратувати.* К. ЦН. 168. *Дурний голотовода Ганжса.* К. Бай. 67.

Голóтонька, **ки**, *ж.* Ум. отъ *голота*.

Голо́цванок, **нка**, *м.* = **Голопуцьок**. Екатериносл.

Голоцо́цьок, **цька**, *м.* = **Голопуцьок**. *Повне гніздо горобиних голоцоцьків.* Левиц. Пов. 150.

Голочв́анько, **ка**, *м.* Убогій франтъ, бѣднякъ, желающій чваниться франтовствомъ.

Гблочка, **ки**, *ж.* Ум. отъ *галка*.

Голоші́ння, **ня**, *с.* = **Голосі́ння**. Желех.

Голоші́к, **голошóк**, **шóку**, *м.* Гололедица; ледь обнаженный отъ снѣгу. *На Дніпрі голоші́к: волами не пройдеши, хиба конячкою.* Золотонош. **Голошóком узятти**. Придавить морозомъ непокрытую снѣгомъ землю. Волынск. *Голошоком як візьме, то померзне картопля у землі.* НВолын. у. **Голошóком узятися**. Покрыться льдомъ. *Земля у цю осінь узялася голошоком.* Полт.

Гблуб, **ба**, *м.* 1) Голубь. *Ходить голуб сивий волохатий.* Мет. 10. *Печені голуби не летять до губи.* Ном. № 7185. 2) Ласкательное: голубчикъ. *Прости мені, мій голубе, мій соколе милий.* Шевч. Ум. **Голубе́ць**, **голуб́чик**, **голуб́чикок**, **голубонько**, **голубóк**, **голубóчок**. *Ой голубчикок гуде, а голубка не знає.* Мет. 78.

Голуб́аня, **ні**, *ж.* Названіе коровы. *Ой казала голубаня сірому бичкові... ти у зимі у саночках, а літі у плузі, а я собі, голубаня, вірикую в лузі.* Шух. I. 198.

Голубеня́, **няти**, *с.* 1) Голубенокъ. 2) Ласкательное слово. Ум. **Голубеня́тко**, **голубеня́точко**. *Діточки ж мої, голубеняточки.* Мил. 221.

Голубе́ць, **бця**, *м.* 1) Ум. отъ *голуб*. *Луччий нині горобець, як завтра голубець.* Ном. № 7295. *Прилетів голуб з чорної хмари, забив голубця, розлучив з пари.* Мет. 107. 2) Сдѣланная изъ тѣста и испеченная фигура птицы; такіе **голубці** пекутся 9-го марта въ день 40 святыхъ; тоже, что и **жайворонки** въ этотъ день. Маркев. 2. 3) Искусственная птица: туловище изъ скорлупы яйца, голова изъ воску, а крылья и хвостъ изъ

цвѣтної бумаги; эти **голубці** висять въ сельскихъ хатахъ передъ образами. Шух. I. 100. Иногда дѣлаются цѣликомъ изъ бумаги. Стор. II. 110. 4) Могильный крестъ съ крышкою сверху. Конот. у. 5) Особое па въ танцахъ. *Як скочу голубця ще й принадлежу молодця*. Чуб. V. 10. *Нагиналась, виправлялась, взявшись у боки, голубцями личкувала де где мудрі скоки*. Мкр. Н. 29. 6) Раст. *Vaccinium uliginosum* L. Анн. 371. 7) мн. Кушанье: пшеничная каша (также крупы: овсяныя, пшеничныя, кукурузныя), завернутая въ капустные листья и изжаренная съ приправами въ постномъ или скоромномъ маслѣ. Маркев. 158. Чуб. VII. 441. МУЕ. III. 56. Kolb. I. 50. Шух. I. 143.

Голубий, а, ё. 1) Голубой. *В голубий жуван приберися*. Макс. (1849) 108. 2) О масти вола: темно-сѣрый. КС. 1898. VII. 41. Ум. **Голубѣнький, голубѣсенький**. *А хто любить чорні очі, а я голубенькі*. Мет. 16.

Голубина, ни, м. = **Голуб**. *Ой вилітає голубина з України, вироняє сизе перо на долині*. Чуб. V. 131.

Голубинець, нця, м. Раст. *Empetrum nigrum* L. Анн. 132. *Гнав пінную на курдимон, ... дягиль, троянду, голубинець*. Мкр. Г. I. 69.

Голубиний, а, е. 1) = **Голуб'ячий**. *Крила... голубині*. К. Псал. 127. 2) Переносно: незлобивый, кроткій. *Уродилася Настуся – серце голубине*. К. Досв. 92.

Голубинячий, а, е = **Голуб'ячий**. Мил. М. 96.

Голубити, блю, биш, гл. 1) Ласкать, нѣжить, лелѣять, голубить. *Ти думаєш, дурню, що я тебе люблю, а я тебе, дурню, словами голублю*. Чуб. V. 176. *Галя його заспокоювала, голубила, пригортала*. Мир. ХРВ. 389. 2) Лелѣять, питать (мысли, надежды). *Голубити в серці надії великі*. К. Досв. 29. *Голублячи такі думки в серці*. Мир. ХРВ. 71.

Голубитися, блюся, бишся, гл. Нѣжиться, ласкатися, голубитися. *Нам можно без зріха і любитися і голубитися*. Кв.

Голубиця, ці, ж. 1) Голубица, голубка. *Подай мені лука й три стрілиці, бо я й побачив три голубиці*. АД. I. 149. 2) Ласкательное слово. *Ідеши від нас, о царице, іди, іди, голубице!* Чуб. III. 253.

Голубів, бова, ве. Принадлежащій или свойственный голубю. *Прилетіли синиці, голубові сестриці*. Грин. III. 667.

Голубінка, ки, ж. Родъ грибовъ. МУЕ. I. 107. *Agaricus russula*. Желех.

Голубіння, ня, с. 1) = **Голублення**. Желех. 2) Лелѣяніе (надеждъ, мыслей). *Голубіння веселих надій*. Мир. ХРВ. 353.

Голубісінський, а, е. Совершенно голубой. Аф. 363.

Голубіти, бію, єш, гл. Быть голубымъ, голубѣться. *По над маківками метелики в'ються і скрізь проти сонця ясно голубіють*. О. 1861. XI. 14.

Голубка, ки, ж. 1) Голубка, голубица. *Там сидить голуб із голубкою*. Мет. 107. 2) Ласкательное слово. *А вона, моя голубка, нічого не знає*. Шевч. *Пестить було її всяк: і голубко моя вірняя, і ожинко повная...* Г. Барв. 107. Ум. **Голубонька, голубочка**.

Голубкатися, каюся, єшся, гл. = **Голубитися**. Св. Л. 271.

Голублення, ня, с. Ласканіе, лелѣяніе, голубленіе. *За голубленням та за милуванням не зчулись, як і ніч минулася*. Кв.

Голубнік, ка, м. Голубятня. Харьк. Ум. **Голубничок**. *Голубонька з голубничка лине*. К. Досв. 120.

Голубо, нар. Голубымъ цвѣтомъ. *Жито половіє, а в житі купка льону голубо цвіте*. МВ. I. 14.

- Голубб́к, бка́**, м. 1) Ум. отъ *голуб.* 2) = **Голубець 3.** Лебед. у.
- Голубонька**, ки, ж. Ум отъ *голубка.*
- Голубонько**, ка, м. Ум. отъ *голуб.*
- Голубочка**, ки, ж. Ум. отъ *голубка.*
- Голубб́чок, чка**, м. Ум. отъ *голуб.*
- Голубоцвітовий, а, е.** Голубого цвѣта. Встрѣчено у М. Вовчка: *Очиці голубоцвітові ясенькі.* МВ. (О. 1862. III. 57).
- Голубці.** См. **Голубець.**
- Голубця́, ці**, ж. Голубыя нитки. *Хустки... перетикані заповоччу та голубцею.* Мет. 190.
- Голубчик**, ка, м. Ум. отъ *голуб.*
- Голубчикок, чка**, м. Ум. отъ *голуб.*
- Голуб'я, яти**, с. = **Голубеня.** Мил. 219. Грин. III. 491. Употребляется как ласкательное слово. *Ой ви, дітки мої, мої голуб'ята!* Шевч. 183. Ум. **Голуб'ятко, голуб'яточко.** *Сподохнуться голуб'яточка та й стихнуть.* МВ. I. 46.
- Голуб'ятник**, ка, м. 1) Постройка для голубей, голубятникъ. 2) Родъ коршуна.
- Голуб'яточко**, ка, с. Ум. отъ *голуб'я.*
- Голуб'ячий, а, е.** Голубиный.
- Голу́за, зи**, и пр. = **Галу́за** и пр.
- Голь, лі**, ж. Голь, бѣднота. *Голь нещадима.* Ном. № 1513.
- Голька**, ки, ж. Безостая пшеница. Вх. Уг. 233.
- Гольонка**, ки, ж. Трубочатая кость. Черниг. у.
- Гольопа**, пи, ж. Задъ (у лошади). Вх. Пч. I. 14.
- Гольті́па, пі**, ж. соб. = **Голота.** *Ище там єсть до півдесятка (війська), но дріб'язок і гольті́па.* Котл. Ен. VI. 19.
- Гольті́пака**, ки, об. Голякъ, бѣднякъ, оборванецъ. *Відкіль такі се гольті́паки?* Котл. Ен. I. 16. Ув. **Гольті́пачище.** Аф. 363.
- Гольтя́й, тая**, м., и пр. = **Гультя́й** и пр. *Ти – кріпак, гольтя́й поткнешся до багатирки?* Г. Барв. 84.
- Гольтя́па, пі, гольтя́пака**, ки, ж. = **Гольті́па, гольті́пака.** *Все з тих гольтя́пак, що, попропивавши худобу, служили в козаків по дворах.* К. ЧР. 185.
- Гольце́м, нар.** = **Гільцем.** *Покинула мене гольцем голого.* НВолын. у.
- Голіо́к, ка**, м. Голый человекъ, голышъ, голякъ. Чуб. V. 584.
- Голіо́ра, ри**, ж. Въ сказкѣ цыганъ такъ называєтъ инструментъ для бритвы. *Чи се голюра?... Підголи мене трохи.* Рудч. Ск. II. 184.
- І. Голя́, (лі, ж?)**. Обнаженная вершина горы. Вх. Лем. 404.
- ІІ. Голя́, ля́ти**, с. = **Голопуцьок 1.** Вх. Уг. 233. Ум. **Голя́тко.** Вх. Уг. 233.
- Голя́к, ка́**, м. 1) Бѣднякъ, голякъ. Киев. Чуб. V. 1042. 2) Бритва. Вх. Лем. 404.
- Голя́ка́, нар.** 1) Нагишомъ. *По кропиві голяка.* 2) Въ неразведенномъ видѣ, цѣльнымъ. *Він спирт голяка п'є.*
- Голя́р, ра́**, м. = **Голій.** Вх. Лем. 404.
- Гомбички** (ед. ч. **гомбичка**, ж?). Металлическія пугови. Гол. Од. 81.
- Гомелува́тий, а, е.** Уродливо кудрявый (о соснѣ). *Гомелувата сосна.* Мнж. 178.
- Гомзати́ся, заюся, єшся**, гл. Ворочаться, копошиться. *Чого гомзаєшся за столом, наче блохи кусають?*

Гомилá, лі́, ж. Верзила, дубина. Там така гомила, аж під стелю заввишки. Старобільск. у.

Гомівка, ки, ж. = Гомілка. Вх. Зн. 11.

Гомілка, ки, ж. Голень. Мнж. 178. Ум. **Гомілочка.** Їжте курча, – берить гомілочку. Змієв. у.

Гомін, мону, м. Говорь, крикь, шумь. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. К. ЧР. 135. Ну, хлопці, в дорогу! та чуєте – без гомону. Шевч. 177.

Гомінка, ки, ж. Разговорь. Один парубок хотів погомонить з дівчиною... почав так: „Чи ваші кури несуться?“ – Несуться. – „І наша одна сіра несеться“. Тільки й гомінки було. Грин. І. 230.

Гомінкий, á, é. Громко говорящий, звучный. Торжища гомінкі. К. ДЗ. 6.

Гомок, (мка?), м. Куча землі, бугорь. Вх. Лем. 404.

Гомоніти, ню, ниш, гл. 1) Говорить. Зібралася уся громада, посіли, гомонять. Гліб. Дай тобі, Боже, щоб ти тихенько гомонів, а громада тебе слухала. Ном. № 13590. **Рукми гомоніти.** Шутливо: писать. Ком. Пр. № 870. 2) Шумѣть, кричать; производить глухой шумь. Кажи, та не гомони дуже. Сині хвилі гомоніли. Шевч. Гомоніла Україна. Шевч. Широкий Дніпр не гомонить. Шевч. 28. Байрак гомонить. 3) Поговаривать. От і тепер гомонять, що Трубихівна ходить до своїх сиріт дітей. Левиц. І. 116.

Гомонливий, а, е. 1) Говорливий, болтливий, разговорчивий. То був дуже гомонливий, а то й на мову не дається. Лубен. у. Параска знов весела і гомонлива. Г. Барв. 107. 2) Шумный.

Гомонуха, хи ж. Говорунья. Ішла баба гомонуха. Ном. № 12522.

Гомонючий, а, е. = Гомонливий. Гомонючий чоловік. Харьк. у.

Гомшити, мшу, шиш, гл. Колотить, бить. За тую локишину тато маму гомшили. Ком. Пр. № 95.

Гондóли, дóл, ж. мн. Салазки для вытаскиванія льда изъ воды.

Гонéння, ня, с. Гоненіє, преслѣдованіє. К. МХ. 34.

Гонéць, нця́, м. 1) = Гінець. 2) Раст. *Sebum acre* L. ЗЮЗО. І. 136.

Гóни, гін, гóнів и гóней, м. и ж. мн. Первоначально: длина вспаханнаго поля: вспаханный участокъ въ длину; а затѣмъ, мѣра поля и вообще пространства въ длину различной величины отъ 60 саж. и болѣе: **дóбри гóни** – 120 саж., **серéдні** – 80 саж., **невеликі** – 60 саж. Вас. 197. Кот. Ен. сл. 7. Въ Одесскомъ уѣздѣ до 160 саж. Орав наш переліг і потом обливался... А гони гнав та й гнав, назад не озирався. К. ДЗ. 12. Пишли вони по першому покосові до половини гін. Грин. І. 118. Чия пшениця, що довгії гони? Це ж того козака, що чорні брови. Чуб. V. 103. Проїшовши відсіль гонів двос... Котл. Ен. III. 38. Прудко біжить та річка гоней із двадцять. МВ. II. 74. Ум. **Гінкі, гіночки.** НВолын. у. Їдні гінки засіяв пшеницею. НВолын. у.

Запитання і завдання

Предисловіє

1. Коли і ким було вперше заявлено про намір і необхідність видання словника української мови?
2. У зв'язку з чим була призупинена робота над Словником української мови?
3. Коли і кому були передані матеріали до словника?
4. Під чийм керівництвом і як здійснювалася робота над словником?
5. Назвіть відомих українських діячів, які збирали матеріал для словника. За переліком імен зробіть висновок про те, яка територія України була представлена в картотеці словника.
6. Як здійснювалася «чорнова» робота над словником? Хто над нею працював і коли вона була завершена?
7. Хто редагував словник? Що ви знаєте про редакторів словника?
8. Де і як мав бути виданий словник і чому друкування його було призупинено?
9. Коли й кому був переданий матеріал словника для його обробки?
10. Що являв собою матеріал, переданий Б. Грінченкові?
11. Як укладали ресстр словника?
12. Як і з яких джерел було доповнено його новим матеріалом? Зверніть увагу на перелік осіб, які допомагали збирати матеріал, і на те, яка територія України охоплена.
13. Яка умова добору матеріалу в словник була поставлена редакцією «Кіевской Старини»?
14. Як було дібрано матеріал з етнографічних та діалектологічних джерел?
15. Художні твори яких українських письменників послужили джерелом для добору словникового матеріалу? Чому саме вони?
16. Як було використано матеріал з попередніх лексикографічних джерел? Чому Б. Грінченко зауважує, що «раньше составленными словарями мы старались пользоваться съ осторожностью»?
17. Яка система подачі словникових статей була прийнята Б. Грінченком?
18. Які слова складають основу словника? Простежте за пп. а) і б).
19. Як розміщений у словнику матеріал і за яким методом подані словникові статті? Простежте за пп. 1) – 10).
20. Який був прийнятий спосіб обробки окремого слова?
21. Прочитайте останні три абзаци «Предисловія». Що ви можете сказати про Бориса Грінченка і його дружину Марію?

Словникові статті «Ѓол, ла, ле» – «Ѓони, ѓін, ѓонів и ѓоней»

1. Простежте, які значення подані до слів «голий», «голова», «голубець», «гомоніти». Визначте значення застарілі. Назвіть причину архаїзації значення.
2. З'ясуйте, які граматичні характеристики супроводжують слова?
3. Які ще відомості про слово подано у «Словнику»?
4. Знайдіть застарілі слова. Назвіть причини їх архаїзації.

5. Випишіть прислів'я та приказки, які вам зустрілися вперше. Поясніть, чому ілюстраціями в «Словнику» часто виступають прислів'я та приказки?

6. Зверніть увагу на те, при яких словах відсутні ілюстрації? Запропонуйте свою версію, чим можна пояснити відсутність ілюстрацій у кожному окремому випадку.

7. Які думки у вас викликала робота над «Предисловієм» до «Словаря української мови» і над окремими словниковими статтями?

8. Яку цінність має «Словарь української мови» на сьогодні й в історії української лексикографії?

Гумецька Лукія Лукіянівна

(18. I. 1901 – 24. I. 1988)

Лукія Лукіянівна Гумецька народилася 18 січня 1901 року в селі Лівча Любачівського повіту (нині Польща) в сім'ї службовців. Гімназію закінчила в 1923 році й тоді ж вступила на філософський і гуманітарний факультет Львівського університету. Тут вона вивчала українське, польське й слов'янське мовознавство. Як майбутній науковець Лукія Гумецька формувалася під керівництвом таких відомих вчених-мовознавців, як Т. Лер-Сплавінський, Я. Янів, Т. Гартнер, Ю. Кляйнер.

Львівський університет з блискучими успіхами Лукія Гумецька закінчила в 1929 році. У 1930 році в Інституті української мови та літератури (відділ мови) в місті Тур (Франція) вона одержала науковий ступінь доктора української і слов'янської філології.

У 1931 – 1945 роках Л. Л. Гумецька викладала українську мову в гімназії та школах міста Броди та Львова, а згодом у львівських політехнічному, торгово-економічному й медичному інститутах. У системі Академії наук УРСР, зокрема у відділі мовознавства Інституту суспільних наук (до 1951 – Львівська філія Інституту мовознавства), працювала від 1945 року аж до виходу на пенсію в 1985 році. Від 1956 року до 1971 року професор Лукія Лукіянівна Гумецька керувала відділом мовознавства.

Становлення Л. Л. Гумецької як ученого-лінгвіста, керівника академічних наукових досліджень здійснювалося саме в Інституті суспільних наук. У 1947 році тут вона здобула науковий ступінь кандидата філологічних наук, у 1948 році стала доцентом, а від 1955 року – старшим науковим співробітником. У 1957 році Л. Л. Гумецька захистила докторську дисертацію, а в 1962 році їй було присвоєно звання професора.

Л. Л. Гумецька – вчений широкого наукового діапазону. Своїми працями вона відома не лише в українському мовознавстві, а й у всьому слов'янському світі. У полі зору дослідниці не раз були складні дискусійні питання як українського, так і слов'янського мовознавства. Її наукові інтереси пов'язані з дослідженням українсько-білоруських, українсько-західнослов'янських мовних зв'язків давнього періоду, зі стандартизацією слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби, з питаннями насамперед історичної лексикографії. Значну увагу приділяла вона сучасним процесам у слов'янській топонімії та ономастиці.

Основну частину свого творчого життя Л. Л. Гумецька присвятила фундаментальній лексикографічній праці – двотомному «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.». Він був створений колективом лексикографів Інституту суспільних наук у Львові за безпосередньою участю та під керівництвом професора Л. Л. Гумецької. Її глибокі знання й широка ерудиція виявлялися на всіх етапах роботи над Словником і позначилися на його змісті. Матеріали Словника засвідчують існування вже в XIV ст. високорозвиненої української мови, яка, без сумніву, бере свій початок не від XIV століття, а багато раніше. При укладанні Словника Лукією Лукіянівною було зроблено чимало теоретичних і практичних узагальнень, що мали важливе значення для розвитку слов'янського мовознавства, зокрема історичного.

Л. Л. Гумецька добре відома як славіст-дериватолог. Сучасний та історичний словотвір був об'єктом дослідження упродовж усього її творчого життя. Це засвідчено багатьма ґрунтовними розвідками, найвагоміше місце серед яких посідає монографія «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.».

Професор Л. Л. Гумецька своїми працями зробила помітний внесок в українську й слов'янську ономастику. Нею вперше був зібраний і науково проаналізований ономастичний матеріал XIV–XV ст., а також започатковано Львівську ономастичну школу.

У Львівському університеті Л. Л. Гумецька одержала ґрунтовну підготовку з полоністики, що давало змогу протягом усього життя звертатися до дослідження найактуальніших питань функціонування польської мови на різних часових зрізах. За редакцією Л. Л. Гумецької в 1958–1960 роках був виданий двотомний «Польсько-український словник», який високо оцінив науковий славістичний світ.

Професор Лукія Гумецька була великим ученим і неповторною особистістю. Її фундаментальні праці й наукові розвідки збагатили славістичну, зокрема українську лінгвістику. Їхнє значення з плином часу не тільки не зменшується, але й актуалізується.

Померла Лукія Лукіянівна Гумецька 24 січня 1988 року у Львові.

Література

1. Вальо М. А., Войтів Г. В. Лукія Лук'янівна Гумецька. Бібліографічний покажчик. – Л., 1981. – 47 с.
2. Онишкевич М. М. Гумецька Лукія Лук'янівна // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1. – С. 519.
3. Григорчук Л. М. Лукія Гумецька – педагог: (Спогад) // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 5–12.
4. Закревська Я. В. Лукія Гумецька – учений і людина (1901 – 1988) // Там само.
5. Керста Р. Й. Питання ономастики у науковій спадщині Л. Гумецької // Там само. – С. 26–34.
6. Полюга Л. М. Л. Гумецька – науковий керівник та головний редактор «Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.» // Там само. – С. 20–26.
7. Закревська Я. В., Зяблюк М. П. Гумецька Лукія Лукіянівна // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 128–129.
8. Гринчишин Д. Життєвий і творчий шлях Лукії Гумецької: До 100-річчя від дня народження // Українська мова. – 2001. – № 1.
9. Хобзей Н. В. Гумецька Лукія Лукіянівна // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2006. – Т. 6: Го – Гю. – С. 631.

Основні лінгвістичні праці Л. Л. Гумецької

1. Нариси з історії української мови // Мовознавство. – 1952. – Т. 10. – С. 98–119.
2. Жіночі особові назви в українській актовій мові XIV–XV ст. // Наук. зап. АН УРСР. Ін-т суспільних наук. Дослідження з мови та літератури. – 1954. – Т. 3. – С. 116–122.
3. Словотвір прислівників української актовій мові XIV–XV ст. // Укр. мова в школі. – 1957. – № 6. – С. 19–26.
4. Топографічні назви української актовій мові XIV–XV ст. // Наук. зап. АН УРСР. Ін-т суспільних наук. Дослідження з мови та літератури. – 1957. – Т. 4. – С. 83–91.
5. Топоніміка в українській актовій мові XIV–XV ст.: Лексико-семантичні типи і словотворча будова // Мовознавство. – 1957. – Т. 14 – С. 10–22.
6. Нарис словотворчої системи української актовій мові XIV–XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
7. Польсько-український словник: у 2-х т. / гол. ред. Л. Л. Гумецька. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1. – 696 с.; Т. 2, ч. 1. – 1959. – 576 с.; Т. 2, ч. 2. – 1960. – 608 с.
8. Словотворча система числівників української актовій мові XIV–XV ст. // Питання слов'янського мовознавства. – 1958. – Кн. 5. – С. 164–172.
9. Функції первинних сполучників в українській актовій мові XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 46–54.
10. Вторинні сполучники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 2. – С. 31–44.
11. Первинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 3. – С. 37–51.
12. Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 4. – С. 42–51.
13. Ономастичний формант *-ят-* в українській мові // Слов'янське мовознавство. – 1962. – Т. 4. – С. 17–32.
14. З приводу особової назви Гостята в новгородській берестяній грамоті № 9 // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 238–246.
15. Сучасні тенденції у творенні назв українських населених пунктів // Укр. мова і літ. в школі. – 1966. – № 4. – С. 24–28.
16. Історичний словник української мови: Деякі питання теорії і практики укладання словника // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 44–49.
17. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 71–73.
18. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2-х т. / редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та інші. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 630 с.; Т. 2. – К., 1978. – 591 с.
19. З історії лексикології української мови: Землеробство і суміжні заняття // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 11–22.
20. З історичної лексикології української мови // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 39–44; 1981. – № 1. – С. 38–39.
21. Народні форми хрещених імен в українській мові XIV–XV ст. // Українська історична та діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 113–116.

Гумецька Л. Л. З приводу особової назви *Гостята* в новгородській берестяній грамоті № 9 // Територіальні діалекти і власні назви. – Київ: Наукова думка, 1965. – С. 238–246.

Як відомо, у 1951 р. археологічна експедиція, очолювана А. В. Арціховським, під час розкопок у Новгороді знайшла десять старовинних грамот, писаних на бересті, так званих новгородських берестяних грамот. Будучи записами та листами приватних осіб періоду XI–XIV ст., пам'ятки ці, крім їх історичного та загальнокультурного значення, являють собою цінні документи давньоруської і староросійської розмовної мови. Одна з цих грамот, грамота № 9, що є листом Гостяти до Василя, яку дослідники відносять до XI–XII ст.¹, стала приводом для широкої наукової дискусії серед вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Обговорювалось питання, якою особовою назвою слід уважати ім'я автора грамоти «Гостята»: чоловічою чи жіночою. Проте дискусія не привела до єдиної думки, і питання про стать автора грамоти лишилося відкритим². Розглянемо це питання, виходячи з даних слов'янської антропонастики.

Зміст новгородської берестяної грамоти № 9: «о(т) гостаты къ васильви еже ми отець даалъ и роди съдали а то за нимъ а нынѣ вода новую женоу а мнѣ не въдасть ничъ то же избивъ роуку поустилъ же ма а иноую полъ доеди добръ сътвори».

Учасники дискусії, які висловилися за жіночий рід імені *Гостята*, виходили в основному із загального змісту грамоти, який, на їх думку, легше встановити, коли прийняти, що автором листа була покинута жінка, якій заподіяли кривду. На аргументи мовного порядку посилалися рідше. Серед останніх указувалося на близькість давньоруських жіночих імен з чоловічими (Л. А. Булаховський, ИАН ОЛЯ, XV, 1, 1956; В. К. Чичагов, «Вопросы языкознания», 1954, № 3), зокрема, з посиланням на словник Н. М. Тупикова³, де є власні особові назви *Вѣра*, *Малюта*, *Чернавка*, *Томила*, *Смиренка*, які нібито могли вживатися однаково для позначення осіб чоловічої і жіночої статі. Проте в наведених Н. М. Тупиковим матеріалах тільки особові назви *Малюта* і *Чернавка* вжиті в чоловічому і жіночому роді. Обидві ж назви *Смиренка*, *Томила* – жіночі імена. Це останнє, співвідносне з зафіксованим у Н. М. Тупикова чоловічим ім'ям *Томило*, утворене за допомогою суфікса *-а*, що було звичайним прийомом творення жіночих особових назв у слов'янських мовах давнього періоду. Що ж до чоловічої особової назви *Вѣра*, то, без сумніву, воно відапелятивного походження (див. у словнику І. І. Срезневського: *вѣра*, *вира*) і не зв'язане з жіночим ім'ям *Вера*, церковного походження і пізнішого вжитку, якого, до речі, Н. М. Тупиков у своєму словнику не фіксує.

За своєю суфіксальною будовою особова назва *Гостята* співвідносна з такими давньоруськими особовими назвами, як *Вышата*, *Гордята*, *Жидята* і т. п., утвореними за допомогою суфікса *-ят-* (*-ат-*), і ні в якому разі не може бути зіставлювана з такими

¹ Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот, М., 1955, стор. 9.

² Бібліографію статей, присвячених цьому питанню, див.: Н. М. Мещерский, «Вестник Ленинградского университета», № 2, Серия истории, литературы и языка, вып. 1, Л., 1958, стор. 98; «Вопросы языкознания», 1959, № 6, стор. 145.

³ Н. М. Тупиков, Словарь древнерусских личных собственных имен, СПб., 1911.

давньоруськими особовими назвами, як *Лазута*, *Ониута*, *Малюта*, *Лугота* і т. п., що виникли за допомогою інших словотворчих формантів – суфіксів **-юта**, **-уга**, **-ота**. Ще в меншій мірі можна зіставляти щодо суфіксальної будови давньоруські особові назви типу *Гостята* з сучасними пестливими іменами типу *Шура*, *Женя* і т. п. (В. К. Чичагов). В сучасних російських іменах *Ванята*, *Манята*, правда, виділяється той же суфікс **-ят-**, але тут він виступає виключно в експресивній функції.

Суфікс **-ят-** (**-ат-**) (<**ѣт*) в сучасних слов'янських мовах виступає насамперед у формах множини замкнутої групи загальних іменників із значенням недорослих живих істот – молодняка тварин і нащадків людей; пор.: рос. *козлята*, *волчата*, *телята* і т. д., *внучата*, д.-укр. *пращурята*, ст.-сл. і д.-руськ. *отрочата* і т. п. Первісне демінутивне значення суфікса **-ят-** (**-ат-**), на підставі якого виділилося вторинне значення недорослості, значення потомства людей і тварин, збереглося за ним у деяких сучасних слов'янських мовах: болг. *качѐ* – *качѐта* (діжечка), с.-х. *звѣнце* – *звѣнцѐта* (дзвіночок), укр. *дверцята*, *санчата* і т. п., часто з відтінком пестливості: польськ. *pożęta*, *oczęta*, *raçzęta*, укр. *ноже-нята*, *рученята*, *оченята* і т. д.

Суфікс **-ят-** (**-ат-**) у слов'янських мовах давнього періоду був не менш продуктивним засобом творення власних особових назв від власних же особових назв. Словник Н. М. Тупикова наводить більше двадцяти особових назв типу *Жирята*, *Тъшата*, *Климята* і т. п. з різних територіальних центрів давньої Русі – Галича, Києва, Смоленська, Пскова, Полоцька. Проте більше половини цих особових назв припадає на Новгород. Деякі з них надзвичайно стійкі: ім'я *Путьята*, яке з часом перетворилося на родову назву, зустрічається у східнослов'янських пам'ятках аж до XVIII ст.

Функція суфікса **-ят-** (**-ат-**) у власних особових назвах типу *Гостята* була тотожна функції цього ж суфікса у загальних іменниках. Подібно до того, як у загальних іменниках цей суфікс служив засобом творення іменників із значенням молодняка тварин, утворенням від власних особових назв суфікс **-ят-** (**-ат-**) надавав значення дітей, нащадків особи, указаної в основі слова. Таким чином, *Жидята*, *Жирята*, *Путьята* т. п. це первісно діти, нащадки *Жида* (< *Жидислава*, *Жидимира*), *Жира* (< *Жирослава*), *Пути* (< *Путислава*); пор. д.-руськ. *Жидиславъ*, *Жирославъ*, *Путь* (Тупиков, 205, 206, 383); ст.-чеськ. *Žiroslav*, ст.-польськ. *Żyroslaw* (F. Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg, 1927, 61, 62); с.-х. *Putislav* (Т. Maretić, *O narodnim imenim i prezimenim u Hrvata i Srba*, «Rad. Jugosl. Akad. Znan. i Umjet.», kn. 81, Zagreb, 1886, 126); ст.-польськ. *Peçislaw* (W. Taszycki, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Kraków, 1925, 28).

Отже, функція суфікса **-ят-** (**-ат-**) у власних особових назвах в давньоруській та в інших давніх слов'янських мовах була патронімічною і полягала в утворенні назв дітей від особової назви батька. Суфікс **-ят-** (**-ат-**) в давньоруській мові синонімічний суфіксу **-(ов)ич**, який, крім своєї патронімічної функції, так само міг утворювати і назви молодняка тварин: ст.-сл. *львишть* – *львѧ*, *козьлишть* – *козьлѧ*, *грѣлишть* < *грѣлица* і т. п., а також виступати у демінутивній функції, яка збереглася за ним у мовах південнослов'янської групи: с.-х. *katèncić*, словен. *kámenčič/kámenič* (камінчик), с.-х. *brèzič*, словен. *brèzič* (берізка), словен. *drobič* (шматочок), *gradič* (невеличкий замок, «городок») та ін. (W. Wondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, I, Göttingen, 1924, 598–599). Тип патронімів *Жидята*, *Жирята*, *Путьята* і т. п. був первісно синонімом патронімічного типу *Романовичи*, *Ярославичи*, *Ольговичи* і т. д. Таким було і початкове значення особової назви *Гостята* – діти, нащадки *Гостомисла* (*Гостирада*, *Гостислава*,

Гостидрага, Гостимира), особи, в назві якої як перший компонент виступає **госто(и)**; пор. ст.-чеськ. *Hostirad, Hostislav* (Miklosich, 51), с.-х. *Gostimir, Gostirad* (Maretić, 119), ст.-польськ. *Gościślaw, Gościрад* (Taszycki, 75).

Скорочення другого компонента в двоосновних слов'янських особових назвах – найдавнішому типі слов'янських власних назв – у процесі творення похідних особових імен було звичайним прийомом у слов'янських мовах давнього періоду; пор. ст.-польськ. *Borzęta (Borzysław), Chwałęta (Chwalisław, Chwalimir), Gościęta (Gościрад, Gościślaw)* і т. п. (Taszycki, 66, 68, 75); ст.-чеськ. *Dobrata (Dobrovit, Dobrověst, Dobronost, Dobromir, Dobromysl, Dobrosław, Dobrotěch, Dobročest), Chvalata (Chvaliboh), Myslata (Myslībor)* тощо.

Утворення з суфіксом **-ят-а (-ат-а)** з первісним значенням дітей, нащадків особи, названої в основі слова, слід гадати, з часом, у відповідності з законом асоціації за суміжністю, закріпилися за родовими оселями, де проживали нащадки засновника роду: дотепер у слов'янських мовах збереглися топоніми на **-ята (-ата)**, так само, як і на **-ичи**, – укр. *Ковальчата, Олексята, Костив'ята* та ін. у Закарпатті⁴. У великій кількості зустрічаються подібні назви населених пунктів на території Польщі, у Мазовії і Підляшші⁵. Патронімічні утворення на **-ят-а (-ат-а)** почали сприйматися як назви родової спільності, що надалі переносилися на її членів і таким чином ставали індивідуальними особовими назвами.

А. В. Арціховський («Советская археология», XVIII, М., 1953, 360–362) справедливо вбачає у власних особових назвах на **-ят-а (-ат-а)** певну мовну норму, яка не допускала двозначності відносно того, чоловічою чи жіночою була ця назва. Норма полягала в тому, що особові назви, утворені за допомогою патронімічних суфіксів, у всіх слов'янських мовах давнього періоду були особовими назвами чоловіків. Це однаково стосується і суфіксів **-ят- (-ат-), -(ов)ич**, і суфікса **-енко**, який виступає вже в кінці XV ст., і пізнішого суфікса **-юк- (-ук-)**. Не випадково в жодній слов'янській мові давнього періоду не зустрічаються жіночі особові назви з патронімічними суфіксами. Єдиний приклад жіночої особової назви *Мушата* з молдавської грамоти 1393 р. («вѣра матиы нашеї кнѣгѣнѣ мушаты») ⁶ треба вважати утворенням за допомогою суфікса **-а** від співвідносної чоловічої особової назви *Мушатъ*, яка так само виступає в молдавських грамотах цього періоду (1483 р.): «на(ш) вѣрныи па(н), оника мушатъ дворникъ»; «нашему вѣрному пану, оники мушату дворнику» ⁷. Тільки з переходом первісних патронімів у прізвища в сучасному значенні цього слова, тобто в родові особові назви, з втратою ними значення патронімічності стало можливе вживання таких назв у жіночому роді; пор. сучасне *Олена Данилович* і т. п.

Те, що особова назва *Гостята*, як указувалося у дискусії (В. К. Чичагов), утворена від того самого кореня, що й давньоруська особова назва *Гостена*, яка вживалася в давньоруській мові для позначення осіб чоловічої і жіночої статі, не має в даному разі значення:

⁴ A. Petrov, Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX a poč. XX st., Praha, 1929, стр. 200, 217.

⁵ W. Taszycki, Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu, «Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU», t. XLVIII, 1947, № 5, Kraków, 1948.

⁶ Documentele Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, publicate de Michai Costăchescu, vol. I, Iași, 1931, стр. 14.

⁷ Documente Moldovenești dela Ștefan cel Mare, publicate de Michai Costăchescu (Sipliment la documentele lui Ștefan cel Mare, de I. Bogdan), Iași, 1933, стр. 121–122.

для граматичного роду слова визначальною є не коренева, а суфіксальна морфема. Наведений у ході дискусії топонім *Гостятино* (Ф. Ф. Кузьмін) нітрохи не суперечить твердженню про чоловічий рід імені *Гостята*, а, навпаки, є скоріш аргументом на користь такого припущення. *Гостятино* – село *Гостяти* – є типом топонімів, широко відомим у слов'янських мовах давнього і сучасного періоду; пор. «проти *Путятини* дельниці, што пань Довкша поступил людей Путятю»⁸, сучасні українські *Добратин* у Ровенській області, з діалектним ствердінням **р**, *Чернятин* у Вінницькій і Івано-Франківській областях, *Мислятин* у Хмельницькій області і наведені Ф. Міклошичем співвідносні старочеські особові назви *Dobrata* (і топонім *Dobratin*), *Černata*, *Myslata*⁹.

Важко погодитися і з твердженням, що *Гостята*, власне кажучи, не ім'я, а прізвище (Ф. Ф. Кузьмін). По-перше, як згадувалося, особову назву *Гостята* з повною підставою можна вивести з найдавнішого двочленного типу слов'янських назв, як *Гостомисл*, *Гостирад*, *Гостидраг*, *Гостислав*, *Гостимир*. По-друге, неправомірно переносити в давній період сучасне розуміння імені і прізвища. Усі давньослов'янські особові назви, за винятком церковних імен і найдавніших слов'янських композитів типу *Влади-мир*, що, як припускають, своїм виникненням зв'язані з магічними заклинаннями, з висловленням побажання батьків новонародженому, виводяться з прізвищ, епітетів. Тільки з часом, втрачаючи своє атрибутивне значення, апелюючи перетворювалися на власні особові назви, а далі – на родові назви, на прізвища; пор. *Яньчи Зубрь*, *Михаль Оугринь*, *Васко Гольи* і т. п. (Розов, № 37, 28, 14).

Що ж до демінутивної функції суфікса **-ят-а** (**-ат-а**), яка нібито єдино властива цьому суфіксу (Ф. Ф. Кузьмін), то, як було сказано, патронімічні суфікси, за допомогою яких творилися назви синів від власної або загальної назви батька, за своїм походженням – демінутивні суфікси. Це стосується в однаковій мірі взагалі всіх патронімічних суфіксів. Нашадки такого-то – це діти такого-то. Однак в історичний період свого розвитку у всіх слов'янських мовах засвідчена вже чітко визначена патронімічна функція суфіксів, про які йдеться.

Власні особові назви з патронімічним суфіксом **-ят-** (**-ат-**), які, мабуть, після XII ст. на північноруській території втрачають свою продуктивність, збереглися, хоча й у змінній формі, на західноукраїнській мовній території аж до кінця XVIII ст. Як релікти прізвища цього типу зустрічаються серед українського населення західних областей і тепер. Особливою продуктивністю в утворенні власних особових назв відзначався суфікс **-ят-** (**-ат-**) з половини XVI до кінця XVII ст. Акти середини XVI ст. з території Галичини, Волині, західного Поділля рясніють власними особовими назвами на **-(ов)я(-а)**, які передаються в польських документах звичайно за допомогою **-e-** (**-ę-**), рідше **-a-** (**-ą-**), у множині – на **-(ов)ята** (**-ата**): *Danilcze Ichnat*, *Łukasz Rorenajcze*, *Łukasz Gzegatcze*; *Iwan* і *Ikasz Waganczeta*, *Iwanowięta*, *Wasko* і *Sienko*, *Machnowięta Andrej* і *Peter* і т. п.¹⁰ В документах із території Волині і західного Поділля суфікс **-я**, як правило, поширюється за допомогою суфікса **-ен-**: *Dawidko Doroszczenie*, *Hawriło Hlinczenie*, *Daniło Kreczenie* і т. п.¹¹ Власними особовими назвами першого і другого типу рясніють і інші західноукраїнські пам'ятки того часу.

⁸ Акты Русско-Литовского государства, I, № 11, М., 1889.

⁹ F. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen, стор. 56, 146–147, 112.

¹⁰ Regestr zloczyńców grodu Sanockiego 1554–1638, wydał Oswald Balcer, «Materialy Historyczne», t. I, Lwów, 1891, стор. 74, 80, 102, 96, 100, 124.

¹¹ Люстрація Хмельницького староства 1565 р., АЮЗР, VII, 2, № XII.

В кінці XVI ст. на території обабіч Карпат, у смузі Підкарпаття аж до ріки Сяну і в Закарпатті вздовж ріки Ужа, з'являється новий тип власних особових назв з патронімічним суфіксом **-ѣт** у формі родового множини на **-(ов)ят (-ат)**: *Wolcząt Maksym, Serelcząt Sienko, Iwan Romancząt* і т. п. (Registr..., 101, 112); *Грыцевят Стефана, Андрей Скалейчатъ, Масвят Федко сын* і т. п.¹²; *Barancsat, Rusincsat, Timkovjat* і т. п.¹³ Такі особові назви (*Mihnevát, Matycsat, Rebrascát*) наводить в перепису 1715 р. А. Петров (Пределы угорусской речи в 1773 г. по официальным данным, «Записки историко-филологического факультета имп. С.-Петербургского университета», V, 1911, стор. 317). Первісно особові назви цього типу чергуються з особовими назвами на **-я (-а)**: *Кузын Паишчат – Кузын Паишча, Федур Приставчат – Федур Приставчя, Андреи Лишча – Андрѣи Лишчат* і т. п.¹⁴ Можливо, що перші сліди лексикалізації форм родового відмінка треба вбачати в молдавських грамотах кінця XV ст.: «в(ѣ)ра п(ана) *Мушата*» (Documentele..., 19, 33, 38, 39, 43). Дальші приклади відзначені нами в пам'ятках XVII ст.: *Федора Лецевята* (рукопис із с. Одрихова), *klacz Fedorczata* (Registr..., 145).

Давній тип власних особових назв з патронімічним суфіксом **-ят- (-ат-)** зберігся пережиточно в дуже рідких на сьогодні західноукраїнських прізвищах типу *Процевят, Хроновят, Щурат*. Так само рідкі сьогодні прізвища типу *Зубеня, Кучеря* з наголосом на передостанньому складі, які відмінюються за типом основ на ***-ja** і які, без сумніву, також виводяться з давнього типу основ на ***-ѣт**.

Отже, на основі всіх цих мовних фактів можна твердити, що особова назва *Гостята* в новгородській грамоті № 9 є чоловічим ім'ям.

У ході дискусії було висловлено здивування з приводу того, який майновий конфлікт міг виникнути між сином і батьком (коли прийняти, що новгородська берестяна грамота № 9 є скаргою сина на батька, – Ф. Ф. Кузьмін). Надзвичайну схожість щодо змісту виявляє запис в Луцьких гродських книгах 1586 р. «Жалоба землянина Александра Вороны-Боротинского о том, что отец п. Томило Ворона, прийняв к себе за жену Туровскую мешчанку Марушку Ильяшовну, вместе с нею пропивает имущество и выдал ей какую-то запись на родовые имения жалобщика»; «... до чого дей пан отець мой моцы ниякое не имель и не маеть вольности ниякое продавати, ани заставляти, только до живота своего мешкати, бо на томъ вѣно небожчице паней матце моєи... записал» (АЮЗР, VIII, 3, CI, IV). Правда, цитований документ пізнішого походження, проте слід мати на увазі, що ще в другій половині XVI ст. законодавство Великого князівства Литовського, до складу якого входила і Волинь, у значній мірі спиралося на «Руську Правду» і на давньоруське звичаєве право. Подібні конфлікти нерідко відбиті і в актах Литовської Метрики XV ст.

¹² Метрика с. Опака, Львівської обл., 1687–1781, рукопис бібліотеки АН УРСР у Львові, ф. № 26.

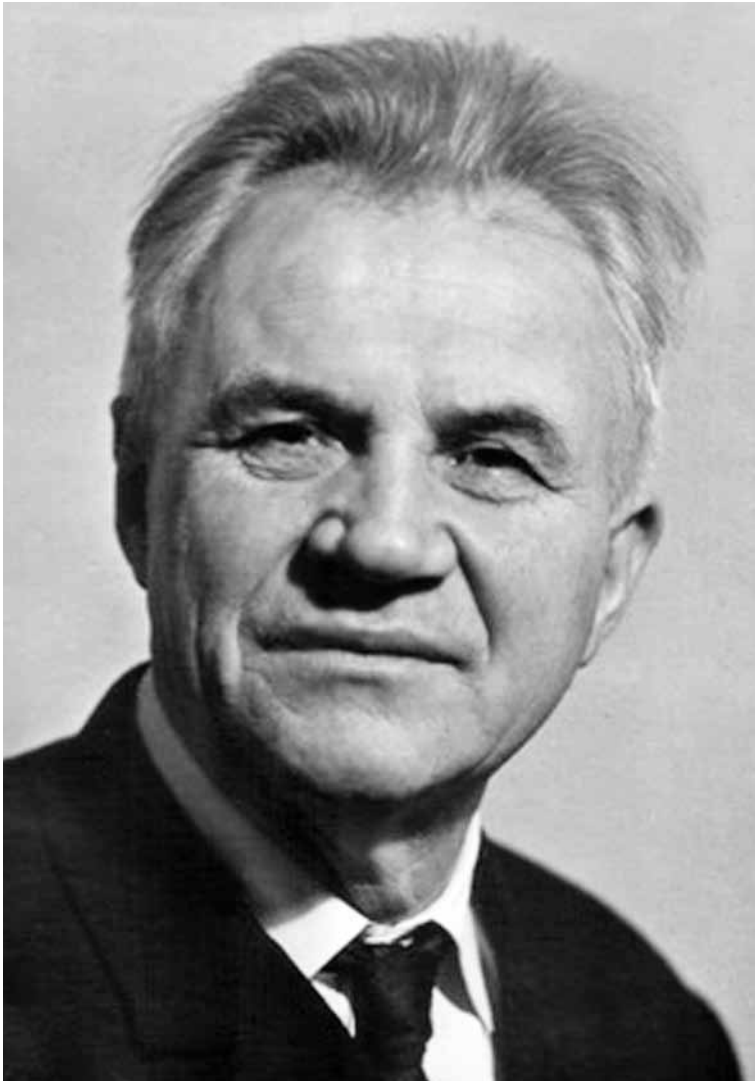
¹³ Опис володінь графа Другета в Ужгородській окрузі 1691 р.; І. Панькевич, Назва гір Vihorlat на північ від Собранець-Михаловці, «Linguistica Slovaca», I, Bratislava, 1939–1940, стор. 61–62.

¹⁴ Війтівські книги с. Одрихова, Сяницького староства, XVI–XVII ст., рукопис Львівського обласного архіву, ф. № 37.

Запитання і завдання

1. До якого періоду належать новгородські берестяні грамоти?
2. Назвіть дохристиянські жіночі імена, наведені як приклади в статті.
3. За допомогою якого суфікса утворена власна назва Гостята?
4. Чим суфікс -ят- відрізняється від аналогічного суфікса в сучасних російських пестливих іменах Ваня, Маня?
5. Що означав суфікс -ят- у давньоруській (чи староукраїнській) мові у власних назвах?
6. Від основи яких власних імен утворювалися патронімічні назви із суфіксом -ят-?
7. Який суфікс був синонімічним до суфікса -ят-?
8. Яким було початкове значення особової назви Гостята?
9. Що сталося з другим компонентом у власних назвах, у яких першим компонентом є госто(и)?
10. За якими реаліями закріпилися назви з суфіксами -ят-а (-ат-а)?
11. Які є до них синонімічні суфікси?
12. На основі тексту доведіть, що назва Гостята не пов'язується з жіночим іменем.
13. Чи єдиною є демінутивна функція суфікса -ят-а (-ат-а)? З'ясуйте це на основі тексту статті.
14. Де в сучасній українській мові трапляються прізвища чи назви родин з суфіксом -ят-а (-ат-а)? Наведіть приклади прізвищ, у яких наявний цей суфікс.
15. Яким групам загальних іменників у сучасній українській мові властивий суфікс -ят-а (-ат-а)?

Жилко Федот Трохимович

(01(14). III. 1908 – 17. XII. 1995)

Федот Трохимович Жилко народився 1(14) березня 1908 року в селі Соловцовка, нині Кондольського району Пензенської області РФ в родині українців-переселенців. Під час Першої світової війни переїхав з матір'ю на її батьківщину – у село Македони, нині Миронівського району Київської області.

У 1932 році закінчив Київський інститут професійної освіти. Працював у газеті «Шляхом Леніна» (Саратов, РФ), де зацікавився місцевими українськими діалектами, захопився діалектологією. У Запоріжжі Ф. Т. Жилко був співробітником газети «Червоне Запоріжжя», викладав українську мову та літературу в школі та металургійному технікумі, від 1938 (з перервою на час війни) – сучасну українську літературну мову та діалектологію в Київському педагогічному інституті, а в 1946–1948 роках завідував кафедрою мови цього Інституту. Федот Трохимович Жилко – учасник Другої світової війни, нагороджений бойовими нагородами. Від 1948 року – в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, де в 1950–1971 роках завідував відділом діалектології. У 1951–1958 роках він був головним редактором журналу «Українська мова і література в школі». У 1960 році Федот Трохимович захистив докторську дисертацію, а в 1961 році отримав звання професора. Звільнений від завідування відділом, за офіційною версією, у зв'язку з об'єднанням відділу історії української мови (завідувач відділу К. Цілуйко) та відділу діалектології, насправді ж – через незгоду з думкою керівництва Інституту щодо розвитку діалектології в Україні. Два роки (1971–1973 рр.) Ф. Т. Жилко працював старшим науковим співробітником та науковим консультантом в цьому Інституті. Згодом він виїхав до РФ.

Наукова діяльність Ф. Т. Жилка пов'язана насамперед із дослідженням діалектів української мови. Він розробив концепцію й керував підготовкою фундаментальної діалектологічної праці – «Атласу української мови» у трьох томах, видання якого було завершено в 2001 році (т. 1, 1984; т. 2, 1988; т. 3, 2001). В Атласі подано диференціацію українських діалектів, визначено основні їхні риси, окреслено ареали поширення української мови на різних часових зрізах. Разом з іншими авторами в 2006 році Федот Трохимович (посмертно) був удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки за підготовку та видання «Атласу української мови».

Протягом 1940–1971 років Ф. Т. Жилко координував діалектологічні дослідження в Україні й поза її межами, де компактно проживають українці. Він не лише керував збиранням і упорядкуванням діалектного матеріалу, а й підготував низку засадничих теоретичних праць із проблем української та загальної діалектології, лінгвогеографії. Серед них – «Діалектологічний атлас української мови. Проспект» (1952), «Деякі питання картографування в національних атласах слов'янських мов» (1975), «Проблеми регіональних атласів слов'янських мов» (1976), «Концепція атласу української мови» (1980) та інші.

Ф. Т. Жилко одним з перших в Україні охарактеризував фонологічну систему української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами («Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими» (1965), «Нейтралізація фонологічних опозицій в українській літературній мові» (1968), «Деякі особливості фонем слов'янських мов» (1986) та інші), уклав карту українських говорів (1955), подавши їхню ареальну характеристику («Говори української мови» (1958), «Ареальні системи

української мови» (1990). Під керівництвом Ф. Т. Жилка сформовано українську школу лінгвістичної географії. Він брав участь у виробленні концепції проекту «Загально-слов'янського лінгвістичного атласу», забезпечив представлення в ньому інформації про українські діалекти. Розуміючи важливість вивчення діалектології у вищій школі, Ф. Т. Жилко підготував перший підручник з цієї дисципліни «Українська діалектологія» (1940), згодом посібник «Нариси з діалектології української мови» (1955; 2-е вид. – 1966). Досліджував також мову художньої літератури («Мова – зброя письменника», 1951; «Питання аналізу мови художніх творів», 1952; «За високу художню мову дитячої книги», 1956), зокрема творів І. Франка («Мова Івана Франка», 1949; «Мовностилістичні особливості діалогу в творах Франка», 1951), Марка Черемшини («Мова новел Марка Черемшини», 1954). Ф. Т. Жилко залишив публікації про українських діалектологів («К. П. Михальчук (До 40-річчя з дня смерті)», 1954; «І. Г. Верхратський (До 120-річчя з дня народження)», 1967).

Він був організатором і активним учасником міжнародних з'їздів славістів, республіканських діалектологічних нарад, конференцій.

Помер 17 грудня 1995 року в місті Пушкіно Московської області (РФ).

Література

1. Дзєндзелівський Й. Ф. Т. Жилко (До 60-річчя з дня народження) // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 3.
2. Гриценко П. Ю. Жилко Федот Трохимович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 191–192.
3. Діалектна мова: Сучасний стан і динаміка в часі: До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 224 с.
4. Железняк М. Г., Воронич Г. В. Жилко Федот Трохимович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2009. – Т. 9: Е – Ж. – С. 572.
5. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Джерело доступу: <http://www.inmo.org.ua/history/famous-workers/fedot-troximovich-zhilko.html>
6. Інститут української мови. Джерело доступу: http://www1.nas.gov.ua/institutes/iuim/Structure/Departments/Department4/dial_staff/Pages/kolyshni-spivrobitnyky.aspx

Основні лінгвістичні праці Ф. Т. Жилка

1. Українська літературна мова кінця XIX і початку XX ст.: лекція для студентів-заочників мовно-літературних фак-тів педагогічних і учительських ін-тів. – К.: Рад. школа, 1948. – 24 с.
2. Сучасні зміни в говорах Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області // Діалектологічний бюлетень. – К., 1950. – Вип. 2. – С. 14–30.
3. Українська діалектологія: конспективний виклад курсу для студентів-заочників педагогічних ін-тів. – К., Л.: Рад. школа, 1951. – 87 с.
4. Діалектологічний атлас української мови. Проспект. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – 40 с.
5. Нариси з діалектології української мови: посібник для фак-тів мови й літ-ри педагогічних ін-тів. – К.: Рад. школа, 1955. – 315 с.
6. Говори української мови. – К.: Рад. школа, 1958. – 172 с.
7. Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими: доповіді рад. делегації на V Міжнар. з'їзді славистів (Софія, вересень 1963 р.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 36 с.
8. Фонологічні особливості вокалізму українських діалектів // Українська діалектологія і ономастика. – К., 1964. – С. 3–13.
9. Основні принципи побудови Атласу української мови // Праці XI республіканської діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 3–12.
10. Інтерпретація лінгвістичного картографування і карти ареалів (на матеріалах Атласу української мови) // Українська лінгвістична географія : респ. міжвідом. зб. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 31–44.
11. Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 3–12.
12. Некоторые вопросы картографирования в национальных атласах славянских языков // Советское славяноведение. – 1975. – № 3. – С. 92–101.
13. Проблемы региональных атласов славянских языков // Советское славяноведение. – 1976. – № 3. – С. 81–88.
14. Концепція «Атласу української мови» // Slavia. – Praha, 1980. – № 1–2. – С. 77–83.
15. Некоторые особенности фонем славянских языков // Slavia. – Praha, 1986. – № 2. – С. 150–157.
16. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.

Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – Видання друге (перероблене). – Київ: Радянська школа, 1966. – 307 с.

I. Вступ

1. Предмет науки про народнорозмовну мову. Поняття діалекту

Народна розмовна мова має характерну, відмінну від літературної мови, особливість: вона існує у вигляді територіальних утворень – говірок, діалектів (говорів), діалектних груп, тобто має територіальну диференціацію. Крім того, вона може мати певні відмінності, зумовлені мовним спілкуванням окремих соціальних або професійних груп. Саме тому народна мова є об'єктом окремої наукової дисципліни – діалектології.

Наука, що вивчає народну мову в її територіальному виявленні, називається діалектологією. Тому, що народна мова існує у вигляді різних територіальних, або діалектних, утворень, діалектологію можна визначити як науку про діалекти певної мови (від грецького *διάλεκτος* – «говір», «наріччя», власне «розмова» і *λόγος* – «слово», «вчення»).

Розрізняють два типи діалектів: 1) територіальні, 2) соціальні. Різні вияви народної мови на її території називаються територіальними діалектами. Відмінності народної мови, які зумовлені мовним спілкуванням окремих соціальних або професійних груп, називаються соціальними, або професійними, діалектами (жаргонами).

Отже, об'єктом діалектології є визначення і опис територіальних і соціальних діалектів. Це описова галузь мовознавства, і тому вона має також назву описова діалектологія.

Наука, що вивчає народну мову в змінності її діалектних утворень, тобто досліджує історію мови в її територіальному виявленні, називається історичною діалектологією. Історична діалектологія дуже близька до історії мови – історичної граматики, об'єктом якої є дослідження мови народу в її історичній змінності (не в територіальному аспекті).

Діалектологія як окрема лінгвістична дисципліна визначається специфікою її проблематики і розвитком її теорії.

Специфічним у діалектологічному дослідженні є вивчення мовних особливостей в їх територіальному виявленні (просторова інтерпретація) – у межах окремих мов або і в міжмовних контактах.

У розмовній мові народу є те, що живе тепер, те, що відмирає (реліктові риси), і те, що народжується, виявлене більшою або меншою мірою. У говірковій мові, крім того, можуть співіснувати елементи різних діалектів, а також елементи літературної мови.

Народна мова в її територіальному виявленні має різні утворення. Ці утворення часто неоднакові на різних рівнях мови. Саме тому вони становлять особливий інтерес для дослідження сутності мови в її безпосередньому бутті.

Територіальні утворення мови мають елементи, які визначають їх сутність. Ці елементи двох видів: 1) загальномовні, що поширені на більшості або і на всій території певної мови; 2) територіально обмежені, діалектні, які поширені в окремих місцевостях мови народу, в окремих діалектах або в діалектних групах.

Діалектні елементи в структурі говору бувають: 1) основні; 2) варіативні, або факультативні, які здебільшого супроводжують основні діалектні елементи.

Кожний мовний (діалектний) елемент має свою територію поширення, яка називається ареалом. Збіг ареалів різних мовних (діалектних) елементів зумовлює існування певного територіально-мовного утворення. Серед різних територіально-мовних утворень можна визначити окремі типові ланки. В українській мові типовими ланками її територіальних утворень є такі: 1) говірка, 2) діалект, 3) група діалектів. Основним серед територіально-мовних утворень є діалект. Діалектом, або говором, називаємо територіально-мовне утворення, що об'єднує в собі ареали діалектних елементів різних рівнів. Інакше кажучи, діалект, або говір, – це територіально-мовне утворення, окреслене на лінгвістичній карті пасмом ізоглос. Ізоглосою називається умовна лінія, що окреслює територію (ареал) поширення певного мовного (діалектного) елемента.

Діалекти, або говори, виявляються через говірки. Говірка – вужче територіально-мовне утворення, яке не має вираженої мовної диференціації. Говіркою називається місцева мова одного або кількох населених пунктів, які не мають територіально виражених мовних відмінностей. У діалекті можуть бути типові для нього говірки, периферійні й проміжні, перехідні до інших діалектів. Як бачимо, територіально-мовні утворення характерні певною підпорядкованістю, або ієрархічністю.

Діалектні елементи можуть бути властиві або вужчим територіально-мовним утворенням, або характеризувати ширші утворення, в які вужчі входять окремими складниками. Крім того, в мові певного народу або в її діалектах є елементи, спільні з іншими, зокрема спорідненими, мовами.

З погляду походження (генетичного) мова певного народу здебільшого є виявом ширшого мовного утворення – групи споріднених мов.

У розвитку мови спостерігається дивергенція і конвергенція¹. Дивергентний розвиток виявляється у виникненні мовної різноманітності, в утворенні нових мовних або діалектних одиниць. Конвергентний розвиток спричиняє сходження мовних відмінностей, зближення і нівеляцію територіально-мовних утворень. Конвергенція особливо помітна при міждіалектних і міжмовних контактах.

Дивергентні й конвергентні особливості розвитку й зміни мови визначаються як суто лінгвістичними, так і позалінгвістичними причинами, які, зокрема, зумовлюють особливості діалектного дроблення мови, а також історію окремих діалектів або діалектних груп. Набуття окремим діалектом функції літературної мови народу пов'язане з позамовною причинністю. Виникнення літературної мови на основі окремого діалекту зумовлене цілим рядом факторів, дослідження яких входить у проблему взаємозв'язків літературної мови і діалектів.

Діалект є виявом мови народу на окремій території, тому він має також структурні й системні ознаки, властиві взагалі мові, і виконує функцію спілкування людей на певній території.

¹ Дивергенція – від лат. *divergere* – виявляти розходження.

Конвергенція – від лат. *convergentio* – сходження.

Поряд з цими термінами з тим же значенням вживаються: диференціація – від лат. *differentia* – відмінність, різниця розходження; інтеграція – від лат. *integratio* – відновлення, об'єднання в ціле якихось окремих частин.

Діалект має свою специфічну норму, яка визначається закономірностями його існування і розвитку. Діалектна норма менш стабільна порівняно з нормою літературної мови, проте вона не тільки не заперечує, але й визнає необхідним існування в говірках мовних відмінностей між поколіннями, а також різні суто індивідуальні відхилення. Саме тому літературні мови, на відміну від діалектів, що протягом своєї історії зазнають процесів взаємозмішування і злиття, не підпадають цим процесам.

Поняття діалектного елемента охоплює різні складники діалекту, що в структурно-системних взаємозв'язках становлять певну цілісність, а разом з тим і визначають діалект як окремих територіальний вияв мови. В основному можна визначити такі види діалектних елементів:

1) діалектна риса – окремі звукові, фонемні, морфемні (словотворчі й словозмінні), синтаксичні, інтонаційно-мелодійні, лексико-семантичні, стилістичні та інші особливості;

2) різні діалектні структури та мікросистеми, як, наприклад, вокалізму, консонантизму, словотвору, парадигм словозміни, синтаксичні, лексичні та ін.;

3) діалектні взаємозв'язки між структурами, що виявляють системні особливості мови.

Своєю природою кожний діалектний елемент суперечливий. З одного боку, він є виявом певної мови взагалі; з другого боку, він є її місцевим виявом, що може протиставлятися (на певних етапах розвитку мови) іншим територіальним діалектам і загальній мові народу. Ця суперечність діалектного елемента може зникати за доби національної мови, коли діалектний елемент стає літературним, поширюючись через школу, мову інтелігенції, пресу та інші засоби на всій мовній території народу.

Діалектний елемент може виявлятися послідовно, або тільки при деяких умовах, або в окремих словах (т. зв. лексикалізація). При цьому лексикалізація певної діалектної риси (фонетичної, морфологічної, акцентологічної) може репрезентувати явище зникаюче, колись поширене або недавно витворене.

Крім того, залежно від особливостей діалектотворчих процесів певної мови, контактів і впливів діалектів утворюються міждіалектні (інтердіалектні) елементи, які проникають у структуру кількох діалектів або й діалектних груп.

Щодо походження і розвитку (з генетичного погляду) територіально-мовні утворення можна поділити на два головних типи: 1) давні, або основні; 2) новостворені.

Давні, або основні, територіально-мовні утворення (діалекти, діалектні групи) пов'язані з походженням певної мови. У давніх діалектах можуть зберігатися дуже старовинні риси певної мови (діалектні елементи). Тому ці говори часом називаються архаїчними. В одних архаїчних діалектах найбільш зберігаються, наприклад, давніші фонетичні риси (поліські, карпатські та ін.), в інших – морфологічні й синтаксичні (більшість південно-західних говорів), давні лексичні та інші риси (карпатські говірки).

Новостворені діалекти, або говори, виникли в пізніші часи, коли вже була сформована мова певного народу. Походження новостворених діалектів зумовлене діалектотворчим процесом у зв'язку з заселенням нових територій. Основою для виникнення новостворених діалектів стають говірки різних діалектних типів і взагалі змішування різнодіалектної людності. До новостворених діалектів української мови належать, наприклад, слобожанські, степові, донецькі, кубанські та ін.

Особливим видом новостворених діалектів є говори, що мають різнодіалектні елементи, а саме: 1) з мозаїчними різнодіалектними вкрапленнями в структуру; 2) з мозаїчними говірками, що мають різнодіалектне походження. Саме такі види новостворених говорів поширені на півдні України (степові говірки).

Окремим типом новостворених діалектів є переселенські (колоніальні) говірки. Вони виникли як новостворені, але відірвані від основної території мови народу, поширені на території іншої мови, оточені її діалектами і підпадають під більший або менший її вплив. Здебільшого переселенські говірки загальмовані в своєму розвитку і можуть зберігати давніші риси.

Під впливом іншої мови та її говорів виникають такі види переселенських говірок: 1) говірки, що в основному зберігають характерні діалектні особливості мови, до якої належать; 2) говірки, в яких є значна кількість елементів мови, на території якої вони поширені; 3) говірки, що зберігають тільки структурні і системні взаємозв'язки (діалектний тип) рідної мови; 4) говірки, що вже перейшли до іншої мови, набули характеру котрогось з її діалектних типів, але ще зберігають і деякі елементи вихідного діалектного типу. По суті останній вид переселенських говірок належить до інших мов і тільки генетично споріднений з певною мовою. До різних типів переселенських діалектів належать, наприклад, кубанські українські говірки, говірки української мови на Дону, Поволжі, в Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані, Киргизії, а також українські говірки в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії, в Канаді та ін.

Серед переселенських зрідка зустрічаються говірки, які виникли внаслідок переселень окремих громад. Саме такі говірки, не зазнавши змішування різнодіалектних елементів, становлять тип архаїчних, хоча і в оточенні іншої мови (її діалектів).

Мішані діалекти виникли історично пізніше, діалектотворчий процес на їх території не набув ще певної викінченості. Ще виразно виявляються різні говіркові елементи, які лягли в основу творення цих діалектів, що, власне, й зумовлює їх структуру. Мішані діалекти характеризуються значною кількістю паралелізмів різнодіалектного походження. До цього виду діалектів належать різні говори на півдні і сході України, окремі українські переселенські говірки в Росії.

Серед мішаних говорів є такі, в яких різнодіалектні елементи виступають з певною територіальною локалізацією, утворюючи своєрідну мозаїчність у межах одного говору. Такого типу мішані говори поширені найбільше на півдні України. Мозаїчність територіального вияву різнодіалектних елементів характерна здебільшого для переселенських говорів, зокрема недавно утворених.

На околицях певної мови внаслідок тривалих контактів її говорів з говорами сусідньої генетично спорідненої мови можуть утворюватися перехідні діалекти. Характерною ознакою перехідних говорів є те, що елементи двох сусідніх мов становлять певне поєднання. Отже, елементи сусідньої мови увійшли в структурні і системні взаємозв'язки елементів різних сфер (фонетики, морфології, синтаксису та ін.). Перехідними своєю природою є деякі говори між українською і білоруською, а також між українською і словацькою мовами.

У російському мовознавстві (О. Шахматов, Московська діалектологічна комісія) була висунута теорія перехідних говорів. За цією теорією, перехідні говори утворюються внаслідок тісних взаємодій між двома діалектами або групами діалектів (наріччями). На основі одного діалекту під впливом сусіднього виникають зміни, що мають

визначений характер². Отже, говір модифікується, у ньому постає цілий ряд нових рис. У кожному перехідному говорі має бути «основа» і «нашарування». Ця теорія до певної міри схематична, бо перехідні говори вона розглядає відірвано від історії мови на даній території, історії народу, його матеріальної і духовної культури. Не завжди можна відшукати «основу» говору, до того і сама «основа» може протягом віків змінюватися.

При розгляді особливостей перехідних говорів треба зважати на те, що саме елементи двох сусідніх діалектів генетично споріднених мов визначають внутрішні структурні і системні взаємозв'язки перехідного говору і до певної міри характер його змін³. Перехідний говір являє собою результат особливого діалектотворчого процесу, зумовленого історією мови, а також історією народу на даній місцевості внаслідок довготривалих контактів з сусіднім народом.

Перехідні говори із своєю витвореною місцевою специфікою можуть мати коріння в глибині віків, сягаючи ще періоду початкового формування двох сусідніх генетично споріднених мов (внаслідок контактів сусідніх діалектів – предків цих мов). Крім того, перехідні говори внаслідок «налягання» різних фонемних структур двох сусідніх говорів споріднених мов витворюють і деякі свої специфічні особливості. До цього виду перехідних говорів належать говірки поблизу білорусько-українського кордону на півночі українського Лівобережжя і Правобережжя.

Внаслідок особливої інтенсивності впливу сусідньої мови перехідний говір може дедалі більше набувати ознак тієї мови, яка на нього впливає. Такі говори є на території Східної Словаччини, на півдні Білорусії.

Територіальні діалекти мають особливі відмінності в лексиці і фразеології, які створюють т. зв. місцеві професійні жаргони. Елементи місцевих професійних жаргонів ґрунтуються переважно на лексиці територіального діалекту. Проте в складі народної професійної термінології (і фразеології) можливі також елементи з міських професійних жаргонів.

Територіальні вияви народної мови з розвитком міст, особливо за доби капіталізму, починають протиставитися мові міста як селянські говори. Під впливом літературної мови і взагалі мови міста виникають особливі перехідні територіальні діалекти, т. зв. напівдіалекти. Напівдіалекти – це взагалі розмовна мова міст (і містечок), що має елементи територіальних говорів (селянських). Ці напівдіалекти виявляються в різних варіантах, що в основному визначаються двома полюсами – селянськими говорами і розмовною мовою міст, а також літературною мовою.

Зрозуміло, що за умов виразної територіальної диференціації народної мови територіальні відмінності існують також і в містах.

На Україні в містах здебільшого була поширена мова народу, державі якого належала певна українська територія. Проте в невеликих містах переважала українська мова – своєрідні «напівдіалекти»; у більших містах різною мірою було виявлено міське просторіччя (з діалектними територіальними відмінами).

² Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии, «Труды Московской диалектологической комиссии», вып. 5, М., 1915, стор. 1.

³ Див. А. Kellner, Úvod do dialektologie, Praha, 1954, стор. 27.

Територіальні діалекти за доби капіталізму інтенсивно розвиваються: з одного боку, заможні селяни і сільська буржуазія наближаються до напівдіалектів, а з другого боку, частина сільської бідноти йде до міста, вливаючись до робітничого класу, і починає вживати мову міста.

Міське населення постійно поповнюється різнодіалектними носіями; тут дуже сильний також безпосередній вплив літературної мови на тих, що не відійшли від діалектів і розмовляють напівдіалектами. У зв'язку з цим мова міста становить окреме коло мовного розвитку, відмінне від територіальних діалектів і літературної мови. Специфічні особливості мови міста виявляються переважно в лексиці, в забарвленні слів, у фразеології, інтонаціях та ін.

У містах є свої особливі умови розвитку професійних жаргонів, які характерні для мови певних професійних груп. Професійні жаргони мають лише окремі відмінності в лексиці (зокрема, в термінології) і фразеології. Професійні жаргони належать до особливої категорії діалектної мови – соціальних діалектів. Проте справжніми соціальними діалектами, або жаргонами (арго), є та розмовна мова певних соціальних і професійних груп населення, що має окремі особливості, як правило, в лексиці, фразеології, інтонаціях та ін.

ЛІТЕРАТУРА

Аванесов Р. И., Описательная диалектология и история языка, «Славянское языкознание». Доклады советской делегации, V Международный съезд славистов, М., 1963.

Weinreich U., Is a strictural dialectology possible? «Word», X, 2–3, 1954.

Жирмунский В. М., Проблемы социальной диалектологии, «Известия АН СССР», Серия литературы и языка, т. XXIII, вып. 2, 1964.

35. Фонетичні особливості північних (поліських) діалектів

Північні (поліські) діалекти мають дуже відмінні фонетичні особливості від південно-східних і південно-західних говорів. Деякі фонетичні риси північних говорів походять ще від племінних діалектів східного слов'янства, інші витворилися внаслідок специфіки діалектотворчого процесу на півночі України або шляхом міждіалектних контактів між українською і білоруською мовами. Частину фонетичних відмінностей північних діалектів становлять давніші особливості української мови.

Вокалізм. Вокалізм північних говорів порівняно з іншими має свої виразні специфічні риси. Це виявляється в складі голосних фонем, особливостях їх виявів і розрізень, у мікроструктурах фонем, їх співвідносності й чергуваннях. Північним говорам властива велика строкатість складу голосних фонем. Багато поліських говорів мають неоднорідні голосні переднього ряду (дифтонги) – [iē], [i'ē], [u'ē], [uē], що є виявом фонем /iē/ відповідно до ě (ѣ), а також давнього е в нових закритих складах, які утворилися внаслідок занепаду зредукованого ѣ. Крім неоднорідних голосних переднього ряду (фонем /ie/), поліські говори мають різноманітні лабіалізовані неоднорідні голосні фонем /yō/, /ye/, /yu (yi)/, які виявляються лабіалізованими звуками заднього ряду з перенесенням до середнього [yō] або передньо-середнього ряду [y'ö], [y'ē] і переднього ряду [yū], [yi], [y'ö], [y'ē]. Диференційні ознаки цих фонем порівняно з близькими, але однорідними голосними виявляються в спаді артикуляції і лабілізації. Спад артикуляції відбувається

від високого піднесення до обниженого високого (або підвищено-середнього) і до середнього піднесення. Лабіалізація по-різному зменшується або й зовсім зникає. Так, звук [y̆i] має диференційну рису – неоднорідність, що зумовлюється тільки зникненням лабіалізації на кінець артикуляції.

Диференційні риси – спад артикуляції і спад лабіалізації (або й зникнення) – виступають і тоді, коли вияви неоднорідних голосних фонем починають занепадати. Занепад неоднорідних голосних виявляється шляхом спрощення їх артикуляції – поступового зникнення їх початкового або кінцевого елемента.

Тут можливі два шляхи спрощення:

1) Посилюється початковий етап артикуляції: у лабіалізованих неоднорідних голосних інтенсивність артикуляції зосереджується у високому піднесенні, зменшується спад від високого в напрямі до середнього піднесення і посилюється лабіалізація; у нелабіалізованих неоднорідних голосних зменшується спад і звужується артикуляція. Наприклад: *вўл, пўл, сўк, мўк, порўг, берўзка, голўка, д'і̆д, л'і̆с, с'і̆но*.

2) Посилюється кінцевий етап артикуляції неоднорідних голосних: у лабіалізованих голосних інтенсивність артикуляції зосереджується в середньому піднесенні, зменшується лабіалізація; у нелабіалізованих неоднорідних голосних вона зосереджується на спаді, відбувається розширення артикуляції. Наприклад: *в'і̆ско, ј'і̆н, др'і̆зд, пр'і̆рва, н'і̆зра, поз'і̆р, шч'і̆тка; т'і̆н, д'і̆ло, м'і̆ра* та ін.

Неоднорідні голосні виступають у наголошених складах, чергуючись із звичайними голосними в ненаголошених, а саме: *і̆(і̆е)* чергується з *е* (наприклад: *д'і̆д – дед'і̆к, м'і̆х – меш'і̆к* та ін.); лабіалізовані неоднорідні голосні *уо, уе, уи, уі* чергуються з *о, е* ненаголошених закритих складів (наприклад: *дзв'уо̆н – дзвонк'і̆, сп'уод – сподніца, кўст'і̆ – костк'і̆, мўст – мостк'і̆* та ін.). Ця особливість лягла в основу фонологічного розрізнення наголошених і ненаголошених складів у північних говорах. Отже, у північних говорах наголошені склади відмінні від ненаголошених певною співвідносністю голосних, тоді як у інших діалектних групах української мови наголошені склади відрізняються від ненаголошених тим, що в ненаголошених складах не розрізняються голосні середнього піднесення з голосними високого або підвищеного проти середнього піднесення – /e/ : /u/, а в частині діалектів і /o/ : /y/.

Фонологічне розрізнення наголошених і ненаголошених складів у поліських говорах часів ще племінних діалектів виявляється в сучасному чергуванні рефлексів *є*: у наголошених складах виступає фонема /a/ (*п'ӑт', сид'ӑт', спл'ӑт'*), у ненаголошених – /e/ (*п'ет'і̆, п'ам'ет', д'ес'ет', вони р'об'ет', пр'ос'ет', н'ос'ечи, х'од'ечи* та ін.). Співвідносність /a/ та /e/ залежно від наголошеності або ненаголошеності складів стала фонологічною ознакою північних говорів. До цієї співвідносності залучені /a/ – /e/ після *ј*. Наприклад: *јӑк – јегн'ӑ, јӑблуко – јерин'ӑ, јӑгода – јеч'м'і̆н'.*

Давня співвідносність /a/ та /e/ залежно від наголошеності й ненаголошеності складів виявляється дуже широко: у наголошених складах /a/ (з давнього *є* або *а* після *ј*), у ненаголошених складах /e/ (з давніх *є, е* та *а* після *ј*).

Як бачимо, у північних говорах однією з основних ознак вокалізму є співвідносність фонем (та їх виявів) у наголошених і ненаголошених складах. Співвідносні фонем у наголошених складах з фонемами ненаголошених складів: /a/ (після м'яких приголосних та *ј*) – /e/; /і̆/ – /e/; /y̆ö/, /y̆ê/, /y̆ü/ (y̆i) – /e/ у нових закритих складах, що виникли внаслідок занепаду зредукованого *ь*; /yŏ/, /yĕ/, /yŭ(yi) – /o/ (в нових закритих складах).

На відміну від південних діалектів, у північних говорах немає нової фонемі /i/ відповідно до давніх *ě*, *o* та *e* (в нових закритих наголошених складах). Давні фонемі /ы/ та /i/ у зв'язку з виникненням фонемного розрізнення приголосних на основі твердості: м'якості в північних говорах втратили фонемну незалежність, перетворившись у паралельні вияви однієї фонемі /u (i)/. Фонема /u(i)/ в частині польських говорів має два паралельні основні вияви: [u] або ([u^h], [i^h]), а після м'яких приголосних – [i].

Досить виявлене в польських говорах явище випадіння голосних при їх збігові – т. зв. афери́за. Наприклад: *одно́ дно́го*, *до́чеї* (до очей), *до́кна́* (до вікна), *двере́ї не дчиніла*, *дочку́ддат' за то́го*, *уже́дколи́ нема* та ін. Це явище пояснюється тим, що в північних, особливо лівобережнополіських говірках зовсім не розвинені протетичні звуки. Найчастіше відпадає початковий *o*, а в говірках з аканням – *a*. Початкові *u*, *i* в позиції після голосного попереднього слова чи прийменника переходять у нескладові [y], [i]. Наприклад: *учі́тел' – до ў́чител'а*, *Іва́н – до Іва́на* та ін.

Явище афери́зи відоме діалектам білоруської мови і деяким говорах російської. Так, наприклад, у білоруських говорах: *н'а́дну*, *н'а́ддам*, *на'тцу*, *д'іц'атка'к сакал'атка*; у російських говорах: *ни́дда́йеш* (рязанські говори); *у́дново*, *н'а́ддал*, *у'страваф* та ін.

Консонантизм. Приголосні фонемі польських діалектів мають порівняно мало специфічно місцевих особливостей.

У зв'язку з поширеною диспалаталізацією приголосних [p'], [ц'], як і в білоруській мові, у польських говорах ці приголосні випали з кореляції твердості : м'якості.

Диспалаталізація [p'] особливо виразно виявляється в правобережнополіських і волинсько-поліських говірках. Наприклад: *бу́ра*, *зо́ра*, *пора́док*, *расні́(ї)*, *трасті́*, *пра́жа*; *бу́роў*, *зо́роў*; *трох*, *чоти́рох*; *говору́*, *куру́* та ін. Цією рисою північні говори зближаються з певною частиною південно-західних, а також з говорами білоруської мови.

У частині північних говорів невиразно виявився процес розкладу колись палатального [p'] і виділення *j*. Наприклад: *бу́рја*, *зо́рја*, *бу́рјоў*, *зо́рјоў*; *говору́*, *куру́*. Це явище більш поширене в південно-західних говорах, зокрема в наддністрянських, а в північних тільки намітилося як ще невиразна тенденція.

Звук [ц] значно частіше виявляється твердим у звукосполюках [ца], [цо], [цу] і в суфіксах *-ц-*, *-ец-*. Наприклад: *у́лица*, *зові́ца*, *танцо́ват'*; *хло́нца*, *се́рца*; *за́йец*, *оте́ц*, *хло́пец* та ін. Цією рисою північні говори споріднені з багатьма південно-західними (особливо подільськими й наддністрянськими).

Приголосні не пом'якшуються у тих північних говорах (переважно в південній їх смузі), де відповідно до давнього *o* в нових закритих складах (наголошених) виник звук [i]. Наприклад: *ніч*, *сік*, *тік*, *лії*, *зірка*, *поді́л*, *бі́б*, *ві́з*, *мі́ст*, *пі́ст*, *рі́г*, *хі́д*, *гі́ст*, *кі́стка* та ін.

У частині крайніх північних лівобережнополіських і правобережнополіських говірок, близьких до білоруських, приголосні звуки вимовляються напів'яко перед [e]. М'яка вимова приголосних перед [e] є вже ознакою білоруських говірок. У частині північних українських говірок зберігається пом'якшення передньоязикових перед [e]. Наприклад: *д'е́ўка*, *н'ес'т'*, *ст'е́жка*, *пл'е́тен'*, *с'е́л'ез'ен'*, *с'е́л'с'к'і*.

Шиплячі приголосні в частині крайньої півночі й сходу північних говорів напів'які перед давнім [e]. Наприклад: *ж'ен'і́ц'а*, *ш'ес'т'*, *кач'е́лі*, *шч'е́лка*, *пач'е́ра* та ін.

Кореляція глухості : дзвінкості приголосних порівняно з іншими діалектами української мови найбільш виявлена в поліських говорах. Ця кореляція ґрунтується на збереженні дзвінких приголосних у кінці слів і в кінці складів перед глухими приголосними. Наприклад: *хл'їб, дуб, горід, морі́з, стóрож, зубка, задка́, ка́зка, н'ужка* та ін. Ця риса поширена і в південнобілоруських говорах на південь від умовної лінії: на північ від Пружан – Слуцьк – Бобруйськ – Могилів⁴.

36. Морфологічні й синтаксичні особливості

У поліських говорах зберігається давнє закінчення *-е* іменників середн. роду в наз. відмінку одн. Наприклад: *гол':é, жит':é, зéл':е* та ін.

Іменники чол. і середн. роду в дав. відмінку одн. мають закінчення *-у*, хоча в більш західних північних говорах виявляється закінчення *-ови, -єви*. Наприклад: *бра́ту, ба́т'ку, кон'у́, кра́ју, дубу́, га́ју* та ін. Ця риса спільна з білоруською і російською мовами.

Порівняно більше виявлене розрізнення закінчень іменників чол., жі́н. і середн. роду з твердою і м'якою основою та основами на *ж, ч, ш* в ор. відмінку одн.: для твердої основи – *-ом, -оїу*; для м'якої та основ на *ж, ч, ш* – *-ем, -еїу*. Наприклад: *конéм, стóрожем, ткачéм, па́єм, землéу, ка́шеїу, по́лем* та ін.

Проте в говірках, ближчих до білоруської мовної території, а особливо у волинсько-поліських, ця риса виявлена менше; у цих говірках часто переважає закінчення твердих основ: *кон'о́м, га́юм, земл'о́їу, кру́чоїу, по́лом* та ін.

У поліських говорах визначення закінчень деяких відмінків іменників залежало від наголосу. Індукція діяла окремо в межах наголошених і окремо в межах ненаголошених закінчень. Наголошені рефлексії *ѣ*-закінчень виявилися в дав. і місц. відмінках одн. іменників колишніх *-а*-основ і місц. відмінку одн. *-о*-основ, а також у закінченнях *-ја-, -јо*-основ. Ненаголошені закінчення оформилися залежно від структур закінчень м'яких основ⁵. Наприклад: *земл'іе, змеїіе, на рол':іе, на кон'іе, на ковал'іе* – за аналогією до *на вод'іе, на сел'іе; вишн'і, свас'і, свекрус'і, на хат'і, у кузн'і, у болот'і* та ін.

У північних говорах виразно зберігаються сліди колись досить виявленої індукції закінчення *-еї* (<*-ви*>) іменників *-ї*-основ род. відмінка мн. на іменники інших основ. Наприклад: *пол'еї, крил'еї, гн'іздеї (-иї), мор'еї, баб'еї, хат'еї, старост'еї, хлеб'еї, сторож'еї* та ін.

Закінчення прикметників чол. роду в наз. відмінку одн. має, як правило, скорочену форму, без кінцевого [ї]. Наприклад: *весéли хло́пец, розу́мни д'і́ед, л'і́етн'і ден'* та ін. Ця риса спільна з білоруською і західнослов'янськими мовами. Проте прикметники жі́н. і середн. роду в наз. відмінку одн. в багатьох північних говорах мають ще повне, нестягнене закінчення (на відміну від літературної мови). Наприклад: *молода́їа, до́ужа́їа, молодо́їе, до́уже́їе* та ін. Подібні ж закінчення мають і займенники жі́н. і середн. роду в наз. відмінку одн. Наприклад: *та́їа, с'а́їа, на́шаїа; то́їе, се́їе, на́шеїе* та ін. Південна межа цієї риси

⁴ Див. «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы», карти № 45, 46.

⁵ Див. Т. В. Назарова, Іменникові *-ѣ*-закінчення в північноукраїнських говорах, зб. «Українська діалектологія і ономастика», К., 1964, стор. 56.

на території Атласу української мови виявляється ізоглосою: на північ від Житомира – Київ – на захід від Прилук (Чернігівської обл.) – Козелець – Новгород-Сіверський і на північний схід по лінії залізниці на Хутір Михайлівський (Сумської обл.).

Крім наз. відмінка одн., повні (нестягнені) закінчення мають прикметники й займенники (прикметникового типу) і в знах. відмінку одн.: *молодуїу, малуїу, здоробеїе, нашуїу, туїу, меїе, нашеїе* та ін.

Форми наз. відмінка мн. прикметників і займенників (прикметникового типу) чол. роду у поліських говорах взаємопов'язані, як було вже зазначено [...], з формами наз. відмінка одн. чол. роду закінчення скорочене (стягнене), то в множині воно повне і навпаки. Наприклад: *добрїте – добру, малїте – малї, нашуїте – нашу, туїте – ту* та ін.

У багатьох північних говорах займенники 3-ї особи чол. роду в місц. відмінку одн. і жін. роду в дав. та місц. відмінках одн. зберігають давні форми (з рефлексасією [e] в нових закритих складах). Наприклад: *на їѡм, їѡї, на їѡї*.

Для частини північних говорів характерним є поширення вказівних займенників *сеї, с'аїа, с'еїе*, які відомі і в більшості південно-західних діалектів і тільки зрідка зустрічається в південно-східних. На території Атласу української мови (Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі) південну межу цієї риси окреслює ізоглоса Овруч – Чорнобиль – на північ від лінії Ніжин – Бахмач – Ворожба.

Інфінітивдієслівпісляголосногоосновиубагатьохпівнічнихговорахмаєсуфікс-*m'(m)*. Наприклад: *говорїм', ходїм', робїм'* та ін. Ця риса властива і багатьом південно-східним говорам.

Синтаксичні риси північних говорів порівняно ближчі до південно-східних і до сучасної літературної мови, ніж південно-західні. Крім того, північні говори на захід від Дніпра мають частково спільні синтаксичні риси з південно-західними діалектами.

42. Морфологічні й синтаксичні особливості

Морфологічні особливості. Південно-західні говори з-поміж усіх інших діалектних груп української мови відмінні своїми морфологічними особливостями у словотворі і переважно в словозміні. Для словозміни, наприклад, характерним є зникнення розрізень закінчень твердих і м'яких основ: у більшості говорів поширені тільки закінчення твердих основ. Прикметники, а також займенники і числівники прикметникового словотворення взагалі не мають м'яких основ.

У відмінюванні іменних частин мови порівняно менше виявилися аналогічні процеси. Отже, закінчення, наприклад, іменників визначились залежно від фонетичних процесів.

Іменники I відміни з основою на м'який і шиплячий приголосний у дав. і місц. відмінках одн. зберігають давнє, фонетично змінене закінчення *-u* ([i] перейшло в [u]). Наприклад: *зи^емлії, ми^ежії, душії* та ін. Те ж саме і в іменниках II відміни з м'якою основою у місц. відмінку одн. Наприклад: *на конїї, у к'інції, на полії* та ін.

У більшості говорів ор. відмінок одн. іменників I відміни втратив інтервокальний *j*, а [y] після голосного перейшов у [y̆]: *-oїy > -oў, -eїy > -eў*. Наприклад: *головоў, ногоў, рукоў, земл'оў (земл'еў), душоў (душеў)* та ін. Крім того, в частині говорів під впливом індукції відмінкових форм іменників II відміни відбулася заміна закінчення *-oў* на *-ом*. Наприклад: *голово́м, ного́м, руко́м, душо́м (душе́м)* та ін. При цьому в частині говірок можливі як паралельні обидва ці закінчення.

Іменники середн. роду відповідно до давнього закінчення *-ъје* закінчуються на *-е*, причому скоротилися подвоєні м'які приголосні, з яких одна належала до основи, а друга – до закінчення. Изоглосу цієї риси можна визначити так: Шепетівка – на південь від Дубна – на схід від Радехова – на схід від Золочева – Тернопіль – на захід від Кам'янець-Подільського – на схід від Чернівців [...]. Карпатські говірки цією рисою відокремлюються від інших південно-західних по лінії: Ст. Самбір – Вигода (Долинського району Івано-Франківської обл.) – на схід від Рахова (Закарпатської обл.). Наприклад: *ліс'т'е, шч'ас'т'е, вес'іл'е, кам'ін'е* та ін. Можливі й інші закінчення – *-і, -и*, що виникли шляхом фонетичних змін. Наприклад: *жит'є, з'іл'е, нас'ін'е, зн'ан'е, з'іл'і, нас'ін'і, з'іл'и* та ін.

Іменники чол. і середн. роду II відміни в дав. відмінку одн. майже в усіх південно-західних говорах мають фонетично змінене закінчення *-й*-основ (давній [i]) перейшов у [u]): *-ови, -єви*. Наприклад: *д'ахови, д'їдови, хл'опцєви, сел'ови, пн'єви, пісарєви, країови*. Те ж саме і в місц. відмінку одн.: *на б'ратови, на кон'ови* та ін. Значно рідше (переважно в карпатських говірках) поряд із закінченням *-ови, -єви* зустрічається закінчення давньої *-о*-основи *-у*. Наприклад: *б'рату, др'угу, си'л'у, кон'у, країу* та ін.

Іменники III відміни більш послідовно зберігають фонетично змінені закінчення давніх *-й*-основ у род., дав. і місц. відмінках одн. і мн. та в наз. і знах. відмінках мн. Наприклад: *тої н'очи, цєїї (сєїї) в'їсти, ті прїїзні, у доўгі т'їни* та ін.

Для більшості південно-західних говорів дуже характерним є вплив закінчень твердих основ іменників на закінчення м'яких основ у дав. і ор. відмінках одн. Це виявляється в заміні закінчень іменників з основою на м'який та шиплячий приголосний закінченнями іменників з твердою основою. Однак пом'якшеність приголосних перед закінченнями зберігається. Наприклад: *хл'опц'ом, вес'іл'ом, ліст'ом; над зи'мл'оў, на кон'ови, на хл'опц'ови* та ін.

Дав. і місц. відмінки мн. іменників чол. і середн. роду (колишніх основ на *-ѡ, -ѣ, -ї*) в більшості південно-західних говорів після м'яких приголосних зберігають закінчення *-ом, -ох* поряд з поширенням (у частині говірок) закінчень *-ам, -ах* (іноді фонетично змінених). Особливо ця риса виявлена в наддністрянських, бойківських та інших говірках. Наприклад: *кон'ом – на кон'ох, к'інц'ом – на к'інц'ох, рем'ен'ом – на рем'ен'ох, дн'ом – на дн'ох, пол'ом – на пол'ох, л'уд'ом – на л'уд'ох* та ін. Це збереження давніх закінчень *-ом, -ох* у дав. і місц. відмінках мн. іменників чол. і середн. роду після основ на м'який приголосний пояснюється тим, що закінчення *-ам, -ах* не могли закріплюватися після м'яких приголосних, бо в цій позиції в більшості південно-західних говорів [a] переходить в [e], [u], [i]. Отже, по суті втрачається зв'язок з тими закінченнями, що походять з колишніх *-а*-основ⁶.

Залишки форм колишньої двоїни – характерна ознака південно-західних діалектів – зустрічаються в наз.–знах. відмінках мн. числівників *два, три, чотири*, особливо ж іменників жін. і середн. роду. Наприклад: *дв'і баб'ї, дв'і коров'ї, три дороз'ї, чут'їри пол'їн'ї, дв'ї яйц'ї* та ін. Ці форми іменників зустрічаються і в інших діалектах української мови, але найбільш поширені вони в південно-західних.

Прикметники і займенники (прикметникового типу) у наз. відмінку мн. мають стягнену форму. Наприклад: *добрі браті, мал'ї д'їти, бат'кові чоботи, наші сині* та ін. Нестягнені форми зустрічаються значно рідше, здебільшого вони поширені в частині карпатських говірок (для прикметників середн. роду). Наприклад: *малоїе дит'а, поўноїе*

⁶ J. Janów, Z deklinacji małoruskiej, «Prace filologiczne», t. X, 1926, стор. 350.

селó та ін. У багатьох південно-західних говорах стягнені закінчення переважають і в ор. відмінку одн. прикметників і займенників. Наприклад: з *молодо́у жоно́у, над нашо́у ниво́у, над тобо́у, за н'о́у (не́у)* та ін. Одночасно відбувається уніфікація всіх відмінкових закінчень прикметників за моделлю твердих основ.

Південно-західні говори мають різні уламки давніх структур займенників. Так, наприклад, поряд з поширеною структурою предметного займенника *шо* у закарпатських говірках є структура *што*, а в покутських, буковинських і частково в південно-подільських – *чо*, яка має важливе значення для генези структури *шчо (шо)*⁷. Зіставлення ареалів *што*, *чо* і *шчо (шо)* свідчить про можливість виникнення структури *шчо* внаслідок контамінації *што* і *чо*.

На означення близькості об'єкта вживані вказівні займенники: *цеї, ц'а, це, сеї, с'а, се; тої, та, то (е)*, а на означення віддаленості об'єкта – *тої, та, то; тамтої, тамте, тамто*. Отже, *тої, та, то* вживані на означення ближчого і дальшого об'єктів. Ці займенники в різних говорах мають свої місцеві структури: *цес (оцес, воцес); с'а, си, сі, со, сес', сисá (сис'á), осесé, есé, ісé, осó; тот, тотá, тотó (тутó), тутé, тотé, отóт* та багатьох інших⁸.

Особливо характерною і своєрідною рисою південно-західних діалектів, що відрізняє їх від інших говорів української мови, є енклітичні форми займенників. Ці форми поширені поруч із звичайними відмінковими формами особових займенників. Так, займенник *я (ја)* в дав. відмінку має поряд з формами *ми^ен'ї, м'ін'ї* енклітику *м'і* (зустрічається й *ми* та нова енклітика *мн'і* (< мнѣ): *шос' м'і с''і стáло*; в знах. відмінку поряд з *ми^ен'é, ме^нн'ї^е* – енклітику *мн'а* (варіанти: *мн'а, мн'е, н'а, н'е, н'ї*): *ву^озмі м'ја с собо́у (собо́у)*. Займенник *ти* в дав. відмінку одн. має форми *тоб'ї, ти^еб'ї*, а також енклітику *т'і (ті), ти*: *шос т'ї скáжу*; у знах. відмінку – *те^нбé, теби^е*, а також *т'і, т'а; ја бáчу т'а*.

Займенник *він* в дав. відмінку одн. поряд з варіантами *јем'у, јім'у, јом'у, н'óму* має енклітику *му*: *јак му не^н заплáтиш, ту^о н'їц т'і не^н пумóжи^е*; у знах. відмінку вживається *него (југо), јóго, јіго, него, н'óго* і енклітика *го*: *даї го с'ýди*; займенник *вона* в знах. відмінку, крім варіантів *јéї, јїї, неї*, має енклітичну форму *јі, ју*: *вїд'їв-їм јі нїн'ї; вїд'їу-ем ју*.

Присвійні займенники жін. роду зазнали впливу форм вказівних та означальних займенників *цеї, всеї (цéї, ўсéї)*, внаслідок чого виникли форми *меї, твеї, свеї (мéї, твéї, свéї)*, а також і *теї (тéї)*.

Присвійні займенники *мій (моя, моє), твій (твоя, твоє), свій (своя, своє)* мають у відмінках дві форми: стягнену й повну. Наз. відмінок: *мїй – м'ї*; дав. відмінок одн. чол. і середн. роду: *мої́о́му – мо́му*; род. відмінок. одн. жін. роду: *мої́, мéї*; дав. і місц. відмінки: *мої́*; ор. відмінок: *мéїу, мої́у*. Аналогічні відмінкові форми мають займенники *твій, свій*. Стягнені форми цих займенників у род. і ор. відмінках одн. найчастіше зустрічаються у волинських, наддністрянських і карпатських говірках. Наприклад: *мéї, твéї, свéї, мéїу, твéїу, свéїу* та ін.

⁷ Див. М. М. Онишкевич, Питальні, заперечні та означальні займенники західних говорів УРСР у світлі даних лінгвогеографії, зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. VI, К., 1964, стор. 43 (а також карту).

⁸ Див. М. М. Онишкевич, Форми вказівного займенника *цеї, ця, це* і *тої, та, то* в західних говорах УРСР (семантична диференціація), зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. V, К., 1962.

Більшість південно-західних говорів має редуplikовані (подвоєні) форми займенників, наприклад: *сес'* (*цес'*, *цес*), *сес'а*, *сес'е* (у значенні «цей», «ця», «це»); давні форми – *сеї*, *с'а*, *се*). Займенник *той* має редуplikовані форми *тот*, *тотá*, *тотó*. Такі форми зустрічаються поряд із звичайними, а в окремих говорах вони переважають.

Інфінітив твориться за допомогою суфікса *-ти*, що, як правило, не скорочується після голосного звука основи. Наприклад: *брáти*, *читáти*, *ходíти*, *привóзити* та ін. Поширений також суфікс *-чи* після основ дієслів на *з*, *к*. Наприклад: *б'і(з)чи*, *пé(к)чи*, *стéре(з)чи* (на захід від лінії: Ковель – Володимир-Волинський – Збараж – Хмельницький і по правому березі р. Ущиці).

Дієслівні форми 1-ї особи одн. тепер. часу зберігають давнє чергування приголосних *д* – *дс*, *з* – *ж*, *т* – *ч*, *с* – *ш* та ін. (*водíти* – *вóджу*, *трáтити* – *трáчу*, *возíти* – *вóжу*, *косíти* – *кóшу*), як у північних говорах, частково південно-східних. Проте в буковинських і східноподільських говірках під впливом форм інших осіб тепер. часу відбулося вирівнювання дієслівної основи. Отже, виникли форми: *хóд'у*, *вóз'у*, *прóс'у* та ін. Це вирівнювання дієслівних основ 2-ї особи одн. тепер. часу характерне для багатьох південно-східних діалектів.

У наддністрянсько-східнокарпатських і буковинських говірках виявляється аналогічна тенденція заміни вставного [л] у 1-й особі одн. дієслів колишнього IV класу під впливом форм 3-ї особи мн. вставним [j]. Наприклад: *ја бáвѣју*, *лúбју*, *кúпју* та ін.

Процес аналогічної заміни звукосполук *пл*, *бл*, *вл* на *пј*, *бј*, *вј* на захід від зазначеної вище лінії виявляється не тільки в 1-й особі одн., але й в інших дієслівних формах та в інших частинах мови. Ця особливість частково поширена також у гуцульських говірках, є вона в закарпатських, лемківських, західнобойківських і надсянських.

3-я особа одн. і множ. тепер. часу, 2-а особа мн. наказового способу дієслів II дієвідміни у багатьох південно-західних говорах (за винятком волинських, частини буковинських, покутських і закарпатських) мають у закінченні твердий [т]. Наприклад: *в'ін хóдит*, *говóрит*, *вони хóд'ат*, *говóр'ат*. Те ж саме в наказ. способі: *бер'ім!*, *ни^с'ім!*, *ход'ім!*

Закінчення 3-ї особи одн. II дієвідміни тепер. часу скорочується, якщо наголос падає на основу дієслова (в східнокарпатських, південнонаддністрянських і частково в південно-подільських говірках). Скорочується і закінчення 3-ї особи мн. цієї дієвідміни. Наприклад: *в'ін хóде*, *нése*; *вони фáл'а*, *фáл'е*, *нóс'е* та ін.

У частині південно-західних говорів (наддністрянських, гуцульських, карпатських) 3-я особа одн. I дієвідміни має стягнене закінчення з [т]. Наприклад: *грам*, *знам*, *питáт*, *писáт*, *читáт* та ін.

Минулий час у частині південно-західних говорів (наддністрянських, східнокарпатських і буковинських) утворюється з колишніх фонетично і морфологічно змінених форм перфекта. Форма минулого часу складається з дієприкметника минулого часу і фонетично змінених, стягнених особових форм дієслова *бути* в тепер. часі, що виконують роль закінчень. 1-а особа одн. має фонетично змінену форму доконаного дієслова *бути* – *-jem* (*-jím*) або *-ím*. Наприклад: *п'ішóў-jem*, *м'із-jem*, *мерз-jem*, *трохи-м не упáў*, *ходíў-jím*, *читáў-jím* та ін. Дієслова минулого часу жін., середн. і чол. роду мають скорочену форму допоміжного дієслова *бути* – *-м*. Наприклад: *б'ігла-м*, *устáла-м*, *принéсло-м*. У 1-й особі мн. виступають закінчення *-с'мо*, *-с'ми*, наприклад: *ходíли-с'мо*, *п'ішли-с'ми* та ін.; у 2-й особі мн. – *-сте*, наприклад: *робíли-сте*, *ходíли-сте*.

Фонетично змінену і скорочену форму дієслова *бути* має 2-а особа одн. чол. роду – *-jes, -jic, -c* (варіанти *-jes', -jic', -c'*), а жін. і середн. роду – *-c(-c')*. Наприклад: *прин'іс-jes (-jes')*, *б'ігjіс(-jіс')*, *аби-с прійшоу*, *піла-с*, *б'ігло-с*.

Енклітичні структури допоміжного дієслова можуть відокремлюватися від дієприкметникової частини форми минулого часу і приєднуватися до інших частин мови – іменника, займенника, прислівника та ін., наприклад: *сама-с'ішла*; *рано-с там прійшоу*; *чобóти-смо шіли*. При цьому, як видно з попередніх прикладів, після голосного попереднього слова енклітична форма допоміжного дієслова *бути* втрачає початковий голосний.

Енклітичні частини минулого часу вказують на особу, отже, виконують таку ж функцію, як і особові закінчення відповідних дієслівних форм.

Крім минулого часу, енклітичні форми допоміжного дієслова *бути* входять як складові частини в конструкції передминулого часу. Наприклад: *буў-jem зробиў*, *були-сте робіли* та ін. Вони вживаються також для творення форм умовного способу. Наприклад: *кўпиў би-м*; *коби-сти⁹ зна́ли бу́ли* та ін.

Майбутній час недоконаних дієслів має аналітичну форму в двох її різновидах: 1) з допоміжним дієсловом *бути* в особових формах, 2) з колишнім допоміжним дієсловом *гти* в особових (фонетично змінених) формах.

Аналітичні форми з особовими формами дієслова *бути* в майбутньому часі бувають двох типів.

Перший тип складається з особової форми допоміжного дієслова *бути* майбутнього часу і давньої форми дієприкметника минулого часу на *-ль* (*-ла, -ло, -ли*) з реальним (лексичним) значенням. Наприклад: *ја б́уду каз́ау*; *ти б́удеш роб́ила*; *ми б́удем каз́али*. Ці форми поширені в частині волинських говірок, у наддністрянських, надсянських і на заході подільських.

Другий тип складається з особової форми дієслова *бути* майбутнього часу й інфінітива дієслова з реальним (лексичним) значенням. Ця форма вживається в літературній мові і є єдиновживаною переважно в лівобережнополіських говірках. Наприклад: *ја б́уду роб́ити*; *ми б́удем каз́ати* та ін.

Аналітична форма з допоміжним дієсловом *гти* має тенденцію (якщо особові форми цього дієслова знаходяться в постпозиції до інфінітива дієслова з реальним значенням) часом перетворюватися в синтетичну (як у літературній мові). Наприклад: *ја чит́атиму*, *прос́итиму*, *ход́итиму* та ін. Особові форми колишнього допоміжного дієслова *гти* можуть виступати перед інфінітивом, тобто в препозиції або в постпозиції⁹ [...].

Крім того, у південно-західних говорах частка *с'а* (фонетичні варіанти – *с'е, с'і, с'и, с'а*) при зворотних дієсловах так само може бути або в постпозиції або й у препозиції (в частині говорів). Наприклад: *в'ін ме с'а пит́ати* (він питатиметься); *вони́ мут с'а л'уб́ити* (вони любитимуться) та ін.

Постпозитивне вживання частки *с'а* найчастіше трапляється в наддністрянських, надсянських, у частині закарпатських і подільських говірках. При цьому в 3-й особі одн. закінчення *-т* перед часткою *с'а* в частині південно-західних говорів здебільшого зникає: *в'ін ра́дуєс'а (-с'е)*; *вона́ гра́єс'а (-с'е)*; *в'ін усм'іха́єс'а (-с'е)* та ін.

⁹ Форми майбутнього часу з особовими формами допоміжного дієслова *гти* (зв'язки) та інфінітива відомі і в багатьох північних говорах російської мови; наприклад: *иму курить, имем играть, что имем делать?* (С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 161); відомі ці форми і в білоруській мові (Е. Ф. Карский, Белорусы, вып. 2–3, М., 1956, стор. 290–291).

У південно-західних говорах дуже поширений суфікс *-ис'к(о)*, *-иск(о)*, аналогічний до *-ишч(е)* (південно-східних і частини поліських говорів, а також літературної мови): *пасовій'ко(-иско)*, *ставій'ко (-иско)*, *коноплій'ко (-иско)* та ін. У південно-східних говорах теж відомий суфікс *-ис'к(о)*, але як засіб певної емоційної оцінки, переважно негативної, наприклад: *д'їучій'ко*, *хлопчій'ко*, *бабій'ко* та ін.

На відміну від південно-східних і північних говорів у більшості південно-західних досить поширений префікс *за-* прикметників і прислівників у значенні «надто», «дуже». Наприклад: *замалій*, *зави'лікий*, *зарано*, *зাপізно* та ін.

Синтаксичні особливості. Південно-західні говори, зокрема карпатські, зберегли давніші синтаксичні риси української мови. Крім того, в цих говорах поширені деякі синтаксичні структури, спільні з сусідніми мовами.

Наводимо деякі з найбільш досліджених.

Підмет, виражений особовим займенником чол. роду з числівниковим означенням, найчастіше спостерігається в формі род. відмінка відповідно до наз. відмінка у південно-східних і північних говорах: *Жіло нас штирох братію*; *Двох хлопцію н'їшло*; *Двох нас му'ду'тіло*.

Поширені також конструкції контамінованого двочленного типу з неузгодженими елементами у наз. і род. відмінках у групі підмета: *Два добрих брати не сваріу'с'ї*; *три молодих хлопці*; *Два лісніх гу'вор'їт*.

Ця група підметів з числівниковим означенням *два*, *три*, *чотири* та іменником у род. відмінку мн. поширена в багатьох південно-західних говорах: *два молодіх хлопцію*, *два молоді хлопці*.

Звороти із значенням володіння чимсь утворюються, як правило, за допомогою дієслова *мати*, тобто виражаються в активній формі, а не за допомогою 3-ї особи дієслова *бути* з прийменником і непрямими відмінками іменників.

Складений присудок з дієслівною зв'язкою *бути* в тепер. часі, як правило, поширений по всіх південно-західних говорах. Наприклад: *В'ін је машин'їст*; *С кождим днем је тепліше*; *Р'їка је шир'їка* та ін. Паралельно вживаються й конструкції з пропущеною зв'язкою, як у більшості говорів української мови.

Якщо підмет виражений родовим відмінком іменника чол. роду з числівниками *два* – *чотири* або іменниками всіх родів з числівниками, починаючи від *н'яти*, то присудок буває, як правило, тільки в однині, наприклад: *Двох хлопцію іде*; *К'їсе д'єс'їт' косар'їю*.

Окремі дієслова (*брати*, *взяти*, *боліти*, *мерзнути*, *захворювати* та ін.) пов'язані з відмінком об'єкта (додатка) за допомогою безприйменникового керування на відміну від прийменникового керування (прийменник + родовий відмінок) у багатьох говорах української мови (і літературній мові). Наприклад: *Мене голова боліт⁽⁰⁾*; у літературній мові – *У мене голова боліт'*; *В'ін забр'їу јому кніжку* (*В'ін забр'їу у н'ого* (*у јого*) *кніжку*). Ця синтаксична конструкція зі сходу окреслена ізоглосю: Бердичів – Погребище (Вінницької обл.) – Тальне (Черкаської обл.) – на південь від Умані – Гайворон (Кіровоградської обл.).

У південно-західних говорах дуже поширені конструкції з називною формою у знах. відмінку назв істот на відміну від південно-східних говорів, де відповідно вживається форма родового відмінка. Наприклад: *Був собі чоловік і мав діти* (подільські говірки); *Бо я маю дрібні діти* (західнонадністрянські говірки).

Поширені в південно-західних діалектах безприйменникові конструкції іменників дав. відмінка із значенням приналежності відповідно до род. відмінка в південно-східних говорах і в сучасній літературній мові. Наприклад: *конѣц' л'ісови; отець д'ім'е"м, оп'ікун сіротам*. Це теж дуже давня риса, вживана широко в давньоруських пам'ятках.

У цих говорах зустрічаються окремі прийменники, що їх немає в літературній мові. Такий, наприклад, прийменник *без* (фонетичний варіант *пез*) із знах. відмінком у значенні «через», «за», зрідка «на». Наприклад: *Ідут вони без подв'ір'я; Подівлюся без місто по ринку; А я тебе жадаю, пез віконце виглядаю; Перечеплю рушничок без плече*.

У частині південно-західних говорів зустрічаються конструкції іменників у знах. відмінку з прийменниками *попід, понад, меже* відповідно до конструкції іменників у ор. відмінку з цими ж прийменниками в літературній мові та в інших діалектних групах. Наприклад: *Перелетит попід корову; Не дає сі меже люди показати; Взяв помежи люди говорити* та ін. [...]

53. Фонетичні особливості південно-східних діалектів

Вокалізм. Фонетика південно-східних діалектів ґрунтується на середньоадніпрянських говірках, отже, найбільш близька до сучасної української літературної мови. Окремі відмінності в південно-східних говорах виникли шляхом міждіалектного змішування і контактів різних говіркових елементів. Є відмінності, що постали в зв'язку з дозаселеннями; вони існують у вигляді різних мозаїчних говіркових вкраплень, особливо в пізніше утворених говорах.

Давній *o* в нових закритих складах незалежно від наголосу переходить в *i*. Послідовність цього переходу в південно-східних говорах порівняно з південно-західними розхитана аналогійними впливами. Перехід [*o*] > [*i*] в нових закритих складах не здійснився у префіксах. Можливо, це сталося тому, що внаслідок морфемного розрізнення в давнину префікси виявилися поза діянням згаданого переходу. Л. А. Булаховський зробив припущення, що префікси більше ізольовані в словах порівняно до інших морфем *i*, можливо, стійкість редукованих була більша саме в префіксах¹⁰. Явище переходу [*o*] > [*i*] в префіксах, що спостерігається часом як паралельне, було занесене з південно-західних говорів. У тих випадках, де морфемне розрізнення зникло, як-от у прислівниках, перехід [*o*] > [*i*] відбувається. Наприклад: *в'ідк'іл'á (в'ім'т'іл'á), в'ідкóли (і одкóли)* та ін.

Давній *e* в нових закритих складах (перед колишнім складом із зредукованим *ь*) незалежно від наголосу послідовно переходить в [*i*], зберігаючись у складах відкритих. Наприклад: *н'іч – нѣч'і, óс'ін' – óсен'і, восені, хм'іл' – хмѣл'у, и'іс'т' – шесті, с'ім – семі* та ін.

Давній *ě* у всіх позиціях незалежно від наголосу переходить в [*i*]: *д'ід, б'ідá, бѣс'іда, м'ішóк, н'ісóк* та ін. Але в окремих говірках у деяких словах на місці давнього *ě* в ненаголошеній позиції виступає [*e*], як у північних говорах. Наприклад: *бѣседа, крѣпáк, вѣстри"ли"ти (-т')* та ін.

¹⁰ Див. Л. А. Булаховський, Акцентологический комментарий к польскому языку, К., 1950, стор. 15.

Відповідно до давнього *ѣ* послідовно виступає *а* з пом'якшенням попереднього приголосного або з появою *ј* між приголосними (губними) та *а*. Наприклад: *мі'с'ау'*, *їз'аў'*, *тел'а*, *ход'ам'*; *мі'асо*, *п'јам'* та ін. У певних позиціях, а саме – після губних у дієслівних формах перед *а* (<*ѣ*), з'являється вставний *л* (у 3-й особі множини II дієвідміни): *купл'ам'*, *робл'ам'*, *лоўл'ам'* та ін.

У частині південно-східних говорів після губного *м* перед *а*, що походить з *ѣ*, виник вставний *н*: *с'імн'а*, *с'імн'еу*, *мн'ата*, *мн'асо*, *п'амн'ам'* та ін.

У південно-східних говорах, як і в південно-західних (за винятком карпатських), у ненаголошених складах немає фонемного розрізнення /*e*/ : /*u*/. Вимова [*e*] виявляє тенденцію до звуження, отже, до підвищення, і цим самим зближується з [*u*]. А [*u*] в ненаголошеній позиції має нахил до розширення, цим самим його артикуляція обнижується, отже, наближається до [*e*]. Вимова [*e*], [*u*] в ненаголошених позиціях перехрещується з так званою гармонійною асиміляцією (уподібненням) голосних, що виявляється у зміні вимови ненаголошених [*e*], [*u*] залежно від наступних голосних (у позиції під наголошом). Вимова ненаголошених [*e*], [*u*] перед наголошеними [*e*], [*a*] визначається звуком, ближчим саме до [*e*]: *же"в'е*, *не"ма'е*, *ве"сна*; перед [*u*], [*i*], [*y*] артикуляція ненаголошених [*e*], [*u*] ближча до [*u*]: у *си"л'і*, *ми"н'і*, у *пи"ч'і*, *си"ни'ца*, *ви"ду*, *ни"су* та ін.

Звуження [*e*] до [*u*], а також розширення [*u*] до [*e*], тобто нерозрізнення у вимові ненаголошених /*e*/ та /*u*/, виявляються здебільшого в початкових і внутрішніх складах, тоді як у кінцевих складах (особливо ж відкритих) вимова цих звуків є більш виразною, за винятком тих позицій, де на них позначилися аналогічні впливи.

У південно-східних діалектах є два відмінні види артикуляції ненаголошених [*e*] та [*u*], а саме: 1) різною мірою виявлена схильність до обниження артикуляції, тобто перевага [*e*]: *не"чат'*, *те"л'а*, *зе"лені'*, *бе"р'еза*, *не"чу'*, *не"д'іл'а*, *ве"зут'*, *жде"мо*, *ше"рокі'*, *ме"рошник* та ін.; 2) неоднаково виявлена схильність до підвищення артикуляції, тобто перевага [*u*]: *пи"чат'*, *ти"л'а*, *очи"р'ет*, *би"р'еза*, *пи"чу'*, *ни"д'іл'а*, *ви"зут'*, *жди"мо*, *ши"рокі'*, *ми"рошник* та ін.

Підвищення артикуляції буває таким, що виникають звуки типу [*u*^і] чи [*i*^у] (в позиції перед складниками з [*i*]). Наприклад: *с'і"д'ім'!*, *си"д'ім'!*, *гру"м'іти*, *ни"с'ім'!* та ін.

Поряд з цим діють також асимілятивні тенденції. Перед складами з [*a*], [*e*], а особливо перед губними, [*p*], [*л*] відбувається розширення і обниження артикуляції [*e*].

В окремих говорах виявляються прослідки північної діалектної особливості: звуковий ряд /*u*/ в ненаголошених складах не зближується і не зливається з складниками фонем /*e*/.

Фонем /*o*/ та /*y*/ в ненаголошених складах позиційно (перед складами з голосними високого піднесення) в окремих говорах не розрізняються. Це так зване помірне укання. В окремих говірках наближення [*o*] до [*y*] може бути більшим або меншим. Наприклад: *зу"з'ул'а*, *ку"ж'ух*, *нагу"ду'ї*, *му"їу'*, *теву"їу'* або *зо"з'ул'а*, *ко"ж'ух*, *наго"ду'ї*, *мо"їу'*; *тво"їу'*; *ту"б'і*, *ху"д'ім*, *лу"в'ім'* або *то"б'і*, *хо"д'ім*, *ло"в'ім'* та ін.

Консонантизм. Південно-східні діалекти, як і багато північних, мають *в* (*ω*), що характеризується порівняно мало енергійною вимовою. Ця особливість пов'язана з відсутністю звука [*φ*]. Разом з тим складники звукового ряду /*в*/ мають різною мірою виявлену (по говорах) схильність переходити в [*y*].

У багатьох південно-східних діалектах (за винятком здебільшого степових) дзвінкі приголосні [*б*], [*д*], [*з*], [*дз*], [*ж*], [*з*], [*г*], маючи так звану сильнопочаткову форму (тобто початок цих звуків сильніший, аніж кінець у позиції кінця складу), не втрачають

свої дзвінкості, тобто не наближаються у вимові до глухих [п], [т], [с], [ц], [ч], [ш], [х], [к] і не переходять у них. Наприклад: *дуб, мороз, д'ід, стороже, ворог, дим'* (род. мн.), *рибка, обкідат'* (-ти), *казка, л'агті* та ін. Отже, виразно виявляється кореляція глухості : дзвінкості – [п]: [б], [т]: [д], [с]: [з], [ц]: [дз], [ч]: [дж], [ш]: [ж].

Проте в позиції на початку слова перед глухими виникає асимілятивне оглушення дзвінких приголосних, зникає кореляція глухості : дзвінкості. Наприклад: *стіха, с-н'ід^н Кієва, роснутім'* (-ти), *в'ітпущіім'* (-ти) та ін.

Південно-східні говори не мають фонemi /г/, хоча в них є звук [г], але він є виявом фонemi /з/. Можливо, в цих говорах колись була фонема /г/, співвідносна за глухістю : дзвінкістю з /к/, як це є в південно-західних діалектах. Поодинокі прослідки фонемного розрізнення /г/ : /к/ є і тепер, але це, власне, винятки. Можливо, занепад /г/ зумовлений гіперичними явищами щодо російської мови, для якої ця фонема характерна. У південно-східних говорах виникли паралелі: *гáнок – гáнок, гедз' – гедз, дзіга – дзіга* та ін.

Частина південно-східних, особливо лівобережних (північної частини середнього Лівобережжя) говірок на відміну від інших південно-східних діалектів має ясенний (альвеолярний) [л'] (вияв /л/), що акустично сприймається як напівм'який (у позиції перед голосними переднього ряду чи близького до переднього). Наприклад: *л'éб'ід', кл'ен, л'ист, кол'і, бул'і, знáл'и*. Ця вимова спостерігається і перед голосними заднього ряду [а], [о], [у]. Наприклад: *бул'á, ходіл'а, знáл'о, мол'окó, пол'óва, пл'уг* та ін.

У південно-східних діалектах здебільшого пом'якшуються всі приголосні перед [і] незалежно від його походження. Отже, приголосні [д], [дз], [з], [с], [н], [л], [т] перед [і] (< о) стали теж пом'якшуватися. Ця риса виникла внаслідок інтенсивного масового змішування діалектів на території південно-східних говорів. Крім того, певне значення мала, власне, й субституція (заміна) іншими фонемами відповідно до давніх о, е в нових закритих складах. Ця заміна виявлялася за умов масово переважаючих пом'якшених приголосних перед [і].

У частині південно-східних говорів ще виявляється тверда вимова приголосних [д], [дз], [з], [с], [н], [л], [т] перед [і] (< о). Ця риса зберігається на колишній фонологічній основі переважно під впливом інших діалектних типів (внаслідок переселення і дозаселення людності). У цій частині говірок вимовляють: *тік* або *т'ік – току, т'ік – текла, ніс* або *н'іс – носа, н'іс – несла* та ін.

Запитання і завдання

I. Вступ

1. Яку характерну особливість має народна розмовна мова?
2. Дайте визначення діалектології і поясніть походження цього терміна.
3. Розкажіть про два типи діалектів.
4. Що є об'єктом вивчення описової діалектології, а що – історичної?
5. Що значить «просторова інтерпретація» говірок?
6. Що таке «реліктові риси» говірок?
7. Що визначає сутність територіальних утворень?
8. Які бувають діалектні елементи в структурі мови?
9. Які є «типові ланки» територіальних утворень в українській мові?
10. Розкрийте значення термінів «діалект», «говір», «говірка», «ізоглоса».
11. Як розглядається мова кожного народу з погляду генетичного?
12. Поясніть, що значить дивергентний і конвергентний розвиток мови.
13. Що таке специфічна діалектна норма?
14. На яких мовних рівнях визначають специфічні риси кожного територіально-мовного утворення?
15. Як поділяються діалекти з генетичного погляду?
16. Розкрийте поняття «давні, або основні» і «новостворені» територіально-мовні утворення.
17. Що таке «мішані», «мозаїчні», перехідні та «напівдіалекти»?

35. Фонетичні особливості північних (поліських) говірок

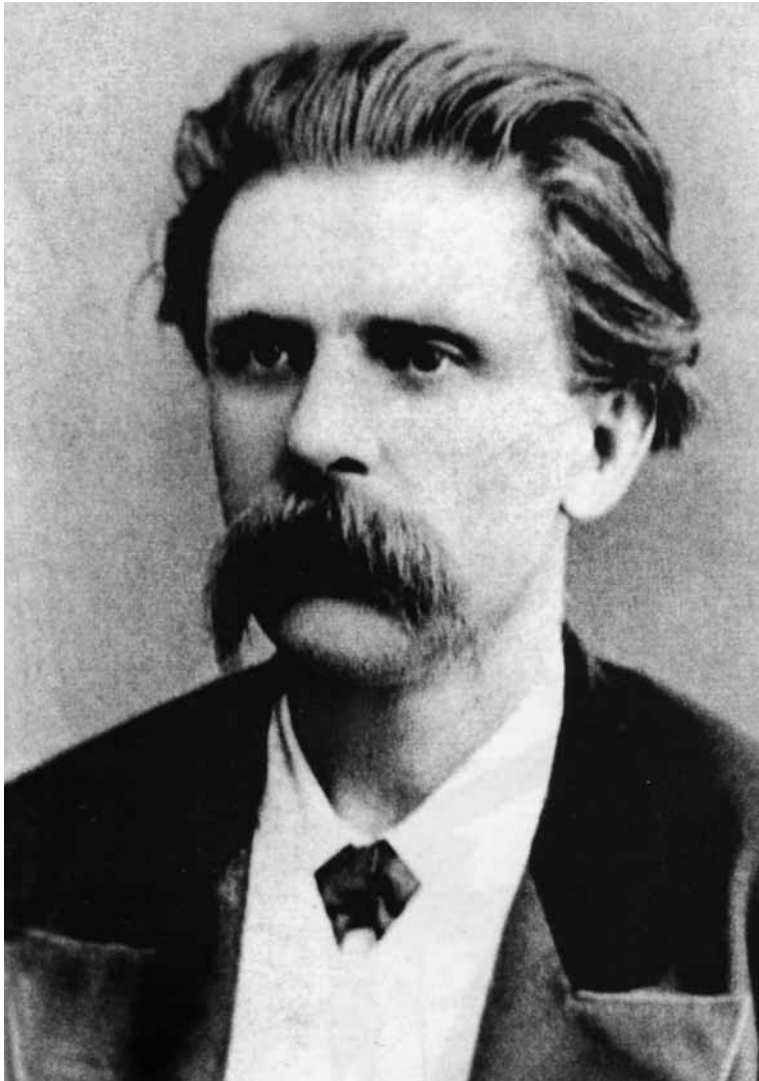
1. Якими часовими межами визначається давність фонетичних рис північних (поліських) говірок?
2. Проаналізуйте особливості вокалізму північних говірок. Вкажіть на найважливішу фонетичну рису в системі голосних.
3. Проаналізуйте особливості консонантизму північних говірок.

42. Морфологічні й синтаксичні особливості

1. Які найвизначніші морфологічні риси наявні у південно-західних говірках:
 - а) в іменниках I відміни? б) в іменниках середнього роду II відміни?
 - в) в іменниках III відміни? г) у відмінкових формах множини?
2. Коли зустрічаються форми двоїни?
3. Які особливості відмінювання прикметників і займенників прикметникової парадигми?
4. Які особливості змінювання особових та зворотного займенників?
5. Які особливості інфінітива та особових форм дієслова?
6. Які особливості форм минулого й майбутнього часів дієслова?

53. Фонетичні особливості південно-східних діалектів

1. Які особливості вокалізму в південно-східних говірках?
2. Які особливості консонантизму в південно-східних говірках?

Житецький Павло Гнатович

(23. XII. 1836(04. I. 1837) – 05(18). III. 1911)

Павло Гнатович Житецький народився 23 грудня 1836 (4 січня 1837) року в родині священика в місті Кременчуці, нині Полтавської області. Від 1847 року протягом чотирьох років здобував початкову освіту в духовному училищі в Полтаві. Учився Павло старанно, мав дуже гарний почерк. Не раз за виконані завдання отримував високі оцінки вчителів: «препохвально», «очень хорошо», «весьма правильно», «очень похвально».¹

Освіту він продовжив від 1851 року в Полтавській семінарії, що знаходилася тоді в Переяславі. Це був середній духовно-навчальний заклад, який готував служителів церкви. Його історія пов'язана зі славнозвісним Переяславським колегіумом, заснованим 1738 року. Саме тут у 1753 році Григорій Сковорода почав по-новаторському читати курс пітики. Навчання в семінарії було розраховане на шість років – по два роки в нижчому, середньому й вищому (богословському) відділеннях. Крім загальноосвітніх предметів (математика, фізика, природнича історія, вітчизняна й всесвітня історія, російська словесність, стародавні й нові мови), які вивчалися протягом чотирьох старших класів гімназії, тут викладали низку богословських дисциплін – загальну та російську церковну історію, догматику, гомілетуку (різновид ораторської мови релігійних проповідей), патристику (вчення перших християнських теологів), Святе Письмо, а також логіку, психологію, сільське господарство, медицину, музику.

Павла Гнатовича під час навчання особливо цікавило «красне письменство», де він виявляв запальність і ліричність, юнацький живий темперамент, уміння описувати красу природи, висловлювати свої думки, передавати найтонші почуття.

У семінарії панувало шанобливе ставлення до рідного краю, рідної мови, народної творчості. Там П. Г. Житецький познайомився з поезією Тараса Шевченка.

У 1855 році помер батько, студент лишився без будь-яких засобів до існування, а до того ж ще, як старший у сім'ї, мав узяти на себе піклування про матір, сестер і брата. Навчання в семінарії Павло завершив у 1857 році та вступив до Київської духовної академії, склавши один за одним 25 вступних іспитів і написавши три твори. Його зарахували до нижчого відділення на повне казенне утримання.

Академія містилася на території Братського монастиря. Термін навчання був чотирирічний з поділом на два дворічні курси: молодший (словесний) і старший (богословський). Павло Житецький і тут з інтересом ставився до навчання, особливо до написання творів. Він максимально використовував фонди академічної бібліотеки. Ця книгозбірня з її науковими скарбами й першодруками стане йому за рідну домівку протягом усього його наукового життя.

У 1859 році студенти протестували проти незадовільних умов життя й навчання в академії. У складанні письмових вимог брав участь П. Житецький. Тому 9 липня 1860 року його було звільнено з Київської духовної академії ніби то через хворобу та за сімейними обставинами.

Восени того ж року Павла Житецького було зараховано студентом першого курсу історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, де він одразу влився в круговерть студентського громадського життя. Водночас П. Житецький працював у третій недільній чоловічій школі, згодом – у Новостроєнській недільній

¹ Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. – К.: Наук. думка, 1987. – С.15.

школі, де викладання предметів було українською мовою. У своєрідному студентському гуртожитку на Васильківській (так званої «Месопотамії»), де жив Павло Житецький, вирувало справжнє наукове життя. Тут виношували вільнолюбні ідеї, читали передові журнали – перший український журнал «Основа», російські «Отечественные записки», «Современник», «Колокол», твори Т. Шевченка, російських письменників. Саме в «Месопотамії» Павло Житецький познайомився й заприятелював з багатьма студентами прогресивних поглядів, зокрема з Михайлом Драгомановим, Миколою Лисенком, Михайлом Старицьким, Олександром Стояновим, Калеником Шейковським та іншими. Більшість із них належала до Київської громади – напівлегального гуртка української інтелігенції. В університеті Павло Житецький навчався дуже добре. А під час літніх канікул він разом з духовними побратимами Тадеєм Рильським, Миколою Лисенком, Михайлом Старицьким та іншими «йшов у народ», найчастіше це була Київщина, Полтавщина та Чернігівщина. За час мандрів було записано багато українських народних пісень, творів інших фольклорних жанрів.

Київський університет П. Г. Житецький закінчив у 1864 році. У лютому 1865 року розпочалося його трудове життя на посаді молодшого учителя російської словесності Кам'янець-Подільської гімназії. Людина чесна, сумлінна й відповідальна, він вирізнявся серед колег ерудицією, закоханістю в слово, красномовством, лекторським хистом, педагогічним тактом. У Кам'янці-Подільському він розпочав і громадську діяльність: разом з товаришами організував громадську бібліотеку, займався збиранням етнографічних матеріалів, читав лекції.

У 1868 році П. Г. Житецький був переведений до Києво-Подільської прогімназії; від 1868 року до 1876 року працював у Київській другій чоловічій гімназії, Фундуклеївській жіночій гімназії та інших середніх навчальних закладах, де викладав російську мову. Переїзд до Києва сприяв планам молодого вченого, який хотів скласти магістерські іспити й захистити дисертацію.

У Києві П. Г. Житецький знову поринув у громадське життя, де в той час оживають українські громади, починається їхня нова доба. У 1868 – 1870 роках київські громадівці упорядковують етнографічний, фольклорний матеріал, зібраний у попередні роки, опрацьовують словникові записи, зроблені редакцією журналу «Основа». Саме П. Г. Житецький як провідний лінгвіст очолив групу київських словниківів.

Робота громадівців початку 70-х років над підготовкою та виданням кількох томів «Народных южнорусских сказок», зібраних І. Я. Рудченком, байок Л. Глібова, збірників народних пісень з мелодією, які записав і підготував до видання М. Лисенко, історичних пісень і дум, упорядкування словника, публікація двотомного «Кобзаря» Т. Шевченка у Празі – все це вимагало нових принципів і критеріїв українського правопису. За цю справу знову взявся П. Г. Житецький – «гросмейстер від філології», як його називав М. Лисенко. Ішлося передусім не про правопис літературної мови, а про вироблення єдиної системи транскрибування текстів, записаних в різних регіонах України. Робота над цією проблемою розширила знання й розуміння діалектів української мови та їх територіального поділу. П. Г. Житецький протягом 1871–1872 років активно працює над правописною проблемою. У 1872 році спеціально для громадівців він написав велику за обсягом розвідку «О правописании». Його правописні ідеї були згодом використані при підготовці до друку «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, упорядкуванням якого разом з іншими П. Г. Житецький займався 35 років.

У 1874 році в Києві було відкрито колегію Павла Галагана. У ній до кінця своєї служби працював викладачем словесності П. Г. Житецький.

У 1878 році учений захистив магістерську дисертацію «Очерк звуковой истории малорусского наречия» і одержав науковий ступінь магістра російської мови та літератури.

У серпні 1880 року за неблагонадійність П. Г. Житецького звільнено з учительських посад у Київському кадетському корпусі та колегії П. Галагана. Він виїхав до Петербурга, як приват-доцент читав лекції у Петербурзькому університеті та академії генерального штабу, а також читав лекції у Петербурзькому університеті та академії генерального штабу, а також читав лекції у Петербурзькому університеті та академії генерального штабу. 23 травня 1882 року П. Г. Житецький повернувся до Києва, працював викладачем колегії П. Галагана й Київського кадетського корпусу. На лікування він їздив за кордон, де познайомився з багатьма галичанами, відвідав Прагу, а згодом Львів, там зустрівся з О. Огоновським. З І. Я. Франком він побачився лише в лютому 1885 року, коли той вперше приїхав до Києва. Упродовж чверті століття тривали їхні взаємно корисні й тісні зв'язки, які залишили глибокий слід у вивченні історії української літератури, фольклору, в громадській роботі. П. Житецький мав товариські й наукові стосунки з І. Срезневським, О. Котляревським, видатним ученим і публіцистом О. Пипінім. Очевидно, завдяки саме цій дружбі й науковим зв'язкам у третьому томі «Истории русской этнографии» О. М. Пипіна, присвяченому Україні, ґрунтовно проаналізовано й належно поціновано праці українських фольклористів та етнографів.

У січні 1893 року вченого вразив лівобічний інсульт. Після інтенсивного лікування він міг ходити з ципком і писати олівцем лівою рукою. У кінці 1898 року Російська Академія наук обрала П. Г. Житецького своїм членом-кореспондентом. Незважаючи на недугу, П. Г. Житецький протягом усіх років активно працював: готував підручники й хрестоматію, стежив за науковим і громадським життям, листувався з відомими науковцями. Підсумком творчого шляху вченого було вшанування його 45-річної творчої діяльності, організоване Українським науковим товариством у Києві, фундатором якого від початку його діяльності в 1907 році був П. Г. Житецький.

У травні 1909 року в П. Г. Житецький пережив другий інсульт, внаслідок чого він не міг рухатися, хоч мав ясний розум і міг говорити. Помер П. Г. Житецький 5(18) березня 1911 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

Початок активної наукової, громадської та педагогічної діяльності П. Г. Житецького припадає на 60-ті роки XIX століття. На цей час у Києві, Харкові, Петербурзі створювалися громади, основним завданням яких було вивчення мови, звичаїв, фольклору українців, з метою піднесення рівня народної освіти й культури. Найкращі представники інтелігенції збирали й публікували фольклорні твори, готували та видавали підручники й популярні книжки українською мовою, викладали в недільних школах. Журнал «Основа» розпочинає роботу над укладанням словника української мови.

П. Г. Житецький був активним учасником усіх починань, які стосувалися розвитку української науки та культури. Він не лише брав участь у Київській українській громаді, викладав в одній з київських недільних шкіл, «ходив у народ», але й виступав у пресі. Вперше ще студентом Павло Житецький опублікує статтю «Русский патриотизм», яку йому замовив журнал «Основа» (1862, № 3). У ній він виклав свої суспільні погляди й програму дальшої громадської та наукової діяльності, відстоював право українців на розвиток національної мови й літератури, наголошуючи, що в геніальній творчості Тараса Шевченка українська мова заявила про високий статус літературної та стала в

один рівень з іншими літературними мовами. П. Житецький стверджував, що українська мова має свою індивідуальність, «вона будується не на піску, а на твердому ґрунті, і в своєму сучасному має тверду поруку майбутнього розвитку».²

Розвідка «Описание Пересопнической рукописи XVI в.» – перша науково-дослідницька праця П. Г. Житецького. З доповіддю про пам'ятку він виступив у 1874 році на Третьому археологічному з'їзді в Києві. Цю працю з додатком уривків з оригінальних текстів Євангелія було опубліковано 1878 року в «Трудах III археологического съезда». Дослідивши деякі мовні та палеографічні особливості Пересопницького Євангелія, молодий учений уперше в українстиці показав велике значення пам'ятки для вивчення історії української літературної мови, бо в її перекладі спостерігається тенденція наблизити конфесійний текст до живої народної мови.

У 1876 році в «Киевских университетских известиях» було опубліковано працю П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия». В українському мовознавстві це перша ґрунтовна праця з історичної фонетики української мови. Основою для дослідження послужили давні писемні пам'ятки української літературної мови XIV–XVIII ст. та переважно північні й південно-західні живі говірки. У додатку до роботи подані зразки говірок української мови та їх характеристику. Було виділено три основні діалектні групи української мови – північну, галицьку (західну) та українську (південно-східну). У додатках було також поміщено зразки української писемної мови XIV–XVII ст.

Найціннішими працями П. Г. Житецького є дослідження з історії української та російської літературних мов. Серед них, окрім уже названих, – «Энеида» Котляревського и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века” (1900), «К истории литературной русской речи в XVIII в.» (1903), «Старинные воззрения русских людей на русский язык» (1882), «О переводе Євангелія на малорусский язык» (1905). Особливо важливою є праця «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVIII в.» (1899), яка дістала високу оцінку відразу після її появи друком,³ а при повторному перевиданні у вступній статті до праці Л. А. Булаховський писав: «Ця книга Житецького становить найважливіший його лінгвістичний твір і досі є одним із цінніших нарисів важливого етапу в історії української мови».⁴

П. Г. Житецький перший в українському мовознавстві показав роль і значення «Енеїди» І. П. Котляревського в становленні нової української літератури й літературної мови. У праці відзначено, що мова «Енеїди» сформувалася під впливом попередньої літературної творчості – різдвяних і великодніх віршів, інтерлюдій, у яких вживалася українська народна мова.

Відомий мовознавець поєднував творчу наукову працю зі збиранням і виданням писемних пам'яток і фольклорних творів. Майже до кожної наукової праці вченого було додано публікації мовних, літературних чи фольклорних пам'яток.

Протягом майже всього життя П. Г. Житецький не полишав педагогічної праці. Природа наділила його великим розумом, що дало змогу набувати глибокі й широкі знання, які він щедро дарував своїм вихованцям.⁵

² П. Г. Житецький. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 6.

³ Там само. – Примітка 12.

⁴ Там само. – Примітка 13.

⁵ Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 16.

П. Житецький постійно цікавився справою укладання «Словаря української мови», брав активну участь у впорядкуванні й підготовці його до друку. Б. Грінченко у передмові до «Словаря» зазначає: «... вважаємо приємним обов'язком висловити нашу глибоку подяку П. Г. Житецькому і К. П. Михальчуку за їх постійну, за весь час роботи, допомогу, яка виявилась як у цінних наукових порадах, так і в переглядах роботи та вказівках на її огріхи».⁶

П. Г. Житецький – філолог і активний громадський діяч, який все своє життя вірно служив розвитку науки й культури свого народу, є гордістю не лише україністики, а й усієї славістики.

Література

1. Булаховський Л. А. Вступна стаття // Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII в. – Л., 1941.
2. Ващенко В. С. П. Г. Житецький (1836–1911) // Українська мова в школі. – 1952. – № 6. – С. 30–37.
3. Белодед И. К. Научное наследие П. И. Житецкого и современность // Вопросы языкознания. – 1968. – №1. – С. 111–117.
4. Багмут А. Й. Славістичні інтереси П. Г. Житецького // Мовознавство. – 1970. – №1. – С. 26–30.
5. Жовтобрюх М. А. П. Г. Житецький: До 150-річчя з дня народження // Українська мова і література в школі. – 1986. – №12. – С. 60–64.
6. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. – К.: Наук. думка, 1987. – 208 с.
7. Масенко Л. Т. Житецький Павло Гнатович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 192.
8. Самчук Л. «Не перестану працювати поки живу»: [Про П. Г. Житецького] // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 65–69.
9. Масенко Л. Т. Житецький Павло Гнатович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2009. – Т. 9: Е – Ж. – С. 578 – 579.
10. Полтавіка. Джерело доступу:
<http://history-poltava.org.ua/?p=3456>
11. Спадщина України. Західно-українська асоціація. Джерело доступу:
<http://www.spadshina.com/programs/vidatni-ukrayintsi/zhitetskij-pavlo-gnatovich/>
12. Валерій Харченко. Перший історик української літературної мови. Джерело доступу:
<http://pmu.in.ua/articles/pershij-istoryk-ukrainskoi-literatu/>

⁶ Грінченко Б. Предисловіе // Словарь української мови. – К., 1958. – Т. 1. – С. XXXII.

Основні лінгвістичні праці П. Г. Житецького

1. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. – К.: Унив. Извѣстія, 1875. – Кн. 2–8. Окремо – К., 1876. – 376 с.
2. Описаніе Пересопнищской рукописи XVI в. съ приложеніемъ текста Евангелія отъ Луки, выдержекъ изъ другихъ евангелистовъ и 4-хъ страницъ снимковъ. – К.: Въ Университетской Типографіи, 1876. – 79 с.
3. О церковно-славянскомъ языкѣ въ малорусской книжной рѣчи XVII вѣка // Чтенія въ Ист. О-вѣ Нестора Лѣтописца. – 1888. – Кн. 2. – С. 253–257.
4. По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ в XIV–XV вв. // Чтенія въ Ист. О-вѣ Нестора Лѣтописца. – 1888. – Кн. 2. – С. 219–223.
5. Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. – К.: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1889. – 162+102 с. (В українському перекладі – Нарис літературної історії української мови в XVII віці (з додатком словника книжної української мови за рукописом XVII віку). – Л.: Українське вид-во, 1941. – 203 с.).
6. О языкѣ и поэтическомъ стилѣ народныхъ малорусскихъ думъ // Кіевская Старина. – 1893, январь. – С. 23–60.
7. Старинная запись народныхъ малорусскихъ думъ съ обзоромъ вариантовъ къ нимъ // Кіевская Старина. – 1893, январь. – С. 95–125; февраль. – С. 293–318.
8. Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка // Кіевская Старина. – 1899, октябрь. – С. 1–30; ноябрь. – С. 127–166; декабрь. – С. 277–300; 1900, январь. – С. 16–45; февраль. – С. 163–191; мартъ. – С. 312–336. (В українському перекладі – Енеїда Котляревського в звязку з оглядом української літератури XVIII ст. – К., 1919. – 120 с.).
9. В. Гумбольдт в исторіи философскаго языкознанія // Вопр. философии и психологии. – 1900. – Кн. 1. – С. 1–30.
10. Къ исторіи литературной рѣчи въ XVIII в. // Извѣстія Отд. Рус. Яз. и Словесности Имп. Акад. Наукъ. – 1903. – Т. VIII. – Кн. 2. – С. 1–51. Окремо – СПб., 1903. – 51 с.
11. О переводахъ евангелія на малорусскій языкъ // Извѣстія Отд. Рус. Яз. и Словесности Имп. Акад. Наукъ. – 1905. – Т. X. – Кн. 4. – С. 1–65.
12. З історії українського письменства: Промова до українських громадян в Києві // Літ.-наук. вісник. – К., 1913. – 63, кн. 5. – С. 296–303.
13. Начерк історії літературної української мови, до Івана Котляревського // Україна. – 1914. – Кн. II. – С. 7–28 (співавтор).
14. Мова і поетичний стиль в народніх думках // Житецький П. Про українські народні думи. – К., 1919. – 118 с.
15. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наук. думка, 1987. – 327 с.

Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці. Філологія. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 19–138.

Кличний відмінок

У старовину форми кличного відмінка властиві були всім руським наріччям, хоча вже в XI ст. у північноросійській говірці зустрічаємо заміну кличного відмінка називним. Наприклад, у новгородських Мінеях XI ст. поряд з «*михаиле архистратиже*» є «*михаиль архистратижь*»¹. Тепер кличний відмінок зберігся в усіх говірках української мови з усіма церковнослов'янськими особливостями його: в іменах теми *a* з закінченням *-o, -e*: *жінко, земле, куме*, в іменах теми *y* – із закінченням *-y*: *сину*, причому в українській мові далі проведено церковнослов'янське плутання теми *a* з темою *y*: *царю, коню, батьку, дядьку* та ін. Збереглося і церковнослов'янське пом'якшення гортанних у цьому відмінку в шиплячі перед голосним *e*: *друже, чоловіче*. В галицьких піснях збереглися навіть такі форми цього відмінка, як *отче, жено*: ой, *отче* мій, преч від мене, не розскавай серце мое (Гол. I. 141); ой рік же я до жени: ходимь, *жено*, до куми (ibid. 216). Само собою зрозуміло, що у вживанні цього відмінка давні українські письменники не відчували ніякої різниці між своєю рідною мовою і церковнослов'янською, а тому кличний відмінок завжди становив корінну приналежність книжної української мови: *мáтко* (Г. Чуд. 136), *мáмо* (Рад. Ог. 783), *прїдателько* (Г. К. 149), *надѣе моá* (Стр.), *душè* (Г. Чуд. 134), *дру́же* (Г. К. 24), *ста́рче* (Г. Чуд. 134), *сы́ну* (ib. 107), *та́ту, мучі́телю* (ib. 185). Трапляється, хоча й рідко, кличний відмінок і в темах *i*: *о лю́бости земна́а* (Стр.).

У множині, як і в церковнослов'янській мові, кличний відмінок замінюється називним, і до того ж іноді в давній формі теми *y*: *ворожбі́тове* (Г. К. 169), *па́нове, свáтове* (К. Х.) [...].

Двоїна

Залишки різних відмінків двоїни уціліли й донині в українській мові: *вина дві склянці* (Гол. I, 186), *назадь руці* звязали (ib. I, 139), *дві яблучці* дала (ib. I. 69), навіть *дві слові* (ib. III. 217), *очі, очима*, навіть *крыльма* (Гол. I, 38), *дворома* (ib. I, 18). У М. Смотрицького перелічено всі церковнослов'янські форми двоїни, але, звичайно, в XVII ст. вони вже не могли існувати в усій повноті ні в народному вжитку, ні в книжній українській мові. В цій останній часто зустрічаємо: *очи, очима* (Сл. о. безд.), *двѣ нау́цѣ* (Г. М. 86), а через рядок: *двѣ нау́ки* (ib.), *двѣ причі́нѣ* (Рад. Ог. 45). Орудний двоїни здебільшого трапляється в числівниках: *шест(ь)ма́* (Г. К. 62), *обомá* (ib. 72), *дванáдцат(ь)ма* (Г. М. 239).

У приголосних темах українська мова являє одну особливість, що стоїть у зв'язку з церковнослов'янськими формами. Ми розуміємо іменники з тематичним *t*, які в українській мові означають не тільки молодих тварин, а й речі неживі в значенні імен зменшених, напр.: *гори́ца, колі́сца*. Суфікс *-т-* в цих іменах зберігається в українській мові, як і в церковнослов'янській, і до того ж в однині й в множині, а не тільки в множині як

¹ Изв. Ак. т. II, вип. V, 436. Про незначні залишки цього відмінка в північно-великоруських народних піснях див. Обзор звук. и форм. особенностей народного рус. языка, Колосова, 214.

у мові російській, де суфікс *-т-* в однині зберігся тільки в слові *дитя*. Слова: *теля́, ягна́, порося́, утя́, лоша́* тільки в орудному відмінку однини втрачають суфікс *-т-*: *телям, ягням* та ін. Є подібні форми і в книжній українській мові XVII ст.: *будучи дитамъ малимъ* (Г. М. 227), *звѣрѣтъ* (Г. Каз. 24), *межі звѣрѣты* (Рад. Ог. 375), *въ звѣрѣтахъ* (Г. М. 94), *ослѣ, на ослѣти* (Г. К. 61), *звѣрѣти* (Г. М. 227), *пташа́та, пташа́тъ* (Г. Каз. 49), *близна́тамъ, близна́тахъ* (Рад. Ог. 615) [...].

Букви ѡ і ѡ

Відомо, що в найраннішу епоху слов'яно-руської писемності руські, як говорить Востоков, «не мали звуків, виражених буквами ѡ, ѡ кирилівської азбуки, і замість них вимовляли у і я»². Уже в Остромировому євангелії є випадки заміни юсів чистими голосними. В Галицькому євангелії 1144 р. зовсім нема великого юса, а малий юс завжди стоїть після м'яких приголосних – там, де за сучасною російською й українською вимовою потрібне *я* або після шиплячих *а: вольющаго, исхожаше* та ін.³ Є й у Галицькому євангелії **ѡ**, але воно вживається тільки на початку слів або складів, причому **ѡ** стоїть іноді там, де, згідно з церковнослов'янською традицією, мало б стояти **ѡ**, наприклад, **ѡѡ**⁴. В книжній українській мові XVII ст. цей правопис змінився так, що **ѡ** зайняло місце на початку слів, а **ѡ** в середині і в кінці слів як після приголосних, так і після голосних. М. Смотрицький каже: «**ѡ** і **ѡ** различествуютъ: ѡному сопереді речѣній, ѡвому во средѣ і во конці полагаѣму: **ѡѡѡшесѡ**» та ін.

Глухі голосні ѣ і ѣ

Не менш давньою рисою всіх руських наріч ми вважаємо занепад глухих голосних ѣ і ѣ. Говоримо це з огляду на ту думку, за якою «*давні глухі звуки в багатьох випадках були ще в XIV–XV ст., особливо в північних говірках, а в деяких випадках, між іншим, на кінці, в північноросійській (спорадично) доходять аж до нашого часу*»⁵. Цілком слушно висловився з цього приводу Колосов, який сам записував народні пісні в північному краї. Він каже, що глухі голосні, які чути в кінці слів (*идуты, крылечико, колодецы* замість *идутъ, крылечко, колодцы*), викликані умовами віршового розміру, становлячи приналежність народної метрики, а не народної фонетики⁶. Щодо існування глухих голосних в XIV–XV ст., то воно підтверджується таким правописом слів, який, в усякому разі, можна пояснювати по-різному. Відомо, що в найдавніших пам'ятках слов'яно-руської писемності ми зустрічаємо випадки заміни глухих голосних чистими і навпаки – випадки вживання глухих голосних замість чистих і, нарешті, випадки цілковитого зникнення глухих голосних. Від віку до віку можна стежити за цими трьома особливостями правопису ѣ і ѣ в давньоруських

² Рассуждение о славянском языке, Востокова, 8.

³ Материалы для истории письмен, Буслаева, 42.

⁴ Ibidem.

⁵ К истории звуков рус. яз. Потебни, 72.

⁶ Обзор звук. и форм. особенностей народного рус. языка, Колосова, 4.

пам'яток, причому кожна з них збільшується в розмірі в міру того, як зростає кількість писемних пам'яток⁷. Найлегше зрозуміти останню особливість, тобто цілковите оминання на письмі *ъ і ь*: треба вважати, що воно відповідало дійсній втраті цих звуків у вимові. Але як розуміти *ъ і ь* замість *о і е*, і особливо – зворотні випадки? Прихильники пізнього занепаду *ъ і ь* вбачають у цих двох способах написання глухих голосних доказ їх життя. Але ми не бачимо логічної підстави з двох протилежних явищ робити один і той же висновок. Нам можуть заперечити, що ті самі випадки правопису в різні віки давньоруської писемності можуть мати різні значення. Але в з'ясуванні цих значень, на нашу думку, і криється вся трудність питання. Хто схильний чути глухі голосні і в сучасному ритмі північноросійських пісень, той витлумачить *ъ і ь* замість *о і е* і зворотні випадки в давньоруських пам'ятках на користь своєї думки. Але, поки точнішими спостереженнями над особливостями давньоруського правопису не усунуто свавілля в його тлумаченні, ми не маємо логічної підстави вважати глухі голосні довговічними в руських наріччях⁸. Тому ми лишаємось при своїй попередній думці, що «поки не буде вказано точних орфографічних прикмет, за якими можна було б пізнавати наявність глухих звуків у вимові давньоруських переписувачів, доти неможливіми є спроби хронологічно визначити епоху, коли глухі звуки зникли в руській мові»⁹. Зовсім інша справа – питання про те, коли глухі голосні почали занепадати в руських наріччях. Напевне можна сказати, що цей момент виступає на самому початку документальної історії їх у давньоруських пам'ятках, тобто в XI ст. Вживання *ъ і ь* замість *о і е* і цих останніх букв замість *ъ і ь*, що виникло в XI ст., на нашу думку, вказує на звукову близькість цих звуків, які у вимові майже не розрізнялись між собою, а тому переписувачі й плутали чисті голосні з глухими. Ясно, що індивідуальна природа *ъ і ь*, усвідомлена творцями слов'янської азбуки, затьмарилася вже за тих часів, коли почали писати ці букви замість *о і е*, і навпаки. Важко зробити звідси інший висновок, хоч і заперечувати спорадичне існування *ъ і ь* в XI ст. теж важко. Щодо української мови, то ми рішуче вважаємо в ній неможливим існування глухих голосних в XVI–XVII ст., як доводить це п. Огоновський¹⁰, який, всупереч думці п. Потєбні, гадає, що *ъ і ь* удержувались довше в українській мові, ніж у російській. Він посилається на наголоси над *ъ і ь* в рукописах XVI–XVII ст.: *мръдовати, дльго* (Перес. єв.), *свьѣсть, плть* (Лекс. Бер.), але наголоси тут показують тільки, що *ъ і ь* вимовлялися як голосні звуки. Щоб підтвердити свою думку, він указує також на переважання в українській мові дзвінких приголосних над глухими. Але це явище в усякому разі не тотожне з дійсним життям глухих голосних у народній мові. На дзвінкі приголосні перенесений був відтінок голосності, що

⁷ Матеріал зібрано в книзі Колосова: Очерк истории звуков и форм рус. яз. с XI по XVI в.

⁸ З приводу слів: *гонеци, Боровескъ, царество* (XIV–XV ст.) Колосов ставить питання: «чи є цих форм є чистий голосний звук, чи приблизний вираз глухого, чи ж позначення м'якості попереднього приголосного?» – і потім з трьох припущень вважає за найбільш імовірне друге (Обзор, 12). Чому він віддає перевагу другому припущенню перед першим і третім, не видно з його книги. Це один із багатьох прикладів довільного ставлення до даного питання. Можна, звичайно, на підставі заміни *ъ і ь* чистими голосними говорити про невивражність голосних, які передавалися через *ъ і ь*, але все питання в тому, яка це невивражність – чи та, що споконвіку була властива глухим голосним і становить, так би мовити, їх індивідуальну природу, чи невивражність пізніша, що виникла в епоху занепаду їх.

⁹ Очерк звуковой истории малорусского наречия, 66.

¹⁰ Studien auf dem Gebiete der Ruth. Spr. E. Ogonowski, 48.

належав взагалі голосним звукам, а не самим лише глухим голосним, і тому ми можемо сказати тільки, що в дзвінких приголосних сильніше виступає голосний елемент, ніж у глухих, не більше, але визначити часткові властивості цього елемента, той чи інший спеціальний характер його ми не маємо ніякої змоги. Хто твердить, що переважання дзвінких голосних в українській мові доводить існування глухих голосних в такий пізній час, як XVI–XVII ст., той мусить визнавати існування глухих голосних і в наш час, тому що й тепер дзвінкі приголосні не перестали бути дзвінкими в українській мові. З другого боку, якби М. Смотрицький вимовляв *ъ* і *ь* як глухі звуки, то він охоче приписав би цю вимову і церковнослов'янській мові, якій він присвоїв багато звукових і формальних особливостей руської вимови. А втім, про *ъ* і *ь* він висловлюється якнайрішучіше, що вони «са́ми собою гласа издати не мо́гуть».

Повноголосся

Повноголосся як споконвічна риса всіх руських наріч проходить крізь усі віки південноруської писемності. В українській книжній мові XVII ст. повноголосні форми вживаються особливо ясно: *со́ромъ* (Лекс. Бер. 154), *нагорóда* (Рад. Ог. 367), *óболокъ* (ib. 371), *оборочáють* (ib. 394), *волосáнница* (ib. 400), *солóдкій* (ib. 475). Так зване друге повноголосся (північнорос.: *молонья*, *беревно* = церковнослов.: *мльниш*, *брьвно*) трапляється, як відомо, в українській мові досить рідко¹¹. Так само рідко трапляється воно і в давніх південноруських пам'ятках. В Галиц. єв. 1144 р. п. Ягич знайшов усього два приклади: *дъльжніка*, *пърьстѣ*¹². В старовину, як і тепер, воно, мабуть, було властиве переважно північноруській говірці. Ми не знайшли ніяких слідів цього явища і в пізнішій українській писемності XVII ст. Дозволяємо собі висловити здогад: чи не є вживання двох напівголосних при плавних *л*, *р* ознакою затемнення складотворчої природи цих звуків, очевидно, не втраченої у деяких гірських говірках української мови? Думають, звичайно, що *ь* в словах: *врѣхъ*, *трѣвати*, *теперьъ*, *рѣчи*, *рѣчете* (Головац. Розправа о яз. южнор. 50), *кърма*, *крѣтыця*, *кърныця* (Кочуб. I Отчет, 1876, 41) чути у вимові як глухий голосний звук¹³. Сліди складотворчого вживання плавних звуків помітні і в давніх південноруських пам'ятках: *дъври*, *дъвремъ*, *кльнущая* (Галиц. єв. XIII ст.), *крве*, *крви* (Полікарп. єв. XIV ст.), *кълнеться* (Луцк. єв. XIV ст.)¹⁴. В українському друку XVII ст. є написання: *по крви* (Г. М. 212), *крѣвавыи* (ib.), *на брѣхъ* (ib. 214), хоч при *р* в таких випадках здебільшого стоїть *и* або *ы*: *обжърство* (Г. К. 185), *окрѣвавленоє* (ib. 5), *дрыжѣтъ* (ib. 50) [...].

Ствердіння шиплячих

Шиплячі приголосні, що утворилися через перехідне пом'якшення зубних *д* і *т*, а також горганних приголосних, у давньоруських наріччях вимовлялися м'яко. Тільки з XIV ст. з'являються сліди ствердіння шиплячих як у північних, так і в південних

¹¹ Studien auf dem Gebiete der Ruth. Spr. E. Ogonowski, 53.

¹² Четыре критико-палеографические статьи, Ягича, 97.

¹³ Studien auf dem Gebiete der Ruth. Spr. E. Ogonowski, 42.

¹⁴ Очерки из истории русского языка, Соболевского, 72.

давньоруських пам'ятках¹⁵. Тепер м'якість шиплячих поєднується в галицьких говірках здебільшого з переголошенням голосних: *жель, чєс, щєстє, шєпка* і т. д. Незалежно від випадків переголошення в гірських діалектах, переважно в гуцульському, шиплячі вимовляються м'яко: *начяти, чєсати, чєго, чюжгий* і т. д.¹⁶ Ця давньоруська м'якість шиплячих зберігалася і в північноросійській говірці, але в південноросійській і білоруській мові здебільшого шиплячі ствердли¹⁷. Те саме треба сказати й про українську говірку, де м'які шиплячі чути тільки в іменниках на *иє* та **лт**: *збіжжєя, лошєя*. В українській книжній мові XVII ст. шиплячі теж постійно тверді, мабуть, під впливом української говірки: *мєчь* (Г. Каз. 71), *пólnочь* (Рад. Ог. 151), *дожчу* (Сл. о безд.), *идучы* (Лям. Острожск.), *молачы, межы* (ib), *чого* (Г. М. 301) і т. д. [...].

Пом'якшено-подвоєні приголосні

Значно своєріднішим для української мови є пом'якшення приголосних, поєднане з подвоєнням їх, хоча й це явище, чуже говіркам північноросійській і південноросійській, в іменниках середн. р. тем *ја* властиве, як відомо, білоруській мові. Воно спостерігається в іменниках із суфіксом *-иє*, причому *и* скорочується в *ь*, а *ј* асимілюється з попереднім приголосним, пом'якшеним з допомогою *ь*. Так утворюється з *веселиє* через *весельє* північноукр. *весільльє*, укр. *весільльа*. В галицьких говірках стягується звичайно *ије* в *је*, причому пом'якшується попередній приголосний звук часто без подвоєння. Звичайно, за вихідну точку в цьому подвоєнні треба визнати скорочення *и* в *ь*. Воно трапляється вже в Изборнику 1073 р. (*пригътьє, очьѣ*) і в інших пам'ятках XI ст. Хоча це *ь* замість *и* не є приналежністю тільки давньоруської писемності, але в ній воно з'явилося цілком самостійно, під впливом давньоруських говірок. Воно було властиве переважно тим із них, з яких утворилась українська мова. Так можна думати з огляду на рішучу перевагу скорочених сполучень *ьє, ьг, ью, ьи* перед повними *иє, иг, ию, ии* в найдавніших південноруських пам'ятках. У Галицькому євангелії 1144 року, каже Ягич, «так багато прикладів цього роду сполучень, що власне слід було б підібрати ті, де проти правила є повна форма»¹⁸. В XIV ст. з'являються в південноруських грамотах подібні форми, але вже без *ь*: *гаданя*¹⁹, *по божіємъ нароженѣ, обличє*²⁰; в XV ст.: *печатю, милостю, широкостю*²¹; в XVI ст.: *одѣнѣ, вѣреченѣ, з(ь)мілованѣ, збѣжѣ, написанѣ* (Перес. єв.). Відсутність *ь* ясно вказує на те, що в цих формах відбувся вже процес подвоєння приголосних²². В українському правописі XVII ст. подвоєні приголосні пишуться рідко: ми зустріли один тільки випадок такого роду: *свінне* замість *свиниє* (Уч. єв. 1604 р.), якщо не вважати, мабуть, на підновлені видавцем форми: *въ навиженьню, для збыранья*,

¹⁵ Лекции по истории русского языка, Соболевского, 93–94.

¹⁶ Studien auf dem Gebiete der Ruth. Spr. E. Ogonowski, 74.

¹⁷ Обзор звук. и форм. особенностей народного рус. языка, Колосова, 156–157.

¹⁸ Четыре критико-палеографические статьи, Ягича, 90.

¹⁹ АЗР. I. 23.

²⁰ АЮЗР. I. 1.

²¹ Гол. гр. № 3, 9.

²² Очерк звуковой истории малорусского наречия, 213–217.

корення (Сл. о безд.); звичайно відзначається тільки м'якість приголосних з допомогою надрядкового знака, а не подвоєння самих приголосних: *камѣн(ь)є* (Г. К. 57), *камѣн(ь)ємъ* (ib. 33), *камѣн(ь)а* (ib. 166). Іноді ж приголосні безпосередньо приєднуються до йотованих голосних без усякого знака пом'якшення: *на свитаню* (Льв. л.), *за помочю і за помочу* (ib.) і т. д. [...]

Приголосний *ф*

Нема також в українській мові, як і в білоруській, звука *ф*. Ніколи не переходить в українській вимові дзвінкий *в* у глухий *ф* ні в кінці, ні в середині слів перед глухими, як у більшості російських говірок. Звук *ф* заміняється в українській мові приголосним *х*, особливо в сполученнях з *р*: *хрест*, *хранцуз*, або *хв*: *Хведор*, *хвортуна*, *хвіялочка*. Тільки в галицькій говірці та й то переважно в словах запозичених, чути *ф*: *фляшка*, *файний*, *фрасуватися*. Тим же шляхом запозичення переходив звук *ф* і в давньоруські наріччя, з яких одні були схильні до нього більше, інші – менше²³. В найдавніших південноруських пам'ятках нерідко зустрічаємо *х* не тільки замість *ф*, а й замість *к*: *нехталимля* (Галиц. єв. XIII ст.), *хроль* (Луц. єв. XIV ст.)²⁴, – *хръститель*, *хръцляю*, *хръщенъє* (Галиц. єв. 1144 р.)²⁵, *хто* (Грам. XIV ст.)²⁶. Зрідка зустрічаємо цей народний правопис і в книжній українській мові XVII ст.: *хто* (Хм. л.), *нѣхто* (Льв. л.). Але, взагалі кажучи, українські письменники охоче йшли за порадою М. Смотрицького – строго розрізняти *ф* від *хв*, тобто писати *форма*, а не *хорма*, *хвала*, а не *фала*, тому в іншомовних словах вони постійно зберігають *ф*: *фóрма* (Г. Каз. 43), *фéбра* (ib. 39), *фрасунокъ* (ib. 46). [...]

Голосний *і* з *о* та *е*

Найяскравіша особливість українського вокалізму – це перетворення у певних випадках основних *о* та *е* в *і*.

Про це явище ми свого часу в достатній мірі висловились²⁷. Вказавши на зв'язок його з втратою глухих голосних, ми звернули увагу на північноукраїнські заміни основних *о* та *е*, припускаючи три стадії в розвитку *і* з *о* та *е*: найдавнішу – *оо*, *ее*, середню, коли під впливом наголосу виникли дифтонги *уо*, *юо* і стягнення їх *у*, *ю*, пізнішу – *уі*, *юі* і стягнення їх *і*. Потім, зблизивши північноукраїнські дифтонги двох типів *ӯо*, *ӯѣ* з дифтонгами *іѣ*, *іѣ* (з *ѣ*), ми зробили ймовірні висновки про дальший розвиток з цих дифтонгів їх російських та українських заступників – про час виникнення українського *і* з *о*, *е*, нарешті, за південноруськими пам'ятками, починаючи з XIV ст., ми вказали перетворення звуків *о* і *е*.

²³ Лекции по истории русского языка, Соболевского, 99.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Четыре критико-палеографические статьи, Ягича, 97.

²⁶ АЗР. I. 20.

²⁷ Очерк звуковой истории малорусского наречия, 107–123.

Проти цих тверджень висловлено було декілька зауважень, суть яких зводиться до питання про час, коли в українській мові почалася та чи інша кількісна заміна серединних голосних. Так, п. Потебня вважає, що в українській мові можливе було одночасне існування серединних глухих (*сьн*) і подовження чистих (*коонь*). На його думку, «як заміна глухих чистими, так і подовження чистих у середніх складах є компенсація не за втрату, а лише за ослаблення кінцевих глухих». Позначаючи ступінь занепаду глухих, середній між нинішнім і давнім, значком ', «я, – каже Потебня, – уявляю собі таку поступовість форм: 1) *ко-нь*, *сь-нь*; 2) *кѡн'*, *сьон'* (тобто *ѡ* ще далеке від двох ясних *оо*, близьких до диференціювання в *уо*, а *ѣ* ще відрізняється від *о*; *коон'*, *сон''*)»²⁸. Отже, ми маємо не цілі звуки, а тільки дробні звуки, з якими, в усякому разі, не легко управитись: у слові, наприклад, *сьон'* три голосні звуки, з яких перший – повний, другий відрізняється від першого (мабуть, половинний), а третій невідомо який, бо він означає «ступінь занепаду глухих, *середній між нинішнім і давнім...*». Вся справа в тому, що поважний дослідник у пізніших працях своїх відступив від попередньої думки своєї про час втрати глухих голосних у руських наріччях. Спочатку він думав, що вони втрачені були в XII ст. і навіть раніше²⁹, тепер він думає, що «до повного зникнення глухих *не дійшлося й тепер*, коли взяти до уваги, що збереження різниці в українській мові між кінцевими дзвінками і глухими (*біб*, *нін*) неможливе без збереження деяких слідів глухого звука»³⁰. Цікавим є, між іншим, зближення щодо цього української мови з польською. «Факт у тому, – каже п. Потебня, – що в польській літературній мові в середніх складах перед дзвінками стоїть *ó* (з *оо*, *уо*), а перед глухими *ѡ*: *bѡb* і *pop*, *chѡd* і *kot*, *bѡg* і *bok*. Пояснення полягає в тому, що кінцевий глухий звук довше зберігається тут після глухих (сильніших), які вимагали більш напруженого дихання, ніж після дзвінких, через що перед останніми виникло подовження основного *о*, тоді як перед першими цього нема»³¹. Для нас здається незрозумілим, що в польській мові кінцевий глухий звук довше зберігається після глухих, тоді як в українській припускається слід глухого звука навіть і тепер саме після дзвінких, які відзначаються (звичайно, як і в польській мові) меншим напруженням дихання, отже, менше забезпечують цілість глухих голосних. В усякому разі, хоч як би ми відсували зникнення глухих голосних від перших віків давньоруської писемності, все-таки навряд чи можна твердити рішуче, що «два-три століття тому такі слова, як *сон* (в українській мові) були близькі до двоскладових, а тим часом *о* з *ѣ* в них уже існувало»³². Якщо середнє *о* в слові *сон* уже тоді існувало, то не було потреби в *ѣ*, бо саме *о* могло бути викликане не ослабленням, а самою втратою *ѣ*, отже слово *сон* не було тоді двоскладовим. Коли ж воно було двоскладовим, то середнього *о* не існувало, а був натомість глухий голосний звук. Якщо наслідок допускається, то й причина мусить бути прийнята, бо наслідку без причини, як відомо, не буває. Щодо тих міркувань, які ґрунтуються на твердженні, що в усіх руських наріччях *ѣ* в слові *сон* (*сьнь*) звучить як *о*, а не як *уо*, *у* або *і*, а це неминуче повинно було б статися в українській мові, якби в той час, коли почали говорити *куонь*, *кунь*, *кінь*, глухий *ѣ* у слові *сьнь* перетворився в *о*, то на це можна сказати, що *о* в таких словах як *сон* не могло перетворитися в *уо*, *у* або *і* через короткість *о*, що утворилося з *ѣ*.

²⁸ К истории звуков рус. яз. Потебни, 51.

²⁹ Заметки о малорусском наречии, Потебни, 14.

³⁰ К истории звуков рус. яз. Потебни, 51.

³¹ К истории звуков рус. яз. Потебни, 51–52.

³² Ibidem.

Недавно з'явилося в науці документальне підтвердження того, що первісним моментом в утворенні *i* з основного *o* було *oo*, саме в південноруських пам'ятках XIII–XIV ст. є форми: *въ воовыця, воовычихъ* (Галиц. єв. XIII ст.), *вѡоца, вѡоци* (Полік. єв. XIV ст.)³³. Отже, довге *o*, записане в одній з гродненських говірок, існує не менше як шість віків. Але оскільки всяке звукове явище виникає і розвивається раніше, ніж з'являється в писемних пам'ятках, утворення *oo* можна пересунути з XIII до XII і навіть XI ст., тобто до початкової епохи давньоруської писемності. Звідси з *uo* – *y*, з *ui* – *i*. Крім цього шляху в утворенні *y*, *i*, *п*. Соболевський пропонує інший шлях. Він думає, що після занепаду глухих голосних «довге *o* спершу звучало відкрито, потім стало звучати закрито і наближатися до *y*, в яке воно й стало переходити ще в XII ст. і яке ми знаходимо в *ужасаються* 3-й ос. одн. (Добр. єв. XII ст.), *щюдръ, субутный* (Типогр. єв. № 6, XII–XIII ст.). У сучасній українській мові це *y* з *o* довгого зберігається в багатьох говірках: *буг, кунь, муй* та ін.³⁴ Але *y* в наведених словах є не що інше, як звук, стягнений з *uo*, як доводять це ті ж говірки, в яких говорять *буг* і *буог*, *кунь* і *куонь*, *луй* і *муой*. На нашу думку, нема ніякої потреби ускладнювати питання новою гіпотезою, припускаючи між *oo* і дифтонгами довге *y*, коли це *y* в народній вимові є звук короткий, і коли перед нами в наявності всі градації цього звука, як вгору, так і вниз, з яких більшість засвідчується найдавнішими південноруськими пам'ятками. Не бачимо стрибка в розвитку *й* з основного *o* і в чеській мові: і тут з основного *o* з'явилося довге *o*, з цього останнього *uo*, а з *uo* – пізніше *й*. Інша справа – утворення короткого *y* з короткого (ненаголошеного) *o*. Тут нема умов для утворення дифтонга, а тому в словах: *яблуня, упйать, пужар* і т. д. *y* з'явилося безпосередньо з *o*. Це явище, власне кажучи, спільноруське, але воно не відзначене нами в огляді спільноруських звуків, між іншим, через те, що нам не трапилось воно в пізнішій українській книжній мові. Перші сліди цього явища припадають на XI ст.: наприклад, уже в Избор. 1073 р. оруд. відмінок жін. р.: *которивуѣ* замість *которивоѣ*³⁵.

За аналогією з довгим *o* треба припустити й довге *e*, але цей вірогідний архаїзм не знайдено в народних говірках, можливо, через те, що довге *e* дуже рано почало перетворюватись в *jo*, і звідси звичайним шляхом через *juo* в *iu*(*ю*): *ѣдуцомъ, мытаромъ* (Холм. єв. XII–XIV ст.), *иудѣюмъ* (Галиц. єв. XIII ст.), *отрочициюмъ* (Холм. єв.)³⁶. Без жодного сумніву, *e*, під впливом втрати кінцевих глухих голосних, вже змінилося в усіх тих випадках, де в найдавніших південноруських пам'ятках ми бачимо *ѣ* замість *e*. Це явище яскраво виявилось в XIII ст.: наприклад, в Добриловому євангелії 1164 р. дуже часто пишеться *ѣ* там, де раніше (наприклад, у Галиц. єв. 1144 р.) стояло *e*: *знамѣнье, учѣнье, камѣнье, корѣнье, ремѣнь, учитѣль, зѣльє, пѣць, сѣдмь, шѣсть, вѣ нѣмь, о сѣмь, вѣ нѣй, сѣй, будѣть* та ін.³⁷

Як звучав цей *ѣ*?

³³ Очерки из истории рус. яз. Соболевского, 97.

³⁴ Ibidem, 96–97.

³⁵ Очерк истории звуков и форм рус. яз. Колосова, 62.

³⁶ Очерки из истории рус. яз. Соболевского, 93. За спостереженням п. Потебні, перед твердими приголосними і перед *j* основне *e* перетворюється в *i* через *jo*: *вев* = *вјов* = *вјуов*, *jej* = *joj* = *жуoj* і т. д., а перед м'якими приголосними *je* прямо перетворюється в *ji*(*i*): *лебидь* із *лебедь*, *весиллє* з *веселлє* (Заметки о малорусском наречии, 32, 33).

³⁷ Очерки из истории рус. яз. Соболевского, 2, 3, 4.

П. Соболевський називає його *новим* на відміну від давнього *ѣ*, який, на його думку, один тільки з усіх звуків «під час розпаду спільнослов'янської мови перейшов в окремі слов'янські мови, в тому числі і в російську мову, як довгий звук»³⁸. У найдавніші часи його вимовляли як м'яке *e*, і разом з *e* він мав властивість сильно пом'якшувати попередній приголосний звук, але, завжди маючи схильність до переходу в *i*, з часом він почав відхилятися до йотованого *i*. Про новий *ѣ* п. Соболевський думає двояко: з одного боку, це було довге *e*, яке, проте, в деяких випадках, «незважаючи на зникнення глухого або *u* в наступному складі, не змінилося і залишилося коротким»³⁹. Ця двоїстість у погляді на новий *ѣ* виявляється ще ясніше в таких словах: «новий *ѣ* спочатку відрізнявся від *e* лише кількісно. Маючи всі якості *e*, і в їх числі схильність до переходу в *o*, якої не мав давній *ѣ*, він ніколи не був тотожний з цим останнім»⁴⁰. А втім, в цьому новому *ѣ* збереглася ще риса, яка споріднює його з давнім *ѣ*. «Можна думати, – каже п. Соболевський, – що *ѣ* переходить в *o* частіше, ніж *e*, мабуть, через те, що він зберіг давню м'якість»⁴¹. Отже, новий *ѣ* є почасти довгий, а почасти короткий звук; дещо він зберіг з давнього *ѣ*, але не все, дещо з основного *e*, але не все; в ньому є всі умови для того, щоб стати всім, чим завгодно. На нашу думку, зручніше говорити про зміни основного *e*, які відбувалися при різних умовах, а також – про ці самі умови, які породили різні рефлекси звука *e*, виявлені, між іншим, і буквою *ѣ*, а не про новий фіктивний *ѣ*, складений з різноманітних і почасти несумісних елементів. Та цього мало: в розвідці п. Соболевського, крім нового *ѣ* з *e*, зазначено з галицько-волинських пам'яток ще два нові *ѣ*⁴². Сам по собі і старий *ѣ* являє не малу загадку в різних слов'янських мовах і в різні епохи писемності в кожній з цих мов. Тепер же виступають перед нами декілька *нових ѣ* – у південноруській писемності, і всі вони являють собою варіації старого, в науці не досить з'ясованого, тобто до однієї маловідомої величини приєднується декілька нових, ще менш відомих. Дійсно, чи стали яснішими самі звуки після того, як букву, що їх позначає, названо № 1, 2, 3? Таку нумерацію можна було б застосувати майже до всякого звука для позначення всіх переходів його в інші звуки. Наприклад, *ы* в українській мові переходить в *у*, *o*, *e*, *i*⁴³ – і от з одного *ы*, включаючи основне, можна було б утворити п'ять номерів, знання яких мало б інтерес більше орфографічний, ніж лінгвістичний. Нам здається, що цей метод дослідження, відвертаючи увагу від звука до букви, мимохідь схиляє до *буквеного* уявлення про звук, тобто до внесення в це уявлення того, що нам відоме не так про звук, як про букву. Оскільки орфографія букви *ѣ* в найдавнішій руській писемності дає нам порівняно небагато безперечних і точних даних, неминуче повинна створитися непевність та плутаність і в уявленні того звука, який після занепаду глухих голосних постав з основного *e* і який з другої половини XII ст. стали позначати в південноруських пам'ятках буквою *ѣ*⁴⁴. Можна сказати

³⁸ Ibidem, 80. В останній праці своїй п. Соболевський висловлюється про це з великою обережністю: «*ѣ*, – каже він, – як здається, був єдиний довгий звук у руській мові найдавнішого періоду» (Лекции по истории русского языка, 40).

³⁹ Очерки из истории рус. яз. Соболевского, 89.

⁴⁰ Ibidem, 92–93.

⁴¹ Ibidem, 93.

⁴² Ibidem, 93–94.

⁴³ Studien auf dem Gebiete der Ruth. Spr. E. Ogonowski, 39–40.

⁴⁴ Про інші хиби теорії п. Соболевського, пов'язаної з етнографічним розподілом давньоруських племен, ми сподіваємось поговорити іншим разом.

тільки, що в даному разі основне *e* могло перейти в розтягнене, довге *e*, і ця *пізніша, секундарна* довгота могла бути передана буквою *ѣ*. Оскільки ж *e* перед м'якими приголосними переходить в *i* (*ji*), можна думати, що буква *ѣ* уже в XII ст., після занепаду кінцевих глухих голосних, передавала і звук *i* (*ji*), схожий з тим *и*, що в деяких давньоруських пам'ятках з'являється в XII і навіть XI ст. на місці основного *ѣ*.

Вважаємо за свій обов'язок поставитися критично і до власної думки про значення українських дифтонгів з основних *o*, *e*. В розвідці своїй про ці звуки ми вважали їх за першозвуки, з яких згодом утворилися стягнені голосні як російські *o*, *e*, так і українські *у*, *ю*, *і*. Ми відносили їх до спільного моменту в житті руських наріч, який відповідає ідеї руської прамови. Проти цієї думки з особливою переконливістю висловив декілька зауважень п. Ягич. «Що зручніше, – каже він, – виводити російське *бог*, *стол* з *буог*, *стуол*, чи сказати, що й після занепаду кінцевого *ъ* російське *o* зберігає те саме значення без усякої кількісної зміни? Охоче можна згодитись з тим, що у російському *бог* звук *o* колись вимовлявся протяжніше, як і тепер в сербському *бѣг*... Слід було б і обмежитись цим твердженням, – слід було б сказати, що у російській мові *o* якісно залишилось незмінним, а кількісно з часом скоротилось, а в українській з *бѣг* = *боог* з'явилося не тільки *буог* – *буг*, але й *буиг* – *біг*»⁴⁵. Не заперечуємо, що в залученні російської мови до українських дифтонгів з *o*, *e* була чимала частка перебільшення, яке пояснюється бажанням вивести російський і український вокалізм з одного першоджерела, але ми завжди вважали думку свою не більше, як гіпотезою, на зміну якої повинно прийти інше, імовірніше пояснення, і тому охоче припускаємо можливість руху двох головних руських мов не від дифтонгів, що збереглися в підляській українській говірці з *o*, *e*, а від подовжених, або ж, як каже п. Ягич, розтягнених голосних (*oo*, *ee*), що утворилися в епоху занепаду *ъ* і *ь*.

У книжній українській мові XVII ст. зовсім не зустрічаємо дифтонгів, як нема їх і в найдавніших південноруських пам'ятках. Щодо стягнених звуків, то вони в ній – звичайне явище: *буль* замість *боль* (Кир. Транк. 56), *хорумь* замість *хоромь* (іб. 61), *плуть* замість *плоть* (Лекс. Бер. 198), *рувь* замість *ровь* (іб. 216), *ругь* замість *рогь* (іб. 140), *грумь* замість *громь* (іб. 174), *нають* замість *наметь* (іб. 115), *в(ь) нуй* замість *въ ней* (іб. 116), *своуй* замість *своей* (Г. К. 218), *облюгь* замість *облегь* (Хм. л.), *звычаюмь*, *шпыталуемь* замість *звычаемь*, *шпыталемь* (Рад. Ог.). Стягнення *у*, *ю* було популярне серед письменників протягом усього XVII ст. і, мабуть, поширене було далеко за межами північних українських говірок: наприклад, ми постійно зустрічаємо цю давню особливість українського вокалізму в листуванні Богдана Хмельницького: *суй*, *поклунь*, *мугь*, *нугь*, *попувь*, *посланцувь* і т. д. Щодо *і* з *у*, *ю*, то воно – теж не рідкість на всьому протязі XVII ст., причому *і*, як з *ю(e)*, так і з *у(o)*, позначається іноді буквою *ѣ*, а внаслідок плутання *и* з *ы* голосний *і* з *у*, *o* позначається буквою *ы*: *пйде* замість *пойде* (Кир. Транк. 52), *убірь* замість *уборь*, *зтѣкъ* замість *зтекь* = *сонь* *во(д)ный* (іб. 153), *горщикь* замість *горцоць* (Київ. л. 85), *о укрьпляющимь* замість *-щемь* (Діар. А. Ф. 144), *въ козацкимь* замість *-комь* (Льв. л.), *кілька*, *кѣлько* замість *колько* (іб.), *въ еднѣмь* замість *въ одномь* (іб.), *въ грѣцкимь* замість *-комь* (Г. Каз. 104), *о чімь* замість *о чемь* (іб. 122), *на весолымь* замість *-ломь* (Рад. Ог. 893), *по тѣмь* замість *по томь* (іб. 1083), *пѣчь* і на тій же сторінці: *в(ь) пѣчь* (іб. 695), *выѣвъль* замість *вывель* (іб. 945), *на другій неделі* (Меж. л. 97).

⁴⁵ Archiv für Slav. Philologie. II, 254–255.

Пояснення окремих слів

Гомілетика – різновид ораторської мови релігійних проповідей;
патристика – вчення перших християнських теологів;
теологія – богослов'я; тлумачення певних релігійних поглядів;
палеографія – історична дисципліна, що вивчає рукописи, переважно письмо (спосіб написання, форми літер, матеріал, на якому писали, тощо);
конфесіональний – віросповідний, церковний.

Запитання і завдання

1. Кличний відмінок

1. Яким «руським нарiччям» був властивий кличний відмінок?
2. Яким відмінком він почав замінюватися? Наведіть приклади з тексту.
3. Де зберігся кличний відмінок в українській мові?
4. Наведіть приклади форм кличного відмінка з тексту.
5. Прокоментуйте вираз «... кличний відмінок завжди становив корінну приналежність книжної української мови». Проілюструйте прикладами з тексту.
6. Яку форму кличний відмінок має у множині? Наведіть приклади з тексту.
7. Наведіть приклади форм кличного відмінка в сучасній українській мові.

2. Двоїна

1. Чи залишилися форми двоїни в українській мові? Наведіть приклади з тексту.
2. Ким були перераховані всі форми двоїни?
3. Як вони представлені в книжній українській мові XVII ст.?
4. Яка особливість української мови «стоїть у зв'язку з церковнослов'янськими формами»?
5. Як виявляє себе суфікс *-m-* у відмінкових формах іменників в українській мові?

3. Буква ѡ і ѱ

1. Як передавався ѡ (юс великий) і ѱ (юс малий) в Остромировому євангелії?
2. Яких змін зазнали ѡ і ѱ у Галицькому євангелії 1144 року?
3. Де вживається ѡ і ѱ у книжній українській мові XVII ст.?

4. Глухі голосні ѣ і ѥ

1. Які є думки вчених стосовно часу занепаду глухих голосних (зредукованих) ѣ і ѥ?
2. Як передаються глухі голосні в писемних пам'ятках?
3. Коли почали занепадати глухі голосні?
4. Чому в писемних пам'ятках іноді ѣ та ѥ вживаються замість о та е?
5. Чи могли в українській мові існувати глухі голосні у XVI–XVII ст., як це доводить п. Огоновський?
6. Знайдіть у тексті полемічне заперечення й обґрунтування неможливості існування в українській мові глухих голосних у XV–XVII ст.?

5. Повноголосся

1. Як часто в XVII ст. в українській мові вживаються повноголосні форми?
2. Що припускають учені стосовно того, якій говірці було властиве друге повноголосся?

6. Ствердіння шиплячих

1. Як вимовлялися шиплячі приголосні в давньоруських наріччях?
2. Коли з'являються «сліди ствердіння шиплячих»?
3. Де зберігається м'якість шиплячих приголосних?
4. М'якими чи твердими були шиплячі приголосні в українській книжній мові XVII ст.?

7. Пом'якшено-подвоєні приголосні

1. Прокоментуйте тезу «...значно своєріднішим для української мови є пом'якшення приголосних, поєднане з подвоєнням їх».
2. Коли спостерігається подвоєння приголосних?
3. Знайдіть у тексті пояснення процесів, які привели до подвоєння.
4. Коли й де зафіксовані «скорочення *и* в *ь*»?
5. Коли з'являються форми без *ь*? Про що це свідчить?
6. Чи наявне подвоєння приголосних «в українському правописі XVII ст.»?

8. Приголосний *ф*

1. Чи є в українській мові звук [ф]?
2. Як вимовляється дзвінкий [в] в кінці і в середині слів перед глухими приголосними?
3. Яким звуком замінюється звук [ф] в українській мові?
4. У яких словах слід писати ф? Хто був прихильником такого написання?

9. Голосний *і* з *о* та *е*

1. Чому перехід [о] та [е] в [і] вважається «найяскравішою особливістю українського вокалізму»?
2. Назвіть три стадії в розвитку [і] з [о] та [е].
3. Назвіть ймовірний час виникнення [і] на місці [о] та [е].
4. Які були «зауваження» інших учених щодо виникнення [і] з [о] та [е]?
5. Як трактує перехід [о] та [е] в [і] О. О. Потебня?
6. Як трактує виникнення голосного [о] в слові «сон» П. Г. Житецький?
7. Як П. Г. Житецький коментує думку В. Ягича з приводу голосного [о] в словах російської мови «бог», «стол» з «буог», «стуол»?
8. Чи засвідчені дифтонги в книжній українській мові XVII ст.?
9. Які стягнені звуки наявні? Наведіть приклади з тексту.
10. Складіть тезисний план до наведеного параграфа «Голосний [і] з [о] та [е]».

Жовтобрюх Михайло Андрійович

(04(17). XI. 1905 – 16. XII. 1995)

Михайло Андрійович Жовтобрюх народився 4(17) листопада 1905 року в селі Ручки, нині Гадяцького району Полтавської області. Після закінчення школи до 1923 року навчався на трирічних педагогічних курсах у місті Гадячі (Полтавська область). Трудову діяльність розпочав учителем у школі. Вищу філологічну та історичну освіту отримав у Дніпропетровському інституті народної освіти, який закінчив у 1930 році. Відтоді життя й діяльність М. А. Жовтобрюха були пов'язані з викладанням різних лінгвістичних дисциплін у вищих педагогічних навчальних закладах та постійною науково-дослідною працею. Діапазон наукових інтересів ученого широкий. Його дослідження стосувалися українського, російського та загального мовознавства.

М. А. Жовтобрюх працював у Запорізькому, Київському, Тюменському (Росія), Бухарському (Узбекистан) та Черкаському педагогічних інститутах, а від 1959 року й до кінця свого життя – в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук України: спочатку старшим науковим співробітником, згодом завідувачем відділу, а після виходу на пенсію – науковим консультантом.

Михайло Андрійович виховав не одне покоління українських лінгвістів. Він керував науковими дисертаційними дослідженнями аспірантів, здобувачів наукового ступеня кандидата філологічних наук, надавав консультації докторантам, виступав опонентом на захистах дисертацій. Учений щедро ділився своїми науковими ідеями, рекомендуючи теми для дисертацій чи виступаючи на численних наукових конференціях, симпозіумах, з'їздах тощо. Під його керівництвом захистили кандидатські й докторські дисертації понад тридцять мовознавців. Фактично вся сучасна українська лінгвістична наука пов'язана з ім'ям цього видатного вченого.

Важко назвати проблему в українському мовознавстві, про яку не сказав свого авторитетного наукового слова професор М. А. Жовтобрюх. Але з широкого кола зацікавлень можна виокремити ті, які увінчалися фундаментальними працями вченого і якими були започатковані окремі напрямки для подальших наукових досліджень.

В українському мовознавстві виняткову цінність мають розвідки, в яких подано опис діахронного розвитку фонологічної та фонетичної систем української мови. Усі багаторічні дослідження вченого узагальнено в академічному виданні «Історія української мови. Фонетика» (1978), якою Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні розпочав фронтальний діахронний опис української мови на всіх її мовних рівнях. До аналізу залучено великий обсяг ілюстративного матеріалу, який забезпечив фактологічний бік наукової праці й засвідчив достовірність теоретичних висновків.

Особливе значення мають праці М. А. Жовтобрюха, у яких досліджено шляхи становлення й розвитку української літературної мови. До наукового обігу вперше було введено багато першоджерел. Його праця «Українська літературна мова» (1984) стала основою для вивчення історії становлення літературної мови, її розвитку й функціонування в наш час.

М. А. Жовтобрюх вперше дослідив мову української періодичної преси від часу її зародження в першій чверті XIX ст. до початку XX століття, що завершилося опублікуванням двох монографій – «Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)» (1963) і «Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)» (1970). На широкому, часто раритетному фактичному матеріалі розкрито

роль періодичної преси в становленні нормативності української літературної мови, у формуванні її термінологічної системи. Ці праці мають не лише лінгвістичну, а й загальнокультурну цінність.

Особлива роль належить М. А. Жовтобрюхові в ініціюванні, організації та написанні академічної праці «Сучасна українська літературна мова» в п'яти книгах (1969–1973), яка була високо оцінена на час її опублікування й донині є основним теоретичним джерелом, де глибоко досліджена й широко представлена українська літературна мова на всіх рівнях і в усіх виявах.

У 1979 році з ініціативи й під безпосереднім керівництвом М. А. Жовтобрюха вишло колективне монографічне дослідження «Словотвір сучасної української літературної мови».

У численних статтях, виступах на наукових зібраннях різних рівнів Михайло Андрійович викладав своє бачення актуальних проблем сучасної української мови, нові тенденції в розвитку її норм в усній і писемній формах. Під науковим керівництвом професора М. А. Жовтобрюха вперше в практиці лінгвістичної україністики був створений словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973).

М. А. Жовтобрюх досліджував не лише літературну мову, але й глибоко вивчав особливості українських діалектів, часто послуговуючись прикладами з них для пояснення фонетичних та морфологічних явищ сучасної української мови. Фахівцям добре відомі його праці навіть про зауральські говори російської мови.

Український учений знаний у всьому науковому славистичному світі. Він був учасником IV–VII і IX Міжнародних конгресів славистів, а також брав участь у роботі Комісії з фонетики й фонології, лінгвістичної термінології та транскрипції при Міжнародному комітеті славистів. Наукові заслуги М. А. Жовтобрюха в 1985 році було відзначено премією ім. І. Я. Франка. Помер М. А. Жовтобрюх 16 грудня 1995 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

Література

1. Високий обов'язок ученого (до 80-річчя з дня народження М. А. Жовтобрюха) // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 28–29.
2. Грищенко А. П. Жовтобрюх Михайло Андрійович // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2007. – С. 193.
3. Грищенко А. П. Михайло Жовтобрюх // Дивослово. – 2006. – № 6 (591). – С. 3–39.
4. Степаненко М. І. Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха. – Полтава: ВАТ «Видавництво “Полтава”», 2007. – 432 с.
5. Грищенко А. П., Степаненко М. І. Жовтобрюх Михайло Андрійович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2009. – Т. 9: Е – Ж. – С. 634–635.
6. Славені запоріжці. Джерело доступу: http://sites.znu.edu.ua/news_details/news_id=5911&lang=ukr
7. Навчальні матеріали онлайн. Джерело доступу: http://pidruchniki.com/kulturologiya/zhovtobryuh_mihaylo_andriyovich

Основні лінгвістичні праці М. А. Жовтобрюха

1. До історії українського правопису // Мовознавство. – 1937. – № 11. – С. 85–102; № 12. – 1937. – С. 86–104.
2. Елементи мовознавства та відомості з історії української мови. – К.: Рад. школа, 1941. – 56 с.
3. Фонетика // Історична граматики української мови. – К.: Рад. школа, 1957. – С. 72 – 171; 2-е вид. – К.: Рад. школа, 1962. – С. 77 – 181.
4. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика. Графіка і орфографія. Граматики: Вступні зауваження. Дієслово. Модальні слова // Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. школа, 1959. – Ч. I. – С. 1–191, 308 – 360, 379 – 380; 4-е вид. – К.: Вища школа, 1972. – С. 3 – 204, 320 – 370, 391– 393.
5. Вступ. Мова публіцистики. Мова науки. Ділова мова // Курс історії української літературної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 2. – С. 3 – 14, С. 101 – 110, С. 184 – 215, С. 361– 389.
6. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 415 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1969. – 436 с. (співавтор і редактор).
8. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – 304 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1973. – 440 с. (співавтор і редактор).
10. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 368 с. (співавтор).
11. Вступ. Фонетика // Історична граматики української мови. – К.: Вища школа, 1980. – С. 3 – 104, 309 – 319.
12. Українська літературна мова. – К.: Наук. думка, 1984. – 256 с.
13. Фонетика и фонология // Украинская грамматика. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5 – 39.
14. Синтаксис // Восточнославянские языки. – М.: Просвещение, 1987. – 304 с. (співавтор).
15. Нарис історії українського мовознавства (1918–1941). – К.: Наук. думка, 1991. – 260 с.

Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 3–12.

Уніфікація мовних норм, тобто приведення їх до єдиної системи і до однакової реалізації незалежно від соціальних і територіальних умов, за яких відбувається конкретне мовлення, а також встановлення єдиних принципів їх подальшого удосконалення, є невід'ємною властивістю будь-якої літературної мови. Уже з часу свого виникнення літературна мова є нормалізованою: без наявності більш чи менш упорядкованих і сталих граматичних, фонетичних та лексичних норм неможливе виконання навіть найелементарніших належних їй суспільних функцій. Однак процес уніфікації норм у кожній літературній мові виявляє певну своєрідність, що визначається її системою і конкретними умовами історичного розвитку. Не позбавлений такої своєрідності і процес уніфікації норм української літературної мови.

Мовна норма – це історично зумовлений, відібраний суспільством і закріплений у процесі спілкування найкращий у конкретному мовленні варіант із співвідносних елементів загальнонародної мови, або такий її елемент, який, не маючи співвідносних варіантів, є єдино можливим у мовленні. Мовна норма характеризується відносною стабільністю й органічно пов'язана з мовною системою, ґрунтується на ній¹.

Для кожного, хто користується літературною мовою, додержання її норм становить обов'язкову вимогу. «Семантична правильність висловлення, – як слушно підкреслює Г. В. Колшанський, – має співвідноситися з його граматичною правильністю в межах мовних норм»². Цього вимагає суспільне значення літературної мови, кодифікованої за самою своєю природою, значення, що разом з економічним і культурним розвитком народу неухильно і динамічно зростає.

Нормування літературної мови на різних етапах її історії має свою специфіку, яка визначається багатьма внутрішніми і зовнішніми факторами – діалектною основою, на якій сформувалася літературна мова, її контактами з іншими мовами, соціально-політичними умовами її функціонування і т. д. Літературна мова, як відомо, зароджується і формується звичайно на основі одного якогось діалекту загальнонародної мови, проте вона ніколи не являє собою його копії, ніколи не ідентична з ним в усіх своїх структурних елементах. Тому ніяк не відповідає дійсному стану речей, наприклад, думка про те, що в староукраїнських творах, писаних народною мовою, не існувало будь-яких загальних для них фонетичних, граматичних чи лексичних норм, а в кожному детально відтворювався якийсь територіальний діалект з усіма його особливостями³. Як справедливо підкреслює дослідник мови староукраїнських інтермедій Є. М. Марковський, у них, «незважаючи на ряд яскравих діалектизмів, є вже певною мірою унормована літературна мова, яка складалася на живій народній основі і відзначалася рядом рис, властивих справжній художній мові»⁴.

¹ Див.: Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К., 1976, с. 94.

² Колшанський Г. Б. Соотношение субъектных и объектных фактов в языке. – М., 1975, с. 163.

³ Див.: Плющ П. П. Історія української мови. – К., 1971, с. 243.

⁴ Марковський Є. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII–XVIII століть. – В кн.: Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962, с. 99.

Спостереження над процесом формування староукраїнської літературної мови і закріпленням у її певних стилях живомовної основи дають безсумнівну підставу стверджувати, що вона, спершу відбиваючи південно-західну й деякою мірою північну говіркову стихію, а пізніше й південно-східну, відбирала й засвоювала у вжитку не вузькі говіркові, а інтердіалектні й наддіалектні, або загальнонародні, компоненти. Як слушно зауважує В. М. Русанівський, «літературні мови донаціонального періоду і національні розрізняються не відсутністю норми в першому випадку і наявністю її в другому, а відношенням до джерел становлення і розвитку варіантів»⁵. Отже, староукраїнська літературна мова, маючи свої фонетичні, граматичні й лексичні норми, хоч і з набагато активнішою їх варіативністю, ніж у норм сучасної української літературної мови, в процесі більшого чи меншого її зближення з живими народними говорами не набувала місцевого характеру, а являла собою спільну літературну мову української народності.

Сучасна українська літературна мова є єдиною національною мовою українського народу. В ній, як і в будь-якій іншій сучасній літературній мові, на всіх рівнях її системи переважають загальнонародні структурні елементи, спільні для всіх українських говорів, територіально й соціально не диференційовані, але найважливіші структурні компоненти в процесі становлення вона сприйняла й засвоїла з південно-східного наріччя.

Основою національної літературної мови виступає звичайно те наріччя загальнонародної мови, яке характеризується найбільшою монолітністю, уніфікованістю, наявністю в ньому значного прошарку інтердіалектних явищ, а отже, говори якого «починають втрачати свою територіальну обмеженість»⁶. Таким наріччям в українській мові було південно-східне, що мало значний прошарок інтердіалектних елементів, поширених у говорах південно-західних і північних, крім того, ще й займало досить велику територію. Тому саме воно виявилось найбільш придатним для виконання загальнонародних комунікативних функцій⁷.

Нова українська літературна мова навіть на початковому етапі своєї історії теж не становила прямого, натуралістичного наслідування тих місцевих говорів, що лягли в її основу. У виявленні і фіксації загальнонародних мовних норм і найперспективніших для української літературної мови діалектних безперечно заслуга належить І. П. Котляревському, Г. Ф. Квітці-Основ'яненку, П. П. Гулаку-Артемівському, Є. П. Гребінці та іншим письменникам дошевченківської доби. Ні І. П. Котляревський не вносив до своїх творів усього, чим багаті були рідні йому полтавські говори, ні Г. Ф. Квітка-Основ'яненко не прагнув беззастережно відтворити в мові своїх творів слобожанські говори з усіма їх особливостями. У цей період нормалізація української літературної мови характеризувалася насамперед виявленням загальнонародних мовних елементів та найбільш придатних для суспільної комунікації діалектних, їх фіксацією й піднесенням до літературного вжитку⁸. В цей період у становленні мовних норм певну роль

⁵ Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах в истории литературного языка. – Вопр. языкознания, 1970, № 4, с. 57.

⁶ Филин Ф. П. К вопросу о так называемой диалектной основе русского национального языка. – В кн.: Вопр. образования восточнослав. нац. яз. М., 1962, с. 29.

⁷ Докладніше про це див.: Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. – Мовознавство, 1973, № 1.

⁸ Див.: Пилинський М. М. Знач. праця, с. 15.

відіграла й давня традиція, успадкована від староукраїнської літературної мови, в якій після возз'єднання України з Росією активно «зміцнювався і збагачувався народно-розмовний елемент. Збагачувалися і вкорінювалися стилі, що безпосередньо ґрунтувалися на народно-розмовній основі»⁹. Так, наприклад, у мові творів І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та інших тогочасних українських письменників за усталеною традицією вживається в ненаголошеній позиції, за дуже незначними винятками, закінчення **-ть** у 3-ій ос. одн. дієслів II дієвідміни: *бачить, говорить, давить, злупить, любить*¹⁰; *бачить, будить, возить, гонить, говорить* і под.¹¹; хоч у рідних для них говорах відповідно поширене закінчення **-е** (*баче, буде, возе, гоне, даве, любе*). За цією традицією відбиває вона й чергування зубних **д, т, з, с** з шиплячими в кінці дієслівної основи у 1-ій ос. одн.: *лечу, прошу*¹², *закручу, запримічу*¹³, хоч у значній частині південно-східних говорів, зокрема й у південній частині полтавських та слобожанських, таке чергування втрапилось (*летю, просю, закрутю, запримітю*).

У закріпленні норм у першій половині XIX ст. певне значення мала й граматика української мови О. П. Павловського (1818), зокрема у сфері словозміни. В ній, наприклад, уперше використано літеру **і** для позначення звука **і** будь-якого походження, що сприяло усуненню з фонетики літературної мови різних його діалектних відповідників.

Визначальна роль у створенні й уніфікації норм сучасної української літературної мови належить Т. Г. Шевченкові, який у своїй творчості використав усе позитивне з писемно-мовних надбань своїх попередників, відкинувши застаріле, архаїчне, діалектно обмежене, відібрав з живої народної мови все найжиттєдайніше, «найтиповіше для широкого загального вжитку»¹⁴. Немає сумніву, що основним народним джерелом, яке живило мову поета, були говори середньої Наддніпряни, в середовищі яких він виріс. Проте він свідомо усував з мови своїх творів вузькі діалектизми, властиві його рідній говірці.

Мова творів Т. Г. Шевченка, в якій органічно злилися скарби, зібрані з народних джерел, прогресивні надбання минулого й умотивовані життєвими потребами лексичні запозичення з інших мов, стала близькою й зрозумілою для всього українського населення всіх діалектних масивів. Саме тому вона набула загального визнання, а її норми стали вважатись взірцевими в українській літературній мові, відхилення від них кваліфікувалось як порушення її норм.

Несприятливі суспільно-політичні умови функціонування української літературної мови в дожовтневий період гальмували розвиток її структурно-функціональних стилів, досягнення нею стильової довершеності і стилістичної досконалості. Обласні тенденції в її нормуванні на всіх структурних рівнях у той час ще не були подолані. Та процес

⁹ Білодід І. К., Чепіга І. П. Возз'єднання України з Росією і розвиток української літературної мови. – Мовознавство, 1979, № 1, с. 11.

¹⁰ Бурячок А. А., Залашко А. Т., Ротач А. О., Северин М. Д. Лексика п'єс та од І. П. Котляревського. – К., 1974, с. 6, 11, 12, 17, 19.

¹¹ Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: В 3-х т. Харків, 1978. Т. 1, с. 22, 71, 218, 267, 281.

¹² Бурячок А. А. та ін. Знач. праця, с. 19, 30.

¹³ Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка, с. 493, 510.

¹⁴ Ільїн В. С. Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови. – В кн.: Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. К., 1954, с. 197.

уніфікації норм української літературної мови у різних сферах ужитку не припинявся. При відсутності авторитетних наукових і спеціальних державних установ, до обов'язку яких належало б вивчення питань кодифікації української літературної мови і її практичної реалізації, основним, а часто і єдиним критерієм її норм продовжував залишатися критерій зразка, вживаності в творах авторитетних письменників, у наукових та інших виданнях. З цього погляду велику роль відіграла творчість таких письменників, як Панас Мирний, І. С. Нечуй-Левицький, М. П. Старицький, І. К. Тобілевич, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Я. Франко та ін., а також тогочасні лексикографічні праці, серед них насамперед «Словарь української мови», що вийшов за редакцією Б. Д. Грінченка. Певний вплив на уніфікацію норм української літературної мови мали і тогочасні граматичні праці, зокрема А. Ю. Кримського, К. П. Михальчука, П. Ф. Залозного тощо, та найавторитетніші органи преси.

Процес уніфікації норм української літературної мови довгий час, як відомо, гальмувало державне роз'єднання українського народу. У західноукраїнських землях, що перебували в складі Австро-Угорської держави, літературна мова на народній основі почала поширюватися значно пізніше, ніж на східноукраїнських, що перебували в складі Російської держави, лише з 30-х років XIX ст., з часу виходу в світ «Русалки Дністрової» (1837). Якщо прогресивні письменники і публіцисти Галичини та Буковини¹⁵ свідомо орієнтувались на ті норми, що формувалися в літературній мові на Східній Україні, то інші, теж не менш свідомо, відштовхувались від них, чи то додержуючись у своїй практиці штучного «язичія», різносистемного за своєю структурою, чи орієнтуючись на норми якогось місцевого діалекту – бойківського, буковинського, лемківського тощо. Були спроби навіть створити окремі, галицький різновид української літературної мови, з його власними нормами, витвореними на вузькій південно-західній говірковій основі, великою мірою диференційованій і не уніфікованій за своєю структурою, отже, не сприятливій для вироблення єдиних норм навіть у межах його обласного поширення. За таких умов виникли територіальні паралелізми, різного типу регіоналізми в фонетиці, граматиці, лексиці, орфоєпії та орфографії в українській літературній мові. Наприклад, у західноукраїнській мовній практиці додержувались написання літери *ї* не тільки на позначення звукосполучення *їі*, а й звука *і* < *ѣ* та *е* після зубних *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *н* (*діло*, *тіло*, *зіле*, *він ніс*), не м'якшили *з*, *с*, *ц* у суфіксах *-ський*, *-зкий*, *-цкий*, вимовляли палатальний приголосний *л* у словах іншомовного походження перед *а*, *о*, *у* (це відбивалося й орфографічно: *кляса*, *бльокада*, *клуб*); вживали в давальному відмінку іменників закінчення *-ови*, а не *-ові* (*братови*), дієслівна частка *-ся* писалася окремо (*здаєть ся* або *здає ся*), були поширені дієслівні форми типу *ходив єм*, *писав єм*, присудкова зв'язка *суть* та ряд інших локалізмів. [...]

Орфографія являє собою, так би мовити, зовнішню сторону літературної мови, проте вона значною мірою впливає на нормалізацію її фонетичної системи. Вона може сприяти внесенню до фонетичної системи або усуненню елементів, які перебувають поза цією системою (різного типу локалізми, штучно впроваджені іномовні фонетичні явища), допомагати також впливати на процес розвитку спонтанних фонетичних перетворень у літературній мові. Сучасна українська орфографія, наприклад, сприяла активному усуненню з фонетичної

¹⁵ Див.: Карпенко Ю. О. Становлення української літературної мови на Буковині. – Мовознавство, 1978, № 1.

системи літературної мови таких, не властивих їй, регіоналізмів, як проривний приголосний **г** у багатьох словах іншомовного походження (*гігант, агрегат, грам, гравюра* тощо), палаталізований **л** у цій же лексичній групі (*фльо́та, металю́рґія, ба́лькон*), які довгий час культивувалися в західноукраїнській орфографічній практиці, а іноді штучно переносились і до правопису єдиної української літературної мови, прикладом чого був недовговічний «Український правопис» 1928 р., замінений у 1933 р. новим правописним кодексом, у якому всі подібні антисистемні для української літературної мови явища не знайшли місця.

В українській мові розрізнялися три звуки **л** – твердий, м'який і напівм'який, або так званий середній. Засвоїла їх і літературна мова, в 20-і та на початку 30-х років за тодішніми орфоепічними нормами така вимова була звичайною (*стіл, мел'ник, л'ожка, л'он*), дехто з лінгвістів тверду вимову **л** вважав навіть діалектною¹⁶. Однак в українській мові помітна досить виразна внутрішня тенденція до посилення фонологічного протиставлення приголосних за ознакою палатальності – непалатальності й втрати невизначених з цього погляду їх диференційних рис. Українська орфографія радянського часу напівпалатальної вимови **л** не передавала, що сприяло посиленню дії цієї тенденції і поступовому занепаду, насамперед у літературній мові, напівпалатального **л**. Обмеження його вживання констатували дослідники української літературної мови вже в другій половині 30-х років¹⁷, а за сучасними орфоепічними нормами на кінці слова та перед голосними **а, о**, у та перед будь-яким приголосним розрізняється лише твердий і м'який **л**: *орел – сіл', мала – мал'а, молоко – л'он, луг – л'убити, голка – мел'ник*.

Однією з помітних спонтанних закономірностей, що діють у фонетичній системі сучасної української літературної мови, як і в багатьох її діалектах, є процес нейтралізації протиставлення твердих і м'яких зубних приголосних **з, с, д, т, ц, л, н** перед **і** різного походження, що підтримується і сучасною орфографією, яка не розрізняє в такій позиції твердої чи м'якої вимови названих приголосних. Унаслідок цього стає нормою літературної мови уніфікована єдина м'яка вимова зубного перед **і**. Раніше вона була лише перед **і з ъ** та **е, а** тверда, яка була поширена перед **і з о** та у прикметниковому закінченні **-ыѣ**, втрачається (*с'т'іна, с'іно, с'іл'с'кий і т'ік, с'іл', молод'* і т. д.).

Сучасні орфографічні норми сприяли занепаду в літературній мові м'якого звука **р'** в абсолютному кінці слова і заміні його твердим звуком (*лікар, косар, секретар*), а це усунуло локальні паралелізми, властиві і орфографії, і фонетичній системі дожовтневого періоду (*лікар – лікарь*).

У радянський період великого значення набуло усне літературне мовлення, що вплинуло на прискорення процесу вироблення єдиних орфоепічних і акцентологічних норм, які тепер фіксуються у навчальній літературі з української літературної мови, в спеціальних дослідженнях і словниках¹⁸.

¹⁶ Див.: Йогансен М. Т. Фонетичні етюди. – Наук. зап. харків. н.-д. кафедри мовознавства, 1927, с. 43; Наконечний М. Ф. Українська мова. – Харків, 1928, с. 26; Синявський О. Н. Спроба звукової характеристики літературної української мови. – Наук. зап. харків. н.-д. кафедри мовознавства, 1929, вип. 2, с. 8.

¹⁷ Див.: Бойко В. Проблема орфоєпії української літературної мови. – Мовознавство, 1937, № 11, с. 117.

¹⁸ Див., зокрема: Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. – 2-е вид. – К., 1964; Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973.

На цей час також припадає уніфікація граматичних норм української літературної мови. Так, у процесі їх кодифікації усунені паралельні форми на *-у* в місцевому відмінку ряду іменників II відміни, що співіснували з формами на *-і* та *-еві*: *в лісу, на школяру, на косарю, на серцю, в питанню* тощо (тепер *у лісі, на серці, на школяреві*); з двох паралельних форм *-ей* та *-ів* у родовому відмінку множини іменників III відміни (*повістей – повістів, доповідей – доповідів*) нормативною визнана лише перша; у родовому відмінку однини цих же іменників стала єдиною нормою форма на *-і* (*міді, крові, радості, скатерті*)¹⁹ незалежно від кількості консонантних звуків у кінці їх основи та інших причин, за якими до того розрізнялися форми на *-і* та *-и* (*міді – крові, радості, скатерті*)²⁰. Вийшли з ужитку в літературній мові іменникові форми двоїни, які ще були досить поширеними у дожовтневій часі й у перше пожовтнєве десятиріччя, як-от: *дві руці, три версті, чотири норі* тощо²¹.

У дожовтневий період чимало іменників іншомовного походження в українській літературній мові характеризувалися паралельним оформленням категорії роду – в західноукраїнській практиці вони вживалися переважно у формі жіночого роду (*аналіза, синтеза, метода, прогноза, оркестра*), а в східноукраїнській – у формі чоловічого роду, як і в мові російській (*аналіз, метод, прогноз, оркестр*). Іноді обидві форми були поширені в тих самих текстах без будь-якої значеннєвої чи стилістичної диференціації, що відбивали й ранні лексикографічні праці радянської доби (*клас – класа*). Але вже з другої половини 30-х років такі іменники узвичаюються у формі чоловічого роду, яка стає їх морфологічною нормою. Відповідно змінилася і їх відмінкова парадигма. Паралельні форми були можливі і в іменах одного роду (*роль – роля*); внаслідок уніфікації їх морфологічних норм одна із форм, а саме та, що відбивала регіональні спроби нормалізації літературної мови, виходить з ужитку.

На синтаксичному рівні зникають деякі архаїчні конструкції, які штучно підтримувались окремими мовознавцями ще в перші радянські десятиріччя ніби з тих міркувань, що вони становлять граматичну специфіку української мови. Це звороти з родовим відмінком і з прийменником *від* при пасивних дієприкметниках на означення дійової особи: *рекомендований від нього, надісланий від товариша* і под., хоч паралельно і набагато активніше в тому ж синтаксичному значенні виступали звороти з орудним відмінком дійової особи: *рекомендований ним, надісланий товаришем*. Вони усталились як норма сучасної української літературної мови, чому сприяла й їх однозначність.

Вийшли з ужитку в літературній мові архаїчні конструкції з підметом у складі дієприкметникового звороту (*Залишивши син свої мандри, повернувся до батькової хати*), регіональні синтаксичні звороти західноукраїнського діалектного походження на означення об'єкта, від якого спрямована дія (*взяв мені книгу*), і закріпились у цьому значенні як літературна норма звороти з родовим відмінком у сполученні з прийменником **у(в)** (*взяв у мене книгу*) та деякі інші.

Уже в перші пожовтнєві десятиліття велика робота здійснена у справі уніфікації норм української літературної мови в сфері словотвору. В кінці XIX на початку XX ст., коли почала інтенсивно складатися в ній термінологічна лексика, виникло чимало розбіжностей

¹⁹ Див.: Український правопис. – Харків, 1933, с. 29.

²⁰ Див.: Український правопис. – Харків, 1928, с. 35.

²¹ Див.: там само, с. 39.

у використанні словотворчих засобів у тій самій деривативній функції, поширилися в похідних словах конкуруючі морфеми, як наприклад, суфікси **-ач**, **-ник**, **-чик**, уживані з ідентичним значенням (*перекладач*, *перекладник*, *перекладчик*), **-ник**, **-чик**, **-ець** (*винахідник*, *винахідчик*, *винахідець*), **-ар**, **-ят** (*ювіляр*, *ювілят*) та ряд інших; префікси **зі-**, **спів-** (*зіставляти*, *співставляти*) тощо. У сучасній українській літературній мові визначилися словотвірні моделі таких і подібних їм слів, стабілізувалася їх морфемна структура як єдина і загальноовизнана норма.

Велика робота здійснена в радянський період у лексичному нормуванні української літературної мови. Поступово вийшли з ужитку вузькодіалектні слова, що не несли ніякого додаткового стилістичного чи семантичного навантаження (типу *допіру*, *нараз*, *пігулки*, *пуделько*, *мапа*, *партика*, *філіжанка*), позбавилась вона штучно створених лексичних дублетів до загальноовживаних слів (*міроприємство*, *співпадання*, *определення*, *лікувальник* та ін. – літ. *захід*, *збіг*, *визначення*, *лікар*)²². Чіткіше окреслилися семантичні і стилістичні нюанси слів, що сприяло визначенню меж лексичних варіантів мовної норми та ефективному використанню досить розвиненої лексичної варіативності норм сучасної української літературної мови. Крім спеціальних наукових розвідок, надзвичайно велику роль у нормалізації і стабілізації лексичних норм української літературної мови відіграли лексикографічні праці з виробленою системою семантичної і стилістичної кваліфікації слів, здійснюваною за допомогою спеціальних ремарок, серед них такі праці, як «Українсько-російський словник» (1953–1963), тритомний «Російсько-український словник» (1968), одинадцятитомний тлумачного типу «Словник української мови», перші дев'ять томів якого побачили світ у 1970–1978 рр., та ін.

Літературна мова, наддіалектна за своєю структурою, виконуваними функціями і закономірностями розвитку, протиставляється всім діалектам, включаючи і той, що став її основою. Проте територіальні діалекти завжди залишаються одним із важливих джерел поповнення й збагачення літературної мови, насамперед збагачення лексичного. Діалектну лексику досить часто використовують «для найменування місцевих реалій, для характеристики особливостей мовлення осіб, епохи і з іншою стилістичною метою»²³. У такій функції діалектизми вживаються, головним чином, у мові художньої літератури й здебільшого не стають надбанням загального лексичного фонду літературної мови. Засвоюються літературною мовою переважно такі діалектні слова, які належать до «широкого діалектного ареалу»²⁴, вносять додаткові семантичні та емоційно-оцінні відтінки, збагачують стилістичні можливості висловлення, отже, і можливості «розширити палітру виражальних засобів»²⁵. Саме такі слова здатні швидше, ніж інші діалектизми, втрачати свою локальну обмеженість і включатись у лексичну систему літературної мови.

²² Див.: Єрмоленко С. Я., Русанівський В. М. Літературна норма і художній переклад. – Мовознавство, 1970, № 3, с. 73.

²³ Филин Ф. П. О структуре современного русского литературного языка. – Вопр. языкознания, 1973, № 2, с. 5, 28.

²⁴ Князькова Г. П. К взаимоотношению словарного состава литературного языка и диалектов. – В кн.: Диалектная лексика. 1975. Л., 1978, с. 19.

²⁵ Белова Л. И. О вхождении областных слов в русский литературный язык. – В кн.: Диалектная лексика. 1975, с. 192.

Сучасна українська літературна мова засвоїла в різний час чимало лексичних елементів південно-західного походження (*тримати, чекати, качка, полонина, ватра* та ін.), деякі словотвірні засоби, як наприклад, іменниковий суфікс **-иськ-**, слова з яким набули в літературному вжитку зневажливого або фамільярного значення (*збіговисько, вовчисько, хлопчисько*), префікс **за-** у прикметниках і прислівниках, що надає їм додаткового значення, вказує на надмірний вияв ознаки, якості (*завеликий, задовгий, заважкий, забагато, запізно* та ін.) тощо; з північних говорів зайшли до літературної мови іменники *мавка, перелесник*; з південно-східних степових не так давно – *тронка* і т. д.

Відомо, що писемній формі літературної мови властива більша впорядкованість норм, вона виявляє сильнішу протидію різним впливам, що порушують їх. Усне літературне мовлення більше зазнає впливу антисистемних, у тому числі й діалектних, елементів, таких, що перебувають поза ustalеними нормами. Так, в усному літературному мовленні деяких носіїв можна легко помітити прояви північного акання (*асобливо, таму*), надзвичайно палаталізованої, властивої деяким південно-західним говорам, вимови зубних **з, с, ц**, що певною мірою зближується з артикуляцією шиплячих, північної і поширеної у багатьох південно-західних говорах вимови депалаталізованого **р** перед голосними заднього ряду (*расно, боруться, чотирох*), відомої окремим південно-східним і деяким південно-західним говорам палаталізації шиплячих перед **а > ę** (*лош'а, курч'а, суш'ат', б'іж'ат', крич'ат'*), західноукраїнської артикуляції наголошеного **и** з більш або менш сильним наближенням до **е** (*те^ехо, се^ентакис, хате^е*) і деякі інші, що виступають як регіональна ознака тих осіб, яким така вимова властива. Названі тут і їм подібні риси перебувають поза системою літературного мовлення і ні з якого погляду не виступають як «варіанти відповідних літературних норм», а, навпаки, порушують їх, і тому вони, говорячи словами Ф. П. Філіна, сказаними про аналогічні факти російського літературного мовлення, «приречені, як правило, на повне зникнення»²⁶.

Орфоепічні норми, відбиваючи фонетичну систему літературної мови і ґрунтуючись на ній, характеризуються, як і орфографічні, більшою стійкістю, послідовнішою кодифікованістю, ніж норми лексичні і навіть граматичні, їм не властиві не тільки локальні паралелізми, а й взагалі широка варіативність. На фонетичному рівні ненормативні варіанти в усіх стилях літературної мови не допускаються.

Морфологічні норми сучасної української літературної мови теж характеризуються досить великою стійкістю, хоч вони й не позбавлені більшої варіативності, ніж норми фонетичні, наприклад, у давальному і місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду (*синові – сину, на літакові – на літаку, в гаю – в гаї*), у місцевому відмінку прикметників чоловічого і середнього роду (*у новому клубі – у новім клубі, у рідному селі – у ріднім селі*), в інфінітиві (*носити – носіть*), у майбутньому часі дієслів недоконаного виду (*робитиму – буду робити*), у 1-ій ос. мн. дієслів теперішнього часу і наказового способу (*робимо – робим, ходімо – ходім*) і т. д. Деякі з них співвіднесені з певними функціональними стилями, як наприклад, дієслівна форма на **-м** та інфінітивна на **-ть** лише із стилем художньої літератури і розмовно-побутовим, у той час як форми на **-мо** і **-ти**, що виступають як їх нормативні варіанти, з погляду вживання в різних стилях не обмежені. Особливістю морфологічних норм літературної мови є те, що вони строго системні і суворо кодифіковані і тому майже не поповнюються різного типу регіоналізмами. Саме тому

²⁶ Філін Ф. П. О структуре современного русского литературного языка, с. 5.

вийшли з ужитку в літературній мові іменникові і прикметникові форми на **-ам** у місцевому відмінку множини (*по селам і хуторам*), інфінітиви на **-чи** (*могчи, печи*), діалектні форми теперішнього часу в 3-ій ос. дієслів II дієвідміни на **-е** (*попросе, приносе*) і деякі інші, що траплялися у мові письменників ХІХ і ще навіть на початку ХХ ст. у звичайній нейтральній функції.

І тому, певно, немає підстав для того, щоб послуговуватись у наш час діалектною відмінковою формою *в очу* (літ. *в очах*) або в авторському тексті дієслівними формами на **-е**, як це іноді трапляється навіть у відомих поетів. (Пор. «І на очах роса. Помовчавши, з огнем *в очу*: – Петефі! – Я сказав» (В. Коломієць); «Тільки часом дивна і незвідна Туга в їхнім серці *заговоре*» (Б. Олійник), оскільки такі і подібні їм форми перебувають поза морфологічними нормами сучасної української літературної мови, а в даному випадку не виконують і жодної стилістичної функції.

Більше властива варіативність синтаксичній нормі. У її межах з тією ж загальною синтаксичною семантикою співіснують, наприклад, пасивні й активні звороти (*написаний ним – написав він*), безособові й особові звороти (*будинок збудовано цього року – будинок збудований цього року*), присудкове іменне слово може виступати у формі називного й орудного відмінка (*він був хорошиий хлібороб – він був хорошим хліборобом*), у функції підрядних сполучників і сполучних слів, що поєднують у складному реченні атрибутивну залежну частину з головною, виступають паралельно *що* і *який*, залежну частину мети – *щоб* і *аби*, умови – *якщо*, *якби*, *аби*, *коли* б і т. д. Але літературна мова, яка володіє надзвичайно багатими виражальними ресурсами на синтаксичному рівні, теж не допускає їх порушення і розширення за рахунок некодифікованих, іносистемних, зокрема діалектних, зворотів та засобів поєднання синтаксичних одиниць. І тому в сучасній поезії, що не має будь-якої західноукраїнської локалізації, видається невинуватим уживання, наприклад, вузькодіалектного сполучника *коб*, південно-західного походження, для поєднання в складному реченні підрядної умовної частини з головною: «Ви б давно мене медовістю убили, *Коб* я вчасно від отрути не воскрес» (Б. Олійник).

Кодифіковані варіанти досить широко знані також у сфері словотвору, наприклад: *могутність – можуть*, *застереження – засторога*, *зрадник – зрадливець*, *плеск – плескіт*, *орлиний – орлій* і т. д. Одні з них стилістично нейтральні, а інші – марковані, як-от: «Така *могуть* лише в казках буває» (С. Реп'ях); «Тривожна *засторога* вчителя мимоволі торкнулася душі кожного» (О. Гончар). Вибір варіантів словотвірної норми, як і граматичної, досить широкий, але лише в кодифікованих межах. Діалектних варіантів, якщо мовлення не потребує спеціальної локалізації, і в галузі деривації літературна мова не сприймає. Тому видається, наприклад, штучним у наведеному далі контексті прислівниковий словотвірний варіант *внезабарі*: «*Внезабарі* в коридорі пролунали енергійні кроки» (Р. Андріяшик). До речі, він не фіксується жодним словником сучасної української літературної мови. Варіантні ряди словотвірної норми досить активно розширюються за рахунок новотворів, що не порушують закономірностей мовної системи, а не за допомогою діалектних варіантів.

Найбільша варіативність властива, звичайно, лексичній нормі, причому вона може бути як кодифікованою (*дзвінкий – лункий*, *мама – ненька*, *господар – хазяїн*, *цап – козел*, *розмовляти – базікати – галакати*, *тримати – держати* і т. д.), так і некодифікованою (*хата – хижа – колиба*, *бешкетник – галабурдник*, *господарство – газдівство* та ін.). Варіантні ряди лексичної норми поповнюються найактивніше, в тому числі й за рахунок

діалектної лексики, внаслідок чого виникають нові семантичні й стилістичні синоніми (Пор. «Батько з сином тихо *розмовляли*» – «Язиком *галакать* всі навчилися») (О. Довженко). Однак не всі варіанти лексичної норми однаково властиві різним функціональним стилям літературної мови. Варіанти діалектні, як і просторічні, можливі лише в мові художньої літератури і зрідка в публіцистичному стилі, в інших стилях, зокрема науковому, професійно-виробничому, діловому, вони не вживані.

До використання діалектних, як і взагалі некодифікованих, варіантів лексичної норми ставиться насамперед вимога, щоб вони не суперечили «існуючим нормам слово- і формовживання»²⁷, а це означає, що лексичний діалектизм, ужитий у певному тексті, поперше, не повинен порушувати граматичної системи мови, а по-друге, має бути вмотивований або змістом тексту, або стилістично. Цілком природно, наприклад, вписується у текст вірша, в якому йдеться про матір-гуцулку, іменник *колиба*: «Привів ти матір з вранішнього лану І подих з вітром братаних *колюб*» (В. Бровченко). Носіями сучасної української літературної мови не сприймається в говірково нелокалізованому висловленні, наприклад, архаїчний для загальнонародної мови іменник *слуп* (літ. *стовп*), уживання якого давно набуло діалектного характеру, пор. «Хлівці розбрелись мерзло *слупами*» (С. Зінчук).

Діалектний іменник *мерва* означає назву потертої чи зопрілої соломи. У реченні «Жбурляють строфи, мов на вилах *мерву*, поети з-за чужого рубежу» з вірша В. Вихруща «Чужі поети» він виступає в художньому порівнянні з емоційно-оцінним значенням негативного забарвлення, і з цього погляду його вживання цілком умотивоване. Проте обмеженість говіркового ареалу поширеності цього діалектизму знижує інформативність тексту, в якому він ужитий, оскільки сам текст не розкриває його семантики. Подібне використання в літературному мовленні некодифікованих варіантів небажане.

Отже, взаємовідношення літературної мови з діалектами в аспекті уніфікації її норм досить складні й історично зумовлені. В сучасній українській літературній мові, норми якої набули значної стабільності, некодифіковані діалектні елементи на рівні фонетичному, орфоепічному, граматичному й словотвірному, перебуваючи поза її системою, не виступають у ній як варіанти норми; їх використання доцільне і вмотивоване лише в художній літературі і тільки в системі діалектного мовлення окремих осіб з метою їх художньої характеристики шляхом мовленнєвої локалізації. На лексичному рівні діалектні елементи можуть поповнювати виражальні ресурси літературної мови й виступати у ній як некодифіковані варіанти норми, їх уживання, звичайно, лише в межах стилів художньої літератури й зрідка публіцистичного, мотивується експресивно-стилістичними завданнями, а також потребами уточнення номінації та надання мовленню потрібного місцевого забарвлення.

²⁷ Русановский В. М. Знач. праця, с. 66.

Запитання і завдання

1. Знайдіть у тексті пояснення, чому необхідна «уніфікація мовних норм».
2. Що таке «мовна норма»?
3. Поясніть, як ви розумієте тезу «Для кожного, хто користується літературною мовою, додержання її норм становить обов'язкову вимогу»?
4. Які фактори впливають на нормування літературної мови?
5. Як ви розумієте тезу про те, що, формуючись, українська літературна мова «...відбирала й засвоювала у вжитку не вузькі говіркові, а інтердіалектні й наддіалектні, або загальнонародні, компоненти»?
6. Які компоненти переважають у сучасній українській літературній мові?
7. Що виступає основою національної літературної мови?
8. Як ви розумієте тезу «Нова українська літературна мова навіть на початковому етапі своєї історії теж не становила прямого, натуралістичного наслідування тих місцевих говорів, що лягли в її основу»?
9. Яке значення для унормування української літературної мови мала граматика О. П. Павловського?
10. Яка роль у створенні й уніфікації норм сучасної української літературної мови належить Т. Г. Шевченкові?
11. Які авторитетні мовознавчі джерела та художні твори служили зразками української літературної мови?
12. Яка мовна ситуація щодо уніфікації літературних норм була на західноукраїнських землях?
13. Як здійснювалося унормування української літературної мови під час пожовтневої «українізації»? Назвіть конкретні приклади уніфікації орфографічних, орфоепічних та інших норм.
14. Як ви розумієте тезу «... територіальні діалекти завжди залишаються одним із важливих джерел поповнення й збагачення літературної мови...»?
15. Знайдіть у тексті приклади специфічних рис українського усного літературного мовлення.
16. Які норми української літературної мови характеризуються найбільшою стійкістю? Чому?
17. Чим характеризується нормативність у синтаксисі? Словотворі?
18. Чим можна пояснити найбільшу варіативність у лексичній нормі української літературної мови?
19. Яка вимога ставиться до некодифікованих варіантів?
20. Поясніть тезу «... взаємовідношення літературної мови з діалектами в аспекті уніфікації її норм досить складні й історично зумовлені».

Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – Київ: Наукова думка. – 1984. – 255 с.

Вступ

І розділ. Українська мова серед інших слов'янських мов

[...] В наш час нараховується 12 слов'янських мов, що об'єднуються в три підгрупи: східнослов'янську, до якої належать мови російська, українська і білоруська, західнослов'янську, що об'єднує мови польську, чеську, словацьку, верхньолужицьку і нижньолужицьку, та південнослов'янську, до якої відносяться мови болгарська, македонська, сербськохорватська і словенська. Українська мова, таким чином, є мовою східнослов'янською, що разом з іншими слов'янськими належить до окремої групи в індоєвропейській сім'ї мов.

Усі слов'янські мови походять, хоч і безпосередньо, з одного джерела, з єдиної спільнослов'янської, або праслов'янської, мови. Саме тому їх фонетична, граматична і лексична основа спільна. Вони зберігають більшість голосних і приголосних спільнослов'янської мови, хоч, звичайно, не в усіх позиціях, напр., гол. **а** – з давніх індоєвр. **ā** та **ō** (*сад*, *садити* – польськ. *sad*, *sadzić*, чеськ. *sad*, болг. *садя* (садити), с.-х. *сáдити*); гол. **о** – з **ā** та **ō** (*око* – польськ. *око*, чеськ. *око*, болг. *око*, с.-х. *òко*); гол. **е** – з **ě** (*небо* – польськ. *niebo*, чеськ. *nebe*, болг. *небе*, с.-х. *нѣбо*); гол. **у** з дифтонгів *ац*, *оц* (*тур*, *вухо* – польськ. *tur*, *ucho*, чеськ. *tur*, *ucho*, болг. *тур*, *ухо*, с.-х. *тѹр*, *ѹхо*); губні й зубні приголосні, як успадковані ще від спільноіндоєвропейської мови, так і ті, що виникли на спільнослов'янському ґрунті з давніших придихових губних і зубних (*брат*, *п'ять*, *віз*, *дім*, *дим*, *три* – польськ. *brat*, *pięć*, *woz*, *dom*, *dym*, *trzy*, чеськ. *bratr*, *pět*, *vůz*, *dům*, *dým*, *tři*, болг. *брат*, *пет*, *возя* (возити), *дом*, *дим*, *три*, с.-х. *брѣт*, *пѣт*, *вѣз*, *дѣм*, *трѣ*), а також давні зубні **з**, **с** і **ті**, що виникли з **g'** та **k'** (*знати*, *зима*, *стати*, *сто* – польськ. *znać*, *zima*, *stać*, *sto*, чеськ. *znáti*, *zima*, *státi*, *sto*, болг. *зная*, *зима*, *застана*, *сто*, с.-х. *знѣти*, *зіма*, *стѣ*, *стѣти*) та ін.

В усіх слов'янських мовах зберігаються звукові чергування, які виникли ще на спільнослов'янському ґрунті внаслідок трансформації приголосних у сполученні з **ј** та перехідної палаталізації задньоязикових **g**, **k**, **x** (*друг* – *дружба*, *сміх* – *смішу* – *смішити*, *тихий* – *тиша*, *плакати* – *плачу*, *носити* – *ноша*, *ношу*, *возити* – *вожу*, *летіти* – *лечу*; польськ. *śmiech* – *śmieszę* – *śmieszny*, *cichy* – *cisza*, *suchy* – *suszyć*, *plakać* – *placze*, *nosić* – *noszę*, *wozić* – *wodzę*, *lecieć* – *lecę*, чеськ. *druh* – *družba*, *smích* – *směšny*, *skakati* – *skočiti*, *mazati* – *mažu*, *plakati* – *pláču*, *psati* – *píšu*; болг. *другар* – *дружба*, *смях* – *смешен*, *тих* – *тишина*, *сух* – *суша*, *оплаквам* – *плача*, *сека* – *сечение*, *види* – *виждам*, с.-х. *дрѹг* – *дрѹжба*, *сѹх* – *сѹшити*, *тѹх* – *тишина*, *смѣх* – *смѣшити* се, *плѣкати* – *плѣчѣм*).

Усім слов'янським мовам властиві ті самі частини мови, багато в них спільних іменникових, прикметникових і дієслівних закінчень, спільних рис у будові речень.

Зберігають вони чимало тих самих слів, зокрема на позначення родинних відношень, назв частин людського тіла, найменувань сільськогосподарських тварин і рослин, явищ зовнішнього світу, елементарних знарядь і процесів праці, кольорів тощо, напр.:

Укр.	рос.	польськ.	чеськ.	болг.	с.-х.
рід	род	ród	rod	род	ród
мати	мать	matka	máti, máteř	майка	máti, mājka
брат	брат	brat	bratr	брат	brāt
дід	дед	dziad	děd	дядо	дѣд
ніс	нос	nos	nos	нос	nós
кінь	конь	koń	komoň	кон	кѡнь
овес	овес	owies	oves	овес	òвас
пшениця	пшеница	pszenica	pšenice	пшеница	пшѣница
вода	вода	woda	voda	вода	вѡда
зима	зима	zima	zima	зима	зѣма
день	день	dzień	den	ден	дѣн
білий	белый	biały	bílý	бял	бѣл
плуг	плуг	plug	pluh	плуг	плуг
ходити	ходить	chodzić	choditi	ходя	хѡдѣти
косити	косить	kosić	kositi	кося	кѡсити
пісня	песня	pieśń	píseň	песен	пѣсма

Разом з тим слов'янські мови в процесі історичного розвитку набули й багато нових рис, що становлять їх регіональні та індивідуальні особливості. До регіональних рис, властивих усім східнослов'янським мовам і які відрізняють їх від інших слов'янських мов, у галузі фонетики можна віднести:

а) повноголосся, тобто звукосполучення **оро, оло, ере** між приголосними, відповідно до неповноголосних сполучень звуків у західно- і південнослов'янських мовах: укр. *мороз, молодий, молоко, береза*, рос. *мороз, молодой, молоко, береза*, блр. *мароз, малады, малако, бяроза*; пор. польськ. *mróz, młody, mleko, brzoza*, чеськ. *mráz, mladý, mleko, bříza*, болг. *мраз, млад, мяко, бреза, с.-х. мрѣз, млѣд, млѣко, брѣза*;

б) гол. **о** на початку слова відповідно до **je, e** в інших слов'янських мовах: укр. *один, озеро, олень, осінь, осетрина*, рос. *один, озеро, олень, осень, осетр*, блр. *адзін (із один), возера (із озеро), восень (із осень), алень (із олень), асепр (із осетр)*; пор. польськ. *jeden, jezioro, jeleń, jesień, jesiott*, чеськ. *jeden, jezero, jelen, jeseň, jeseter*, болг. *един, озеро, елен, есен, есепра, с.-х. jѣдан, jѣзеро, jѣлен, jѣсен, jѣсепра*;

в) приг. **ж** (і **дж**) із спільнослов'янського ***dj** і **ч** із спільнослов'янського ***tj** і ***kt'** відповідно до інших рефлексів у західно- і південнослов'янських мовах: укр. *межа, свічка, ніч, ходжу, лечу*, рос. *межа, свеча, ночь, хожу, лечу*, блр. *мяжа, свечка, ноч, хаджу, лячу*; пор. польськ. *miedza, świeca, noc, chodzę, lecę*, чеськ. *meze, svíce, noc*, болг. *межда, свец, ноц, с.-х. меѣна, свеѣна, нѡн*;

г) звукосполучення **зв, цв** перед рефлексами **ѣ** відповідно до західнослов'янських **gv, kv**: укр. *звізда (діал.), цвіт*, рос. *звезда, цвет*, блр. *звязда (діал.), цвет*, те ж болг. *звезда, цвят, с.-х. звѣзда, цвѣт*, але польськ. *gwiazda, kwiat*, чеськ. *hvězda, květ*;

д) приг. **л** із спільнослов'янського ***dl, *tl**: укр. *мило, сало, крило, мела, плела, їла*, рос. *мыло, сало, крыло, мела, плела, ела*, блр. *мыла, сала, крыло, мяла, пляла, ела*, те ж болг. *сало, крило, с.-х. мѣло, крѣло*, але польськ. *mydło, skrzydło, miotła, plotła, jodła*, чеськ. *mydlo, sádlo, kridlo, metla, pletla, jedla*;

е) епентетичний л після губних із спільнослов'янського **ј**: укр. *земля, люблю*, рос. *земля, люблю*, блр. *зямля, люблю*, але польськ. *ziemia, lubię*, чеськ. *země, libise*, болг. *земя*, хоч с.-х. *зѣмља*;

є) звукосполучення **ор, ол (ов, оў), ер** у середині слова між приголосними із спільнослов'янських **ър, ъл, ьр, ьл** відповідно до інших рефлексів у західно- і південнослов'янських мовах: укр. *торг, повний, твердий, жовтий*, рос. *торг, полный, твердый, желтый*, блр. *поўны, цвёрды, жоўты*, але польськ. *targ, pełny, twardy, żółty*, чеськ. *trh, plny, tvrdy, žlutý*, болг. *търг, пълен, твърд, жълт*, с.-х. *тѣрг, пѹн, твѣрд, жѣт*;

ж) гол. **о, е** з давніх **ь, ъ** у сильній позиції: *сон, день*; пор. польськ. *sen, dzień*, чеськ. *sen, den*, с.-х. *сан, дан*.

Спільні східнослов'янські особливості спостерігаються і в сфері морфології та синтаксису, напр.: а) в оруд. в. одн. ім. II відм. твердої групи в східнослов'янських мовах закінчуються на **-ом**, а в західнослов'янських на **-ем**: *братом, коліном*, польськ. *bratem, kolanem*, чеськ. *bratrem, kolanem*; б) у східнослов'янських мовах форми ім. чол. і серед. р. мн. в дав., оруд. і місц. в. зазнали послідовного впливу форм ім. жін. р. з основою на **-а**: *братам, братами, братах, ділам, ділами, ділах*. У західно- і південнослов'янських мовах такий вплив позначився лише на окремих відмінках або й зовсім не позначився: польськ. дав. в. мн. – *bratom, dziełom, kolanom*, хоч в оруд. в. – *bratami, dziełami, kolanami*, місц. в. – *bratach, dziełach, kolanach*; чеськ. дав. в. – *bratřum, kolenům*, оруд. в. – *bratry, kolenu*, місц. в. – *bratrech, kolenech*, с.-х. *братима, дѣлима, коленима*; в) у східнослов'янських мовах прикметники твердої групи в закінченні род. і дав. в. одн. мають гол. **о** (блр. **а**), якому в західнослов'янських мовах відповідає **е**: укр. *чорного, чорному*, рос. *черного, черному*, блр. *чорнаго, чорнаму*, а польськ. *czarnego, czarnemu*, чеськ. *černého, černemu* і т. д.

Регіональні особливості властиві окремим підгрупам слов'янських мов і в їх синтаксичній будові, напр. вживання у східнослов'янських мовах імен. прис. без присудкової зв'язки, вираженої формою теп. ч. від допоміжного дієслова *бути*: укр. *Думи – нерви мої, звуки – серця страсть* (І. Франко). *Ми – світло з тьми* (В. Сосюра); рос. *Слава этих людей – это подлинная слава* (А. Фадеев). *Земля велика и прекрасна* (А. Чехов); блр. *Мазоль – працавітых значок* (Ф. Богусевич). Пор. польськ. *Sława tych ludzie jest prawdziwa sława*; чеськ. *Sláva těchto lidí je opravdová sláva*; болг. *Славата на тези хора е истинска слава*; с.-х. *Слава ових људи је истинска слава*.

Лексичний склад східнослов'янських мов включає ряд слів, відсутніх в інших слов'янських мовах, як-от: *сім'я, дядько* (рос. *дядя*), *сорочка, коромисло, киви, собака, сизий, хороший, сорок, дев'яносто* тощо; пор. польськ. *rodzina, wuj i stryj, koszula, nosidła, czerpak, pies, modry, dobry i ładny, czterdzieści, dziewięćdziesiąć*; чеськ. *rodina, strýc, košile, váhy, naběrač, pes, popelavý, dobrý, čtyřicet, devadesát*; болг. *семејство, чичо і вунчо, мъжка риза, кобилица, черпалка, куче, гълъбов, хубав и добър, четиридесет, деветдесет*; с.-х. *пòродица, стрѣц і тетак, кошуља, обрамница, вѣдрица, пѣс, мѣдар, дѣбар, чѣтрдесет, деведѣсет*. [...]

Українській мові в порівнянні з російською і білоруською властиві, напр., такі їй притаманні індивідуальні риси.

У фонетиці:

а) гол. **і** на місці давньоруського **ѣ**: *літо, сіно, ліс*; рос. *лето, сено, лес*; блр. *лета, сена, лес*;

б) гол. і з о та е в новому закритому складі, тобто в такому, після якого в наступному складі занепає голосний ь або ь: *віл, сіль, піч, корінь*; рос. *вол, соль, печь, корень*; блр. *вол, соль, печ, корань*;

в) один гол. и з двох давньоруських – і (орф. и) та ы: *нива, сила, син, риба*; рос. *нива, сила і сын, рыба*; блр. *ніва, сіла і сын, рыба*;

г) зміна гол. е на о після шиплячих та j перед споконвічним твердим приголосним незалежно від наголосу: *чого, тишоно, щока, його*; рос. *чего, тишено, щека, его*; блр. *чаго, шчака, яго*;

д) відсутність акання і якання, тобто переходу о, е в а, 'а в ненаголошеній позиції: *голова, дорога, корова, столи, земля*; рос. [г'лава́], [да́рба], [ка́рова], [ста́лы], орф. *голова, дорога, корова, столы*; блр. *галава, дарога, карова, сталы, зямля*;

е) депалаталізація приг. перед е: *день, серп, верх, серце*; рос. [д'єн'], [с'єр'п], [в'єр'х], [с'єр'цє], орф. *день, серп, верх, сердце*; блр. [дз'єн'], [с'єрп], [в'єрх], орф. *дзєнь, серп, верх*;

є) збереження давньої палатальної вимови ц': *кінець, місяць, жнець*; рос. *конец, месяц, жнец*; блр. *канец, мясяц, жнец*;

ж) збереження дзвінкої вимови приг. перед глухими та в абсолютному кінці слова: *книжка, грубка, дуб, сніг, сторож*; рос. [кн'ишка], [групка], [дуп], [с'н'єк], [стор'ьш], орф. *книжка, грубка, дуб, снег, сторож*; блр. [кн'ішка], [групка], [дуп], [сн'єх], [стораш], орф. *кніжка, грубка, дуб, снег, стораж*.

У морфології:

а) наявність окремої відм. ім. серед. р. типу *теля, лоша, порося, курча, голуб'я*;

б) закінчення **-ові, -еві** (поряд з менш уживаним **-у**) в дав. в. одн. ім. чол. р.: *братові, синові, ковалеві, днівці*; рос. *брату, сыну, кузнецу, дню*; блр. *брату, сыну, кавалю, дню*;

в) закінчення **-ою, -ею** (без паралельного **-ой, -ей**) в оруд. в. одн. ім. жін. і чол. р. І відм. та прикм. і займ.: *рукою, землею, рідною*; рос. *рукою – рукой, землею – землёй, родною – родной, своею – своей*; блр. *рукою – рукой, зямлёю – зямлёй, радною – радной, сваёю – сваёй*;

г) пом'якшення зубних приг. у прикм. суфіксах **-ський, -цький, -зький**: *київський, донецький, кавказький, близький*; рос. *киевский, донецкий, кавказский, близкий*; блр. *кієвскі, данецькі, бізкі*;

д) невідмінювання першого компонента в числ. композитах на означення назв десятків: *п'ятдесяти, п'ятдесятьом, п'ятдесятьма, вісімдесяти, вісімдесятьох, вісімдесятьма*; рос. *пятидесяти, пятьюдесятью, восьмидесяти, восьмьюдесятью*; блр. *пяцідесяці, п'яццюдзєсяццю*;

е) форма інфін. на **-ти** після гол. основи: *ходити, носити, писати*; рос. *ходить, носить, писать*; блр. *хадзіць, насіць, пісаць*;

є) інфін. основа на **г, к** перед суфіксом **-ти**: *берегти, могти, сікти*; рос. *беречь, мочь, сечь*; блр. *берагчы, магчы, сячы*;

ж) закінчення **-мо** в І ос. мн. дієслів теп. ч.: укр. *несемо, говоримо, учимо, носимо*; рос. *несем, говорим, учим, носим*; блр. *нясём, гаворым, вучым, носім*.

У синтаксисі:

а) вживання коротких (нечленних і стягнених) форм прикм. у функції означення: Та світи ж ти ім дорогу, *ясен* місяць угорі (П. Тичина). *Зелена* трава. *Широке* поле. *Літні* дні. У рос. і біл. мовах короткі форми прикм. уживані лише в присудковій функції: *Путь далёк. Все это ново. Вы правы*; блр. *Дзень ясен. Ноч цёмна*;

б) вживання форми род. в. одн. ім. чол. р., що означають назви предметів, на які спрямована дія, у функції додатка (взяв *ножа*, попросив *олівця*, відсунув *стола*, написав *листа*; рос. взяв *нож*, попросил *карандаш*, отодвинув *стол*, написав *письмо*; блр. узяў *нож*, папрасіў *карандаш*, адсунуў *стол*, напісаў *ліст*) і деякі інші.

У лексичному складі української мови є ряд слів, не вживаних в інших східнослов'янських мовах, напр.: *багаття*, *баритися*, *виробництво*, *гарний*, *окремий*, *загальний*, *взагалі*, *зозуля*, *лелека*, *важіль*, *очолити*, *самотність*, *цап*, *рік*, *січень*, *жовтень*, *завірюха*, *хуртовина*, *хурделиця* та ін. Багато слів у ній твориться від спільних твірних основ, але іншими, ніж у російській та білоруській, твірними засобами, пор. укр. *сіяч*, *носій*, *освіт'янин*, *весняний*, *мовчазний*, *останній*, *діяти*, *дивувати* і рос. *сеятель*, *носитель*, *просвещенец*, *весенний*, *молчаливый*, *остальной*, *действовать*, *удивлять*; блр. *сейбіт*, *носьбіт*, *асветнік*, *веснавы*, *маўклівы*, *астатні*, *дзеінічаць*, *здзіўляць*.

Окремі слова того самого походження й звукового складу в українській мові набули іншого лексичного значення, ніж у російській та білоруській. Іменник української мови *чоловік*, напр., за значенням співвідносний з російським і білоруським *муж*, а російське слово *человек* і білоруське *чалавек* відповідає своїм значенням українському *людина*; українському слову *луна* семантично співвідносне російське слово *эхо*, а російському *луна* – українське *місяць* і т. д. Українська мова в окремих словах зберігає лише давніше значення, в той час як в російській мові вони розширюють свою семантику і вживаються в кількох значеннях, напр., укр. *мілкий* – лише *неглибокий* (*мілкий брід*), а рос. *мелкий* – *неглибокий* (*мелкий брод*) і *дрібний* (*мелкие деньги*). [...]

III розділ. Лексика і фразеологія

11. Фразеологія. У кожній мові поширені сталі, цілісні і неподільні з погляду значення сполучення слів, що називаються фразеологічними одиницями, фразеологічними зворотами, або фразеологізмами. Багата на них і українська мова: *майстер на всі руки*, *байдики бити*, *з'їсти пуд солі*, *не нашого поля ягода*, *п'яте колесо до воза*, *піймати облизня* і т. д. Їх вивчає спеціальний розділ мовознавчої науки – фразеологія (від гр. φράσις – зворот і λόγος – слово, вчення). Термін фразеологія вживається й для позначення сукупності всіх фразеологічних одиниць певної мови.

Своїм значенням фразеологічні звороти здебільшого співвідносні з словами, вони виступають як їх синоніми: *правити теревені* – базікати; *з відкритою душею* – щиро, відверто; *кров з молоком* – здоровий; *зуби з'їв* – досвідчений; *хоч греблю гати* – багато; *ніде голці впасти* – тісно; *за царя Гороха* – давно; *замилювати очі* – обдурювати; *виводити на чисту воду* – викривати; *ходити на задніх лапках* – принижуватись; *розбити горщик* – посваритись; *прикусити язика* – замовкнути. Однак є й такі, які одним словом передати не можна, напр.: *проходити червоною ниткою*, *берегти як зіницю ока*, *не хлібом єдиним*, *партія веде*, *між Сцїллою і Харібдою* тощо. Проте всі вони характеризуються тим, що кожен фразеологічний зворот передає єдине поняття незалежно від значення слів, які входять до нього. Так, напр., фразеологізм *пекти раки* означає «червоніти», хоч це значення не має прямого зв'язку із значеннями дієслова *пекти* і іменника *раки*; фразеологічний зворот *з'їв собаку* означає «досвідчений», що якогось зв'язку із значеннями слів *собака* і *з'їв* теж не має; не виводяться значення *далеко* із семантики слів фразеологізму у *чорта на болоті*, чи значення *поставити в скрутне становище* – із семантики

слів фразеологізму *загнати на слизъке* і т. д. Звичайно, існують і такі фразеологізми, що їх значення опосередковано пов'язане з словами, що входять до його складу, як-от: *ні пари з уст* – мовчати, *ні світ ні зоря* – рано, *ніде яблуку впасти* – тісно, *тримати язик за зубами* – не говорити, *п'ятами накивати* – втекти і под.

З погляду форми фразеологічні звороти як самостійні мовні одиниці з словами не співвідносні, вони самі складаються зі слів, що виступають як їх компоненти. Важливою ознакою фразеологічних одиниць є те, що вони, як і слова, не творяться кожен раз у мовленні, а відтворюються в ньому. Цим самим вони відрізняються від звичайних словосполучень та речень, які не відтворюються, а завжди творяться за законами даної мови тим, хто говорить чи пише.

У фразеологічних зворотах дуже часто виявляється національна специфіка мови, тому при перекладі їх з однієї мови на іншу не завжди можна підібрати лексичні відповідники до кожного слова окремо, здебільшого потрібно знаходити такий зворот, що своїм значенням найповніше відповідав би значенню фразеологізму тієї мови, з якої робиться переклад. Так, напр., українські фразеологізми *ні в сих ні в тих; ні в тин ні в ворота, дешевше від дірки з бублика; бачили очі, що купували; тільки живий та теплий; багато дива, мало млива; далеко куцою до зайця* російською мовою відповідно перекладаються *не в своей тарелке; ни к селу ни к городу; дешевле пареной репы; на себя пеняй; еле-эле душа в теле; визгу много, а шерсти нет; далеко кулику до Петрова дня* і т. д. Особливо властива така специфіка фразеологізмам, що відомі під назвою ідіоми. Ідіома (від гр. *ιδίωμα* – самобутній зворот, особливість) – це стійкий, специфічний для даної мови зворот, який незалежно від значення слів, що до нього входять, означає єдине поняття: *піймати облизня* (рос. *остаться на бобах*), *урізати дуба* (рос. *сыграть в ящик*), *аж пекло сміється* (рос. *всем чертям на зло*), *на цвіту прибитий* (дурень з народження). Ідіоматичні звороти втратили значеннєвий зв'язок з словами, що виступають їх компонентами, або, як говорять, втратили внутрішню форму.

У науковій літературі не існує єдиного погляду на обсяг фразеології. Більшість її дослідників до фразеології включають лише ідіоми, стійкі образні сполучення слів з метафоричним значенням (*серцем кучерявий, пустити червоного півня*), сталі порівняння (*вискочив, як Пилип з конопель*), стійкі еліптичні, усічені сполуки слів (*ні пуху ні пера*), афоризми (*друзі пізнаються в біді*) і под. Дехто включає до фразеології складні терміни науки, техніки, мистецтва, напр.: *річ у собі, матеріальна точка, реактивний двигун, обмін речовин* і под. Але прислів'я, приказки і крилаті слова, на їх думку, стоять поза фразеологією, бо вони з структурно-граматичного і значеннєвого погляду становлять самостійний клас мовних одиниць, відмінний від фразеологічних зворотів, і ця думка в науці переважає. Проте ряд вчених її не поділяє й прислів'я, приказки та крилаті слова, зважаючи на їх стійкість, метафоричність, дуже часто образність і афористичність, а також відтворюваність у мовленні, вважає фразеологічними одиницями, хоч і з своїми граматичними та значеннєвими особливостями¹.

¹ Див., напр.: *Булаховський Л. А.* Вибрані праці, т. 1, с. 101–103; *Булаховський Л. А.* Введение в языкознание. – М., 1953, ч. 2, с. 34; *Булаховський Л. А.* Нариси з загального мовознавства. – К., 1955, с. 28–29; *Шанский Н. М.* Фразеология современного русского языка. – М., 1963, с. 44–45; Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. – К., 1973, с. 344–365; *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. – К., 1973, с. 12–68.

Фразеологічні одиниці в порівнянні з співвідносними словами, словосполученнями і реченнями мають виразніше емоційне забарвлення, а часто й образне осмислення понять, які ними передаються. Саме тому добре знання фразеологізмів і підносить культуру мовлення, адже влучно вжиті фразеологічні звороти, як і прислів'я, приказки, крилаті слова, допомагають мовцеві висловити свої думки яскраво, виразно, образно, стисло, роблять мовлення більш ефективним, дохідливішим до читача чи слухача.

Кожен фразеологізм складається з кількох слів. У двочленному фразеологізмі можуть поєднуватись два повнозначних слова (*пісня пісень, права рука, дати перцю, співати дифірамби, розбити глека*), повнозначне з службовим (*в ажурі*), два неповнозначних або два вигуки (*або-або, ну-ну!*). Компонентами тричленних, чотиричленних і всіх інших фразеологізмів виступають слова різних граматичних і семантичних категорій: *де раки зимують, того й дивись, і вусом не веде, наче у воду опущений* тощо.

Всі фразеологічні одиниці сучасної української мови за їх граматично-структурними ознаками можна розподілити на дві великі групи: а) фразеологічні одиниці, виражені словосполученнями і співвідносні з членами речення: *один на один, золоті руки, почервонів як рак, не розлий вода*; пор. *Піду я в поля неозорі, із піснями один на один* (А. Малишко). *А Семирозум – золоті руки* (В. Дрозд). Від такої рекомендації Рубін *почервонів як рак* і опустив голову (І. Сенченко). Андрій з якимсь чорнявим парубком товаришує. *Прямо не розлий вода* стали (М. Стельмах); б) фразеологічні одиниці, побудовані як прості або складні речення: *Згаяного часу і конем не доженеш. За праве діло стій сміло. Згода дім будує, а незгода руйнує. Гарно сміється той, хто сміється останній*.

Фразеологічні одиниці входять, як правило, до ширшого тексту мовлення. Вони можуть включатись до нього без будь-яких змін: *А соловей аж горло надриває і на всі заставки співає* (Л. Глібов); *Чи добре вона зробила, отак, як сніг на голову, з'явившись у цій кімнаті?* (В. Собко); *Спить без задніх ніг. Наковзається за цілий день – ледве додому чапає* (М. Стельмах). Але між їх компонентами як в усному, так і писемному мовленні можуть вставлятися інші слова, напр.: *гострити зуби* і *Вона (буржуазія) ще не зникла, ще гострить проти нас зуби* (І. Микитенко); *їсти (поїдати) очима* і *Хома, ви-струнчившись, якусь мить поїдав майора очима, намагаючись вгадати настрої начальника* (О. Гончар).

Фразеологізми – це стійкі і відтворювані одиниці мови. Проте і вони можуть поступово оновлюватись, окремі їх компоненти заступаються іншими або видозмінюються, що зумовлює появу лексичних і граматичних їх варіантів, напр.: *голова варить – казанок варить – баняк варить*. Певно, спросоння в мене *голова не дуже варила*, бо я майже нічого не міг збагнути – Л. Смілянський. *Казанок твій варить*, інших критикувати вже вмієш, а ось як ти сам житимеш? – О. Гончар. *Чи варить щось його баняк?* – М. Стельмах; *сидіти як на голках – сидіти як на колючках, почувати як на голках – почувати як на колючках; підіймати на сміх – підіймати на глум – підіймати на кпини; замовити слово – замовити слівце; сидьма сидіти – сиднем сидіти*. Виникнення нового варіанта фразеологічного звороту здебільшого викликається потребою надання йому емоційнішого в порівнянні з існуючим звучання.

Сучасна українська мова дуже багата на фразеологічні синоніми. Так, напр., для поняття «мовчати» в ній вживають фразеологізми *тримати язик за зубами, як у рот води набрати, рота не розкрити, ні пари з уст, як заніміти, як заціпити, прикусити язика, подавитись язиком, справляти мовчанку, ні мур-мур та ін.*; для поняття «несерйозно

говорити, базікати» – *точити (правити) теревені, точити яси (баляндраси, баяси), чесати язика, молоти дурниці, плести нісенітниці, розказувати сон рябої кобили, наговорити сім мішків гречаної вовни* і т. д.; «старанно працювати» – *працювати, засукавши рукава, у поті чола, не покладаючи рук*; для ознаки «бувала людина» – *звороти стріляна птиця, стріляний горобець, тертий калач, перейшов крізь сито й решето, бував за столом і під столом, бував на коні і під конем, бував у бувальцях, не з однієї печі хліб їв, не з одного колодязя воду пив* тощо. Разом з тим у системі української фразеології чимало є й фразеологічних антонімів, напр.: *останню сорочку віддасть і з батька й з матері здере; йти на рожен і озиратися на задні колеса; плисти за течією і плисти проти течії; підносити до небес і обливати брудом; виводити на чисту воду (викривати) і заводити в оману (обдурювати) і под.*

Деяким фразеологізмам властива полісемічність. Фразеологізм *гнути спину*, напр., поширений у сучасній українській мові із значенням *тяжко працювати* (До революції незаможні селяни *гнули спину* на поміщицьких ланах) і *принижуватись* (Не люблю я покорятись та *гнути* перед усяким дідьком *спину*. – І. Нечуй-Левицький); фразеологізм *роззявити рота* відомий із значенням *сказати* (Сидів, слухав і за весь вечір *рота не роззявив*), *здивуватися* (Коли побачив тут брата, то аж *рота роззявив*), *загаятися* (Ну, гони биків, чого *рота роззявив?* – Г. Тютюнник) і т. д.

Слова, які входять до складу фразеологізмів, у переважній більшості належать до фонду найуживаніших у нашій мові. Фразеологічні одиниці найрізноманітнішої будови найчастіше організуються переважно навколо слів, що є назвами частин тіла (звалювати з хворої *голови* на здорову, *цідити крізь зуби*, самотній як *палець*, світ за *очі*), явищ природи (шукай *вітра* в полі, як *сніг* на голову), тваринного і рослинного світу (*курям* на сміх, далеко кущому до *зайця*, підкласти *свиню*, *гедзь* укусив, як *горох* при дорозі), знарядь праці і різних господарських предметів (як п'яте *колесо* до воза, без *ножа* зарізає, білими *нитками* шите, як з *голючки*) тощо. Виступають у цій функції і слова, що означають абстрактні поняття (*душа в душу*, люди доброї *волі*. Сонце пече, трава пахне, *рай* та й годі. – Г. Тютюнник).

Дуже багато фразеологізмів організуються навколо дієслів, що означають важливі у житті людини дії та суспільно-політичні і виробничі процеси – *брати, давати, дати, іти, варити, прясти* і под.: *брати* з бою, *брати* за серце, *дати* відбій, *давати* зелену вулицю, *іти* в ногу з життям, *варити* воду, *прясти* на тонку, *дивитися* крізь пальці. В аналогічній функції виступають і загальноновживані прикметники (на *холостому* ходу), числівники (*сім* п'ятниць на тиждень), займенники (і *я* не *я* і хата не *моя*), прислівники (стати *дибки*). Проте в сучасній українській літературній мові досить поширені й такі фразеологізми, які крім загальноновживаних слів включають і лексичні компоненти, що до загальноновживаного фонду не належать, а саме:

а) застарілі слова, значення яких поза фразеологізмом не сприймається, напр.: *бай-дики бити*;

б) застарілі слова, що є найменуваннями віджилих уже реалій побуту, грошових одиниць, суспільно-політичних, адміністративних і їм подібних понять: *здоров'я виходить пудами*, а *входить золотниками*, набратися *копи* лиха, на батьковому смітнику і півень *воєвода*;

в) старослов'янізми: *яко наг*, *яко благ*; стати *притчею во язицех*; *заблудша* вівця;

г) слова книжного походження: бути в *авангарді*, *іти на компроміс*, *альфа* і *омега*;

д) різного роду професіоналізми: три *чисниці* до смерті, міняти *шило* на *швайку*, підносити *на щит*, в своєму *репертуарі*, передавати *естафету*, виходити в *тираж*, при *пiковому* інтересі;

е) окремі діалектизми: датися в *помку* (помка – пам'ять), прийти до *помки* (Перевелись огороди нінащо. Дається у *помку* їм рік цей, зима! – І. Манжура. Від того страху вона ніяк не прийде до *помки*, не знає, де ходить, що робить. – П. Мирний), в одну *шуршу* (шурша – купа; Й мама в одну *шуршу* з тим інженером: нехай, каже, лікується. – І. Ле).

Фразеологічні звороти часто містять такі слова, які поза ними взагалі не вживаються або ж вживаються в іншому оформленні: сказати на *балай*, довести до *відома*, йому *непереливки*, добити до *пухи* (довести когось до краю, покінчити з кимось), говорити без *угаву*, дати *чосу*. Властиві їм і слова, штучно створені від загальновідомих коренів з метою надання вислову сильнішого емоційного забарвлення: *купило* притупило, з *лежі* немає одежі, *дайки* без *оддайки* – погана справа.

Отже, українська фразеологія надзвичайно багата і своїм змістом, і виражальними засобами, що створювалися народом протягом віків. Вона тісно пов'язана з життям мовного колективу, з його соціально-економічним, політичним і культурним розвитком, з усією його історією, є відбиттям народної мудрості, його культури. [...]

Запитання і завдання

I розділ. Українська мова серед інших слов'янських мов

1. Дайте класифікацію слов'янських мов.
2. Чому у всіх слов'янських мовах є багато спільних рис? Наведіть приклади їх на всіх мовних рівнях.
3. Які риси спільні для східнослов'янських мов? Наведіть приклади їх на всіх мовних рівнях.
4. Які специфічні риси української мови на всіх рівнях? Наведіть приклади.

III розділ. Лексика і фразеологія

1. Що таке фразеологічні одиниці, або фразеологізми?
2. Яке значення має термін «фразеологія»?
3. Як можна пояснити тезу про те, що фразеологізми є синонімами до слів?
4. Чи співвідносні фразеологізми з погляду форми зі словами?
5. Які є погляди дослідників щодо одиниць мови, які вивчає фразеологія?
6. Проаналізуйте компонентний склад фразеологізмів.
7. Прокоментуйте вислів «Фразеологізми – це стійкі і відтворювані одиниці мови».
8. Розкажіть про синонімію та антонімію у фразеології.
9. Назвіть приклади слів, які найчастіше бувають основою для творення фразеологізмів.
10. Наведіть приклади фразеологізмів, компонентами яких є архаїзми.

Зміст

Звернення академіка Ярослава Яцківа	3
Передмова	4
Бевзенко Степан Пилипович	6
Білецький Андрій Олександрович	20
Бодянський Осип Максимович	35
Булаховський Леонід Арсенійович	49
Ващенко Василь Семенович	76
Верхратський Іван Григорович	100
Горбач Олекса	117
Грінченко Борис Дмитрович	142
Гумецька Лукія Лукіянівна	173
Жилко Федот Трохимович	183
Житецький Павло Гнатович	206
Жовтобрюх Михайло Андрійович	226

Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. Книга 1
Укладачі: М. Железняк, Г. Козачук. К., 2014. – 252 с.

Верстка – Р. П. Судик
Художнє оформлення – В. В. Тарасюк

Підписано до друку 24. 12. 2014 р.
Формат 70×100/16.
Папір офсетний.
Наклад 40 прим. Зам. №

Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 6
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29. 10. 2002.
(044) 239-30-26